

ભાગ પ

ૐ

સંસ્કૃત-સ્વયં-શિક્ષક

(સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ કરવાનો સહેલો ઉપાય)

પાંચમો ભાગ

—૦—

લેખક

પં. શ્રીપાદ દામોદર સાંતવળેકર

સંવત્ ૨૦૦૮, શક ૧૯૭૩, ઇ. સ. ૧૯૫૧

સ્વાધ્યાય-મંડળ, પારડી (જિ. સુરત)

વ્યંજનાન્ત શબ્દોનાં રૂપ

આ પુસ્તકમાં વ્યંજનાન્ત નર જાતિનાં નામોનાં રૂપ આપ્યા છે. જે વાચક આ નામોની વિશિષ્ટતા યાદ રાખશે, તે જોઈકે જ્યાં વ્યંજનાન્ત નામોનાં બધી વિલક્ષિત્યોનાં રૂપ બતાવવાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે. તેજ પ્રમાણે ઉત્તરાર્ધ 'સ્ત્રીલિંગી શબ્દોનાં રૂપ બતાવવાની વિધિ પણ બતાવવામાં આ છે.

જોઈકે રૂપો ઠઠસ્થ કરવાની જરૂર નથી, પરંતુ કયી વિલક્ષિતની કયાં રૂપમાં શી વિશેષતા છે, તે ધ્યાનપૂર્વક જોવું જોઈએ.

જો વાચક આંદલીજ વિશેષતા ધ્યાનપૂર્વક જોશે અને યાદ રાખશે, તે તેની પ્રગતિ આગળ અતિ સરળતાથી થઈ શકશે આશા છે, કે વાચક આ વાત પર ખાસ ધ્યાન આપશે.

સ્વાધ્યાય-મંડળ

'અન દાશ્રમ'

પારડી (જિ. સુરત)

લેખક

શ્રીપાદ દામોદર સાતવળેકર

સુદ્રક અને પ્રકાશક— વસંત શ્રીપાદ સાતવળેકર
સ્વાધ્યાય-મંડળ, ભારત સુદ્રણાલય,
'અન દાશ્રમ' પારડી (જિ. સુરત)

संस्कृत-स्वयं-शिक्षक

—*—

साग. पांचमो

—०—

, पाठ १

आ. पाठभां नीचे लपेटा प्रलोढेनो अख्यास कुशे-

विवस्वानुवाच ।

यत्तेऽभिलपितं किञ्चित्त्वं सर्वमवाप्स्यसि ।

अहमन्नं प्रदास्यामि सप्त पञ्च च ते समाः ॥

(म. भा० पन. ३.७१)

अन्वयः-यत् किञ्चित् ते अभिलपितं तत् सर्वं त्वं अवाप्स्यसि
सप्त पञ्च च समाः अहं ते अन्नं प्रदास्यामि ।

संस्कृत टीका-यत् किञ्चित् ते तव अभिलपितं अभीष्टं अस्ति
तत् सर्वं त्वं अवाप्स्यसि प्राप्स्यसि । सप्त पञ्च च द्वादश समाः
वर्षाणि पर्यन्तं अहं ते तुभ्यं अन्नं प्रदास्यामि दास्यामि ।

अर्थ- वे कुछ तुं चाहते। दशे ते अधु तने भणसे. बार
वर्ष सुधी दु. तने अन्न आपीश.

गृहीष्व पिठरं ताम्रं मया दत्तं नराधिप ।
 यावद्वत्स्यति पाञ्चाली पात्रेणानेन सुव्रत ॥
 फलमूलामिषं शाकं संस्कृतं यन्महानसे
 चतुर्विधं तदन्नाद्यमक्षय्यं ते भविष्यति ॥

(महा० भा० वन० ३।७२-७३)

अन्वयः- हे नराधिप ! मया दत्तं ताम्रं पिठरं गृहीष्व । हे सुव्रत ! अनेन पात्रेण यावत् पाञ्चाली वत्स्यति तावत् यत् महानसे संस्कृतं फलमूलामिषं शाकं चतुर्विधं तत् ते अन्नाद्यं अक्षय्यं भविष्यति ।

संस्कृत-टीका- हे नराधिप ! नराणां मनुष्याणां अधिप राजन् ! मया दत्तं ताम्रं ताम्रनिर्मितं पिठरं पात्रं गृहीष्व गृहाण सुव्रत ! हे उत्तमव्रतचारिन् ! अनेन पात्रेण पिठरेण यावत् पाञ्चाली द्रौपदी वत्स्यति वृत्तिं जनजीविकारूपां करिष्यति तावत्कालपर्यन्तं यत् तव महानसे पाकगृहे संस्कृतं कृतं फल-मूलामिषं फलं च मूलं च आमिषं च शाकं च चतुर्विधं अन्नं तत् ते तव अन्नाद्यं अन्नादिकं अक्षय्यं क्षयरहितं भविष्यति ।

अर्थ- हे राजा ! माझे आपेलु तांणानु पात्र लो. हे उत्तम नियमेलु पावन करनार ! आ पात्रथी न्यां सुधी द्रौपदी पीरशसे त्यांसुधी तारा रसेआमां मनेकुं क्षण, भूय, आस विजेरे सर्वअन्न पूर्ण यशे नहि.

પાઠ ૨

લઙ્ઘ્વા વરં તુ કૌન્તેયો જલાદુત્તીર્ય ધર્મવિત્ ।
 જગ્રાહ પાદૌ ધૌમ્યસ્ય આતૃન્ ચ પરિપસ્વજે ॥
 (મ૦ ભા૦ વન૦ ૩૮૧)

અન્વયઃ— ધર્મવિત્ કૌન્તેયઃ તુ વરં લઙ્ઘ્વા, જલાત્ ઉત્તીર્ય,
 ધૌમ્યસ્ય પાદૌ જગ્રાહ, આતૃન્ ચ પરિપસ્વજે ।

સંસ્કૃત-ટીકા- ધર્મવિત્ ધર્મ વેત્તિ જાનાતિ इति ધર્મવિત્
 ધર્મજ્ઞાની કૌન્તેયઃ કુન્તીપુત્રઃ ધર્મરાજઃ તુ વરં લઙ્ઘ્વા ગ્રાપ્ય
 જલાત્ સલિલાત્ ઉત્તીર્ય નિષ્ક્રમ્ય ધૌમ્યસ્ય ધૌમ્યનામકસ્ય
 આચાર્યસ્ય પાદૌ ચરણૌ જગ્રાહ ગૃહીતવાન્ । આતૃન્ વંધૂન્ ચ
 પરિપસ્વજે આલિલિંગ ।

અર્થ— ધર્મ જાણનાર કુન્તીપુત્ર ધર્મરાજએ વરદાન મેળવીને
 પાણીથી બહાર નીકળીને ધૌમ્યનાં પગ પકડ્યા અને બાઈએને
 આલિંગન આપ્યું.

દ્રૌપદ્યા સહ સંગમ્ય વન્ધમાનસ્તયા પ્રભુઃ ।
 મહાનસે તદાનીં તુ સાધયામાસ પાણ્ડવઃ ॥
 (મ૦ ભા૦ વન૦ ૩૮૨)

અન્વયઃ— દ્રૌપદ્યા સહ સંગમ્ય, તયા વન્ધમાનઃ, પ્રભુઃ પાણ્ડવઃ
 તદાનીં મહાનસે સાધયામાસ ।

સંસ્કૃત-ટીકા- દ્રૌપદ્યા પાંચાલ્યા સહ સંગમ્ય મિલિત્વા,

तथा द्रौपद्या वन्द्यमानः नमस्क्रियमाणः प्रभुः राजा पांडवः
धर्मराजः तदानीं तदा एव महानसे पाकगृहे साधयामास
पाकक्रियां आरब्धवान् ।

अर्थ - द्रौपदीने भजीने, तेनाथी नमन करायेली राजा
धर्मराज त्याचे पाकगृहमां (रसोडांमां) सांध्यानी शिड्यात करवा
मंड्या.

सांधि ।

यत्तेऽभिलषितं- यत् ते अभिलषितं ।

यावद्बत्स्यति- यावत् बत्स्यति ।

यन्महानसे- यत् महानसे ।

तदन्नाद्यं- तत् अन्नाद्यं ।

कौन्तेयो जलात्- कौन्तेयः जलात् ।

जलादुत्तीर्य- जलात् उत्तीर्य ।

भ्रातृश्च- भ्रातृन् च ।

वांछिके आ पाडनां श्लोकेने। सारी पेठे अभ्यास करयो.

सांधि करेलां वाडयो.

यत्किंचित्तेऽभिलषितं तत्सर्वं त्वमवाप्स्यसि । हे नराधिप !
मया दत्तं ताभ्रं पिठरं गृहीत्वा । हे सुवत ! अनेन यात्रेण
यावत्पाश्चात्ती बत्स्यति तावद्यन्महानसे मंस्कृतं फलमूलामिषं
शाकं चतुर्विधं यत्तेऽन्नाद्यमक्षय्यं भविष्यति ।

/ પાઠ ૩

આ પાઠમાં નીચે લખેલા શબ્દોનાં રૂપ જુઓ —

ચકારાન્તઃ પુલ્લિંગઃ ‘સુવાચ્’ શબ્દઃ ।

(સુવાચ્ = ઉત્તમ ભાષણ કરનારો)

૧ સુવાક્, સુવાગ્	સુવાચૌ	સુવાચઃ
સં. સુવાક્, સુવાગ્	સુવાચૌ	સુવાચ.
૨ સુવાચમ્	સુવાચૌ	સુવાચઃ
૩ સુવાચા	સુવાગ્મ્યામ્	સુવાગ્મિ
૪ સુવાચે	સુવાગ્મ્યામ્	સુવાગ્મ્યઃ
૫ સુવાચઃ	સુવાગ્મ્યામ્	સુવાગ્મ્યઃ
૬ સુવાચઃ	સુવાચૌઃ	સુવાચામ્
૭ સુવાચિ	સુવાચૌઃ	સુવાચુઃ

આ પ્રમાણે નીચે લખેલા શબ્દોનાં રૂપ બને છે.

શબ્દ ।

પયોમુચ્ = જળ આપનાર,	કુવાચ્ = અપશબ્દ બોલનાર
વાદળાં	દુર્વાચ્ = અપશબ્દ બોલનાર
પર્ણમુચ્ = પાંદડાં પાડનાર,	પ્રવાચ્ = વક્તા, છટાદાર ✓
વિવાચ્ = વિવિધ ભાષા બોલનાર	ભાષણ કરનાર

સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

- ૧ પયોમુચા જલં વર્ષતમ્ । ૨ સ દુર્વાચં પુરુષં નિંદતિ ।
૩ સુવાચે મનુષ્યાય પારિતોષિકં દેહિ ।

ગુજરાતી વાક્યો

૧. મેઘે ધાણીની વૃષ્ટિ કરી. ૨. તે અપશબ્દ બોલનાર માણસની નિન્દા કરે છે. ૩. ઉત્તમ શબ્દ બોલનારા માણસોને ઈનામ આપો.

જકારાન્તઃ પુલ્લિંગો 'રાજ્' શબ્દઃ ।

રાજ્ = રાજા

૧ રાટ્, રાહ	રાજૌ	રાજઃ
સં૦ રાટ્, રાહ	રાજૌ	રાજઃ
૨ રાજં	રાજૌ	રાજઃ
૩ રાજા	રાહ્મ્યાં	રાહ્મિઃ
૪ રાજે	રાહ્મ્યાં	રાહ્મ્યઃ
૫ રાજઃ	રાહ્મ્યાં	રાહ્મ્યઃ
૬ રાજઃ	રાજોઃ	રાજામ્
૭ રાજિ	રાજોઃ	રાહ્સુ

આ પ્રમાણે નીચે લખેલાં નામોનાં રૂપ-ચાય છે.

શબ્દ ।

પરેતરાજ્ - યમ	વિભ્રાજ્ - તેજસ્વી
યમરાજ્ - યમ	વિશ્વસૃજ્ - વિશ્વ સર્જક
યક્ષરાજ્ - યક્ષોનો રાજા	જનરાજ્ - લોકોનો રાજા
પરિવાજ્ - સંન્યાસી	પક્ષિરાજ્ - ગરુડ, પક્ષિઓના રાજા
વિરાજ્ - ઉત્તમ ક્ષત્રિય	સ્વરાજ્ - સ્વરાજનો શાસક
સમ્રાજ્ - સાર્વભૌમ રાજા	

પાઠ ૪

સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

૧ અસ્ય દેશસ્ય સમ્રાજં નમસ્કુરુ । ૨ જ્યોતિષા વિશ્રાજં સૂર્ય
પદ્ય । ૩ હદાર્નો જનરાઈ અત્ર ન આગમિપ્યતિ । ૪ યક્ષરાટ્ત્રિભિઃ
કિં કૃતમ્ ? ૫ પરિવ્રાજઃ કદા તત્ર ગમિપ્યન્તિ ? ૬ વિશ્વસૃજં
દેવાધિદેવે હૃશ્વરં ભજ । ૭ યયા પક્ષિરાઈ આકાશે ભ્રમતિ, તયા
ન કઃ અપિ અન્યઃ ભ્રમિતું શક્નોતિ ।

ગુજરાતી વાક્યો

૧. આ દેશના સમ્રાટને વંદન કર. ૨. જ્યોતિષી તેજસ્વી
સૂર્યને જો. ૩. હવે મનુષ્યનાં રાજા અહીં આવશે નહિ. ૪. યજ્ઞનાં
રાજાઓએ શું કર્યું ? ૫. સન્યાસીઓ ત્યાં કયાં જશે ? ૬. વિશ્વ-
સર્જક દેવાધિદેવ ઇશ્વરનું ભજન કર. ૭. જે પ્રમાણે પક્ષિઓનાં
રાજા ગરુડ આકાશમાં ફરે છે, તે પ્રમાણે કોઈ પણ ખીલું ભ્રમણ
કરવાને સમર્થ નથી.

જકારાન્તઃ પુલ્લિંગ્ગો 'હૃત્તમુજ્' શબ્દઃ ।

૧ હૃત્તમુજ્, હૃત્તમુજ્	હૃત્તમુજો	હૃત્તમુજઃ
સં૦ હૃત્તમુજ્, હૃત્તમુજ્	હૃત્તમુજો	હૃત્તમુજઃ
૨ હૃત્તમુજં	હૃત્તમુજો	હૃત્તમુજઃ
૩ હૃત્તમુજા	હૃત્તમુજ્યામ્	હૃત્તમુજિઃ
૪ હૃત્તમુજે	હૃત્તમુજ્યામ્	હૃત્તમુજ્યઃ

૫ દુત્તમુજઃ	દુત્તમુગ્મ્યામ્	દુત્તમુગ્મ્યઃ
૬ દુત્તમુજઃ	દુત્તમુજોઃ	દુત્તમુજામ્
૭ દુત્તમુજિ	દુત્તમુજોઃ	દુત્તમુજુ

આ રીતે નીચે લખેલા શબ્દોનાં રૂપ આપ છે -

શબ્દ ।

ફલમુજ્ - ફળાહારી	અન્નમુજ્ - અન્ન ખાનાર
મહીમુજ્ - રાજા	ક્રત્વિમુજ્ - યજ્ઞ કરનાર, યાજ્ઞક
ભૂમુજ્ - રાજા	ભિષજ્ - વૈદ્ય
દુત્તમુજ્ - અગ્નિ	વણિમુજ્ - વેપારી, વાણિયો

સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

૧ મહીમુજા કિં ન કૃતમ્ ? ૨ ક્રત્વિમિઃ યજ્ઞઃ કૃતઃ । ૩ યજ્ઞ-સમયે દુત્તમુજે હવ્યં દેહિ । ૪ વણિમિઃ અસ્મિન્ વર્ષે વહુ ધનં સંપાદિતમ્ । ૫ અન્નમુજઃ મનુષ્યાઃ વિવિધં અન્નં પ્રાતઃ સાયં મક્ષયન્તિ ।

ગુજરાતી વાક્યો

૧. રાજાએ શું ન કર્યું ? ૨. યાજ્ઞકોએ યજ્ઞ કર્યો ૩. યજ્ઞ સમયે અગ્નિમાટે (અગ્નિમાં નાખવા) હવનીય પદાર્થ આપો. ૪. વાણિયાએ આ વર્ષે પુષ્કળ ધન પ્રાપ્ત કર્યું. ૫. અન્ન ખાનાર મનુષ્યો અનેક પ્રકારનાં અન્ન સવારે અને સાંજે ખાય છે.

સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

- ૧ યત્ર તૌ વણિજૌ સંસ્થિતૌ તત્રૈવ અહં હૃત્ત્વજં નયામિ ।
૨ ઋત્વિજાં યાગવિપયકં જ્ઞાનં અતીવ શોભનં અસ્તિ ।

ગુજરાતી વાક્યો

૧. જ્યાં તે બે વણિક છે, ત્યાંજ હું અગ્નિ લઈ બાઉં છું.
૨. યાજ્ઞકૈાનું યજ્ઞ વિષેનું જ્ઞાન ઘણું ઉત્તમ છે.

વાંચકે આ પ્રમાણે આવા શબ્દોનાં રૂપ બનાવીને વાક્યો બનાવવાં અને પોતાનો અભ્યાસ વધારવો.

સંધિ કસેલાં વાક્યો

વણિગિમરસ્મિન્વર્ષેં વહુ ધનં સંપાદિતમ્ । વહુ ધનં સંપાદિતં
વણિગિમરસ્મિન્વર્ષે । વર્ષેઽસ્મિન્સંપાદિતં વણિગિમર્વહુ ધનમ્ ।
અન્નમુજો મનુપ્યા વિવિધમન્નં પ્રાતઃ સાયં મક્ષયન્તિ । વિવિધમન્નં
સાયં પ્રાતર્મક્ષયન્ત્યન્નમુજો મનુપ્યાઃ । મનુપ્યા અન્નમુજો મક્ષ-
યન્ત્યન્નં વિવિધં સાયં પ્રાતઃ । અન્નં વિવિધં મક્ષયન્ત્યન્નમુજો
મનુપ્યાઃ સાયં પ્રાતઃ । ઋત્વિજાં યાગવિપયકં જ્ઞાનમતીવ
શોભનમસ્તિ । યાગવિપયકમૃત્વિજાં જ્ઞાનમતીવાસ્તિ શોભનમ્ ।
શોભનમતીવાસ્તિ જ્ઞાનમૃત્વિજાં યાગવિપયકમ્ ।

પાઠ ૬

સંસ્કૃત-વાચન-પાઠઃ ।

૧ વિલપતીં જનનીં કૌસલ્યાં ધર્મસહિતં વચઃ ધર્માત્મા રામઃ
 ઉવાચ । નાસ્તિ મે શક્તિઃ પિતુઃ વાક્યં સમાતિક્રમિતુમ્ । પ્રસાદયે
 ત્વાં શિરસા । ૨ અસ્માકં એવ કુલે પિતુઃ સગરસ્ય આજ્ઞાયા ભૂમિં
 સ્થનાદ્ગ્નિઃ સગરપુત્રૈઃ સુમહાન્ વધઃ પ્રાપ્તઃ । જામદગ્ન્યેન રામેણ
 સ્વયં જનની અપિ પિતુર્વચનકારણાત્ કૃતા । ૩ ધર્મો હિ લોકે
 પરમઃ । ધર્મે સત્યં પ્રતિષ્ઠિતમ્ । સનાતનઃ અયં ધર્મઃ, પિતુઃ
 નિયોગે સ્થાતવ્યં હૃતિ । તત્ અનુમન્યસ્વ વનં ગમિષ્યન્તં મામ્ ।
 ૪ પિતુઃ નિદેશપાલને એવં વ્યવસિતં તં રામં સમીક્ષ્ય
 વાપ્પસંરુદ્ધનયના કૌસલ્યા અવ્રવીત્ । પુત્ર ! ગચ્છ ત્વં એકાગ્રેણ
 શુભરાતી વાક્યે ।

૧. કક્ષપાંત કરતી માતા કૌસલ્યાને ધર્માત્મા રામે ધર્મશુક્ત
 લાપણું કહ્યું. મારી શક્તિ પિતાના વાક્યનું (વચન) ઉલ્લંઘન કરવાની
 નથી. હું તને મસ્તક નમાવી પ્રસન્ન કરું છું. ૨. અમારાજ વંશમાં
 પિતા સગરની આજ્ઞાથી જમીન ખોદનારા સગરનાં પુત્રોએ મોટો
 વધ (પિતાનોજ નાશ) કર્યો. જમદગ્નિપુત્ર પરશુરામે જાતે પિતાની
 માતાને પણ પિતાનાં વચનથી કાપી નાખી. ૩. ધર્મજ સત્ય
 મનાયો છે. પિતાની આજ્ઞામાં રહેવું એજ સનાતન ધર્મ છે.
 માટે વનમાં જનાર મને અનુમતિ આપો. ૪ પિતાની આજ્ઞાનું
 આ પ્રમાણે પાલન કરવામાં તૈયાર તે રામને જોઈને અશ્રુઓથી
 પૂર્ણ આંખવાળી કૌસલ્યા બોલી. હે પુત્ર! તું એકાગ્ર મનથી

સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

મનસા । મદ્રં તે અસ્તુ । અભિરક્ષતુ ત્વાં સ એવ ધર્મો યં ત્વં પાલયાસિ । સત્યેન ધર્મેણ અભિરક્ષિતઃ ચિરં જીવેતિ । ૫ રામઃ પુનઃ માતુઃ ચરણૌ અભિવાદ્ય સીતાનિલયં જગામ । ૬ તત્ સર્વં અજાનતી તપસ્વિની વૈદેહી યૌવરાજ્યાભિષેચનં એવ પ્રતીક્ષતી તસ્યૌ । અવાદ્મુખે પત્યૌ પ્રવિષ્ટે શોકસંતપ્તે ચ વેપમાના ઉદપતત્ સીતા ।

યુજરાતી વાક્યો

જા. તારૂં કહ્યાણુ થાયો. જે ધર્મનું તું પાલન કરે છે, તેજ તારૂં રક્ષણ કરશે. સત્ય ધર્મથી રક્ષાયેલો તું લાંબો વખત જીવે. ૫. રામ પુનઃ માતાનાં ચરણોને અભિવંદન કરીને સીતાનાં નિવાસસ્થાને ગયો. ૬. આ બધું ન જાણનાર તપસ્વિની સીતા યુવરાજનાં રાજ્યભિષેકનીજ રાહ જોતી ઉભી હતી. નીચે, મેં કરતા પતિ દાખલ થયા અને શોકથી દુઃખી (છે એમ જોધને) કંપતી સીતા ઉભી થઈ.

સંધિ કરેલાં વાક્યો

પિતુર્નિદેશપાલને વ્યવસિતં તેં રામમેવં સમીક્ષ્ય વાપ્પસંરુદ્ધ-
નયના કૌસલ્યાઽવ્રવીત્ । પુત્ર ! ગચ્છ ત્વમેકાગ્રેણ મનસા ।
મદ્રં તેઽસ્તુ । ત્વામભિરક્ષતુ સ એવ ધર્મો યં ત્વં પાલયાસિ ।

સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

૧ દૃષ્ટ્વા તાં સીતાં ધર્માત્મા રામઃ મનોગતં શોકં સોઢું ન શશાક । ૨ વિહૃતતાં ચ ગતઃ સ શોકઃ । દૃષ્ટ્વા ચ તત્ સા અપિ દુઃખાભિસંતપ્તા અપૃચ્છત્ । કિમિદં પ્રભો ! કેન આસિ દુર્મતાઃ ! ન વિરાજતે છત્રં તવ ઉપરિ । નાપિ વ્યજને । અહો અપૂર્વશ્ચ મુખવર્ણઃ । ૩ ક્ષતિ વિલપતીં તાં સીતાં પ્રોવાચ રાઘવઃ । પ્રત્રાજયતિ માં તત્ર ભવાન્ તાતઃ । ચતુર્દશ હિ વર્ષાણિ વસ્ત્રગ્યં મયા દણ્ડકે । સોઽહં વિજનં વનં પ્રસ્થિતો ત્વાં દ્રષ્ટું શ્વદાનીં આગતોઽસ્મિ ।

ગુજરાતી વાક્યો

૧. તે સીતાને જોઈને ધર્માત્મા રામ મનનાં શોકને સહન કરવાને (શોકવાને) અસમર્થ બન્યા. ૨. તે શોક પ્રગટ થયો જોઈને તેણી પણ દુઃખી બનીને પૂછવા લાગી. શું છે આ દે પ્રભુ ! શા કારણે આપ દુઃખી - મનવાળા બન્યા છે ? તમારા ઉપર છત્ર શોભતું નથી. પંખા પણ નથી ચરે, કદી પણ ન બન્યું હોય એવું મુખનું વર્ણ છે ! ૩. આ પ્રમાણે વિલાપ કરતી તે સીતાને રામ બોલ્યા. પૂન્ય પિતા મને વનમાં મોકલે છે. ચૌદ વર્ષ મારે દડકારણ્યમાં રહેવું પડશે. હું તે નિર્જન વનમાં જાઉં છું. તને જોવાને (મળવાને) માટે હમણાં હું અહીં આવ્યો છું.

સમાસ ।

- ૧ સગરપુત્રઃ = સગરસ્ય પુત્રઃ (સગર-પુત્ર)
- ૨ નિદેશપાલનં = નિદેશસ્ય પાલનં (અશાનું પાલન)
- ૩ વાપ્પસંરુદ્ધનયના = વાપ્પૈઃ સંરુદ્ધઃ વાપ્પસંરુદ્ધઃ । વાપ્પસંરુદ્ધે
નયને યસ્યાઃ સા વાપ્પસંરુદ્ધનયના । (અશ્વમેધી પૂર્ણ
આંખવાળી)
- ૪ સીતાનિલયં = સીતાયાઃ નિલયં (સીતાનું ઘર)
- ૫ અજાનતી = ન જાનતી (ન જાણનારી)
- ૬ યૌત્તરાજ્યાભિષેચનં = યૌત્તરાજ્યસ્ય અભિષેચનં (યુવરાજ
પદનો સન્નિવેશ)
- ૭ શોકસંતપ્તઃ = શોકેન સંતપ્તઃ (શોકથી જ દુઃખી)
- ૮ દુઃખાભિસંતપ્તા = દુઃખેન અભિસંતપ્તા (દુઃખથી દુઃખી)
- ૯ મુલવર્ણઃ = મુલસ્ય વર્ણઃ (મુખનો રંગ)
- ૧૦ વિજનં = વિતતાઃ જનાઃ યસ્માત્ (જેમાંથી લોકો બહાર
ગયા છે, માણસો વિનાનું)

સંધિ કરેલાં વાક્યો

ધર્મો હિ લોકે પરમોઽસ્તિ । સનાતનોઽયં ધર્મઃ યઃ પરમો-
ઽસ્તિ । પિતુર્નિયોગે સ્થાતવ્યમિતિ । તદનુમન્યસ્ય વનં ગમિષ્યન્તં,
મામ્ । પિતુર્નિદેશપાલનં એવં વ્યવસ્યિતં તં રામં સમીક્ષ્ય
વાપ્પસંરુદ્ધનયના કૌસલ્યાઽવ્રવીત્ ।

પાઠ ૮

આ પાઠમાં તકારાન્ત શબ્દોનાં રૂપ બતાવ્યાં છે.

તકારાન્તઃ પુલ્લિંગો 'મૂમૃત્' શબ્દઃ ।

(મૂમૃત્=શબ)

૧ મૂમૃત	મૂમૃતૌ	મૂમૃતઃ
સં૦ મૂમૃત	મૂમૃતૌ	મૂમૃતઃ
૨ મૂમૃતમ્	મૂમૃતૌ	મૂમૃતઃ
૩ મૂમૃતા	મૂમૃદ્ધયામ્	મૂમૃદ્ધિઃ
૪ મૂમૃતે	મૂમૃદ્ધયામ્	મૂમૃદ્ધયઃ
૫ મૂમૃતઃ	મૂમૃદ્ધયામ્	મૂમૃદ્ધયઃ
૬ મૂમૃતા	મૂમૃતોઃ	મૂમૃતામ્
૭ મૂમૃતિ	મૂમૃતોઃ	મૂમૃત્સુ

આ પ્રમાણે નીચે લખેલાં નામનાં રૂપ બને છે—

શબ્દ ।

મરુત્ - મરુત દેવતા, વાયુ	મહીક્ષિત્	= શબ
વિપશ્ચિત્ - શાની, વિદ્વાન	કપાલમૃત્	= શિવ
અગ્નિચિત્ - અગ્નિને સળગાવનાર	ક્ષમામૃત્	= શબ

સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

હે અગ્ને ! ત્વં મરુદ્ધિઃ સહ આગच्छ । મૂમૃતાં સંગમેન ।
ફલં ભવતિ ?

૩ યત્ર સર્વે વિપશ્ચિતઃ ભવન્તિ તત્ર ધર્મસ્ય નિર્ણયઃ ભવતિ ।
 ૪ મહદ્વચઃ હૃદ્યં દેહિ । ૫ ક્ષમામૃતૌ યત્ર ગચ્છતઃ તત્ર વિપશ્ચિતૌ
 ન ભવતઃ । ૬ એતત્ ભવનં પૂર્વેણ મહીક્ષિતા નિર્મિતં અસ્તિ ।
 ૭ વિપશ્ચિદ્ભૂતોઃ કઃ શ્રેષ્ઠતરઃ ? ૮ સ્વદેશે રાજા પૂજ્યતે, પરંતુ
 વિપશ્ચિત્ સર્વત્ર પૂજ્યતે ।

ગુજરાતી વાક્યો

૧. હે અગ્નિ ! તું પવનની સાથે આવ. ૨. રાજાઓની સગતિથી
 શો લાભ વળે છે ? ૩. જ્યાં સર્વ જ્ઞાની હોય છે ત્યાં ધર્મનો નિર્ણય થાય
 છે. ૪. પવન માટે હૃદય પદાર્થ આપો. ૫. જે રાજા જ્યાં જાય છે ત્યાં
 જે જ્ઞાની હોતા નથી. ૬. આ ઘર અગાઉ રાજાએ બનાવ્યું છે.
 ૭. વિદ્વાન અને રાજા એ બંનેમાં શ્રેષ્ઠ કોણ છે ? ૮. પોતાના
 દેશમાં રાજાનો સત્કાર થાય છે, પરંતુ જ્ઞાનીનો સત્કાર સર્વત્ર
 થાય છે.

તાન્તઃ પુલ્લિંગો 'મહત્' શબ્દઃ ।

(મહત્ = મોટો)

૧ મહાન	મહાન્તૌ	મહાન્તઃ
સં૦ હે મહન્	હે મહાન્તૌ	હે મહાન્તઃ
૨ મહાન્તમ્	મહાન્તૌ	મહતઃ
૩ મહતા	મહદ્વચમ્	મહદ્વિઃ
૪ મહતે	મહદ્વચમ્	મહદ્વચઃ
૨. (સં. સ્વ. શિ. ભા. ૫)		

૫ મહતઃ	મહદ્ગધામ્	મહદ્ગધઃ
૬ મહતઃ	મહતોઃ	મહતામ્
૭ મહતિ	મહતોઃ	મહત્સુ

મહત્ શબ્દ સામાન્ય વિશેષણ છે અને આથી તેની કોઇ પણ જાતિ નથી. છતાં પણ જે વખતે એ કોઇ નરજાતિનાં વિશેષ્યને શુદ્ધ બતાવવાને માટે તેના વિશેષણની જગ્યાએ આવે છે, તે તે વેળા તેનાં ૩૫ પુલ્લિંગની માફક થાય છે. તે ૩૫ અહીં આપ્યાં છે.

વાક્ય

૧ મહદ્ગધઃ રુદ્રેભ્યઃ નમો નમઃ— મોટા રુદ્રોને માટે નમસ્કાર.

૨ યથા પશુષુ સિંહઃ મહાન્તં શબ્દં કરોતિ, ન તથા અન્યઃ કઃ અપિ પશુઃ મહાન્તં શબ્દં કર્તુ ઇક્તઃ— જેમ પશુઓમાં સિંહ ભારે ગર્જના કરે છે તેમ કોઇ પણ અન્ય પશુ કરવાને સમર્થ નથી.

તત્કારાન્નઃ પુલ્લિંગો ' ભગવત્ ' શબ્દઃ ।

(ભગવત્ = ભગવાન્)

૧ ભગવાન્	ભગવન્તૌ	ભગવન્તઃ
સં૦ હે ભગવન્	હે ભગવન્તૌ	હે ભગવન્તઃ
૨ ભગવન્તમ્	ભગવન્તૌ	ભગવત્
૩ ભગવતા	ભગવદ્ગધામ્	ભગવદ્ગધઃ
૪ ભગવતે	ભગવદ્ગધામ્	ભગવદ્ગધઃ
૫ ભગવતઃ	ભગવદ્ગધામ્	ભગવદ્ગધ

૬ ભગવતઃ	ભગવતોઃ	ભગવતામ્
૭ ભગવતિ	, ભગવતોઃ	ભગવત્સુ

આ રીત પ્રમાણે નીચે લખેલા શબ્દોનાં રૂપ થાય છે.

શબ્દ ।

નમસ્વત્ = વાયુ	રાજન્વત્ = ઉત્તમ શાસક વડે
ધીમત્ = બુદ્ધિમાન	ચલાવાયેલું રાજ્ય
જ્ઞાનવત્ = જ્ઞાની	બુદ્ધિમત્ = બુદ્ધિશાળી
ક્રિયાવત્ = પુરુષાર્થી	ઉદન્વત્ = સમુદ્ર
વિવસ્વત્ = સૂર્ય	આત્મવત્ = આત્મિક બળથી
ગરુત્મત્ = ગરુડ	યુક્ત-જ્ઞાની

સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

૧ ભગવાન્ અત્ર આગच्छतु । ૨ ધીમતા પુરુષેણ એવ ગ્રન્થસ્ય રચના કર્તુ યોગ્યા । ૩ ક્રિયાવતાં મનુષ્યાણાં મધ્યે આત્મવાન્ એવ શ્રેષ્ઠતરઃ । ૪ વિવસ્વાન્ આકાશે તપતિ । ૫ બુદ્ધિમતા વીરેણ એવ સ્વદેશસ્ય હિતાય યુદ્ધં કર્તવ્યમ્ । ૬ ગરુત્મતઃ અન્યત્ નામ ગરુડઃ ઇતિ અસ્તિ ।

ગુજરાતી વાક્યો

૧. ભગવાન્ અહીં આવે. ૨. બુદ્ધિમાન મનુષ્યેજ અન્યની રચના કરવી થે.અ્ય છે. ૩. પુરુષાર્થી મનુષ્યોની વચ્ચે આત્મિક

બળવાળો પુરુષ શ્રેષ્ઠ છે ૪ સૂર્ય આકાશમા પ્રકાશે છે.
૫ બુદ્ધિશાળી વીર પુરુષોએજ પોતાના દેશના હિતને માટે યુદ્ધ
કરવું જોઈએ ૬ ગરુડમત્તરૂ બીજી નામ ગરુડ એવું છે

વાચકે આ રીત મુજબ બીજા અનેક તકારાન્ત શપ્દોના રૂપ
બનાવીને તેનો ઉપયોગ વિવિધ વાક્યોમા કરવો અને પ્રત્યેક રૂપનો
ઉપયોગ કરીને વાક્ય અવશ્ય બનાવવું અભ્યાસ એમ કરવાથી
સારી પેઠે વધી શકશે

સંધિ કરેલાં વાક્યો.

૧ ભગવાનત્રાગચ્છતુ । આગચ્છત્વત્ર ભગવાન્ । અત્રાગચ્છતુ
ભગવાન્ । ભગવાનાગચ્છત્વત્ર ।

૨ ધીમતા પુરુષેણેવ ગ્રન્થસ્ય રચના કર્તુ યોગ્યા । ગ્રન્થસ્ય
રચના ધીમતા પુરુષેણેવ કર્તુ યોગ્યા । પુરુષેણ ધીમતા રચના
ગ્રન્થસ્ય યોગ્યા કર્તુમ્ । યોગ્યા રચના કર્તુ ગ્રન્થસ્ય ધીમતેવ
પુરુષેણ ।

૩ યથા પશુપુ સિહો મહાન્ત શબ્દ કરોતિ ન તથાગ્ન્ય
કોઽપિ પશુર્મહાન્ત શબ્દ કર્તુ શક્ત । યથા મહાન્ત શબ્દ પશુપુ
સિહ કરોતિ, તથા ન કોઽગ્ન્ય પશુર્મહાન્ત શબ્દ કર્તુ શક્ત ।

૪ મહદ્વ્યો રુદ્રેભ્યો નમો નમ । નમો નમો મહદ્વ્યો રુદ્રેભ્ય ।
રુદ્રેભ્યો મહદ્વ્યો નમો નમ ।

પાઠ ૯

સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

૧ એવં ઉક્તા તુ વેદેહી પ્રણયાત્ એવ સંકુચ્છા મર્તીરં હૃદં અવ્રવીત્ ।
 'શસ્ત્રાસ્ત્રવિદુષાં વીરાણાં રાજપુત્રાણાં અનર્હં ત્વયા ઉદિતમ્ । ન
 શ્રોતવ્યં તત્ । ૨ આર્યપુત્ર ! પિતા માતા તથા ચ પુત્રઃ પુણ્યાનિ
 મુક્ષાનાઃ સ્વં સ્વં ભાગ્યં ઉપાસતે । નારી તુ એકા મર્તુઃ ભાગ્યં
 પ્રાપ્નોતિ । અતઃ અર્હં અપિ આદિષ્ઠા એવ અસ્મિન્વને વસ્તવ્યં
 હતિ । હહ પ્રેત્ય ચ નારીણાં સદા એકઃ પતિઃ એવ ગતિઃ । હે
 રાઘવ ! યદિ ત્વં દુર્ગમં વનં પ્રસ્થિતઃ તર્હિ અર્હમપિ કુશકણ્ડકાન્
 સૃદ્ધન્તી તે અગ્રતઃ ગમિષ્યામિ ।

ગુજરાતી વાક્યા

૧. આ પ્રમાણે કહેવાયેલી સીતા પ્રતિથીજ ક્રોધિત બનીને
 પતિને આમ બોલી, શસ્ત્ર અને અસ્ત્ર બાણનારા વીર
 રાજપુત્રોને અથે વ્ય તે કહ્યું. તે સાંભળવાને યોગ્ય નથી. ૨. હે
 આર્ય પુત્ર ! પિતા, માતા તથા પુત્ર પોતાના પુણ્યનો ભોગ ભોગવતાં
 પોતપોતાનાં ભાગ્યનેજ મેળવે છે. પત્નીજ માત્ર એકલી પતિનાં
 ભાગ્યને પ્રાપ્ત કરે છે. માટે મને પણ આજ્ઞા થઈ છે, વનમાં વનવા
 માટે. અહીં તથા પરલોકમાં પત્નિઓને માટે પતીજ ગતિ છે. હે
 રામ ! જો તું દુર્ગમ વનમાં જાય છે; તો હું દર્શ અને કાંટાને
 હટાવતી હટાવતી તારી આગળ ચાલીશ.

સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

૩ ભુક્તવતિ ત્વયિ અહ મોક્ષ્યે । વનેઽપિ ત્વં મમ પરિપાલનં કર્તું શક્તઃ । ત્વયા વિયુક્તા અહં મરણે નિશ્ચિતા અસ્મિ ।
 ૪ સાન્ત્વયિત્વા તુ તાં સીતાં ધર્માત્મા રામઃ ઉવાચ । સીતે ! ત્વં કુલીના ધર્મનિરતા ચ સદા અસિ । અતઃ ત્વં હૈવ સ્વધર્મ સમાચર । યેન મમ મનસઃ સુખં ભવેત્ । ૫ વહુદોપં હિ વનં । તત્ર સિંહાનાં ગ્યાઘ્રાણાં ચ દુઃસ્વદાઃ નિનાદાઃ, સરિતઃ સગ્રાહાઃ, મત્તાઃ ગજાઃ, કણ્ઠકિતાઃ લતાશ્ચ । માર્ગા અપિ નિરપાઃ સુદુઃસ્વાશ્ચ । અતઃ સીતે દુઃસ્વં વનમ્ ।

ગુજરાતી વાક્યો.

૩. તારા લોજન કર્યા પછી હું લોજન કરીશ. વનમાં પણ તું માફ પાલન કરવાને શક્તિમાન છે. તારો વિયોગ પામેલી હું મરવાને નિશ્ચિત છું. ૪. તે સીતાને શાંત કરીને ધર્માત્મા રામ બોલ્યા. હે સીતા ! તું ખાનદાન અને ધર્મપરાયણ હું મેશાં છે. માટે તું અહીંજ સ્વધર્મનું આચરણ કર જેથી મારા મનને સુખ મળશે. ૫. વનમાં ઘણી મુશ્કેલી (દુઃખ) છે. ત્યાં સિંહ અને વાઘોનો દુઃખદાયી અવાજ, મગરમચ્છોથી ચુકત નદીઓ, મદમસ્ત હાથી, કાંદાથી ભરેલી વેલીઓ હોય છે. માર્ગ પણ (નિઃ-અપાઃ) ઘણી વિનાનાં અને ભારે દુઃખદાયક છે. માટે હે સીતા ! દુઃખકારી વન છે.

પાઠ ૧૦

સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

૧ તત્ર ચ અતીવ તિમિરં, મહાન્ વાતઃ, નિત્યા વુમુક્ષા, મહાન્તિ
ચ ભયાનિ સન્તિ । ૨ एतत् श्रुत्वा दुःखिता सीता रामं उवाच ।
ये त्वया वने वस्तव्यतां प्रति दोषत्वेन परिकीर्तिताः तान् तव
स्नेहेन पुरस्कृतान् गुणान् एव विद्धि । अदृष्टपूर्वं तव रूपं दृष्ट्वा
सर्वे वनचारिणः दूरं अपसर्पेयुः । गुरुजनाङ्गया मया त्वया सह
वनं अवश्यं गन्तव्यं एव । हे राम ! त्वद्वियोगेन तु मया जीवित
मेव त्यक्तव्यम् ।

ગુજરાતી વાક્યો

૧ ત્યાં ઘોર અંધકાર, પ્રચંડ વાયુ, હંમેશાં ભૂખ અને મોટો ભય
છે. ૨ એ સાલળીને દુઃખી સીતા રામને કહેવા લાગી. જેને તે
વનવાસ ખાખતમાં દુઃખો ગણાવ્યાં, તે તારા સ્નેહથી ચુકત બનીને
સુખજ છે એમ માન. પહેલાં ન જોયેલું તારૂં રૂપ જોઇને સર્વે
વનચરો દૂર લાગશે. ગુરુજનોની આજ્ઞા મેળવીને તારી સાથે મારે
પણ નક્કી વનમાં જવાનુંજ છે. હે રામ ! તારા વિયોગથી તો મારે
જીવનનો પણ ત્યાગ કરવો પડશે.

સમાપ્ત ।

૧ શસ્ત્રાસ્ત્રવિદ્વાન્ - શસ્ત્રાણિ ચ અસ્ત્રાણિ ચ શર્યાસ્ત્રાણિ ।
શર્યાસ્ત્રાણિ વેત્તીતિ શર્યાસ્ત્રવિદ્વાન્ । (શમ્ભુજી બલુનારા)

૨. રાજપુત્ર:- રાજા: પુત્ર (રાજાનો પુત્ર)
 ૩. અનર્હ- ન અર્હ (યોગ્ય નહિ)
 ૪. કુશકણ્ટકા - કુશા: ચ કણ્ટકા: ચ (દર્શ અને કાટા)
 ૫. ધર્મનિરત:- ધર્મે નિરત: (ધર્મમાં મગ્ન)
 ૬. સ્વધર્મ:- સ્વસ્ય ધર્મ. (પોતાનો ધર્મ)
 ૭. બહુદોષ- વહવ દોષા: યસ્મિન્ તત્ (ઘણા છે દોષ જોમાં તે)
 ૮. દુ:સ્વદ- દુ સ્વં દદાતિ ઇતિ (દુ:ખ આપે છે તે)
 ૯. સગ્રાહા- ગ્રાહ: સહિતા (મગ્નશૈથી યુક્ત)
 ૧૦. નિરપા:- અદ્ધિ: રહિતા (જળથી રહિત)
 ૧૧. દોષત્વ- દોષસ્ય ભાવ: (દોષનો ભાવ)
 ૧૨. વનચારિન્- વને ચરતીતિ વનચારી (વનમાં ફરનાર)

સંધિ કરેલા વાક્યો

एवमुक्ता तु वैदेहो प्रणयादेव संकुद्धा भर्तारमिदमब्रवीत् ।
 शस्त्रास्त्रयिदुषां वीराणां राजपुत्राणामनर्ह त्वयोदितं, न-श्रोतव्यं
 तत् । आर्यपुत्र ! पिता माता तथा च पुत्रः पुण्यानि भुञ्जानाः
 स्वं स्वं भाग्यमुपासते । नारी त्वेका भर्तुर्भाग्यं प्राप्नोति ।

અહં ત્વયિ ભુક્તવતિ મોક્ષ્યે । મમ પરિપાલનં વનેઽપિ ત્વં
 શક્તઃ કર્તુમ્ । અહં વિયુક્તા ત્વયા મરણે નિશ્ચિના અસ્મિ ।

પાઠ ૧૧

હવે અહીં દકારાન્ત શબ્દોનાં રૂપ આપ્યાં છે—

‘ દકારાન્તઃ પુલ્લિંગઃ ‘ ક્રવ્યાત્ ’ શબ્દઃ ।

(ક્રવ્યાત્ = માંસ ખાત્રાવાળો)

૧ ક્રવ્યાત્, ક્રવ્યાદ્	ક્રવ્યાદૌ	ક્રવ્યાદઃ
સ૦ ક્રવ્યાત્ ક્રવ્યાદ્	ક્રવ્યાદૌ	ક્રવ્યાદઃ
૨ ક્રવ્યાદમ્	ક્રવ્યાદૌ	ક્રવ્યાદઃ
૩ ક્રવ્યાદા	ક્રવ્યાદ્વયમ્	ક્રવ્યાદ્વિઃ
૪ ક્રવ્યાદે	ક્રવ્યાદ્વયમ્	ક્રવ્યાદ્વયઃ
૫ ક્રવ્યાદઃ	ક્રવ્યાદ્વયમ્	ક્રવ્યાદ્વયઃ
૬ ક્રવ્યાદઃ	ક્રવ્યાદોઃ	ક્રવ્યાદામ્
૭ ક્રવ્યાદિ	ક્રવ્યાદોઃ	ક્રવ્યાત્સુ

આ પ્રમાણે લખેલા શબ્દોનાં રૂપ બને છે—

શબ્દ ।

સહદ્-મિત્ર = ઉત્તમ દીલવાળો | તમોનુદ્ = અધકારનો નાશ
 દુર્દદ્ = શત્રુ, દુષ્ટ દીલ- કરનાર
 વાળો | અન્નાદ્ = અન્ન ખાનાર

વાક્ય

૧ પ્રાણેન સહદા એવ મિત્રતા કર્તવ્યાઃ - સાચી ઉત્તમ દીલવાળા
 મનુષ્યધીજ મિત્રતા કરવી યોગ્ય છે.

૨ દુર્હદાં શત્રુણાં સર્વેઃ અવશ્યં નિવારણં કર્તવ્યં-૬૯ હૃદય-
વાળા શત્રુઓનો સર્વજ્ઞ અવશ્ય નિવારણ (બચાવ) કરવું જરૂરી
છે.

દકારાન્તઃ પુલ્લિંગઃ ' સુપાદ્ ' શબ્દઃ ।

(સુપાદ્ = ઉત્તમ પગવાળો)

૧ સુપાત્, સુપાદ્	સુપાદૌ	સુપાદઃ
સં० હે સુપાત્, સુપાદ્	હે સુપાદૌ	હે સુપાદઃ
૨ સુપાદમ્	સુપાદૌ	સુપાદઃ
૩ સુપદા	સુપદ્મયામ્	સુપદ્મિઃ
૪ સુપદે	સુપદ્મયામ્	સુપદ્મયઃ
૫ સુપદઃ	સુપદ્મયામ્	સુપદ્મયઃ
૬ સુપદઃ	સુપદોઃ	સુપદામ્
૭ સુપદિ	સુપદોઃ	સુપાત્સુ

મૂળ ' પાદ્ ' શબ્દ હોવા છતાં પણ બીજી વિભક્તિનાં બહુ-
વચનની પછીનાં રૂપોમાં ' પાદ્ ' નાં સ્થાનપર ' પદ્ ' થયું છે.
એ વાંચકે અહીં નોંધું. માત્ર સમગ્રીનાં બહુવચનમાં જ ' સુપાત્સુ '
રહ્યું છે. બાકીનાં રૂપોમાં ' પદ્ ' જ છે. આ વિશેષતા ધ્યાનમાં લેવી-

૧ સુપાત્ પુરુષઃ મહતા વેગેન ચલતિ- ઉત્તમ પગવાળા મનુષ્ય
ઘણી ઝડપથી ચાલે છે.

૨ સુપદાં માનવાનાં યયાં ગતિઃ અસ્તિ તયા તચ ગમનં ભવતુ-
ઉત્તમ પગવાળા માણસોની જેવી ગતિ છે તેવું તાડ ગમન થાવ.

પાઠ ૧૨

ઘકારાન્તઃ પુલ્લિંગો ' બુધ્ ' શબ્દઃ ।

૧ મુત્, મુદ્	બુધૌ	બુધઃ
સં० હે મુત્, મુદ્	હે બુધૌ	હે બુત્રઃ
૨ બુધમ્	બુધૌ	બુધઃ
૩ બુધા	મુદ્ધચામ્	મુદ્ધિઃ
૪ બુધે	મુદ્ધચામ્	મુદ્ધયઃ
૫ બુધઃ	મુદ્ધચામ્	મુદ્ધયઃ
૬ બુધઃ	બુધોઃ	બુધામ્
૭ બુધિ	બુધોઃ	મુત્સુ

એક અકારાન્ત પુલ્લિંગ 'બુધઃ' શબ્દ છે તે બુદ્ધો જ છે. તેનાં રૂપ 'દેવ' શબ્દની જેમ થાય છે. તે શબ્દની સાથે વાંચકોનો પરિચય છેજ. આ જગ્યાએ (છેવટે અકાર રહિત) ઘકારાન્ત 'બુધ્' શબ્દનાં રૂપ આપ્યાં છે. એ રૂપોમાં 'બુ' ની જગ્યાએ કેટલાયે રૂપોમાં 'મુ' થયું છે, એજ વિશેષતા એમાં છે.

વાક્ય

- ૧ બુધા તુભ્યં કિં પાઠિતમ્ ?- જ્ઞાની મનુષ્યે તને શું બહુ બોલ્યું ?
- ૨ બુધે एव दक्षिणां देहि- જ્ઞાનીનેજ દક્ષિણા આપે.
- ૩ મુત્સુ વિરોપ જ્ઞાનં ભવતિ- જ્ઞાનીઓમાં વિરોપ જ્ઞાન હોય છે.
- ૪ બુધાં समूहे एव सर्वं धर्मतत्त्वं निश्चितं भवति- જ્ઞાનીઓનાં સમાજમાંજ સર્વ ધર્મનું તત્ત્વ નક્કી થાય છે.

नकारान्तः पुल्लिङ्गः ' राजन् ' शब्दः ।

१ राजा	राजानौ	राजानः
सं० हे राजन्	हे राजानौ	हे राजानः
२ राजानम्	राजानौ	राज्ञः
३ राज्ञा	राजभ्याम्	राजभिः
४ राज्ञे	राजभ्याम्	राजभ्यः
५ राज्ञः	राजभ्याम्	राजभ्यः
६ राज्ञो	राज्ञो	राज्ञाम्
७ राज्ञि, राजनि	राज्ञोः	राज्ञसु

शब्द ।

मूर्धन् = मस्तक	प्लोहन् = प्लीहा
ग्रावन् = पथः	मज्जन् = मज्जा
तक्षन् = सुधा	अर्यमन् = सूर्य
पूपन् = सूर्य	परिजम्बन् = यक्ष
उक्षन् = उष्ण	सुग्रामन् = २१५, ४८५

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ अराजकः राजानं न नमति । २ मार्गे ग्रावाणः पथिकस्य जनस्य दुःसाय एव भवन्ति । ३ उक्षाणः कृषिं कुर्वन्ति, अन्नं च उत्पादयन्ति । ४ तक्षा काष्ठस्य गृहं निर्माति । ५ अस्माकं गृहं तक्षभिः निर्मितम् । ६ राज्ञः पदं सर्वेषां मूर्ध्नि भवति किम् ?

૭ રાજાં અપિ રાજા ઈશ્વરઃ । ૮ રાજાં પૂજા રાષ્ટ્રે ભવતિ ।
૯ સુત્રામા ઇન્દ્રઃ સર્વસ્ય રક્ષક ।

ગુજરાતી વાંકયો.

અરાજક રાજાને નમસ્કાર કરતો નથી. ૨ માર્ગમાં પથર પથિક
મનુષ્યનાં (મુસાફરોનાં) દુઃખને માટેજ હોય છે. ૩ બગદ ખેતી
કરે અને અન્ન ઉત્પન્ન કરે છે. ૪ સુધાર લાકડાનું ઘર બનાવે છે.
૫ અમારું ઘર સુધારેએ બનાવ્યું છે. ૬ રાજાના પગ સર્વના માથા
પર હોય છે શુ ? ૭ રાજાઓના રાજા ઈશ્વર છે. ૮ રાજાઓની
પૂજા રાષ્ટ્રમાં થાય છે. ૯ રક્ષક ઇન્દ્ર સર્વનો પાલક છે.

સંધિ કરેલાં વાંકયો.

अस्माकं गृहं तक्षभिर्निर्मितम् । तक्षभिरस्माकं गृहं निर्मितम् ।
निर्मितमस्माकं तक्षभिर्गृहम् । राज्ञामपि राजेश्वरः । राज्ञामपी-
श्वरो राजा । ईश्वरो राज्ञामपि राजा । वृधां समूहं एव सर्व
धर्मतत्त्वं निश्चितं भवति । मार्गे ग्रावाणः पथिकस्य जनस्य
दुःखायैव भवन्ति ।

एवमुक्ता तु वंदेही प्रणयादेयं संकुद्धा भर्तारमिदमब्रवीत् ।
वीराणां शस्त्रास्त्रविदुषां राजपुत्राणामनर्हं त्वयोदितम् । तन्न
श्रोतव्यम् । हे आर्यपुत्र ! माता पिता तथा च पुत्रः पुण्यानि
भुञ्जानाः स्वं स्वं भाग्यमुपासते । नारी त्वेका भर्तुर्भाग्यं
प्राप्नोति । प्रेत्य चेह नारीणां सदा एकः पतिरेव गतिः । हे राघव !
यदि त्वं प्रस्थितो दुर्गमं वनं तर्ह्यऽहम् गमिष्याम्यग्रतः ।

પાઠ ૧૩

હવે આ પાઠમાં આવેલાંજ વાક્યોનું સંધિવાળું સંસ્કૃત આપીએ
છીએ—

સંસ્કૃત-વાચન -પાઠઃ ।

(૧)

‘યત્કિञ્ચિત્તેઽભિલપિતં તત્સર્વં ત્વમવાપ્સ્યાસિ । સપ્ત પञ્ચ ચ
સપ્તા અહં તેઽન્નં પ્રદાસ્યામિ । હેનરાધિપ ! મંયા દત્તં તામ્રં પિઠરં
મૃક્ષીપ્વ । હે સુવ્રત ! અનેન પાત્રેણ યાવત્પાઞ્ચાલી વત્સ્યતિ
તાવદ્યન્મહાનસે સંસ્કૃતં ફલમૂલામિપં શાકં ચતુર્વિધં તત્તેઽન્નાદ્ય-
મક્ષય્યં ભવિષ્યતિ । ધર્માર્વિત્ કૌન્તેયસ્તુ વરં લઙ્ઘ્વા જલાદુત્તીર્ય
ધૌમ્યસ્ય પાદૌ જગ્રાહ । ભાતુંશ્ચ પરિપ્સ્વજે । દ્રૌપદ્યા સહ સંગમ્ય
તયા વન્ધમાન પ્રભુઃ પાણ્ડવસ્તદાનો મહાનસે સાધયમાસ
પાકક્રિયાં ચ આરબ્ધવાન્ ।

એ સમજવામાં કંઈ મુશ્કેલી આવે તો આજ પુસ્તકને ૫૬૯૯
અને ૫૭૦૦ પાઠ જુઓ, ત્યાં એજ વાક્યો અર્થની સાથે આપ્યાં છે.
હવે થોડી રામાયણની કથા આપવામાં આવે છે—

(૨)

વિલપન્તી જનની કૌસલ્યા ધર્મસહિતં વચો ધર્માત્મા રામ
ઉવાચ । નાસ્તિ મે શક્તિ પિતૃર્વાક્યં સમતિક્રમિતુમ્ । પ્રસાદયે
ત્વાં શિરસા । અસ્માકમેવ કુલે પિતુ-સગરસ્યાજ્ઞયા ભૂમિં સ્વનદ્ધિઃ
સગરપુત્રૈઃ સુમહાન્વયઃ પ્રાપ્તઃ । જામદગ્ન્યેન રામેણ સ્વયં જનન્યાપિ

પિતુર્વચનકારણાત્કૃત્તા । ધર્મો હિ લોકે પરમઃ । ધર્મે સત્યં પ્રતિ-
ષ્ઠિતમ્ । સનાતનોઽયં ધર્મઃ પિતુર્નિયોગે સ્થાતવ્યમિતિ । તદનુ-
મન્યસ્વ વનં ગમિષ્યન્તં મામ્ ।

પિતુર્નિર્દેશપાલને एवं व्यवसितं तं रामं समीक्ष्य वाष्पसंरुद्ध-
नयना कौसल्याऽब्रवीत् । पुत्र ! गच्छ त्वमेकाग्रेण मनसा ।
भद्रं तेऽस्तु । अभिरक्षतु त्वां स एव धर्मो यं त्वं पालयसि ।
सत्येन धर्मेणाभिरक्षितश्चिरं जीवेति ।

રામઃ પુનર્માતુશ્ચરણાવભિવાદ્ય સીતાનિલયં જગામ । તત્સર્વ-
મજાનતી તપસ્વિની વૈદેહી યૌવરાજ્યાભિષેચનમેવ પ્રતીક્ષતી
તથ્યૌ । અવાઙ્મુખે પત્યૌ પ્રવિષ્ટે શોકસંતપ્તે ચ વેપમાનોદપત-
ત્સીતા । દૃષ્ટ્વા તાં સીતાં ધર્માત્મા રામો મનોગતં સોદું ન
શશાક । વિવૃતતાં ચ ગતઃ સ શોકઃ । દૃષ્ટ્વા ચ તત્સાઽપિ
દુઃસ્વાભિસન્તપ્તાઽપૃચ્છત્ । કિમિદં પ્રભો ! કેનાસિ દુર્મનાઃ ! ન
વિરાજતે છન્નં તવોપરિ । નાપિ વ્યજને । અહો ! અપૂર્વશ્ચ
મુખવર્ણઃ ।

इति विलपन्ती तां सीतां प्रोवाच राघवः । प्रव्राजयति मां
तत्रभवान्तातः । चतुर्दश हि वर्षाणि वस्तव्यं मया दण्डके ।
सोऽहं विजनं वनं प्रस्थितः । त्वां द्रष्टुमिदानीमागतोऽस्मि ।

આ સમજવાને કંઈક મુશ્કેલી નડે તો વાંચકે, પાઠ ૬ અને ૭
જૂઓ, ત્યાં એજ વાક્યો ૫૬૨છેદપૂર્વક અર્થ આધે આપ્યા છે.
હવે એનો ઉત્તરાર્થ જૂઓ—

एवमुक्ता तु वैदेही प्रणयादेव संरुद्धा भर्तारमिदमब्रवीत् ।
 आर्यास्त्रविदुषां वीराणामनर्हं त्वयोदितम् । न श्रोतव्यं तत् ।
 आर्यपुत्र ! पिता माता तथा च पुत्र पुण्यानि भुञ्जानाः स्वं स्वं
 भागमुपासते । नारी त्वैका भर्तुर्भाग्यं प्राप्नोति । ततोऽहम-
 प्यादिष्टेवाऽस्मि वने वास्तव्यमिति । इह प्रेत्य च नारीणां सदैकः
 पतिरेव गतिः । हे राघव ! यदि त्वं दुर्गमं वनं प्रस्थितस्तर्ह्यहमपि
 कुशकण्टकान्मृद्वन्ती तेऽग्रतो गमिष्यामि । भुक्तवति त्वय्यहं
 ओक्ष्ये । वनेऽपि त्वं मम परिपालनं कर्तुं शक्त । त्वया वियुक्ताऽहं
 मरणे निश्चिताऽस्मि ।

सान्त्वयित्वा तु तां सीतां धर्मात्मा राम उवाच । सीते !
 त्वं फुलीना धर्मनिरता च सदाऽसि । अतस्त्वमिहैव स्वधर्मं
 समाचर । येन मम मनसः सुखं भवेत् । बहुदोषं हि वनम् ।
 तत्र सिंहानां व्याघ्राणां च दुःखदा निनादाः, सरितः सङ्ग्राहाः,
 मत्ता गजाः, कण्टाकिता लता, मागा अपि निरपा मुदराश्च ।
 अतः सीते ! दुःखं वनम् । तत्र चातीव तिमिरं, महान्वातः,
 नित्या बुभुक्षा, महान्ति च भयानि सन्ति ।

एतच्छ्रुत्वा दुःखिता सीता राममुवाच । ये त्वया वने
 यस्तव्यतां प्रति दोषत्वेन परिकीर्तितास्तास्तव स्नेहेन परस्कृतान्
 गुणानेव विन्दि । अदृष्टपूर्वं तव रूपं दृष्ट्वा सर्वे वनचारिणा
 दूरमपसर्पयुः । गुरुजनाक्षया मया त्वया सह वनमवश्यं

ગન્તવ્યમેવ । હે રામ ! ત્વદ્વિયોગેન તુ મયા જીવિતમેવ
ત્યક્તવ્યમ્ ।

એ સમજવામાં કંઈ મુશ્કેલી નહે તે ૫૪૬-૧૦ જુઓ. ત્યાં
એજ વાક્યે અર્થની સાથે આખ્યાં છે.

સમાસ ।

- ૧ ધર્મસહિતં-ધર્મેણ સહિતં (ધર્મ ચુકત)
- ૨ સગરપુત્ર-સગરસ્ય પુત્રઃ (સગરનો પુત્ર)
- ૩ વાપ્સંરુદ્ધ-વાપ્સે સંરુદ્ધઃ (અશ્રુઓ વડે પૂર્ણ)
- ૪ સીતાનિલયં-સીતાયાઃ નિલયં (સીતાનું ઘર)
- ૫ અજાનતી-ન જાનતી (ન જાણનારી)
- ૬ યૌવરાજ્યાભિષેચનં-યૌવરાજ્યસ્ય અભિષેચનં (યૌવરાજ્યને
અભિષેક)
- ૭ શોકસંતપ્તા-શોકેન મંતપ્તા (શોકથી દુઃખી)
- ૮ મનોગતં-મનાસિ ગતં (મનમાં આવેલું)
- ૯ દુઃખાભિસંતપ્તા-દુઃખેન અભિસંતપ્તા (દુઃખથી ત્રાસેલો)

-૦=૦-

પાઠ ૧૪

આ પાઠમાં કેટલાક વધુ નકારાન્ત શબ્દોના રૂપ જુઓ—

નકારાન્તઃ પુલ્લિંગો 'વ્રહ્મન્' શબ્દઃ ।

૧ વ્રહ્મા	વ્રહ્માણૌ	વ્રહ્માણઃ
સં૦ હે વ્રહ્મન્	હે વ્રહ્માણૌ	હે વ્રહ્માણઃ
૨ વ્રહ્માણમ્	"	વ્રહ્માણઃ
૩ વ્રહ્મણા	વ્રહ્મભ્યામ્	વ્રહ્માભિઃ
૪ વ્રહ્મણે	"	વ્રહ્મભ્યઃ
૫ વ્રહ્મણઃ	"	"
૬ "	વ્રહ્મણોઃ	વ્રહ્મણામ્
૭ વ્રહ્માણિ	"	વ્રહ્મણુ

આ શબ્દોના રૂપોની માફક નીચે જણાવેલા શબ્દોના પણ રૂપ થાય છે

શબ્દ ।

આત્મન્	= આત્મા	અગ્રજન્મન્	= પ્રાક્ષણ, મોટો ભાઈ
અધ્વન્	= માર્ગ	પાપ્મન્	= પાપી, પાપ
અન્મન્	= પત્થર	જિત્વન્	= વિજીથી
માતરિશ્વન્	= વ.યુ	સુન્વન્	= સોમ યજ્ઞ કરનાર, રસ કાઢનાર
યજ્વન્	= યાજ્ઞક	ચન્વન્	= રેતાળ પ્રદેશ, રણ
અર્વન્	= ઘોડો		
સુપર્વન્	= દેવ		

સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

૧ યજ્ઞે વ્રહ્મા સર્વેષુ ઋત્વિષ્ણુ મુખ્યઃ અથર્વવેદં પઠતિ । ૨ એ સર્વે અપિ અધ્વાનઃ એકં એવ સ્થાનં પ્રતિ ગચ્છન્તિ । ૩ આકાશે માતરિશ્વા સર્વત્ર સંચરતિ । ૪ અર્વા અર્વદેશાત્ અસ્મિન્ દેશે આનીયતે । ૫ યજ્વભિઃ યજ્ઞે યજનં ક્રિયતે । ૬ ધન્વનિ વૃક્ષાઃ ન ભવન્તિ । ૭ અધ્વાનિ શીતસ્ય નિવારણાર્થં વહ્નં ગૃહાણ । ૮ સૈનિકાઃ યુદ્ધે શ્રાન્તાઃ અધ્વાનિ એવ નિદ્રિતાઃ ।

ગુજરાતી વાક્યો

૧. યજ્ઞમાં સર્વ યાજ્ઞિકોમાં મુખ્ય બ્રહ્મા અથર્વવેદ ભણે છે. ૨. એ બધા જ માર્ગો એક જ જગ્યાએ ભેળે છે. ૩. આકાશમાં પવન સર્વત્ર ફરે છે. ૪. ઘોડા અરબસ્તાનથી અહીં લાવવામાં આવે છે. ૫. યાજ્ઞિકોથી યજ્ઞમાં યજન (યજ્ઞક્રિયા) કરાવવામાં આવે છે. ૬. રેતાળ પ્રદેશમાં વૃક્ષ હોતા નથી. ૭. માર્ગમાં ઠંડી હર કરવા માટે વસ્ત્ર લેા. ૮. સૈનિકો યુદ્ધમાં થાકીને રસ્તામાં જ સૂતા છે.

નકારાન્તઃ પુર્લિંગો ' વૃત્રહન્ ' શબ્દઃ ।

૧ વૃત્રહા	વૃત્રહર્ણા	વૃત્રહણઃ
સં૦ હે વૃત્રહન્	હે "	હે "
૨ વૃત્રહણમ્	"	વૃત્રહ્નઃ
૩ વૃત્રહ્મા	વૃત્રહમ્યામ્	વૃત્રહમ્ભિઃ
૪ વૃત્રઘ્ને	વૃત્રહમ્યામ્	વૃત્રહમ્ભ્યઃ

૫ વૃત્રઘ્નઃ	વૃત્રહમ્યામ્	વૃત્રહમ્યઃ
૬ " "	વૃત્રઘ્નોઃ	વૃત્રઘ્નામ્
૭ વૃત્રઘ્નિ, વૃત્રહણિ	" "	વૃત્રહસુ

આ પ્રમાણે નીચે લખેલા શબ્દોના રૂપ બને છે—

માતૃહન્ = માતાનો વધ કરનાર.

ગુરુહન્ = ગુરુનો વધ કરનાર.

પિતૃહન્ = પિતાનો વધ કરનાર.

મત્સ્યહન્ = પ્રાક્ષણનો વધ કરનાર.

સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

૧ પિતૃદેહિભિઃ અસ્મિન્ યજ્ઞે ન આગન્તવ્યમ્ — પિતૃવધ કરનારને

આ યજ્ઞમાં આવવું ન ભેદાયે.

૨ ગુરુઘ્ને ડચિતં દણ્ડં દેહિ — ગુરુનો વધ કરનારાઓને યોગ્ય

દંડ કરો.

નકારાન્તઃ પુર્લિંગઃ 'શ્વન્' શબ્દઃ ।

૧ શ્વા	શ્વાનો	શ્વાનઃ
સં૦ દે શ્વન્	દે " "	દે " "
૨ શ્વાનમ્	" "	શ્વનઃ
૩ શ્વતા	શ્વમ્યામ્	શ્વભિઃ
૪ શ્વને	" "	શ્વમ્યઃ
૫ શ્વનઃ	" "	" "
૬ " "	શ્વનોઃ	શ્વનામ્
૭ શ્વનિ	" "	શ્વસુ

‘શ્વન્’ શબ્દનો ‘શ્વ’ ની જગ્યાએ કેટલાક રૂપોમાં ‘શુ’ થાય છે અને કેટલાકમાં ‘શ્વ’ રહે છે. વાચકે આ વિશેષતાને ધ્યાનમાં રાખવી.

સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

- ૧ ત્વયા સ્વકીયઃ શ્વા કુત્ર સ્થાપિતઃ ? – તે તારો કૂતરો કયાં રાખ્યો છે ?
- ૨ અહં મદીયં શ્વાનં પુનઃ અત્ર ન આનેપ્યામિ – હું આપણા કૂતરાને પાછો અહીં નહીં લાવીશ.
- ૩ શ્વાભિઃ એવ એપ કોલાહલઃ કૃતઃ – કૂતરાઓએ જ આ કોલાહલ મચાવ્યો છે.
- ૪ શ્વભ્યઃ પક્ષિભ્યઃ ચ અન્નં દેહિ – કૂતરા અને પક્ષિઓને માટે અન્ન આપો.

નકારાન્તઃ પુલ્લિંગો ‘યુવન્’ શબ્દઃ ।

૧ યુવા	યુવાનો	યુવાનઃ
સં० હે યુવન્	હે ”	હે ”
૨ યુવાનમ્	”	યૂનઃ
૩ યૂના	યુવમ્યામ્	યુવભિઃ
૪ યૂને	”	યુવભ્યઃ
૫ યૂનઃ	”	”
૬ યૂનઃ	યૂનોઃ	યૂનામ્
૭ યૂનિ	”	યુવસુ

અહીં પણ કેટલાક રૂપોમાં 'યુવ' રહ્યું છે, અને કેટલાકમાં 'યુવ' ની જગ્યાએ 'યૂ' થયું છે. આ વિશેષતા ધ્યાનમાં રાખવી.

૧ યુવા પુરુષઃ વ્રહ્મચારી ભવિતું અર્હતિ- યુવાન વ્રહ્મચારી બનવા-
ને લાયક છે.

૨ યુવભિઃ મનુષ્યૈઃ एव स्वदेशार्थं युद्धं कर्तव्यम् - યુવાનોએજ
એવાના દેશને માટે લડવું જોઈએ.

૩ યુવસુ અવિચારઃ મદઃ ચ ભવતિ- યુવાનોમાં કુવિચાર અને
ધમંડ હોય છે.

૪ યુવભ્યઃ નરેભ્યઃ વસું દેહિ- યુવાનો માટે ધન આપ.

અંધિ કહેલા વાક્યો

(૧) યુવા પુરુષો વ્રહ્મચારી ભવિતુમર્હતિ । વ્રહ્મચારી ભવિતુ-
મર્હતિ યુવા પુરુષઃ । (૨) યુવભિમનુષ્યૈરેવ સ્વદેશાર્થં યુદ્ધં કર્ત-
વ્યમ્ । યુદ્ધં સ્વદેશાર્થં યુવભિમનુષ્યૈરેવ કર્તવ્યમ્ । (૩) યુવસ્વ-
વિચારો મદશ્ચ ભવતિ । ભવતિ મદશ્ચાવિચારશ્ચ યુવસુ ।
અવિચારો મદશ્ચ યુવસુ ભવતિ । (૪) કુત્ર સ્થાપિતસ્ત્વયા
સ્વકીયઃ શ્વા ? સ્થાપિતઃ કુત્ર ત્વયા સ્વકીયઃ શ્વા । શ્વા કુત્ર
સ્થાપિતસ્ત્વકીયસ્ત્વયા ? (૫) શ્વભિરેવ્પ કોલાહલઃ કૃતઃ ।
કૃત એવ કોલાહલઃ શ્વભિરેવ । એવ કોલાહલઃ શ્વભિરેવ કૃતઃ
(૬) શ્વભ્યઃ પક્ષિભ્યશ્ચાન્નં દેહિ । દેહન્નં શ્વભ્ય પક્ષિભ્યશ્ચ ।
પક્ષિભ્યઃ શ્વભ્યશ્ચ દેહન્નમ્ ।

પાઠ ૧૫

આ પાઠમાં નીચે લખેલો પ્રલોકનો અભ્યાસ કરો—

ન શ્રેયઃ સતતં તેજો ન નિત્યં શ્રેયસી ક્ષમા ।

इति तात विजानीहि द्वयमेतदसंशयम् ॥ ५ ॥

(મં ૦ ભારત વન ૦ અ ૦ ૫૮)

અન્વય-તેજઃ સતતં શ્રેયઃ ન, નિત્યં ક્ષમા શ્રેયસી ન । હે તાત ! इति एतत् द्वयं असंशयं विजानीहि ।

સંસ્કૃતટીકા—તેજઃ તેજસ્વિતા સતતં નિત્યં સદા શ્રેયઃ ન, કલ્યાણકારિણી ન ભવતિ । તથા ચ નિત્યં સતતં ક્ષમા અપિ શ્રેયસી શ્રેયસ્કરી ન ભવતિ । હે તાત ! હે પ્રિય ! इति एवं प्रकारेण एतत् द्वयं असंशयं संशयरहितं विजानीहि जानीहि ।

અર્થ- તેજ સ્વભાવ પણ હુ'મેશા કલ્યાણકારી હોતો નથી, અને ક્ષમાશીલ સ્વભાવ પણ હુ'મેશા લાભકારી હોતો નથી. હે પ્રિય ! આ બંને વાત તું શંકા છોડી દઇ બાણી લે.

यो नित्यं क्षमते तात, बहून् दोषान्स विन्दति ।

भृत्याः परिभवन्त्येनमुदासीनास्तथाऽरयः ॥ ३ ॥

(મં ૦ ભારત વન ૦ અ ૦ ૨૮)

અન્વય-હે તાત ! યઃ નિત્યં ક્ષમતે સઃ બહૂન્ દોષાન્ વિન્દતિ । એનં ભૃત્યાઃ પારિભવન્તિ તથા અરયઃ ઉદાસીનાઃ ।

સંસ્કૃતટીકા-હે તાત ! હે પ્રિય ! ય. પુરુષઃ નિત્યં સદા એવ

ક્ષમતે ક્ષેમાં ક્રોતિ સઃ પુરુષ. વહૂન્ અનેકાન્ દોષાન્ અગુણાન્
વિન્દતિ પ્રાપ્નોતિ । કે તે દોષાઃ ? એનં ક્ષમાવન્તં પુરુષં તસ્ય એવ
શ્રુત્યાઃ દાસાઃ પરિચારકા પરિમવન્તિ અપમાનયન્તિ । તયા ચ
તસ્ય અરય શત્રવઃ ઠદાસીનાઃ ભવન્તિ । શત્રવ અપિ તં ન
ગણયન્તિ હત્યર્થઃ ।

અર્થ- હે પ્રિય ! જે હુમેશ ક્ષમા કરે છે, તેને ઘણા દોષ પ્રાપ્ત
થાય છે. નોકર પણ તેનું અપમાન કરે છે, અને તેના શત્રુ
પણ ઉદાસીન થાય છે. ભતલણ કે તેનું કોઈ સન્માન કરતું નથી.

સર્વભૂતાનિ ચાપ્યસ્ય ન નમન્તે કદાચન ।

તસ્માન્નિત્યં ક્ષમા તાત પણ્ડિતૈરપવાદિતા ॥ ૮ ॥

અન્વય- ચ અપિ અસ્ય સર્વભૂતાનિ કદાચન ન નમન્તે ।
તસ્માત્ હે તાત ! નિત્યં ક્ષમા પણ્ડિતૈઃ અપવાદિતા ।

સંસ્કૃતટીકા- ચ અપિ અસ્ય ક્ષમાયુક્તસ્ય પુરુષસ્ય સર્વભૂતાનિ
સર્વાણિ પ્રાણિજાતાનિ, સર્વે મનુષ્યાઃ કદાચન કદાપિ ન નમન્તે
ન નમ્રીભવન્તિ । હે તાત ! હે પ્રિય ! તસ્માત્ કારણાત્ નિત્યં
ક્ષમા પણ્ડિતૈઃ વિદુર્ધ જનૈઃ અપવાદિતા અપવાદેન દોષેણ
યુક્તા અસ્તિ ઇતિ જ્ઞાતા ।

અર્થ- અને એના આગળ બધા લોક કદાપિ નમ્ર થતા નથી,
માટે હે પ્રિય ! હુમેશ ક્ષમા કરવી દોષયુક્ત છે, એવો વિદ્વાનોનો
મત છે.

અવજ્ઞાય હિ તં શ્રુત્યાઃ ભજન્તે વહુદોષતામ્ ।
 આદાતું ચાસ્ય વિક્તાનિ પ્રાર્થયન્તેઽલ્પચેતસઃ ॥૧૭॥
 (મ૦ ભારત વન૦ અ૦ ૨૮)

અન્વયઃ-હિ તં શ્રુત્યા. અવજ્ઞાય વહુદોષતાં ભજન્તે । ચ
 અસ્ય વિક્તાનિ આદાતું અલ્પચેતસઃ પ્રાર્થયન્તે ।

સંસ્કૃત ટીકા- હિ તં ક્ષમાશીલં પુરુષં શ્રુત્યાઃ તસ્ય એવ
 પરિચારકાઃ અવજ્ઞાય તસ્ય અપમાનં કૃત્વા વહુદોષતાં વહૂન્
 દોષાન્ ભજન્તે સેવન્તે । ચ અસ્ય ક્ષમાશીલસ્ય પુરુષસ્ય
 વિક્તાનિ ધનાનિ આદાતું સ્વીકર્તું અલ્પચેતસઃ અલ્પમતયઃ જનાઃ
 પ્રાર્થયન્તે હચ્છન્તિ ।

અર્થ-કારણ કે નોકર એનું અપમાન કરીને વધારે દોષવાળો
 બને છે, અને તેના ધનને મૂર્ખ લોકો પડાવી લેવા ચાહે છે.

યાનં વસ્ત્રાણ્યલંકારાઞ્ચયનાન્યાસનાનિ ચ ।
 ભોજનાન્યથ પાનાનિ સર્વોપકરણાનિ ચ ॥ ૧૦ ॥
 આદદીરન્નાધિકૃતાં યથાકામમચેતસઃ ।
 પ્રદિષ્ટાનિ ચ દેયાનિ ન દદુર્મર્તૃશાસનાત્ ॥૧૧॥

અન્વયઃ- યાનં, વસ્ત્રાણિ, અલંકારાન્, શયનાનિ, આસનાનિ
 ચ ભોજનાનિ અથ પાનાનિ સર્વોપકરણાનિ ચ અચેતસઃ અધિ-
 કૃતાઃ યથાકામં આદદીરન્ । મર્તૃશાસનાત્ પ્રદિષ્ટાનિ દેયાનિ
 ચ ન દદુઃ ॥

ક્ષમતે ક્ષેમાં કરોતિ સઃ પુરુષઃ. વહૂન્ અનેકાન્ દોષાન્ અગુણાન્
વિન્દતિ શ્રાપ્નોતિ । કે તે દોષાઃ ? એનું ક્ષમાવન્તં પુરુષં તસ્ય એવ
મૃત્યાઃ દાસાઃ પરિચારકાઃ પરિભવન્તિ અપમાનયન્તિ । તથા ચ
તસ્ય અરચ્ય શત્રવઃ ઉદાસીનાઃ ભવન્તિ । શત્રવઃ અપિ તં ન
ગણયન્તિ इत्यर्थः ।

અર્થ— હે પ્રિય ! જે હુ'મેશ ક્ષમા કરે છે, તેને ઘણા દોષ પ્રાપ્ત
થાય છે. નોકર પણ તેનું અંપમાન કરે છે, અને તેના શત્રુ
પણ ઉદાસીન થાય છે. મતલબ કે તેનું કોઈ સન્માન કરતું નથી.

सर्वभूतानि चाप्यस्य न नमन्ते कदाचन ।

तस्माच्चित्त्यं क्षમા तात पण्डितैरपवादिता ॥ ૮ ॥

અન્વય— ચ અપિ અસ્ય સર્વભૂતાનિ કદાચન ન નમન્તે ।
તસ્માત્ હે તાત ! નિત્યં ક્ષમા પણ્ડિતૈઃ અપવાદિતા ।

સંસ્કૃતટીકા— ચ અપિ અસ્ય ક્ષમાયુક્તસ્ય પુરુષસ્ય સર્વભૂતાનિ
સર્વાણિ પ્રાણિજાતાનિ, સર્વે મનુષ્યાઃ કદાચન કદાપિ ન નમન્તે
ન નમ્રીભવન્તિ । હે તાત ! હે પ્રિય ! તસ્માત્ કારણાત્ નિત્યં
ક્ષમા પણ્ડિતૈઃ વિયુઠ્ઠ જનૈઃ અપવાદિતા અપવાદેન દોષેણ
યુક્તા અસ્તિ इति ज्ञाता ।

અર્થ— અને જોના ઝાંગળ બધા લોક કદાપિ નમ્ર થતા નથી,
માટે હે પ્રિય ! હુ'મેશા ક્ષમા કરવી દોષયુક્ત છે, એવે વિદ્વાનોનો
મત છે.

અવજ્ઞાય હિ તં ભૂત્યાઃ ભજન્તે વહુદોષતામ્ ।
 આદાતું ચાસ્ય વિક્તાનિ પ્રાર્થયન્તેઽલ્પચેતસઃ ॥૯॥
 (મ૦ ભારત વન૦ અ૦ ૨૮)

અન્વયઃ-હિ તં ભૂત્યાઃ અવજ્ઞાય વહુદોષતાં ભજન્તે । ચ
 અસ્ય વિક્તાનિ આદાતું અલ્પચેતસઃ પ્રાર્થયન્તે ।

સંસ્કૃત ટીકા- હિ તં ક્ષમાશીલં પુરુષં ભૂત્યાઃ તસ્ય એવ
 પરિચારકાઃ અવજ્ઞાય તસ્ય અપમાનં કૃત્વા વહુદોષતાં વહૂન્
 દોષાન્ ભજન્તે સેવન્તે । ચ અસ્ય ક્ષમાશીલસ્ય પુરુષસ્ય
 વિક્તાનિ ધનાનિ આદાતું સ્વીકર્તુ અલ્પચેતસઃ અલ્પમતયઃ જનાઃ
 પ્રાર્થયન્તે ઇચ્છન્તિ ।

અર્થ-કારણ કે નોકર એતું અપમાન કરીને વધારે દોષવાળો
 બને છે, અને તેના ધનને મૂર્ખ લોકો પડાવી લેવા ચાહે છે.

યાનં વસ્ત્રાણ્યલંકારાઞ્ચયનાન્યાસનાનિ ચ ।
 ભોજનાન્યથ પાનાનિ સર્વોપકરણાનિ ચ ॥ ૧૦ ॥
 આદદીરન્નાધિકૃતા યથાકામમચેતસઃ ।
 પ્રદિષ્ટાનિ ચ દેયાનિ ન દદ્યુર્ભર્તૃશાસનાત્ ॥૧૧॥

અન્વયઃ-યાનં, વસ્ત્રાણિ, અલંકારાન્, શયનાનિ, આસનાનિ
 ચ ભોજનાનિ અથ પાનાનિ સર્વોપકરણાનિ ચ અચેતસઃ આધિ-
 કૃતા યથાકામં આદદીરન્ । ભર્તૃશાસનાન્ પ્રદિષ્ટાનિ દેયાનિ
 ચ ન દદ્યુઃ ॥

અર્થ— ગાડી, વસ્ત્ર, અલંકાર, ણિછાતું, આસન, લોજન અને પીવાનો રસ તથા સર્વ સાધન અદ્ય મુદ્ધિવાળો અધિકારી પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે લઇ લે છે. સ્વામીની આજ્ઞાથી જેની આજ્ઞા થઇ છે તે આંખવાં યોગ્ય પદાર્થ પણ આપતા નથી (મતલબ કે હુમેશા સમા કરવાવાળાની વ્યવહાર (સંસાર) માં આવી દશા થાય છે.

વાચકે આ પાઠને સારી પેઠે તૈયાર કરવો, અને બની શકે તો આ શ્લોકોને મોઢે કરે અને જાતેજ મંસ્કૃત અર્થ લખવાનો પ્રયત્ન કરે.

સમાસ ।

- ૧ અસંશય— સંશય ન ભવતિ તથા (સંશય વિનાનો)
- ૨ સર્વભૂતાનિ— સર્વાણિ ચ તાનિ ભૂતાનિ (સર્વ પ્રાણી)
- ૩ અલ્પચેતસ— અલ્પં ચેત યસ્ય (જેનું મન સંકુચિત છે.)
- ૪ સર્વોપકરણાનિ— સર્વાણિ ચ તાનિ ઉપકરણાનિ । (સર્વ સાધન)
- ૫ યથાકામં— કામ અનતિક્રમ્ય યથા ભવતિ તથા (ઇચ્છાનો વિશેષ કર્યા વિના, ઇચ્છા મુજબ, મનગમતું)
- ૬ મર્તૃશાસનં— મર્તુ શાસનં (સ્વામીની આજ્ઞા)

પાઠ ૧૬

હવે નકારાન્ત શબ્દોનાં રૂપ જુઓ—

નકારાન્તઃ પુર્લિંગો ' જ્ઞાનિન્ ' શબ્દઃ ।

૧ જ્ઞાનો	જ્ઞાનિનો	જ્ઞાનિન
સં૦ હે જ્ઞાનિન્	હે ”	હે ”
૨ જ્ઞાનિનમ્	”	”
૩ જ્ઞાનિના	જ્ઞાનિભ્યામ્	જ્ઞાનિભિ
૪ જ્ઞાનિને	”	જ્ઞાનિભ્યઃ
૫ જ્ઞાનિનઃ	”	”
૬ ”	જ્ઞાનિનો	જ્ઞાનિનામ્
૭ જ્ઞાનિનિ	”	જ્ઞાનિપુ

આ પ્રમાણે નીચે લખેલા શબ્દોના રૂપ જાને છે—

શબ્દ ।

બ્રહ્મચારિન્ = બ્રહ્મચારી	અતિચારિન્ = અત્યાચારી,
દન્તિન્ = હાથી	જુઝમી
શશિન્ = ચંદ્રમા	શિખરિન્ = શિખરવાળો,
યોગિન્ = યોગી	દૂરદારિન્ = દીર્ઘ દષ્ટિ વાળો,
ત્યાગિન્ = ત્યાગી	દૂરદર્શી
વાગ્મિન્ = વક્તા	ગૃહિન્ = ગૃહસ્થ, સગરજન

સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

૧ જ્ઞાનિનં પુરુષં રાજાઃ સમીપં નય । ૨ બ્રહ્મચારી વિદ્યાં

સમાપ્ય ગૃહી ભવતિ । ૩ દંતિના વિષ્ણુદત્તસ્ય પુત્રઃ હૃતઃ ।
 ૪ પૂર્ણિમાયાં શશિનઃ પ્રકાશઃ વર્ણનીયઃ ભવતિ । ૫ યોગિનાં
 અચિન્ત્યા શક્તિઃ ભવતિ । અસ્મિન્ સંભાષણે તેન વાગ્મિના કિં
 પ્રતિપાદિતમ્ ? ૭ દૂરદર્શિના પુરુષેણ પ્રથમે વયસિ બ્રહ્મચર્ય
 અવશ્યં પાલનીયમ્ । ૮ ગૃહિભિઃ પંચમહાયજ્ઞાઃ અવશ્યં
 કર્તવ્યયાઃ ।

ગુજરાતી વાક્યો

૧. જ્ઞાની પુરુષને રાજા પાસે લઈ બા. ૨ બ્રહ્મચારી વિદ્યા
 સમાપ્ત કરીને ગૃહસ્થી બને છે. ૩ હાથીએ વિષ્ણુદત્તનો પુત્ર
 માર્યો. ૪ પૂર્ણિમાએ ચંદ્રનો પ્રકાશ વર્ણન કરવા જેવો હોય છે.
 ૫ યોગીઓની અચિન્ત્ય શક્તિ હોય છે. ૬ આ ભાષણમાં તે
 વક્તાએ શું પ્રતિપાદન (સમર્થન) કર્યું ? ૭ દૂરદર્શી પુરુષે
 શરૂઆતની છંદગીમાં બ્રહ્મચર્યનું પાલન અવશ્ય કરવું જોઈએ.
 ૮ ગૃહસ્થીએ પંચમહાયજ્ઞ અવશ્ય કરવા જેવો છે.

ઉપર જણાવેલી રીત સિવાય બીજી રીતે નીચે લખેલા નકારાન્ત
 શબ્દનાં રૂપ થાય છે.

નકારાન્તઃ પુલ્લિંગઃ ‘પથિન્’ શબ્દઃ ।

૧ પન્થા	પન્થાની	પન્થાનઃ
સં હે	હે	હે
૨ પન્થાનમ્	પન્થાનો	પથઃ
૩ પથા	પથિભ્યાં	પથિભિઃ
૪ પથે	પથિભ્યાં	પથિભ્યઃ

૫ પથઃ ,	પાથિભ્યાં	પાથિભ્ય
૬ ,,	પથોઃ	પથામ્
૭ પાથિ	,,	પાથિપુઃ

અગાઉ જણાવેલાં નકારાન્ત શબ્દના રૂપોથી જે બુદ્ધાપણું આ શબ્દોના રૂપોમાં છે, તે વાંચકે જોવું.

આ પ્રમાણે નીચે લખેલા શબ્દોના રૂપ થાય છે—

શબ્દ ।

માથિન્ = મંથન કરવાનો દંડ । ક્રમુક્ષિન્ = ધન્ડુ, મરુત
વાક્ય

- ૧ મમ ગ્રામસ્ય કઃ પંથા. ?— મારા ગામનો કયો રસ્તો છે ?
- ૨ તં મંથાનં અત્ર આનય— તે મંથન-દંડને અહીં લાવ
- ૩ ક્રમુક્ષા ક્રમૂળાં રાજા ભવતિ— ઋણુક્ષા ઋણુઓના રાજા હોય છે.
- ૪ અનેન એવ પથા તં નગરં ગચ્છ— આજ રસ્તાથી તે શહેરમાં જા.
- ૫ દિવ્યૈઃ પાથિભિઃ દેવાઃ ઉર્ધ્વં ગચ્છન્તિ— દિવ્ય માર્ગથી દેવ ઉપર જાય છે.

૧ કઃ પંથા મમ ગ્રામસ્ય ? ૨ અત્રાનય તં મંથાનમ્ ।
૩ ક્રમુક્ષા રાજા ભવતિ ક્રમૂળામ્ । ૪ તં નગરં ગચ્છ, અનેનૈવ
પથા । ૫ દેવા દિવ્યૈઃ પાથિમિરૂર્ધ્વં ગચ્છન્તિ ।

પાઠ ૧૭

હવે શકારાન્ત શબ્દોના ઉપોની વિધિ બતાવવામાં આવી છે.

શકારાન્તઃ પુલ્લિંગો ' વિશ્ ' શબ્દઃ ।

૧ વિટ્, વિઙ્	વિશૌ	વિશઃ
સં ૦ હે, " "	"	"
૨ વિશં	"	"
૩ વિશા	વિઙ્મ્યાં	વિઙ્મિઃ
૪ વિશે	"	વિઙ્મ્યઃ
૫ વિશઃ	"	"
૬ "	વિશૌઃ	વિશાન્
૭ વિશિ	"	વિટ્સુ, વિઙ્સુ

આ પ્રમાણે શકારાન્ત પુલ્લિંગ શબ્દોના રૂપ થાય છે. હવે એનો વાક્યોમાં ઉપયોગ બુઝો—

વાક્ય

- ૧ વિઙ્મિ. રાજા નમસ્કૃત. સત્કારિતઃ ચ = પ્રજાએ રાજાને નમસ્કાર કર્યો અને તેનો સત્કાર કર્યો.
- ૨ વિશિ રાજા પ્રતિષ્ઠિત. = પ્રજાઓમાં રાજા પ્રતિષ્ઠિત છે.
- ૩ વિશાં રાજાનં પદય = પ્રજાઓના રાજાને ભે.
- ૪ વિઙ્મ્યઃ ધનં રાજા શૃણ્ણાતિ = પ્રજા પાસેથી રાજા ધન લે છે.

હવે સકારાન્ત શબ્દોનાં રૂપ બતાવવાની રીત બતાવવામાં આવે છે.

સકારાન્તઃ પુલ્લિંગો 'વિદ્વસ્' શબ્દઃ ।

૧ વિદ્વાન્	વિદ્વાંસૌ	વિદ્વાંસઃ
સં० હે વિદ્વાન્	હે વિદ્વાંસૌ	હે વિદ્વાંસઃ
૨ વિદ્વાંસં	"	વિદુષઃ
૩ વિદુષા	વિદ્વદ્ભ્યાં	વિદ્વદ્ભિઃ
૪ વિદુષે	વિદ્વદ્ભ્યાં	વિદ્વદ્ભ્યઃ
૫ વિદુષઃ	"	"
૬ "	વિદુષોઃ	વિદુષામ્
૭ વિદુષિ	"	વિદ્વત્સુ

આ પ્રમાણે 'વસ્' પ્રત્યયના અંતવાળા સ કારાન્ત શબ્દોના રૂપ થાય છે.

વાક્ય

- ૧ તૌ વિદ્વાંસૌ પુરુષૌ કસ્માત્ દેશાત્ આગતા ? = તે બે વિદ્વાન પુરુષ કયા દેશથી આવ્યા ?
- ૨ વિદુષાં સકાશાત્ એવ વિદ્યા પ્રાપ્યતે = વિદ્વાનોની પાસેથી જ વિદ્યા મેળવી શકાય છે.
- ૩ વિદ્વદ્ભિઃ એવ સર્વે જગન્ યાદાતથ્યેન જ્ઞાયતે = વિદ્વાનોથી જ આખું જગત્ યથાર્થ રીતે જાણી શકાય છે.
- ૪ एतत्पुस्तकं तेन एव विदुषा रचितं = આ પુસ્તક તે જ જ્ઞાનીએ રચ્યું છે.

पाठ १८

नायमन्ये न गर्हे च धर्मं पार्थ कथंचन । .

ईश्वरं कुत एवाहमवमंस्ये प्रजापतिम् ॥ १ ॥

(म० भारत वन० अ० ३२)

अन्वयः—हे पार्थ ! अहं धर्मं न अवमन्ये कथंचन गर्हे । कुतः प्रजापतिं ईश्वरं एव अहं अवमंस्ये ?

संस्कृत टीका—हे पार्थ ! हे पृथानन्दन ! अहं धर्मं न अवमन्ये धर्मस्य अपमानं न करोमि । न च कथंचन धर्मं गर्हे निन्दयामि । कुतः कथं प्रजापतिं प्रजापालकं ईश्वरं च अहं अवमंस्ये ! अहं कथमपि तस्य अपमानं न करोमि ।

अर्थ—हे पृथापुत्र ! हुं धर्मनु अपमान करती नहीं, अने तेनी निन्दा पद्य करती नहीं. तो देवी रीते प्रजापालक ईश्वरनी निन्दा करीश ?

आर्ताऽहं प्रलपामीदमिति मां विद्धि भारत ।

भयञ्च विलपिष्यामि सुमनास्त्वं निबोध मे ॥ २ ॥

(म० भारत वन० अ० ३२ ॥

अन्वयः—हे भारत ! अहं आर्ता प्रलपामि इति मां विद्धि भूयः च विलपिष्यामि । त्वं सुमनाः मे निबोध ।

संस्कृत टीका—हे भारत ! हे भारतकुलोत्पन्न ! अहं आर्ता

दुःखिता अस्मि इति अतः एवं प्रलपामि वदामि इति मां त्वं विद्धि जानीहि । इतः अस्मादपि भूयः अधिकं विलपिष्यामि वदिष्यामि । त्वं सुमनाः शोभनमनोयुक्तः भूत्वा मे मम भाषणं निबोध जानीहि ।

अर्थ— हे भरतकुलभां उत्पन्न ! दुःखी छुं, भाटे न ऐभ छहुं छुं, ऐभ तुं न्नाथु. छल पथु अधिक बोझीश. तुं थित छधने सांलग.

कर्म खल्विह कर्तव्यं जानताऽमित्रकर्शन । .

अकर्माणो हि जीवन्ति स्थावरा नेतरे जनाः ॥३॥

(म० भारत वन० अ० ३२)

अन्वयः— हे अमित्रकर्शन ! जानता इह खलु कर्म कर्तव्यम् ।
अकर्माणः स्थावराः हि जीवन्ति इतरे जनाः न ।

संस्कृत टीका— हे अमित्रकर्शन ! न मित्र. अमित्रः शत्रुः, तस्य अमित्रस्य शत्रोः कर्शनः नाशकः अमित्रकर्शनः, तस्य संबुद्धौ अमित्रकर्शन शत्रुनाशक वीर ! जानता प्राज्ञेन विदुषा बुद्धिमता पुरुषेण इह अस्मिन् जगति खलु निश्चयेन कर्म पुरुषार्थः कर्तव्य अवश्यं करणीयः एव । अकर्माणः कर्महीनाः पुरुषार्थ-हीनाः स्थावराः वृक्षादयः एव जीवन्ति इतरे जनाः वृक्षपापाणादिभ्यः अन्ये जनाः पशवः पक्षिणः च न जीवन्ति । एते प्राणिनः कर्म कृत्वा एव जीवितुं समर्थाः भवन्ति ।

જઙ્ગમેષુ વિશેષેણ મનુષ્યા ભરતર્પમ ।

इच्छन्ति कर्मणा वृत्तिमवाप्तुं प्रेत्य चेह च ॥ २ ॥

(મં ૦ માં ૦ વન ૦ અં ૦ ૩૨)

અન્વય:— હે ભરતર્પમ ! જઙ્ગમેષુ વિશેષેણ મનુષ્યા: હહ ચ પ્રેત્ય ચ કર્મણા વૃત્તિં અવાપ્તું ઇચ્છન્તિ ।

સંસ્કૃત ટીકા— હે ભરતર્પમ ! હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! જંગમેષુ ગતિ-મત્સુ ભૂતેષુ વિશેષેણ વિશેષતઃ મનુષ્યાઃ માનવા હહ અસ્મિન્ જગતિ પ્રેત્ય પરલોકે ચ કર્મણા પુરુષાર્થેન એવ વૃત્તિં આજીવિકાં અવાપ્તું પ્રાપ્તું ઇચ્છન્તિ ।

અર્થ— હે ભરત શ્રેષ્ઠ ! જંગમ અર્થાત્ હાલતાં ચાલતાં પ્રાણીઓ મતલબ હે મનુષ્યો અહીં અને મરણ પછી કર્મથીજ આલુવિકાની પ્રાપ્તિ કરવાની ઇચ્છા રાખે છે.

उत्थानमभिजानन्ति सर्वभूतानि भारत ।

• प्रत्यक्षं फलमश्नन्ति कर्मणां लोकसाक्षिकम् ॥

(મં ૦ માં ૦ વન ૦ અં ૦ ૩૨)

અન્વય:— હે ભારત ! સર્વભૂતાનિ ઉત્થાનં અભિજાનન્તિ ।
• કર્મણાં લોકસાક્ષિકં પ્રત્યક્ષં ફલં અશ્નન્તિ ।

સંસ્કૃત-ટીકા— હે ભારત ! હે ભરતકુળોત્પન્ન ! સર્વભૂતાનિ સર્વાણિ ભૂતાનિ સર્વે પ્રાણિનઃ ઉત્થાનં અભ્યુત્થાનં જાનન્તિ । તથા ચ કર્મણાં સ્વકીયાનાં પુરુષાર્થાનાં લોકસાક્ષિકં જન-સાક્ષિકં પ્રત્યક્ષં સાક્ષાત્ ફલં અશ્નન્તિ મક્ષયન્તિ ।

અર્થ— હે ભારત ! સર્વ પ્રાણી ઉઠવું બાલું છે (અર્થાત્ પોતાના ઉદ્ધારને માટે બાળીને કાર્ય કરવું બાલું છે.) કારણકે કર્મોનું લોકોની આગળ પ્રત્યક્ષ રૂપ તેઓ (મેળવે છે, અથવા તો) ખાય છે.

વાંચકે આ પ્રલોકોનો સારી પેઠે અભ્યાસ કરવો. ૫૬, અન્વય અને અર્થ બોલેજી કરવાનો પ્રયત્ન કરવો; અને ખરી શકે તો એક વાર અભ્યાસ કર્યા બાદ સંસ્કૃત-ટીકા પોતે મનથીજ લખવાનો પ્રયત્ન કરવો.

સંધિ કરેલા વાક્યો

हे पार्थ ! नाहं धर्ममवमन्ये न च कथंचन धर्मं गौं । कुतः प्रजापतिमीश्वरमेवाहमवमंस्ये ? हे भारत ! अहमार्ता प्रलपामीति मां विद्धि । भूयश्च विलपिष्यामि । त्वं सुमना मे निबोध । हे अमित्रकर्शन ! जानतेह खलु कर्म कर्तव्यम् । अकर्माणः स्थावराः हि जीवन्ति, नेतरे जनाः । हे भरतर्षभ ! जङ्गमेषु विशेषेण मनुष्या इह च प्रेत्य च कर्मणा वृत्तिमवाप्तुमिच्छन्ति ।

ધર્મ નાવમન્યેઽહમ્ । કથંચન નાહં ધર્મં ગૌં । કુત્ત ઈશ્વરં પ્રજાપતિમેવાહમવમંસ્યે । હે ભારત ! આર્તા ભૂત્વાહં પ્રલપામિતિ વિદ્ધિ મામ્ । ચ ભૂયો વિલપિષ્યામિ । સુમના ભૂત્વા ત્વં મે નિવોથ । હે શત્રુનાશન ! જ્ઞાનિના પુરુષેણ કર્મ કર્તવ્યમિહ । સ્થાવરા વૃક્ષાદયો જીવન્તિ, જનાઃ ન । હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! જંગમેષુ મનુષ્યેષુ એવેહ કર્મણૈવ વૃત્તિમવાપ્તુમિચ્છન્તિ ।

પાઠ ૧૯

હવે સામાન્ય સ કારાન્ત શબ્દોનાં રૂપ બતાવવાની રીત આપી છે.

સકારાન્તઃ પુલ્લિંગઃ 'ચન્દ્રમસ્' શબ્દઃ ।

૧ ચન્દ્રમા	ચન્દ્રમસૌ	ચન્દ્રમસઃ
સં૦ હે ચન્દ્રમઃ	હે "	હે "
૨ ચન્દ્રમસમ્	"	"
૩ ચન્દ્રમસા	ચન્દ્રમોભ્યામ્	ચન્દ્રમોભિઃ
૪ ચન્દ્રમસે	"	ચન્દ્રમોભ્યઃ
૫ ચન્દ્રમસઃ	"	"
૬ "	ચન્દ્રમસોઃ	ચન્દ્રમસામ્
૭ ચન્દ્રમસિ	"	ચન્દ્રમસસુ

સામાન્ય રીતે આ શબ્દની જેમ સકારાન્ત શબ્દોનાં રૂપ થાય છે. આ પ્રમાણે નીચે લખેલા શબ્દોનાં રૂપ બને છે.

શબ્દ ।

વેધસ્ = વિશ્વ બનાવનાર	ઠશનસ્ = શુક
સુમનસ્ = ઉત્તમ મનવાળો	સુતપસ્ = ઉત્તમ તપવાળો
જાતવેદસ્ = અગ્નિ	વયોધસ્ = જુવાન મનુષ્ય
પ્રવેતસ્ = રાત્રી, વરુણ	પુરોવસ્ = પુરોહિત
કૃત્તિવાસસ્ = મહાદેવ	પુન્નરવસ્ = એક રાત્રી
અંગિરસ્ = અંગિરા ઋષિ	નૃવક્ષસ્ = મનુષ્યોનાં નેતા
વિશ્વવેદસ્ = સર્વ જ્ઞાનથી યુક્ત, સર્વ જ્ઞાનથી યુક્ત	અનેહસ્ = પાપરહિત

વાક્ય

- ૧ આકાશે પ્રકાશમાનં ચન્દ્રમસં ચાલકઃ પદ્યતિ = આકાશ-
માં પ્રકાશિત ચંદ્રને બાળક'જૂએ છે.
૨ રાત્રૌ સર્વં જગત્ ચન્દ્રમસા એવ પ્રકાશિતમ્ = રાત્રિના વખતે
આખું જગત્ ચંદ્રથીજ પ્રકાશિત થાય છે.
૩ જાતવેદસા કાષ્ઠાનિ દમ્ધાનિ = અગ્નિએ લાકડાં સળગાવી
દીધાં.
૪ અંગિરસા ઋષિણા એતત્સ્તોત્રં નિર્મિતમ્ = અંગિરા ઋષિએ
આ સ્તોત્ર બનાવ્યું.
૫ ઉશનાઃ રાક્ષસાનાં પુરોહિતઃ = શુક રાક્ષસોનો પુરોહિત.
૬ પુરુરવાઃ સ્વર્ગં ગતઃ = પુરુરવા સ્વર્ગમાં ગયો.

ઉપર જણાવેલા શબ્દોની સમાન નીચે લખેલા શબ્દનાં રૂપમાં
સહેજ ફરક છે. જુઓ—

સકારાન્તઃ પુલ્લિંગઃ ' પુંસ્ ' શબ્દઃ ।

૧ પુમાન્	પુમાંસૌ	પુમાંસઃ
સંહે પુમન્	હે ”	હે ”
૨ પુમાંસમ્	”	પુંસઃ
૩ પુંસા	પુંભ્યામ્	પુંભિઃ
૪ પુંસે	”	પુંભ્યઃ
૫ પુંસ	”	”
૬ ”	પુંસોઃ	પુંસામ્
૭ પુંસિ	”	પુંસુ

૧ યત્ર પુમાન્ ભવતિ તત્ર સ્ત્રી અપિ ભવતિ = જ્યાં પુરુષ હોય છે, ત્યાં સ્ત્રી પણ હોય છે.

૨ પુંસા યત્ કર્તું શક્યતે તત્ ત્વં કુરુ = પુરુષ જે કરી શકે છે, તે તું કર.

૩ પુંસુ પૌરુષં ભવતુ = પુરુષોમાં પુરુષાર્થ હો.

૪ નગરેષુ પુંસાં નિવાસઃ ભવતિ = શહેરોમાં પુરુષોનો નિવાસ હોય છે.

હવે હ કારાન્ત શબ્દોનાં રૂપ આપ્યાં છે.

હકારાન્તઃ પુલ્લિંગઃ ‘ અનદ્વહ્ ’ શબ્દઃ ।

૧ અનદ્વાન્	અનદ્વાહૌ	અનદ્વાહઃ
સં. ૦ હે અનદ્વન્	હે ”	હે ”
૨ અનદ્વાહમ્	”	અનદ્વહઃ
૩ અનદ્વહા	અનદ્વદ્વયામ્	અનદ્વદ્વિઃ
૪ અનદ્વહે	”	અનદ્વદ્વયઃ
૫ અનદ્વહઃ	”	”
૬ ”	અનદ્વહોઃ	અનદ્વહામ્
૭ અનદ્વહિ	”	અનદ્વત્સુ
	વાક્ય	

૧ અનદ્વાન્ યવસં ભક્ષયતિ = બળદ જવ ખાય છે.

૨ અનદ્વહા જલં કિં ન પીતં ? = બળદે પાણી કેમ ન પીધું ?

૩ અનદ્વદ્વયઃ જલં દેહિ - બળદ માટે પાણી આપ.

૪ અનદ્વદ્વિઃ જલં પીયતે - બળદોદ્વારા પાણી પીવાય છે.

પાઠ ૨૦

અગાઉનાં પાઠોમાં આપેલા શ્લોકોનું સરળ સંસ્કૃત સંધિ સાથે આ પાઠમાં આપ્યું છે. હવે એનું અધ્યયન કરવું—

૧ તત્ર અનદુઃખિઃ ક્ષેત્રસ્ય વિનાશઃ કૃતઃ— ત્યાં બળદોએ ખેતર-
નો નાશ કર્યો.

૨ અનદુઃખાં ચર્મણા ચર્મકારૈઃ પાદત્રાણં ક્રિયતે— બળદનાં
આમડામાંથી ચર્મારો બોડા બનાવે છે.

સંસ્કૃત-વાચન -પાઠઃ ।

સતત તેજો ન શ્રેયઃ, નિત્યં ક્ષમાઽપિ ન શ્રેયસી, હે તાત !
इत्येतद् द्वयमसंशयं विजानीहि ।

હે તાત ! યો નિત્યં ક્ષમતે સ વહૂન્દોપાન્ વિન્દતિ । એનં
શ્રુત્યાઃ પરિભવન્તિ તથાઽરય ઉદાર્સીના ભવન્તિ ।

અપિ ચાસ્ય સર્વભૂતાનિ કદાચન ન નમન્તે । તસ્માદ્દે તાત !
નિત્યં ક્ષમા પણિડતૈરપવાદિતા ।

તે હિ શ્રુત્યા અવજ્ઞાય વહુદોપતાં ભજન્તે । અસ્ય ચ વિન્તા-
ન્યાદાતુમલ્પચેતસઃ પ્રાર્થયન્તે ।

યાનં વહ્નાણ્યલંકારાઞ્છયનાન્યાસનાનિ ચ ભોજનાન્યથ
પાનાનિ સર્વોપકરણાનિ ચાચેતસોઽધિકૃતા યથાકામમાદદીરન્ ।
ભર્તૃશાસનાત્ પ્રદિષ્ઠાનિ દેયાનિ ચ ન દદ્યુ ।

હે પાર્થ ! ધર્મ નાવમન્યે, ન ચ કથંચન ગર્હે ! કુતઃ પ્રજાપતિ-
મીશ્વરમેવાહમવમંસ્યે ?

હે ભારત ! અહમાર્તા પ્રલપામીતિ માં વિદ્ધિ । મૃયશ્ચ વિલ-
પિપ્યામિ । ત્વં સુમના મે નિવોઘ ।

હે અમિત્રકર્શન જાનતેહ સ્વલુ કર્મ કર્તવ્યમ્ । અકર્માણઃ
સ્થાવરા હિ જીવન્તિ, નેતરે જનાઃ ।

હે ભરતર્પભ ! જદ્ગમેષુ વિશેષેણ મનુષ્યા ઇહ ચ પ્રેત્ય ચ
કર્મણા વૃત્તિમવાપ્તુમિચ્છન્તિ ।

હે ભારત ! સર્વભૂતાન્યુત્થાનમભિજાનન્તિ । કર્મણાં લોક-
સાક્ષિકં પ્રત્યક્ષં ફલમશ્રન્તિ ।

વાંચકે આ વાક્યોને ફરી ફરીને વાંચવા અને તેનો અર્થ
જાણવાનો પ્રયત્ન કરવો. જો પ્રયત્ન છતાં પણ કોઈ વાક્યનો અર્થ
ન સમજાય તો પાછલા પાઠોમાં તે વાક્યોના અર્થ જોવા અને
સમજવા, ત્યાં જો વાક્યોનાં પૂર્ણ અર્થ આપ્યા છે. હવે આ પાઠમાં
જો વાક્યોનાં સમાસ આપ્યા છે, તેનો સારી પેઠે અભ્યાસ કરવો.

સમાસ ।

૧ અસંશયં- ન વિદ્યતે સંશયઃ યત્ર તદ્ અસંશયં (સંશય-
રહિત)

૨ સર્વભૂતાનિ- સર્વાણિ ચ તાનિ ભૂતાનિ । (સર્વં પ્રાણી)

૩ વહુદોપતા- વહવ દોપાઃ વહુદોપાઃ । વહુદોપાણાં ભાવઃ
વહુદોપતા । (ઘણા વાક હોવા)

૪ અલ્પચેતાઃ- અલ્પં ચેતઃ યસ્ય સઃ અલ્પચેતાઃ । (નાના-
મનવાળો)

૫ સર્વોપકરણાનિ- સર્વાણિ ચ તાનિ ઉપકરણાનિ સર્વોપ-
કરણાનિ । (સર્વ સાધન)

- ૬ અચેતસઃ- ન અસ્તિ ચેતઃ અસ્ય ત્તઃ અચેતાઃ (બુદ્ધિહીન) ;
 ૭ યથાકામં-કામં અનતિક્રમ્ય ઇતિ યથાકામં । (છત્છાનુકૂળ) ;
 ૮ મર્તૃશાસનં- મર્તુઃ શાસનં મર્તૃશાસનં । (સ્વામીની આજ્ઞા) ;
 ૯ પ્રજાપતિઃ- પ્રજાયાઃ પતિઃ । (પ્રજાના પાલક) ;
 ૧૦ ઈશ્વરઃ- ઈશેષુ વરઃ (દેવોમાં શ્રેષ્ઠ) ;
 ૧૧ સુમનાઃ-સુષ્ટુ મનઃ યસ્ય ત્તઃ । (ઉત્તમ છે મન જેતું) ;
 ૧૨ અમિત્રકર્શનઃ- ન મિત્રઃ અમિત્રઃ અમિત્રાણાં કર્શનઃ ।
 (શત્રુઓનો નાશ કરનાર) ;
 ૧૩ મરતર્પમઃ- મરતેષુ વ્રપમઃ । (ભસ્તોમાં શ્રેષ્ઠ)

વાંચકે આ સમાસોનો સારી પેઠે અભ્યાસ કરવો. આ અભ્યાસ ખાસ જરૂરી છે. કયા સમાસ પદતું કયી રીતે વિવરણ કરવામાં આવે છે, એ ધ્યાન પૂર્વક જોઈ તે સારી પેઠે ધ્યાનમાં રાખવું.

સંસ્કૃતમાં ઠેક ઠેકાણે સામાસિક પદ આવે છે, આ માટે આ અભ્યાસની ખાસ આવશ્યકતા છે. આ અભ્યાસથી વાંચક એ જાણી શકશે કે સમાસોનો અર્થ કેવી રીતે થાય છે, અને એને કેવી રીતે છૂટા પાડી શકાય.

સમાસાઃ ।

- ૧ જનનાં ઈશઃ - જનેશઃ ।
- ૨ રાષ્ટ્રસ્ય અધિપતિઃ - રાષ્ટ્રાધિપતિઃ ।
- ૩ દેવાનાં ઇન્દ્રઃ - દેવેન્દ્રઃ ।

પાઠ ૨૧

તસ્માત્ ન ત્વં एवं શોચિતું અર્હસિ । વયસ્યભાવેન તે હિતં
 વ્રવીમિ, ન ઉપદિશામિ । સ રાઘવ! એવં મધુરં સાન્તિવતઃ સુગ્રીવેણ,
 અશ્રુપરિક્લિષ્ણં મુક્તં વચ્ચાન્તેન પ્રમાર્જયત્ । તદા સુગ્રીવવચનાત્
 પ્રકૃતિસ્થઃ કાકુત્સ્થઃ સુગ્રીવં સંપરિપ્વજ્ય હૃદં અવ્રવીત્ । હે
 સુગ્રીવ ! સ્નિગ્ધેન હિતેન વયસ્યેન યત્ કર્તવ્યં તત્ અનુરૂપં
 યુક્તં ચ ત્વયા કૃતમ્ । એપ અહં ચ ત્વયા પ્રકૃતિસ્થઃ નીત ।
 ફિન્તુ મૈથિલ્યા. પરિમાર્ગણે ત્વયા યત્ન. કાર્યઃ ।

મયા ચ ત્વત્પ્રિયાર્થં યત્ કર્તવ્યં તત્ વિસ્તર્યધેન ઉચ્યતામ્ ।
 તતઃ પ્રહૃષ્ટઃ સુગ્રીવઃ શુભયા ગિરયા ઉવાચ । અહં આત્રા વિનિકૃતઃ
 હૃતભાર્યઃ ઋપ્યમૂકં ચરામિ । તત્ અનાયસ્ય મમ અપિ ત્વં

માટે તારે આ પ્રમાણે શોક કરવો ન જોઈએ. મિત્રભાવે તારાં
 ભલાની ત્યાત કહું છું, ઉપદેશ કરતો નથી. આ પ્રમાણે સુગ્રીવ
 સાથે માધૂર્યપૂર્વક શાન્તવન આપતાં તે રાઘવે અશ્રુઓથી ભીંજી-
 ચેલા મોંઢાને વજ્રની કોરથી લૂછ્યું. ત્યારે સુગ્રીવના કહેવાથી રામ
 પોતાની સ્વાભાવિક અવસ્થામાં આવી સુગ્રીવને આલિંગન દઈને એવું
 બોલ્યા. હે સુગ્રીવ ! મિત્ર શુભેચ્છક મિત્રે જે કરવું જોઈએ તે
 પ્રમાણે તેં કર્યું. એ હું તારા વડે સ્વાભાવિક અવસ્થામાં આવી ગયો
 છું. પરંતુ સીતાની શોધમાં તારે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

અને મારે તારું જે લઘુ કરવું જોઈએ, તે તું વિના સંકોચે
 કહે. ત્યારે પ્રસન્ન થતાં સુગ્રીવ શુભ વચનોથી બોલ્યો—‘ હું ભાઈ
 વડે ઢાલી મૂકાએલો, જેની સ્ત્રી હરણ કરાઈ ગઈ છે એવો ઋપ્યમૂક

પ્રસાદં કર્તું અર્હસિ । તતઃ કાકુત્સ્થઃ પ્રહસમાનઃ ‘અથ એવ તવ માર્યાપહારિણં આત્મશરૈઃ વધિપ્યામિ’ ઇતિ સુગ્રીવં સાન્ત્વયન્ પ્રાહ ।

‘પર ભટકી રહ્યા છું. માટે અનાથ મારા પર તું કૃપા કરવાને થોડ્ય છે’. ત્યારે રામ હસતા હસતા ‘આજેજ તારી સ્ત્રી હરી લેનારને બાણેથી મારીશ’ આ પ્રમાણે સુગ્રીવને દિલાસો આપતાં બોલ્યાં.

સંધિ કરેલા વાક્યો

૧ ગૃહિભિઃ પञ્ચમહાયજ્ઞા અવશ્યં કરણીયાઃ । ગૃહિભિરવશ્યં કરણીયાઃ પञ્ચમહાયજ્ઞાઃ । પञ્ચમહાયજ્ઞા ગૃહિભિરવશ્યં કરણીયા ।

૨ પૂર્ણિમાયાં શશિનઃ પ્રકાશો વર્ણનીયો ભવતિ । શશિનઃ પ્રકાશો વર્ણનીયો ભવતિ પૂર્ણિમાયામ્ । ભવતિ પૂર્ણિમાયાં વર્ણનીય. પ્રકાશઃ શશિનઃ ।

૩ તસ્માન્ન ત્વમેવં શોચિતુમર્હસિ । ન ત્વં તસ્માદેવમર્હસિ શોચિતુમ્. । શોચિતું નર્હસિ ત્વં તસ્માદેવમ્ । નર્હસિ ત્વં તસ્મા-
ચ્છોચિતુમેવમ્ ।

૪ વયસ્યભાવેન તે હિતં વ્રવીમિ । વ્રવીમિ તે હિતં વયસ્ય-
ભાવેન । તે હિતં વ્રવીમિ વયસ્યભાવેન । હિતં તે વ્રવીમિ વયસ્ય-
ભાવેન ।

૫ તતઃ પ્રહૃષ્ટઃ સુગ્રીવઃ શુભયા ગિરયોવાચ । શુભયા ગિરયે-
વાચ તતઃ પ્રહૃષ્ટઃ સુગ્રીવઃ । ડવાચ શુભયા ગિરયા પ્રહૃષ્ટઃ સુગ્રીવ ।

૬ અહં ભ્રાત્રા વિનિકૃતઃ હૃતમાર્યઃ ઋપ્યમૂકં ચરામિ । ચરા-
મ્યહમૃપ્યમૂકં ભ્રાત્રા હૃતમાર્યો વિનિકૃતઃ । ઋપ્યમૂકમહં ભ્રાત્રા
હૃતમાર્યો વિનિકૃતથરામિ ।

પાઠ ૨૨

શૂર્પણખાયાઃ પંચવટ્યાં આગમનમ્ ।

તતઃ પંચવટીં ગત્વા રામ દીપ્તતેજસં ભ્રાતરં ઉવાચ । અયં
દેશઃ સમઃ પુષ્પિતૈઃ તરુભિઃ વૃત્ત । ઇદ્દ રમ્યં આશ્રમપદં કર્તુ
અર્હસિ । इयं गोदावरी पुष्पितैः तरुभिः वृता रम्या हंसकारण्ड-
वाकीर्णा चक्रवाकोपशोभिता नातिदूरे दृश्यते । मयूरनादिताः
रम्याः प्रांशवः बहुकन्दराः सौम्याः फलैः तरुभिः आवृताः गिरयः
અદૂરે દૃશ્યન્તે ।

एवं रामेण उक्तः सुमहाबलः लक्ष्मणः अचिरेण भ्रातुः आश्रमं
चकार । तस्मिन् बहुफले देशे स धर्मात्मा सुखी सीतया लक्ष्म-

शुर्पण्खानुं पंचवटीमां आगमन

ત્યારે પંચવટીમાં જમને ગમ તેજસ્વી ભાઈને કહેવા લાગ્યા.
આ સપાટ ભૂમિ ખીલેલા ફૂલોવાળાં ઝાડોવાળી છે. અહીં સુંદર
આશ્રમસ્થાન બનાવવું ભેદાયે. આ ગોદાવરી, ખીલેલાં ફૂલોવાળી,
સુંદર હંસકારણ્ડવ પક્ષીઓથી વ્યાપ્ત, ચક્રવાક પક્ષીથી શોભાય-
માન નાનકમાંજ નજરે પડે છે. મોર જેમા બેલી રહ્યા છે, જેમાં
રમ્ય દાણુ પ્રદેશ તથા ઘણી શુક્રાઓ છે; તથા જે સુંદર છે, જે
ખીલેલા ફૂલવાળા ઝાડોથી ઢંકાયેલા છે, એવા પહાડો નાનકમાંજ
નજરે પડે છે.

આ પ્રમાણે રામથી કહેવાયેલા અતિ બળવાન લક્ષ્મણે તુરતજ
ભાઈને આશ્રમ બનાવી આપ્યો. તે ઘણા ફળવાળા દેશમાં ધર્માત્મા

णेन च सह कंचित् कालं न्यवसत् । अथ एकदा दशग्रीवस्य
 रक्षसः भगिनी शूर्पणखा नाम तं देशं आसाद्य, महाबाहुं,
 पद्मपत्रायतेक्षणं, गजविक्रान्तगमनं, जटामण्डलधारिणं, सुकु-
 मारं, महासत्त्वं, इन्दीवरदयामं, इन्द्रोपमं रामं दृष्ट्वा काममोहिता
 बभूव । तां तु शूर्पणखां रामः अवगतान्तर्भावः स्मितपूर्वं श्लक्ष्ण-
 या वाचा इदं अब्रवीत्,—

સુખી, સીતા અને લક્ષ્મણની સાથે કેટલાક વખત સુધી રહ્યા.
 ત્યાર પછી એક દિવસ રાક્ષસ દશગ્રીવની શૂર્પણખા નામની
 અહિં તે દેશમાં આવીને, લાંબી લાંબી બુજવાળા કમળપત્ર જેવી
 મોટીમોટી આખોવાળા, હાથીના ચાલના જેવી ગતિવાળા, જટા-
 સમૂહને ધારણ કરેલા, સુકુમાર, ઘણાં પરાક્રમી, નીલકમળ
 જેવાં શ્યામ, ઇંદ્રની સરખામણીને યોગ્ય રામને જાઈને કામ-મોહિત
 બની. જેણે મનનો ભાવ જાણી લીધો છે, એવા રામે તે શૂર્પણખા
 ને હમીને મધુર વાણીથી કહ્યું.

સંધિ કરેલા વાક્યો

૧ તતો ગત્વા પશ્ચવર્તીં રામો દીપ્તતેજસં ભ્રાતરં લક્ષ્મણ-
 મુવાચ । ઉવાચ દીપ્તતેજસં ભ્રાતરં લક્ષ્મણં રામો ગત્વા પશ્ચવર્તીન્ ।
 પશ્ચવર્તીં તતો ગત્વોવાચ ભ્રાતરં રામઃ ।

૨ અથૈકદા દશગ્રીવસ્ય રક્ષસો ભગિની શૂર્પણખા નામ
 તંદેશમાસાદ્ય રામં દૃષ્ટ્વા કામમોહિતા બભૂવ । કામમોહિતા બભૂવ
 ભગિની દશગ્રીવસ્ય શૂર્પણખા નામ રામં દૃષ્ટ્વા ।

૩ તાં શૂર્પણખાં રામ સ્મિતપૂર્વમિદમબ્રવીત્ । इदमब्रवीद्रामः
 स्मितपूर्वं तां शूर्पणखाम् । स्मितपूर्वमिदमब्रवीत्तां शूर्पणखां
 रामः ।

પાઠ ૨૩

‘કૃતદારઃ અસ્મિ । હયં દયિતા મમ માર્યા ભવતિ । અતઃ
 હે વિશાલાક્ષિ ! એનં આતરં મર્તારં મજ ।’ इति रामेण सा
 काममोहिता राक्षसी प्रोक्ता, रामं विसृज्य सहसा लक्ष्मण
 अवतीत् । ‘ते अस्य रूपस्य अहं वरवर्णिनी भार्या युक्ता । मया
 सह सुखं सर्वान् दण्डकान् विचरिष्यासि ।’ वाक्यकोविदः
 सौमित्रि तत शूर्पणखां स्मित्वा युक्तं उवाच ‘कथं मे दासस्य
 त्वं दासी भार्या भवितुं इच्छसि ?’ इति । सा लक्ष्मणेन उक्ता
 पारिहासविचक्षणा तद्वच सत्यं मेने ।

પર્ણશાલાયાં ઉપવિષ્ટં રામં ચ ગત્વા ઉવાચ— ‘ હમાં વિરૂપાં

‘હું વિવાહિત છું. આ મારી પ્રિય સ્ત્રી છે. માટે હે વિશાળ
 નેત્રેવાળી ! આ લાઇને પતિ માન. આ પ્રમાણે તે કામ-
 મોહિત રાક્ષસી રામથી કહેવાયલી તેને છોડીને એકદમ લક્ષ્મણને
 કહેવા લાગી— ‘ તારા આ રૂપને યોગ્ય હું સુદર રંગવાળી પત્ની
 બનવાને યોગ્ય છું. મારી સાથે તુ સુખપૂર્વક આખા દંડકારણ્યમાં
 વિહાર કરી શકશે.’ વચન વદવામાં પડિત સુમિત્રાનો પુત્ર ત્યારે
 હસીને શૂર્પણખાને યોગ્ય જોયો— ‘ કેમ મારી સાથે દાસની
 સ્ત્રી બનીને દાસી બનવા ચાહે છે ? આ પ્રમાણે તે મશ્કરીને ન
 સમજનારી લક્ષ્મણથી કહેવાએલી તેના વચનને સત્ય માનવા
 લાગી.

અને પશુકુટીમાં બેઠેલા રામની પાસે જઈને બોલી— ‘ કુરૂપ,

અસતીં કરાલાં માર્યાં વહન ન માં ત્વં વહુમન્યસે, તસ્માત્ અથ
 હમાં માનુષીં તવ પશ્યતઃ એવ મક્ષયિષ્યામિ । તતઃ નિઃસપ્ત્તા ત્વયા
 મહ યથાસુખં વિચરિષ્યામિ ।' ઇત્યુક્ત્વા સુસંકુદ્ધા સા અભ્ય-
 ધાવત્ । તાં મૃત્યુપાશપ્રતિમાં આપતન્તીં મહાવલઃ રામઃ નિગૃહ્ય
 ક્રુપિતઃ લક્ષ્મણં અગ્રવીત્ । સૌમિત્રે ! ક્રૂરૈઃ અનાયૈઃ કથંચન
 અપિ પરિહાસઃ ન કાર્યઃ । પુરુષવ્યાઘ્ર ! હમાં રાક્ષસીં વિરૂપયિતું
 અર્હસિ ।'

ઇત્યુક્તઃ લક્ષ્મણઃ ક્રુદ્ધસ્ય રામસ્ય પશ્યતઃ સ્વદ્ગં ઉદ્વૃત્ય
 તસ્યાઃ કર્ણનાસે ચિચ્છેદ । નિકૃત્તકર્ણનાસા ઘોરા સા વિસ્વરં
 વિનય યથાગતં પ્રદુદ્ગ્રાવ ।

જે સતી નથી; ભયંકર છે; એવી આ પત્નીના હોવા છતાં તું મને
 માન નથી આપતો, માટે આ માનવીને આજ તારી નજર આગળ-
 ન ખાઈ જઈશ. ત્યારે પતિ વિનાના એકલા તારી સાથે સુખપૂર્વક
 વિહાર કરીશ. એવું કહીને ઘણાજ ક્રોધમાં આવીને તે દોડી.
 મૃત્યુખળ જેવી આવી પડતી તેણીને અતિ જળવાન રામે પકડીને
 ક્રોધમાં આવીને લક્ષ્મણને કહ્યું—' હે સૌમિત્રે ! ક્રૂર અનાયો જોડે
 કોઈ પણ પ્રકારની મશ્કરી કરવી ન જોઈએ. હે નરવ્યાઘ્ર ! આ
 રાક્ષસીને કુરૂપ કરી દે'.

આ પ્રમાણે કહેવાયેલા લક્ષ્મણે ક્રોધિત રામની સામે તલવાર
 ઉપાડી તેણીના નાક કાન કાપી નાખ્યા. જેના નાક કાન કપાઈ ગયા
 છે એવી લયાનક તે સડો પાડતી જ્યાંથો આવી હુતી ત્યાં નાસી
 ગઈ.

समासाः ।

- १ दीप्ततेजाः - दीप्तं तेज यस्य स - (अति तेजस्वी)
- २ हसकारण्डवाकीर्णा - हंसाश्च कारण्डवाश्च हसकारण्डवा ।
हसकारण्डवै अवकीर्णा - (ह स-कारण्ठयो व्याप्त)
- ३ चक्रवाकोपशोभिता - चक्रवाके उपशोभिता (चक्रवाक
पक्षीश्चोपशोभित)
- ४ मयूरनादिता - मयूरै नादिता (मेरुना शब्देनाथी युक्त)
- ५ बह्वफले - बहूनि फलानि यस्मिन् (घण्टा इण वाणा)
- ६ दशग्रीव - दश ग्रीवा यस्य स (दश भुजवाणे)
- ७ महाबाहु - महान्तौ बाहू यस्य (लाभी भुजयो वाणा)
- ८ पद्मपत्रायतेक्षणं - पद्मपत्रमिव आयते अक्षिणी यस्य
(कमल पत्रनी जेम मोटी आभ वाणा)
- ९ काममोहिता - कामेन मोहिता (कामयो मोहित)
- १० वाक्यकोविद - वाक्ये कोविद (बोद्धवाभा पंडित)
- ११ तद्वच - तस्य वच (तेज लापण्य)
- १२ पर्णशाला - पर्णानां शाला (पादशब्दोपशोभिता शाला)
- १३ विरूपा - विगत रूपं यस्या (कुक्ष)
- १४ असती - न सती असती । (सती नहीं ते)
- १५ निःसपत्ना - निर्गता सपत्नी यस्या सा । (जेना पतिनी
भीष्ट श्री नहीं)
- १६ सुसंकुद्धा - सुष्टु सम्यक् कुद्धा (अत्यंत क्रोधित)
- १७ मृत्युपाशप्रतिमा - मृत्यो पाश मृत्युपाश । मृत्युपाशस्य
प्रतिमा मृत्युपाशप्रतिमा (मृत्युना पाशनी उपमा वाणा)

પાઠ ૨૪

હવે અહીં નારી જાતિનાં નામોનાં રૂપો આપવામાં આવ્યાં છે—

આકારાન્તઃ સ્ત્રીલિંગો 'રમા' શબ્દઃ ।

૧ રમા	રમે	રમાઃ
સં. હે રમે	"	"
૨ રમામ્	"	"
૩ રમયા	રમામ્યામ્	રમાભિઃ
૪ રમાયૈ	"	રમાભ્યઃ
૫ રમાયાઃ	"	"
૬ "	રમયોઃ	રમાણામ્
૭ રમાયામ્	"	રમાસુ

આ પ્રમાણે નિચે લખેલા શબ્દોનાં રૂપ બને છે—

શબ્દ ।

વિદ્યા	— વિદ્યા	લતા	— વેલી
દેવતા	— દેવી	અવલા	— સ્ત્રી-નિર્બળ
ચનિતા	— સ્ત્રી	ચપલા	— ચંચળ-વિજળી,
કાન્તા	— પત્ની	મહિલા	— સ્ત્રી
તારા	— તારા	પ્રપા.	— પરળ
જ્યોત્સ્ના	— ચાંદની	ચાઝ્વા	— ચાચનાં
પાઠશાળા	— પાઠશાળા	શાળા	— ઘર

સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

૧ વિદ્યા મનુષ્યાઃ શોભન્તે । ૨ લતાભિ વૃક્ષઃ આચ્છાદિત ।
૩ મહિલાભિ વિદ્યાધ્યયનં અવશ્યં કર્તવ્યમ્ । ૪ તાં પ્રપાં ગત્વા
યથેચ્છં જલં પિવ । ૫ મહિલા વિદ્યાયા શોભતે । ૬ યાત્રયા
મનુષ્ય પતતિ । ૭ કથં આકાશે તારા સન્તિ । ૮ તાસુ લતાસુ
દ્યાઘ વસતિ ।

ગુજરાતી વાક્યો.

૧ વિદ્યા વડે મનુષ્ય શોભે છે. ૨ વેલીઓથી વૃક્ષ આચ્છાદિત થયું
છે. ૩ સ્ત્રીઓએ વિદ્યાભ્યાસ અવશ્ય કરવો જોઈએ. ૪ તે પરખમાં
જઈને ઇચ્છાનુસાર પાણી પીઓ. ૫ નારી વિદ્યાથી શોભે છે.
૬ યાત્રનાથી માનવી અધઃપતન પામે છે. ૭ આકાશમાં તારાલિયો
ઠેવી દેખાય છે । ૮ તે વેલીમાં વાઘ રહે છે.

અંધિ કહેલા વાક્યો

૧ શોભન્તે મનુષ્યા વિદ્યાયા । મનુષ્યાઃ શોભન્તે વિદ્યાયા ।
વિદ્યાયા શોભન્તે મનુષ્યા ।

૨ લતાભિરાચ્છાદિતો વૃક્ષઃ । વૃક્ષ આચ્છાદિતો લતાભિ ।
આચ્છાદિતો વૃક્ષો લતાભિઃ । આચ્છાદિતો લતાભિર્વૃક્ષ ।

૩ મહિલાભિરવશ્યં કર્તવ્યં વિદ્યાધ્યયનમ્ । વિદ્યાધ્યયનમવશ્યં
કર્તવ્યં મહિલાભિ । અવશ્યં મહિલાભિ કર્તવ્યં વિદ્યાધ્યયનમ્ ।
કર્તવ્યમવશ્યં મહિલાભિર્વિદ્યાધ્યયનમ્ ।

પાઠ ૨૫

આકારાન્તઃ સ્ત્રીલિંગો 'નાસિકા' શબ્દઃ ।

૧ નાસિકા	નાસિકે	નાસિકાઃ
સં૦ હે નાસિકે	"	"
૨ નાસિકામ્	"	નાસિકાઃ, નસઃ
૩ નાસિકયા,	નાસિકાભ્યાં,	નાસિકાભિઃ
નસા	નોભ્યાં	નોભિઃ
૪ નાસિકાયૈ,	નાસિકાભ્યાં,	નાસિકાભ્ય.
નસે	નોભ્યાં	નોભ્ય.
૫ નાસિકાયાઃ	નાસિકાભ્યાં,	"
નસઃ	નોભ્યાં	"
૬ નાસિકાયા,	નાસિકયોઃ,	નાસિકાનામ્
નસઃ	નસોઃ	'નસામ્
૭ નાસિકાયાં,	નાસિકયોઃ,	નાસિકાસુ
નસિ	નસોઃ	નસ્સુ

સામાન્ય રીતે "રમા" શબ્દની જેમજ આ નાસિકા શબ્દ આકારાન્ત છે. પરંતુ એનાં ૩૫ દ્વિતીયાના બહુવચન પછી જેમ થાય છે તે ઉપર આપ્યાં છે. આ ૩૫માં એક "રમા" શબ્દની માફક છે, અને બીજા લિંગ છે. વાંચકે એનું ખાસ ધ્યાન રાખવું.

વાક્યાનિ ।

૧ નાસિકયા ગ્રાણઃ સંચરતિ-નાકથી ગ્રાણનું સ ચારણ થાય છે.

- ૨ ચોરેણ તસ્ય નાસિકા કૃત્તા- ચોરે તેનું નાક કાપ્યું.
 ૩ તસ્ય નમિ વ્રણ સંજાતઃ- તેનાં નાકમાં ફાડાં થયે છે.
 ૪ વનિતાભિઃ નાસિકાસુ આમૂષણાનિ ઘાર્યન્તે- સ્ત્રીઓએ
 નાકમાં ઘરેણાં પહેર્યાં છે.
 ૫ રાત્રૌ જ્યોત્સ્ના ભવતિ, તથા દિને સૂર્યપ્રકાશઃ ભવતિ-
 રાત્રે ચાંદની હોય છે, તેમ દિવસે સૂર્યપ્રકાશ હોય છે.
 ૬ યૌવને કાન્તા પ્રિયા ભવતિ- યૌવનમાં સ્ત્રી પ્રિય હોય છે.

આકારાન્તઃ સ્ત્રીલિંગો ' નિશા ' શબ્દઃ ।

૧ નિશા	નિશે	નિશા
સં૦ હે નિશે	"	"
૨ નિશામ્	"	નિશા, નિશઃ
૩ નિશયા,	નિશાભ્યાં	નિશાભિઃ,
નિશા	નિશ્ચ્યાં	નિશ્ચિઃ
૪ નિશાય, નિશે	" "	નિશામ્ય, નિશ્ચ્યઃ
૫ નિશાયા,	નિશાભ્યાં,	નિશામ્યઃ,
નિશા	નિશ્ચ્યાં	નિશ્ચ્યઃ
૬ " "	નિશાયો,	નિશાનામ્
	નિશોઃ	નિશામ્
૭ નિશાયામ્, નિશિ	" "	નિશાસુ, નિશ્ચુ

“ નિશા ” શબ્દ પણ “ રમા ” શબ્દનાં જેવોજ છે. પરંતુ અગાઉનાં જેમ દ્વિતીયાના બહુવચન પછી તેનાં દરેકમાં બે, બે રૂપ

થાય છે. એક “ રમા ” શબ્દના જેવાં રૂપ છે, અને ધીજા લિંગ છે. પાઠકે એનાં વધુ રૂપો પર ખાસ ધ્યાન આપવું—

વાક્યાનિ ।

- ૧ નિશિ ચંદ્રમાઃ પ્રકાશતે— રાત્રે ચંદ્રમા પ્રકાશે છે.
- ૨ કૃષ્ણપક્ષસ્ય નિશાસુ ચોરાણાં ભયં મવતિ— કૃષ્ણપક્ષની રાત્રી-
ઓમાં ચોરોનો ભય હોય છે.
- ૩ દ્વાભ્યાં નિશાભ્યાં ત્વં તત્ર ગમિષ્યાસિ— બે રાત્રિએ તું ત્યાં
જશે.
- ૪ ચંદ્રમાઃ નિશાયાઃ પતિઃ— ચંદ્ર રાત્રિનો પતિ છે.

આકારાન્તઃ સ્ત્રીલિંગો ‘ જરા ’ શબ્દઃ ।

૧ જરા	જરસૌ, જરે	જરસઃ, જરાઃ
સં૦ જે જરે	” ”	” ”
૨ જરસ્મૃ, જરામ્	” ”	” ”
૩ જરસા, જરયા	જરાભ્યામ્	જરાભિઃ
૪ જરસે, જરાયૈ,	”	જરાભ્યઃ
૫ જરસ, જરાયાઃ	”	”
૬ ” ”	જરસોઃ, જરયોઃ	જરસામ્, જરાણામ્
૭ જરસિ, જરાયામ્	” ”	જરાસુ

“ જરા ” શબ્દ “ રમા ” ના જેવોજ આકારાન્ત છે, છતાં
પશુ તેનાં દેહલાયે રૂપ “ રમા ” શબ્દનાં રૂપોનાં જેવાંજ થાય

છે, અને કેટલાંક લિખ હોય છે. પાઠકે આ રૂપોને આ પાઠમાં જોવાં અને તેની વિશેષતાનું ધ્યાન રાખવું—

વાક્યાનિ ।

૧ જરત્સઃ પુરા મા સૃથાઃ— વૃદ્ધાવસ્થા પહેલાં ન મર. (મરવું ન જોઈએ.)

૨ હે મનુષ્ય ! ત્વં જરત્સે યત-હે મનુષ્ય ! તું વૃદ્ધાવસ્થા માટે યત્ન કર.

૩ દેવાઃ જરયા રહિતાઃ ભવન્તિ- દેવો વૃદ્ધત્વ (ઘડપણ) થી રહિત હોય છે.

વાંચકોએ આદર રાખવું જોઈએ કે, આ શબ્દોને મોઢે ઠરવાની પણ જરૂર નથી. પરંતુ એ રૂપોની વિશેષતા ધ્યાનમાં રાખવી. કેઈ જગ્યાએ એ રૂપો આવે તો તેને સારી પેઠે ઓળખવાં જોઈએ સંધિ કરેલા વાક્યો.

૧ સંચરતિ પ્રાણો નાસિકયા । પ્રાણઃ સંચરતિ નાસિકયા । પ્રાણો નાસિકયા સંચરતિ ।

૨ વનિતાભિરાભૂષણાનિ નાસિકાસુ ધાર્યન્તે । ધાર્યન્તે આભૂષણાનિ નાસિકાસુ વનિતાભિઃ । નાસિકાસ્વાભૂષણાનિ વનિતાભિધાર્યન્તે ।

૩ દિને ભવતિ સૂર્યપ્રકાશસ્તથા રાત્રી જ્યોત્સ્ના ભવતિ । જ્યોત્સ્ના ભવતિ રાત્રી, તથા સૂર્યપ્રકાશો ભવતિ દિને । ભવતિ સૂર્યપ્રકાશો દિને, તથા ભવતિ રાત્રી જ્યોત્સ્ના ।

पाठ २-६

आ पाठमां नीचे ज्ञानावेला शलाकेना अभ्यास करे—

वैशम्पायन उवाच ।

ततः संप्रस्थितो राजा कौन्तेयो भूरिदक्षिणः ।

अगस्त्याश्रममासाद्य दुर्जयायामुवास ह ॥ १ ॥

अन्वयः—वैशम्पायन उवाच - ततः भूरिदक्षिणः कौन्तेयः राजा संप्रस्थितः अगस्त्याश्रमं आसाद्य दुर्जयायां उवास ह ।

संस्कृत-टीका— ततः तस्मात् स्थानात् भूरिदक्षिणः बहुदक्षिणः कौन्तेयः कुन्तीपुत्र राजा युधिष्ठिरः संप्रस्थितः सम्यक् प्रस्थितः चलितः । स राजा अगस्त्याश्रमं आसाद्य प्राप्य दुर्जयायां उवास दुर्जयानामके स्थाने स्थितः ।

अर्थ— पछी ते स्थानेथी लोदे दक्षिणा आपनारा कुन्तीपुत्र राजा युधिष्ठिर आसा. ते राजा अगस्त्यानां आश्रमे पछोचीने दुर्जया नामनां स्थानमां रक्षा.

तत्रैव लोमशं राजा पप्रच्छ वदतां वरः ।

अगस्त्येनेह वातापिः किमर्थमुपशामितः ॥ २ ॥

अन्वयः—तत्र एव वदतां वरः राजा लोमशं पप्रच्छ इह वातापिः अगस्त्येन किमर्थं उपशामितः ?

संस्कृत-टीका—तत्र एव तस्मिन् दुर्जयानामके स्थाने एव वदतां वरः वक्तृणां श्रेष्ठः राजा युधिष्ठिरः लोमशं मुनिं पप्रच्छ

પૃષ્ઠવાન્ । ઇહ અસ્મિન્ સ્થાને વાતાપિ નામકઃ રાક્ષસઃ અગ-
સ્ત્યેન મુનિના કિમર્થં કિં ઉદ્દેશેન ઉપશામિતઃ મારિતઃ ?

અર્થ— ત્યાજ વક્તાઓમા શ્રેષ્ઠ રાક્ષા યુધિષ્ઠિર લોમશ મુનિને
પૂછવા લાગ્યા કે અહીં વાતાપિને અગસ્ત્ય મુનિએ શા માટે માર્યો
હતો ?

આસીદ્વા કિં પ્રભાવશ્ચ સ દૈત્યો માનવાન્તકઃ ।

કિમર્થં ઘોદિતો મન્યુરગસ્ત્યસ્ય મહાત્મનઃ ॥ ૩ ॥

અન્વય—માનવાન્તક દૈત્ય ચ કિં પ્રભાવ આસીત ? મહા-
ત્મન અગસ્ત્યસ્ય મન્યુ કિમર્થ ચ ઉદિત ?

સંસ્કૃત-ટીકા-સ માનવાન્તક માનવાના મનુષ્યાણાં અન્તક
દૈત્ય ધનુર કિં પ્રભાવ કીદશપ્રભાવવાન્ આસીત ? મહાત્મન
અગસ્ત્યસ્ય મુનેઃ મન્યુ ક્રોધ કિમર્થ કિ કારણેન ચ ઉદિત
ઉત્પન્ન ।

અર્થ— તે માનવીઓનો નાશ કરવાવાળો રાક્ષસ કયા પ્રભાવથી
યુક્ત હતો અને મહાત્મા અગસ્ત્યને ક્રોધ શા કારણે પેદા થયો ?

લોમશ ઉવાચ ।

હલ્વલો નામ દૈત્યેય આસીત્કૌરવનંદન ।

મણિમત્યાં પુરિ પુરા વાતાપિસ્તસ્ય ચાનુજઃ ॥ ૪ ॥

અન્વય— લોમશ ઉવાચ— હે કૌરવનન્દન ! હલ્વલ નામ
દૈત્યેય પુરા મણિમત્યાં પુરિ આસીત્ । તસ્ય ચ અનુજઃ વાતાપિ ।

સંસ્કૃત ટીકા-લોમશઃ ઉવાચ- હે કૌરવનન્દન ! હે ધર્મરાજ !
 ઇલ્વલઃ નામ દૈત્યઃ પુરા પૂર્વકાલે મણિમત્યાં મણિમતીનામકાયાં
 પુરિ નગર્યાં આસીત્ । તસ્ય ચ અનુજઃ આતા વાતાપિઃ વાતાપિ-
 નામકઃ આસીત્ ।

અર્થ— લોમશ-મુનિ બોલ્યા-હે ધર્મરાજ ! ઇલ્વલ નામનો
 રાક્ષસ પહેલાંના સમયમાં મણિમતી નામની નગરીમાં હતો અને
 વાતાપિ નામનો તેનો ભાઈ હતો.

સમાસ ।

૧ ભૂરિદક્ષિણઃ- ભૂરિદક્ષિણા યસ્ય સઃ - (ઘણી દક્ષિણા
 આપનારે)

૨ અગસ્ત્યાશ્રમઃ- અગસ્ત્યસ્ય આશ્રમઃ - (અગસ્ત્યનો
 આશ્રમ)

૩ માનવાન્તકઃ- માનવાનાં અંતકઃ (માનવીઓનો નાશક)

૪ અન્તકઃ- અન્તં કરોતિ ઇતિ- (નાશ કરનાર) (યમ)

૫ કૌરવનંદનઃ- કૌરવસ્ય નંદનઃ- (કૌરવનો પુત્ર)

સંધિ ।

૧ પ્રસ્થિતો રાજા = પ્રસ્થિતઃ રાજા

૨ તત્રૈવ = તત્ર એવ

૩ અગસ્ત્યેનેહ = અગસ્ત્યેન ઇહ

૪ આસીદ્વા = આસીત્ વા

૫ મન્યુરગસ્ત્યસ્ય = મન્યુઃ અગસ્ત્યસ્ય

૬ વાતાપિસ્તસ્ય = વાતાપિઃ તસ્ય

વાંચકે આ સમાસો અને સંધિઓનો સારી પેઠે અભ્યાસ કરવો, અરણ્યકે સંસ્કૃતમાં સર્વત્ર એનો ઉપયોગ થાય છે. અને ધ્યાન પૂર્વક એનો અભ્યાસ કરીને સાદું જ્ઞાન સંપાદન કરવાથીજ સંસ્કૃતમાં સારી પ્રગતિ થઈ શકે છે.

સંધિ કરેલાં વાક્યો.

૧. ઇલ્વલો નામ દૈત્ય. પૂર્વકાલે મણિમતીનગર્યામાસીત્ । તસ્ય ચાનુજો દાતાપિનામકો રાક્ષસ આસીત્ ।

૨. તત્રૈવ વદતાં વરો રાજા લોમશં પપ્રચ્છ । ઇહ વાતાપિરગ સ્ત્યેન કિમર્થમુપશામિત ?

૩. માનવાન્તકો દૈત્યશ્ચ કિંપ્રભાવ આસીત્ । મહાત્મનોઽગ-સ્ત્યસ્ય મન્યુ કિમર્થ ચોદિત. !

૪. મહિલાભિર્વિદ્યાધ્યયનમવશ્યં કર્તવ્યમ્ । અવશ્યં કર્તવ્યમ-ધ્યયનં મહિલાભિઃ । મહિલાભિર્ધ્યયનમવશ્યં કર્તવ્યમ્ ।

૫. પૂર્વસ્મિન્ કાલે મણિમતીનગર્યા ઇલ્વલો નામ દૈત્ય આસીત્ । મણિમતીનગર્યા દૈત્ય ઇલ્વલો નામ પૂર્વસ્મિન્ કાલ આસીત્ । આસીદિલ્વલો નામ દૈત્યઃ પૂર્વસ્મિન્કાલે મણિમતી નગર્યામ્ ।

૬. આસીદ્દાતાપિનામકો રાક્ષસસ્તસ્યેલ્વલસ્યાનુજ । અનુજો રાક્ષસસ્તસ્યેલ્વલસ્યાસીદ્દાતાપિનામકઃ । તસ્યેલ્વલસ્યાનુજો વાતાપિનામક આસીત્ રાક્ષસઃ ।

૭. કિંપ્રભાવ આસીન્માનવાન્તકો દૈત્યઃ ? આસીત્કિંપ્રભાવો માનવાન્તકો દૈત્યઃ । માનવાન્તકો દૈત્યઃ કિંપ્રભાવ આસીત્ ।

૮. અગસ્ત્યેન કિમર્થમુપશામિતો વાતાપિઃ ? ઉપશામિતઃ કિમર્થ વાતાપિરગસ્ત્યેન ?

પાઠ ૨૭

આ પાઠમાં ઈકારાન્ત સ્ત્રીલિંગી શબ્દોનાં રૂપ જુઓ—

ઈકારાન્તઃ સ્ત્રીલિંગો 'મતિર્' શબ્દઃ ।

૧ મતિઃ	મતી	મતયઃ
સં૦ હે મતે	”	”
૨ મતિમ્	”	”
૩ મત્યા	મતિભ્યામ્	મતિભિઃ
૪ મત્યૈ, મતયે	”	મતિભ્યઃ
૫ મત્યાઃ, મતેઃ	”	”
૬ ” ”	મત્યોઃ	મતીનામ્
૭ મત્યાન્, મતૌ	”	મતિષુ

આ શબ્દોના જેવાંજ નીચે જણાવેલા શબ્દોનાં રૂપ થાય છે—

શબ્દ ।

નિયતિઃ = દેવ, નમ્રીળ	ધૂલિઃ = ધૂળ, માટી
પ્રકૃતિઃ = સ્વભાવ	કેલિઃ = રમત
બુદ્ધિઃ = જુદ્ધિ	રાત્રિઃ = રાત્રી
જ્ઞાતિઃ = ન્યાત, જાતિ	સ્મૃતિઃ = સ્મરણ
વ્યક્તિઃ = વ્યક્તિ	કાન્તિઃ = તેજ
ઉક્તિઃ = કથન	હૃતિઃ = પ્રકાશ
શ્રુતિઃ = શ્રવણ, વેદ	પ્રીતિઃ = પ્રેમ

વેદિ: - વેદી	ભૂતિ: - ઐશ્વર્ય
આપધિ: - ઔપધિ	ભૂમિ: - જમીન
તિથિ: - તારીખ	અવનિ: - ભૂમી

સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

૧ પ્રકૃત્યા યત્ વક્રં તત્સમં ન ભવતિ । ૨ વિશુદ્ધયા બુદ્ધયા
યુક્તઃ મનુષ્યઃ વન્ધનાત્ મુક્તઃ ભવતિ । ૩ જ્ઞાતિભિઃ વાન્ધવૈઃ સહ
ધર્મં સમાચર । ૪ સતાં ડક્તિઃ સદા એવ હિતકારિણી
ભવતિ । ૫ ભૂતિં ઇચ્છન્નિઃ મનુષ્યૈઃ શ્રુત્યા વિહિતં કર્મ કર્તવ્યમ્ ।
૬ તારકાણાં શુભૌ યત્ તેજઃ ભવતિ તત્ ન કુત્ર અપિ અન્યત્ર
દૃશ્યતે । ૭ યદા આકાશં ધૂલ્યા વ્યાપ્યતે, તદા વિદ્યાર્થિભિઃ
અધ્યયનકર્મ ન કર્તવ્યમ્ ।

ગુજરાતી વાક્યો.

૧ સ્વભાવથી જે વાકો છે તે સીધો થતો નથી. ૨ શુદ્ધ બુદ્ધિથી
માનવી જન્મનુકૂળ થાય છે. ૩ જાતિઓ અને જાણીઓ સાથે ધર્મનું
આચરણ કરે. ૪ સાધુઓની વાણી હંમેશાં હિતકારી હોય છે.
૫ ઉત્તતિ ચાહક મનુષ્યોએ વેદાનુસાર કર્મ કરવું જોઈએ. ૬ તારા-
ઓનાં તેજમાં જે તેજ હોય છે, તે ક્યાંય પણ અન્યત્ર જોવામાં
આવતું નથી. ૭ જ્યારે આકાશ ધૂળથી છવાય છે, ત્યારે વિદ્યાર્થીઓ-
એ અધ્યામનું કામ કરવું ન જોઈએ.

સંધિ કરેલા વાક્યો

યત્પ્રકૃત્યા વક્રં ન ભવતિ તત્સમમ્ । ન ભવતિ તત્સમં યત્પ્ર-
કૃત્યા વક્રમ્ । જ્ઞાતિભિર્વાન્ધવૈશ્ચ સહ ધર્મં સમાચર । સમાચર
ધર્મં વાન્ધવૈર્જ્ઞાતિભિશ્ચ સહ ॥

પાઠ ૨૮

હવે દીર્ઘ ઇકારાન્ત શબ્દોનાં રૂપ બુઝો—

ઈકારાન્તઃ સ્ત્રીલિંગો ' ગૌરી ' શબ્દઃ ।

૧ ગૌરી	ગૌર્યૌ	ગૌર્યઃ
સં૦ હે ગૌરિ	"	"
૨ ગૌરીમ્	"	ગૌરીઃ
૩ ગૌર્યા	ગૌરીભ્યામ્	ગૌરીભિઃ
૪ ગૌર્યૈ	"	ગૌરીભ્યઃ
૫ ગૌર્યા	"	"
૬ "	ગૌર્યૌ	ગૌરીણામ્
૭ ગૌર્યામ્	"	ગૌરીણુ

આ પ્રમાણે નીચે જણાવેલા શબ્દોનાં રૂપ જાને છે—

સર્જરી	= ખજુરનું ઝાડ	પુરી	= નગર
કેતકી	= કેવડો	નારી	= સ્ત્રી
કદલી	= કેળ	જનની	= માતા
ભારતી	= સરસ્વતી (ભાષા)	ઘરણી	= પૃથ્વી
વાણી	= ભાષા	ઘરીત્રી	= "
સરસ્વતી	= નદી	મેદિની	= "
નગરી	= શહેર	સૌદામિની	= વિજયી

સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

૧ તવ સર્જરીણાં વનં દર્શનીયં વર્તતે । ૨ કેતકયા પુષ્પં

ત્વયા અત્ર ન સ્થાપિતમ્ । ૩ તસ્ય રાજ્ય નગરીપું મર્કટ્ય બહવ-
સન્તિ । ૪ જનનીભિ પુત્રાણા પાલનં ક્રિયતે । ૫ પ્રેમમય્યા વાણ્યા
મિત્રાણિ વશે કુરુ । ૬ મેદિન્યા શરા એવ વિજયતે । ૭ મેઘમ-
હલાત્ સૌદામિની પતિતા । ૮ જનની જન્મભૂમિ ચ સ્વર્ગાત્
અપિ ગરીયસી ।

ગુજરાતી વાક્યો

૧ તારૂં ખજૂરીઓનું વન જોવા લાયક છે ૨ કેળાનું ફૂલ તે
અહીં મૂક્યું નથી ૩ તે રાજાની નગરીમાં ઘણા વાદરો છે ૪ માતા
વડે બાળકોનું પોપણ કરાય છે ૫ પ્રેમયુક્ત વચનોથી મિત્રોને
વશ કર ૬ પૃથ્વીપર વીર પુરુષોજ વિજય મેળવે છે ૭ વાદળા
માથો વિજળી પડી (અબુકી) ૮ માતા અને જન્મભૂમિ સ્વર્ગથી
પણ શ્રેષ્ઠ છે

ईकारान्तः स्त्रीलिङ्गो ' स्त्री ' शब्दः ।

૧ સ્ત્રી	સ્ત્રિયો	સ્ત્રિય
સં० હે સ્ત્રિ	"	'
૨ સ્ત્રિયમ્, સ્ત્રીમ્	"	સ્ત્રિય, સ્ત્રી
૩ સ્ત્રિયા	સ્ત્રીભ્યામ્	સ્ત્રિભિઃ
૪ સ્ત્રિયૈ	"	સ્ત્રીભ્ય
૫ સ્ત્રિયા, સ્ત્રિય	"	"
૬ " "	સ્ત્રિયો	સ્ત્રીણામ્
૭ સ્ત્રિયામ્	"	સ્ત્રીણુ

ઉપર જણાવેલા શબ્દોનાં રૂપોમાં અને આ શબ્દોનાં રૂપોમાં જે ભેદ છે, તે વાંચકે ધ્યાનમાં રાખવાં; ખીજાના રૂપોમાં વિશેષ ભેદ છે.

વાક્ય

૧ સ્ત્રીणां स्वभावः प्रेममयः भवति = સ્ત્રીઓનો સ્વભાવ પ્રેમાળ હોય છે.

૨ સ્ત્રીषु जीवत्सु पुत्राणां कल्याणं भवति = સ્ત્રીઓના જીવતા રહેવામાં પુત્રોનું કલ્યાણ હોય છે.

૩ श्रूयन्ते पुराणेषु स्त्रीणां अपि शौर्यस्य कथाः = પુરાણોમાં સ્ત્રીઓની વીરતાની વાર્તાઓ પણ સાંભળવામાં આવે છે.

૪ एकान्ते परकीयाभिः स्त्रीभिः सह भाषणं न कर्तव्यम् = એકાન્તમાં પારકી સ્ત્રીઓની સાથે વાત કરવી ન જોઈએ.

इकारान्तः स्त्रीलिङ्गः ‘ श्री ’ शब्दः ।

૧ શ્રી:	શ્રિયૌ	શ્રિયઃ
સંબંધે „	„	„
૨ શ્રિયમ્	„	„
૩ શ્રિયા	શ્રીમ્યામ્	શ્રીભિઃ
૪ શ્રિયૈ, શ્રિયે	„	શ્રીભ્યઃ
૫ શ્રિયાઃ, શ્રિયઃ	„	„
૬ „	શ્રિયોઃ	શ્રીણાં, શ્રિયાન્
૭ શ્રિયામ્, શ્રિયિ	„	શ્રીષુ

આ પ્રમાણે નીચે લખેલાં શબ્દોનાં રૂપ થાય છે.

શબ્દ ।

ધીઃ	= બુદ્ધિ	તંત્રીઃ	= વીણા
હીઃ	= લક્ષ્મી	લક્ષ્મીઃ	= સંપત્તિ
તરીઃ	= નૌકા	શ્રી.	= શોભા

વાક્ય

૧ મનુષ્યઃ ધિયા જ્ઞાનં ગૃહ્ણતિ = મનુષ્ય બુદ્ધિથી જ્ઞાન મેળવે છે.

૨ તંત્રીણાં મધુરઃ શબ્દઃ શ્રૂયતે = વીણાઓનો મધુર શબ્દ સંભળાય છે.

૩ વિદ્યા લક્ષ્મ્યા સહ પ્રકાશતે = વિદ્યા લક્ષ્મીની સાથે શોભે છે.
સંધિ કરેલાં વાક્યો

મનુષ્યો ધિયા જ્ઞાનં ગૃહ્ણતિ । શ્રૂયતે શબ્દો મધુરસ્તંત્રીણામ્ ।
વિદ્યા લક્ષ્મ્યા સહ પ્રકાશતે ।

મનુષ્યો ગૃહ્ણતિ જ્ઞાનં ધિયા । ગૃહ્ણતિ મનુષ્યો જ્ઞાનં ધિયા ।
ધિયા ગૃહ્ણતિ જ્ઞાનં મનુષ્યઃ ।

તંત્રીણાં શ્રૂયતે મધુરઃ શબ્દઃ । મધુરઃ શબ્દસ્તંત્રીણાં શ્રૂયતે ।
શબ્દઃ શ્રૂયતે મધુરસ્તંત્રીણામ્ ।

પ્રકાશતે વિદ્યા લક્ષ્મ્યા સહ । લક્ષ્મ્યા સહ પ્રકાશતે વિદ્યા ।

સ્ત્રીણાં પ્રેમમયઃ સ્વભાવો ભવતિ । ભવતિ સ્વભાવઃ પ્રેમમયઃ
સ્ત્રીણામ્ । પ્રેમમયઃ સ્વભાવો ભવતિ સ્ત્રીણામ્ । શૌર્યસ્ય કયા-
સ્ત્રીણામપિ શ્રૂયન્તે પુરાણેષુ ।

પાઠ ૨૯

સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

૧ સીતા ઉવાચ—હે રામ ! સુવ્રતાં સ્વકાં નારીં પતિવ્રતાં માં
 કેન હેતુના વનં નેતું ન રોચયસે ? યદિ એવં દુઃખિતાં માં નેતું ન
 ઇચ્છસિ, તર્હિ વિપં પાસ્યામિ મરિપ્યામિ ચ । હે અનગ રામ !
 અહં મનસા અપિ ત્વદ્દતે અન્યં પુરુષં ન દ્રષ્ટું ઇચ્છામિ । ત્વયા
 વિના એવ નિરયઃ સ્થ્યાત્ । ઇતિ મમ પરાં પ્રીતિં જાનન્ મયા સહ
 એવ વનં ગચ્છ । વિરહશોકં મુહૂર્તં અપિ સહિતું ન ઉત્સહે । કિં
 પુનર્વર્ષાણિ ચતુર્દશ ! ૨ રામ ઉવાચ—હે દેવિ ! તવ દુઃખેન સ્વર્ગ
 અપિ ન રોચયે । અતઃ વનાય માં અનુગચ્છસ્વ । હે સીતે !
 આરભસ્વ વનવાસક્ષમાઃ ક્રિયાઃ । દેહિ ગ્રાહ્યેભ્યઃ વિવિધાનિ

ગુજરાતી વાક્યો

૧ સીતા બોલી—હે રામ ! ઉત્તમ વ્રતવાળી પોતાની સ્ત્રી મને
 પતિવ્રતાને કયા કારણથી વનમાં લઈ જવાને આહ્વાન નથી ? જો
 એથી દુઃખી મને લઈ જવાને તમે નથી ઇચ્છતા, તો ઝેર પીછડા અને
 મરીશ. હે નિઘ્નાય રામ ! હું મનથી પણ તમારા સિવાય ખીજ
 પુરુષને જોવા આહ્વાન નથી. તમારા સિવાય આ (સ્થાન) નરકજ
 હશે. એવી મારી ઉત્તમ પ્રીતિ જાણીને મારી સાથેજ વનમાં તું જા.
 વિરહ શોકને એક પળભર પણ સહન કરવાનો ઉત્સાહ નથી. પછી
 આઠ વર્ષ સી રીતે ? ૨ રામ બોલ્યા—હે દેવિ ! તારા દુઃખનું
 કારણ સ્વર્ગ પણ હું પસંદ કરતો નથી. માટે વનને માટે મારી
 પાછળ ચાલ. હે સીતા ! વનવાસને યોગ્ય તૈયારી કર. ગ્રાહ્યોને

રત્નાનિ । મા ચિરય । સંતવસ્વ । ૩ લક્ષ્મણ અપિ સર્વ શ્રુત્વા
 શોકં સોટું અસમર્થ રામ ઉવાચ—અહં ઘનુર્ધર ત્વા વન અનુ-
 ગમિષ્યામિ । મયા સમેન અરણ્યાનિ વિચારિષ્યસિ । ત્વયા વિના
 અહં દેવલોક અપિ ન વૃણે । ન અમરત્વ, ન ચ અપિ લોકાના
 ऐश्वर्यं कामये । ૪ एवं વનવાસાય નિશ્ચિત સોમિત્રિ સ્નાન્ત્વૈ
 વહ્નિમિઃ રામેણ નિપિદ્ધ । પરતુ સ પુનઃ ઉવાચ— અનુજ્ઞાતઃ અહ
 ભવતા પૂર્વ એવ । કિં પુનઃ ક્ષ્દાર્નો નિવારણ ક્રિયતે ? ૫ અનેન
 સુપ્રીત રામ ઉવાચ— હે સૌમિત્રે ! વ્રજ આપૃચ્છસ્વ સર્વ
 સુહૃદ્ગજનં । હે લક્ષ્મણ ! રાક્ષઃ જનકસ્ય મહાયજ્ઞે યે દિવ્યે ઘનુર્પી,
 અભેદ્યે કવચે, અક્ષયસાયકાં તૂર્ણીરોઃ દ્વૌ સ્વદ્ગો ચ, સર્વ તત્
 આયુઃ આદાય ક્ષિપ્રં આગચ્છ । ૬ વેદેશા સહ પ્રાણેભ્ય

વિવિધ રત્ન આપ વાર ન લગાડ ઉતાવળ કર લક્ષ્મણે પણ બધું
 સાબળીને શોક મહાન કરવાને માટે અસમર્થ બનીને રામને કહ્યું
 “ હું ઘનુર્ધર તારી પાછળ વનમાં જઈશ મારી સાથે તું વનમાં
 ફરીશ તારા વિના હું સ્વર્ગને પણ ચાહતો નથી અમરત્વ અને
 માનવીઓનું ઐશ્વર્ય પણ ચાહતો નથી ” ૪ આ પ્રમાણે વનવાસ
 માટે નિશ્ચયી બનેલા લક્ષ્મણના ઘણા શાત વચનોથી રામે નિવારણ
 કહ્યું પરંતુ તે પુનઃ જોડ્યો, ‘આપે પ્રથમથીજ મને આજ્ઞા આપી છે
 શા માટે પુનઃ હવે નિવારણ કરવામાં આવે છે ? ’ ૫ આથી પ્રસન્ન
 થયેલા રામ જોડ્યા, “ હે લક્ષ્મણ ! જા અને તારા મિત્રમ ડાળને
 પૂછી જો હે લક્ષ્મણ ! ગાન જનકના યજ્ઞમાં જે (જે) દિવ્યઘનુપ, (જે)
 અભેદ્ય કવચ, (જે) અક્ષય બાણો વાળા (જે) ભાયા અને (જે) તાવવારો

વહુધનં દત્ત્વા રામલક્ષ્મણૌ પિતરં દ્રુપ્દું જગ્મતુઃ । તદા રામં સીતાં
 લક્ષ્મણં ચ પદાર્તિં એવ દૃષ્ટ્વા શોકોપહતચેતસઃ જનાઃ ઝુચુઃ ।
 આકાશગૈઃ અપિ ભૂતૈઃ યા સીતા દ્રુપ્દું ન શક્યા તાં એવ સીતાં અથ
 રાજમાર્ગગતાઃ જનાઃ પશ્યાન્તિ । રામઃ સૂતં ડવાચ-આરૂયાહિ માં
 પિતુઃ । સઃ અપિ રામપ્રેપિતઃ ક્ષિપ્રં નિશ્ચસન્તં નૃપતિં દૃષ્ટ્વાન્ ।
 કથિતં ચ તેન અસ્મે । અયં અત્ર રામઃ સત્યપરાક્રમઃ તે સુતઃ
 દ્વારે તિષ્ઠતિ । સર્વાન્ સુહૃદઃ આવૃચ્છય ત્વાં હૃદાનોં દ્રુપ્દું
 હચ્છતિ । હે જગતીપતે ! હૃદાનોં તં રામં પશ્ય ।

(રાખી છે.) આ બધાં શસ્ત્ર લઈને શીઘ્ર આવ. ” ૬ સીતાની સાથે
 બ્રાહ્મણોને ધાતું ધન આપીને રામ અને લક્ષ્મણ પિતાને મળવાને
 ગયા. ત્યારે રામ, સીતા અને લક્ષ્મણને પગે ચાલતાં જોઈને શોકથી
 બ્યાકુળ થિત બનીને લોકો બોલ્યા કે આકાશનાં પ્રાણીઓથી પણ
 જે સીતા જોવાને અસંભવ હતી, તે સીતાને આજે રક્તા ઉપર
 ચાલનારા લોકો પણ જોઈ શકે છે. રામે સારથીને કહ્યું- મારા વિપે
 પિતાને કહેજે, તેણે પણ રામને જોતાંજ તરત પ્રવાસ જોરથી લેતા
 રાગને જોયા. અને તેણે તેને કહ્યું. અહીં આ સત્યપરાક્રમી રામ
 તારો પુત્ર દરવાજા આગળ ઉભો છે. સર્વ મિત્રોને પૂછીને હવે તને
 જોવાને માટે આવ્યો છે. હે રાજા ! તે રામને જો.

સંધિ કરેલા વાક્યો

રામ ડવાચ- હે દેવી ! તવ દુઃખેન સ્વર્ગમપિ ન રોચયે ।
 અતો વનાય મામનુગચ્છસ્વ । હે સીતે ! આરભસ્વ વનવાસક્ષમાઃ
 ક્રિયાઃ । દેહિ વ્રાહ્મણેભ્યો વિવિધાનિ રત્નાનિ । મા ચિરય ।

પાઠ ૩૦

આ પાઠમાં ઉકારાન્ત સ્ત્રીલિંગ શબ્દોનાં ૩૫ જુઓ—

ઉકારાન્તઃ સ્ત્રીલિંગોઃ ' ધેનુ ' શબ્દઃ ।

૧ ધેનુઃ	ધેનૂ	ધેનવઃ
સં० હે ધેનો	"	"
૨ ધેનુમ્	"	ધેનૂઃ
૩ ધેન્વા	ધેનુમ્યામ્	ધેનુભિઃ
૪ ધેન્વે, ધેનવે	"	ધેનુમ્યઃ
૫ ધેન્વાઃ ધેનો.	"	"
૬ " "	ધેન્વો.	ધેનૂનામ્
૭ ધેન્વાં, ધેનો	"	ધેનુષુ

આ પ્રમાણે નીચે લખેલા શબ્દોનાં ૩૫ યાચ છે.

શબ્દ ।

રજ્જુઃ - દોરી	હનુઃ - દાઢી
રેણુ - ધૂળ	તનુ - શરીર
શતદ્રુઃ - નદી	કુઃ - પૃથ્વી

૧ રજ્જ્વા હસ્તી વપ્યતે- દોરડાથી હાથી બાંધવામાં આવે છે.

૨ રેણુભિઃ ગૃહં આચ્છિન્નં- ધૂળથી ઘર છવાયું છે.

૩ તનૂનાં રક્ષણં કાર્યમ્- શરીરની રક્ષા કરવી જોઈએ.

હવે દીર્ઘ ઉકારાન્ત સ્ત્રીલિંગ શબ્દોનાં ૩૫ જુઓ—

ઝકારાન્તઃ સ્ત્રીલિંગો 'વધૂ' શબ્દઃ ।

૧ વધૂ	વધ્વૌ	વધ્વઃ
સં० હે વધુ	"	"
૨ વધૂમ્	"	વધૂઃ
૩ વધ્વા	વધૂમ્યામ્	વધૂભિઃ
૪ વધ્વૈ	"	વધૂમ્યઃ
૫ વધ્વાઃ	"	"
૬ "	વધ્વો	વધૂનામ્
૭ વધ્વામ્	"	વધૂપુ

આ પ્રમાણે નીચે લખેલા શબ્દોનાં રૂપ થાય છે—

શબ્દ ।

તનૂઃ - શરીર	ઘનૂઃ - ધનુષ્ય
ચમૂઃ - સૈન્ય	અલાઘૂઃ - કદ્દૂ
સરયૂઃ - એક નદી	દિધીપૂઃ - ફરીથો પરણેલી સ્ત્રી

૧ રાજઃ ચમ્વા અથ મહાન્ વિજયઃ સંપાદિતઃ- રાજાના સૈન્યે
આને લારે વિજય પ્રાપ્ત કર્યો.

૨ સરય્વાઃ નદ્યાઃ જલં પિવ- સરયૂ નદીનું જળ પી.

૩ દિધીપૂં પિતુઃ ગૃહં નય- ફરીથો પરણેલી સ્ત્રીને પિતાને ઘર
લઈ જા.

પાઠ ૩૧

અકારાન્તઃ સ્ત્રીલિંગો ' ભ્રુ ' શબ્દઃ ।

૧ ભ્રુઃ	ભ્રુવૌ	ભ્રુવઃ
સં૦ હે ,,	"	"
૨ ભ્રુવમ્	"	"
૩ ભ્રુવા	ભ્રુમ્યામ્	ભ્રુમિઃ
૪ ભ્રુવૈ, ભ્રુવે	"	ભ્રુમ્યઃ
૫ ભ્રુવા, ભ્રુવઃ	"	"
૬ " "	ભ્રુવોઃ	ભ્રુણામ્, ભ્રુવામ્
૭ ભ્રુવાં, ભ્રુવિ	"	ભ્રુવુ

અ. પ્રમાણે નીચે લખેલા શબ્દોનાં રૂપ બને છે—

શબ્દ ।

વીરસૂ.— વીર પુત્રને જન્મ આપનારી સ્ત્રી

મૃ — પૃથ્વી

૧ વીરસુતાં સ્ત્રીણાં આભૂષણાનિ— વીર પુત્રને જન્મ આપનારી સ્ત્રીઓનાં ધરણાં.

૨ તવ ભ્રુવૌ શોભને સ્ત— તારા ભવર ઉત્તમ છે.

૩ ભુવઃ પતિ રાજા इति उच्यते— પૃથ્વીનો પતિ રાજા કહેવાય છે.

૪ વીરસૂં માતરં નમસ્કુરુ— વીર પુત્રની જન્મદાત્રીને નમન કરો.

૬૫ વ્રજકારાન્ત શબ્દોનાં ૩૫ બુદ્ધિ—

વ્રજકારાન્તઃ સ્ત્રીલિંગો ' માતૃ ' શબ્દઃ ।

૧ માતા	માતૈ	માતરઃ
સં૦ હે માતઃ	”	”
૨ માતરમ્	”	માતૃઃ
૩ માત્રા	માતૃભ્યામ્	માતૃભિઃ
૪ માત્રે	”	માતૃભ્યઃ
૫ માતૃઃ	”	”
૬ ”	માત્રોઃ	માતૃણામ્
૭ માતૃરિ	”	માતૃપુ

આ પ્રમાણે નીચે લખેલા શબ્દોનાં ૩૫ થાય છે.

શબ્દ ।

દુહિતૃ -- પુત્રી

નનાન્દ - નણંદ

- ૧ દુહિતા માતૃઃ ગૃહે ન વસતિ-- પુત્રી માતાને ઘરે રહેતી નથી.
- ૨ નનાન્દુઃ પતિઃ અત્ર ન આગતઃ-- નણંદનો પતિ આહી આવ્યો નથી.

- ૩ પૃચ્છ ત્વં સ્વાં દુહિતરમ્ -- તું તારી પુત્રીને પૂછી જો.
- ૪ માતૃઃ માતા માતામહી इति કથ્યતે -- માની મા દાદી કહેવાય છે.
- ૫ સા પ્રિયવંદા મમ દુહિતુઃ દુહિતા અસ્તિ--તે પ્રિયવંદા મારી પુત્રીની પુત્રી છે.

ઋકારાન્ત સ્ત્રીલિંગઃ 'સ્વસૃ' શબ્દઃ ।

૧ સ્વસા	સ્વસારૌ	સ્વસારઃ
સં૦ હે સ્વસઃ	"	"
૨ સ્વસારમ્	"	સ્વસૃઃ

• બાકીનાં રૂપો માતૃ શબ્દનાં રૂપોની જેમજ થાય છે. અથમાર્તુ દ્વિવચન અને બહુવચન 'સ્વસૃ' શબ્દના 'સ્વસારૌ, સ્વસારઃ' એમ થાય છે, અને 'માતૃ' શબ્દને 'માતરૌ, માતરઃ' એમ થાય છે. આટલો તકાવત ધ્યાનમાં રાખવો જરૂરી છે.

વાક્ય

૧ તવ માતૃ સ્વસા કુત્ર ગતા ?- તારી માની બહેન કયાં ગઈ ?

૨ મમ સ્વસારઃ અથ એવ અથ આગમિષ્યન્તિ- મારી બહેનો આજેજ અહીં આવશે.

૩ મમ પિતુઃ સ્વસા તવ માતૃ સ્વસા સહ ન ગમિષ્યન્તિ- મારા બાપની બહેન તારી માની બહેન સાથે જશે નહિ.

૪ હૃદં ફલં તવ માતામહ્યા સ્વસ્રે દેહિ- આ ફળ તારી દાદી- માની બહેન માટે આપ.

સંધિ કરેલા વાક્યો

સન્ત્વરસ્વ । લક્ષ્મણોઽપિ સર્વં શ્રુત્વા શોકં સોદુમસમયોં રામ-
મુવાચ । અહં ધ્રુવર્ધરસ્ત્વાં વનમનુગમિષ્યામિ । મયા સમેતોઽર-
ણ્યાનિ વિંચરિષ્યાસિ । ત્વયા વિનાઽહં દેવલોકમપિ ન વૃણે ।
નામરત્વં, ન ચાપિ લોકાનામૈશ્વર્યં કામયે । એવં વનવાસાય
નિશ્ચિતસ્સામિત્રિસ્તાન્વૈર્વદુભિઃ રામેણ નિપિદ્ધ ।

પાઠં ડંરં

સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

૧ આકાશ ઇવ નિષ્કંપઃ દશરથઃ ગંભીરતયા તં સૂતં પ્રત્યુ-
વાચ । હે સુમંત્ર ! મે દારાન્ અત્ર આનય । યે ઇહ મામકાઃ
સન્તિ તાન્ અપિ અત્ર આનય । સર્વેઃ પારિવૃતઃ એવ રાઘવં દ્રષ્ટું
ઇચ્છામિ । ૨ તથા રાજા આજ્ઞાપિતઃ સૂતઃ રાજદારાન્ રામં
લક્ષ્મણં મૈથિલીં ચ આદાય અભિમુખઃ જગામ । કૃતાઞ્જલિં
આયાન્તં પુત્રં રામં દૃષ્ટ્વા રાજા વેગેન તં અભિદુદ્રાવ । પરન્તુ
દુઃસ્વાર્તઃ રાજા રામં અસંપ્રાપ્ય એવ મુચ્છિતઃ ભૂત્વા ભુવિ પપાત ।
તદા રાજવેદ્મનિ ‘હા રામ ’ ઇતિ સ્ત્રીણાં વિલાંપઃ સંજઞ્ઞે । રામ-
લક્ષ્મણૌ તુ સીતયા સાર્ક શોકાર્ત નૃપં પરિવ્રજ્ય તં પર્યટ્કે સમ-

ગુજરાતી વાક્યા

૧ આકાશનાં જેમ સ્થિર દશરથ ગંભીરનાથી તે સારથિ ને
બોલ્યા. હે સુમંત્ર ! મારી સ્ત્રીઓને અહીં લઈ આવ. જેઓ મારા
સાંબંધીઓ છે, તેઓને પણ અહીં લાવ. સર્વથી ઘેરાયેલો, ખનીને
રામને જોવા ચાહું છું. ૨ તે પ્રમાણે રાજાની આજ્ઞા મેળવીને સારથી
રાણીઓ અને રામલક્ષ્મણ તથા સીતાને લઈને સામે ગયો. હાંથ
જોડીને આવતાં પુત્ર રામને જોઈને રાજા વેગથી તેની પાસે દોડ્યા.
પરંતુ દુઃખી રાજા રામને ન લેટતાં મૂર્છા પામી જમીન પર ગબડી
પડ્યા. ત્યારે રાજમહેલમાં “ હે રામ ” એવો સ્ત્રિઓનો વિલાપ
થયો. રામલક્ષ્મણે સીતા સાથે શોક કરતા રાજાને આલિંગન દઈને

વેશિતવન્તૌ । ૩ અથ રામઃ લઙ્ઘસંહં મહીપતિં ઉવાચ—હે મહારાજ ! ત્વાં આપૃચ્છે । પદ્ય માં દંડકારણ્યં પ્રાપ્તિતમ્ । લક્ષ્મણં ચ અનુજાનીહિ । માં અન્વેતુ સીતા અપિ વનમ્ । હે રાજન્ ! શોકં ઉત્સૃજ્ય નઃ સર્વાન્ અનુજાનીહિ । ૪ રાજા દશરથ ઉવાચ—હે રામ ! માં નિગૃહ્ય અથ એવ ત્વં અયોધ્યાયાં રાજા ભવ । અહં કૈકેય્યા વરદાનેન મોહિત । ૫ એવં ઉક્તઃ રામ પિતરં ઉવાચ—ભવાન્ હિ પૃથિવ્યાઃ પતિઃ । અહં અરણ્યે વત્સ્યામિ । ન મે રાજ્યસ્ય ઇચ્છા । વને ચતુર્દશ વર્ષાણિ વિહત્ય પુનઃ તે પાદૌ ગૃહીષ્યામિ । ૬ આર્તઃ રાજા રદન્ પ્રિયં પુત્રં અવ્રવીત્ । શ્રેયસે વૃદ્ધયે પુનરાગમનાય ચ અવ્યગ્રઃ ભૂત્વા અકુતોભયં આરિષ્ટં પંથાર્તં શન્ત્વ । ન શક્યતે ધર્માભિમેનસઃ સત્યાત્મનઃ ચ તે બુદ્ધિઃ

તેને પલંગપર મૂકી દીધો. ૩ પછી રામ ચેતન પામેલા રાજાને બોલ્યા. હે મહારાજ ! તને પૂછું છું. ને હું દંડકારણ્યમાં જાઉં છું. લક્ષ્મણને રજા આપો. મારી સાથે સીતા પણ વનમાં આવે. હે રાજા ! શોક ત્યજીને અમને સાને આજ્ઞા આપો. ૪ રાજા દશરથ બોલ્યા—હે રામ ! મને જાંધીને આજેજ છું અયોધ્યામાં રાજા બન. હું કૈકેયીનાં વરદાન આપવાથી મોહ પામ્યો છું. ૫ અ. પ્રમાણે કહેવાયેલા રામ પિતાને બોલ્યા. આપજ પૃથ્વીનાં રાજા છો. હું વનમાં રહીશ. મારે રાજ્યની ઈચ્છા નથી. વનમાં ચૌદ વર્ષ ગાળીને પુનઃ તારી સેવામાં હાજર થઈશ. ૬ દુઃખી રાજા ગડતાં રડતાં પહોલા પુત્રને બોલ્યો. કટ્યાણ થાઓ, અને પાછા આવવાને માટે દુઃખી ન થતાં, ભયવિનાનાં, કષ્ટવિનાનાં રસ્તે જા. ધર્માભિમાની, સત્યાત્મા

સન્નિવર્તયિતુમ્ હે પુત્ર ! અથ તુ હૃદાનીં રજનીં ન ગચ્છ ।
 એકાહં તવ દર્શનેન તાવત્ સાધુ ચરામિ અહમ્ । વસ, માં અથ
 માતરં ચ સંપદયન્ શર્વરીં હમ્ । સાધયિષ્યાસિ કલ્યે શ્વઃ
 સર્વકામૈઃ તર્પિતઃ । ૭ અથ આર્તસ્ય પિતુ ભાષણં શ્રુત્વા રામઃ
 અવ્રવીત્ । હે પિતઃ ! યાન્ ગુણાન્ અથ પ્રાપ્સ્યામિ તાન્ શ્વ મે
 કઃ પ્રદાસ્યતિ ? યઃ વરઃ ત્વયા યુદ્ધે કૈકેય્યૈ દત્તઃ સઃ નિશ્ચિત્
 એવ હૃદાનીં તસ્ય દીયતામ્ । હે પાર્થિવ ! ત્વં સત્યપ્રતિજ્ઞ ભવ ।
 દીયતાં રાજ્યં ભરતાય । ન મે કાંક્ષિતં રાજ્યં સુખં વા । તેદુ ત્વં
 અપગચ્છતુ, વાપ્પપારિપ્લુતઃ મા ભૂઃ । ૮ દુઃખિતઃ એવ રાજા રામં
 આલિંગ્ય નપ્તસંજ્ઞઃ ભૂત્વા ભૂમૌ પપાત । કૈકેયીં વર્જયિત્વા
 સમસ્તા દેવ્યઃ અપિ સમેતાઃ તત્ર રુદુઃ । તત્ર સર્વ હા-હા-
 કૃતં વમ્ભૂવ ।

જેવી તારી ઇચ્છા બદલવાને અશક્ય છે. હે પુત્ર ! આજે તું હવે
 આ રાત્રે ન જા. એક દિવસ તારા દર્શન વડે આનંદથી પસાર
 કરીશું. મને અને માતાને દેખતાં (નજર આગળ) આજ રાત્રે
 થોભ. (રહે) કાલે સપાદે સર્વ ઇચ્છાઓને તૃપ્ત કરી ચાલી જશે.
 ૭ પછી દુઃખી પિતાની વાણી સાંભળી રામ બોલ્યા. હે પિતા ! જે
 શિખામણો આજે હું મેળવીશ તે કાલે મને કોણ આપશે ? જે
 વરદાને તે યુદ્ધમાં કેકેયીને આપ્યાં હતાં, તે સઘળાં હમણાંજ તેને
 આપી દો. હે રાજા ! તું સત્ય પાળનારો બન. બરતને માટે રાજ્ય
 આપી દો. મને રાજ્યની યા તો મુખની ઇચ્છા નથી. તારું દુઃખ
 દૂર થાય, આંસુઓ સાર નહિ. ૮ દુઃખી રાજા રામને આર્તગન
 દર્પને મૂઠાં પામી જમીનપર ઢળી પડ્યો. કેકેયી સિવાય બધી
 રાણીઓ સાથે રડવા લાગી. ત્યાં સર્વત્ર હાહાકાર થયો.

પાઠ ૩૩

હવે આ પાઠમાં ઓકારાન્ત સ્ત્રીલિંગ શબ્દોનાં ૩૫ ભુજો—

• ઓકારાન્તઃ સ્ત્રીલિંગો ' યો ' શબ્દઃ ।

૧ ઘૌ	ઘાવાં	ઘાવઃ
સં૦ હે ઘૌઃ	"	"
૨ ઘામ્	"	ઘાઃ
૩ ઘવા	ઘોમ્યામ્	ઘોભિઃ
૪ ઘવે	"	ઘોમ્ય-
૫ ઘોઃ	"	"
૬ ઘોઃ	ઘવોઃ	ઘવામ્
૭ ઘવિ	"	ઘોયુ

આ પ્રમાણે " ગો " શબ્દના ૫૫ ૩૫ થાય છે.

વાક્ય

૧ ઘવિ સૂર્યઃ ભ્રાજતે- આકાશમા સૂર્યઃ પ્રકાશે છે.

૨ ભૂમિ અથ તથા ઘૌ ઉપરિ અસ્તિ- ભૂમિ નીચે અને
આકાશ ઉપર છે.

૩ પ્રતિદિને ગવા દુર્ઘ્ન દીયતે- દરરોજ ગાયથી દૂધ અપાય
છે. (ગાય દૂધ આપે છે.)

૪ ગોમ્ય જલં દેહિ- ગાયને માટે પાણી આપ.

૫ ગવાં પતિ ગોપતિ કથ્યતે- ગાયનાં પાળકને ગોપતિ
કહેવામા આવે છે.

ઔકારાન્તઃ સ્ત્રીલિંગો ' નૌ ' શબ્દઃ ।

૧ નૌઃ	નાવૌ	નાવઃ
સૌ હે,	"	"
૨ નાવમ્	"	"
૩ નાવા	નૌભ્યામ્	નૌભિઃ
૪ નાવે	"	નૌભ્યઃ
૫ નાવઃ	"	"
૬ નાવઃ	નાવોઃ	નાવામ્
૭ નાવિ	"	નાવૌ
	વાક્ય	

૧ નાવા મનુષ્યઃ સિન્ધોઃ પારં ગચ્છતિ- નૌકાથી મનુષ્ય સિન્ધુ નદીની પાર જાય છે. (જોઈ'ગે છે)

૨ તસ્ય રાજાઃ સૈન્યં નૌભિઃ નદીપારં અગચ્છત - તે રાજાનું સૈન્ય નૌકા વડે નદી જોઈ'ગી ગયું.

૩ નાવાં પતિઃ કુત્ર અસ્તિ દ્વાર્તી ?- વહાણોનો માલિક અત્યારે ક્યાં છે ?

૪ દ્વૌ પુરુષૌ નૌભ્યાં અત્ર આગતૌ- બે માણસો બે નૌકાઓથી અહીં આવી પહોંચ્યા.

અંધિ કરેલા વાક્યો

एवमुक्तो रामः पितरमुवाच-भवान्हि श्रिय्याः पतिः ।
अहमरण्ये वत्स्यामि । न मे राज्यस्येच्छा । वने चतुर्दश वर्षाणि
विद्वत् पुनस्ते पादां गृहीष्यामि । आर्तो राजा रुदन्प्रियं पुत्र-
मश्रवीन् । श्रेयसे वृद्धये पुनरागमनाय च अव्यग्रो भूत्वाऽकुतो-
भयमारिष्टं पंथानं गच्छ ।

પાઠ ૩૪

ચકારાન્તઃ સ્ત્રીલિંગો 'ક્રચ' શબ્દઃ ।

૧ ક્રક્ ક્રગ્	ક્રચૌ	ક્રચઃ
સં૦ " "	"	,
૨ ક્રચમ્	"	"
૩ ક્રચા	ક્રગ્મ્યામ્	ક્રગ્મિઃ
૪ ક્રચે	"	ક્રગ્મ્યઃ
૫ ક્રચઃ	"	"
૬ "	ક્રચૌ.	ક્રચામ્
૭ ક્રચિ	"	ક્રચુ

આ પ્રમાણે નીચે લખેલાં નામોનાં રૂપ થાય છે—

વાક્ય

વાચ્ = વાણી

ક્રચ્ = તેજ

૧ ક્રચઃ અક્ષરેષુ દેવાઃ નિપેદુઃ-- ક્રચાઓના અક્ષરોમાં દેવ રહે છે.

૨ મનુષ્યઃ વાચા વદતિ - મનુષ્ય વાણીથી બોલે છે.

૩ ક્રગ્મિઃ દિવાઃ સ્તુવન્તિ-- ક્રચાઓ દ્વારા પ્રાક્ષણો સ્તુતિ કરે છે.

૪ ક્રચુ સર્વ જ્ઞાનં વિદ્યતે-- ક્રચાઓમાં સર્વ જ્ઞાન હોય છે.

જકારાન્તઃ સ્ત્રીલિંગઃ 'સ્રજ્' શબ્દઃ ।

૧ સ્રક્, સ્રગ્	સ્રજૌ	સ્રજઃ
સં૦ " "	"	"
૨ સ્રજમ્	"	"
૩ સ્રજા	સ્રગ્ભ્યામ્	સ્રગ્ભિઃ
૪ સ્રજે	"	સ્રગ્ભ્યઃ
૫ સ્રજઃ	"	"
૬ "	સ્રજોઃ	સ્રજામ્
૭ સ્રજિ	"	સ્રજુ

૧ સઃ સ્રગ્ભિઃ સ્વકીયં કંઠં ભૂપયતિ- તે માળાઓથી પોતાનું ગળું શણગારે છે.

૨ મનુષ્યૈઃ પુષ્પૈઃ સ્રક્ નિર્મીયતે- માણસોથી ફૂલોની માળા બનાવાય છે.

૩ સ્રજા તં ભૂપયતિ- માળાથી તેને શણગારે છે.

તકારાન્તઃ સ્ત્રીલિંગઃ 'સરિત્' શબ્દઃ ।

૧ સરિત્, સરિદ્,	સરિતાૌ	સરિતઃ
સં૦ " "	"	"
૨ સરિતમ્	"	"
૩ સરિતા	સરિદ્ભ્યામ્	સરિદ્ભિઃ
૪ સરિતે	"	સરિદ્ભ્યઃ
૫ સરિતઃ	સરિદ્ભ્યામ્	"
૬ "	સરિતોઃ	સરિતામ્
૭ સરિતિ	"	સરિત્સુ

આ પ્રમાણે નીચે લખેલા શબ્દોના રૂપ થાય છે—

વિદ્યુત્ - વિજળી	યોપિત્ - સ્ત્રી
તટિત્ - ,	ક્ષુત્ - ભૂખ
વૌક્ષ્ - ઔષધિ	સમિત્ - યુદ્ધ

૧ સમિતિ શૂરા યુધ્યન્તે-યુદ્ધમાં શૂર લડે છે

૨ સારિતા પતિ સમુદ્ર-નદિઓનો પતિ સમુદ્ર છે

૩ તટિતા વૃક્ષ ભગ્ન - વિજળીથી ઝાડ ભાળી ગયું

૪ વૌક્ષિ રોગરુચ નિવારણં ભવતિ-ઔષધિઓથી રોગનું
નિવારણ થાય છે

સંધિ ઠરેલા વાક્યો

૧ લતાભિર્વક્ષ આચ્છાદિત । આચ્છાદિતો વૃક્ષો લતાભિ
વૃક્ષ આચ્છાદિતો લતાભિ । વક્ષો લતાભિરાચ્છાદિત । ૨
યાઞ્વયા પતતિ મનુષ્ય । મનુષ્યો યાઞ્વયા પતતિ । મનુષ્ય પતતિ
યાઞ્વયા । ૩ મહિલાભિવિદ્યાધ્યયનમવશ્ય કર્તવ્યમ્ । કતયમ-
વશ્ય વિદ્યાધ્યયન મહિલાભિ । વિદ્યાધ્યયનમવશ્ય કર્તવ્ય
મહિલાભિ । ૪ સમિતિ શૂરા યુધ્યન્તે । યુધ્યન્તે શૂરા સમિતિ ।
શૂરા સમિતિ યુધ્યન્તે । ૫ સારિતા પતિ સમુદ્ર । સમુદ્ર સારિતા
પતિ । પતિ સારિતા સમુદ્ર । ૬ તટિતા વૃક્ષો ભગ્ન । ભગ્નો
વૃક્ષસ્તટિતા । વૃક્ષો ભગ્નસ્તટિતા ।

પાઠ ૩૫

પૂર્વ પાઠોમાં જે મહાભારતનાં શ્લોક અને રામાયણનો ગદ્ય ભાગ આપ્યો છે; તેનું સંધિયુક્ત સંસ્કૃત હવે અહીં આપ્યું છે. વાંચકે એનો સારી પેઠે અભ્યાસ કરવો—

(૧)

વૈશમ્પાયન ઉવાચ—તતો મૂર્ધિક્ષિણઃ કૌન્તેયો રાજા સંપ્ર-
સ્થિતઃ । અગસ્ત્યાશ્રમમાસાદ્ય ડુર્જયાયામુવાસ હ ।

તત્રૈવ વદતાં વરો રાજા લોમશં પપ્રચ્છ । વાતાપિરગસ્ત્યેન
કિમર્થમુપશામિતઃ ?

સ માનવાન્તકો દૈત્યશ્ચ કિંપ્રભાવ આસીત્ ? મહાત્મનો-
ઽગસ્ત્યસ્ય મન્યુઃ કિમર્થં ચોદિતઃ ?

લોમશ ઉવાચ—હે કૌરવનંદન ! इत्वलो नाम दैतेयः पुरा
मणिमत्यां पुर्यासीत् । तस्य चानुजो वातापिः ।

વારંવાર વાંચવાથી જો કંઈ મુશ્કેલી નહીં તે દૂર કરવાને માટે
આ થોપડીનો છઠ્ઠીસમો પાઠ તપાસવો.

(૨)

સીતોવાચ—હે રામ ! सुव्रतां स्वकां नारीं पतिव्रतां मां केन
हेतुना वनं नेतुं न रोचयसे ? यद्येवं दुःखितां मां नेतुं नेच्छसि
तर्हि विपं पारुयामि मरिष्यामि च । हे अनघ राम ! अहं
मनसाऽपि त्वद्वत्तेऽन्यं पुरुषं न द्रष्टुमिच्छामि । त्वया विनैव निरयः

૭ (સં. સ્વ. શિ. ભા. ૫)

स्यात् । इति मम परां प्रीतिं जानन्मया सहैव वनं गच्छ । विरह-
शोकं मुहूर्तमपि सहितुं नोत्सहे । किं पुनर्वर्षाणि चतुर्दश ?

राम उवाच— हे देवि ! त्वं दुःखेन स्वर्गमपि न रोचये । अतो
वनाय मामनुगच्छस्व । हे सीते ! आरभस्व वनवासक्षमाः
क्रियाः । देहि ब्राह्मणेभ्यो विविधानि रत्नानि । मा विरय ।
संत्वरस्व ।

लक्ष्मणोऽपि सर्वं श्रुत्वा शोकं सोढुमसमर्थो राममुवाच—
अहं धनुर्धरस्त्वां वनमनुगमिष्यामि । मया समेतोऽरण्यानि
विचरिष्यासि । त्वया विनाऽहं देवलोकमपि न वृणे । नामरत्नं न
चापि लोकानामैश्वर्यं कामये ।

एवं वनवासाय निश्चितः सौमित्रिः सान्त्वनैर्बहुभिः रामेण
निषिद्धः । परंतु स पुनरुवाच । अनुज्ञातोऽहं भवता पूर्वमेव । किं
पुनरिदानीं निवारणं क्रियते ?

अनेन सुप्रीतो राम उवाच— हे सौमित्रे ! व्रज, आपृच्छस्व
सर्वं सुद्वज्जनम् । हे लक्ष्मण ! राज्ञा जनकस्य महायज्ञे ये दिव्ये
धनुषी, अमेघे फवचे, अक्षयसायका तूणीरी, द्वौ खट्वौ च सर्व
तदायुधमादाय क्षिप्रमागच्छ ।

वैदेह्या सह ब्राह्मणेभ्यो बहुधनं दत्वा रामलक्ष्मणौ पितरं द्रष्टुं
अगमतुः । तदा रामं सीतां लक्ष्मणं च पश्यतिमेव दृष्ट्वा शोको-
पहतचेतसो जना ऊचुः । आकाशगणपे भूतेर्या सीता द्रष्टुं न
शक्या तामेव सीतामद्य राजमार्गगता जना पश्यन्ति । रामः
सूतमुवाच— आग्याहि मां पितुः । सोऽपि रामप्रेपितः क्षिप्रं

५१४ ३६

आकाश इव निष्कम्पो दशरथो गंभीरतया तं सूतं प्रत्युवाच
हे सुमंत्र ! मे दारान्नानय । य इह मामकाः सन्ति तानप्यवानय
सर्वैः परिवृत एव राघवं द्रष्टुमिच्छामि ।

तथा राजाऽऽज्ञापितः सूतो राजदारान्पार्श्वं लक्ष्मणं मैथिलीं
चादायाभिमुखो जगाम । कृताञ्जलिमायान्तं पुत्रं रामं दृष्ट्वा
राजा वेगेन तमभिदुद्राव । परंतु दुःस्वार्तो राजा राममसंप्राप्यैव
मूर्च्छितो भूत्वा भुवि पपात । तदा राजवेदमनि 'हा रामेति' स्त्रीणां
विलापः संजज्ञे । रामलक्ष्मणौ तु सीतया साकं शोकात् नृपं
परिष्वज्य तं पर्यंके समधेशितयन्तौ ।

अथ रामो लब्धसंज्ञं महीपतिमुवाच । हे महाराज ! त्वामापृच्छे ।
पश्य मां दंडकारण्ये प्रस्थितम् । लक्ष्मणं चानुजानीहि । मामन्वेतु
सीताऽपि वनम् । हे राजन् ! शोकमुत्सृज्य नः सर्वाननुजानीहि ।

राजा दशरथ उवाच- हे राम ! मां निगृह्याद्यैव त्वमयोध्यायां
राजा भव । अहं कैकेय्या वरदानेन मोहितः ।

एवमुक्तो रामः पितरमुवाच- भवान् हि पृथिव्याः पतिः ।
अहमरण्ये वत्स्यामि । न मे राज्यस्येच्छा । वने चतुर्दशवर्षाणि
विद्वत्य पुनस्ते पादां ग्रहाप्यामि ।

आतो राजा रुदन् प्रियं पुत्रमब्रवीत् । श्रेयसे वृद्धये पुनराग-
मनाय चाव्यग्रो भूत्वाऽकुतोभयमरिष्टं पंथानं गच्छ । न शक्यते
धर्माभिमनसः सत्यात्मनश्च ते बुद्धिः सन्निवर्तयितुम् । हे पुत्र !

અથ ત્વિદાનીં રજનીં ન ગચ્છ । એકાહં તવ દર્શનેન તાવત્સાધુ
ચરામ્યહમ્ । વસ, મામદ્ય માતરં ચ સંપશ્યન્ શર્વરીમિમામ્ ।
સાધાયિષ્યાસિ કલ્યે શ્વઃ સર્વકામૈસ્તર્પિતઃ ।

અર્થાત્તસ્ય પિતુર્ભાષણં શ્રુત્વા રામોઽવ્રવીત્ । હે પિતઃ ! યાન્તુ-
ણાનદ્ય પ્રાપ્સ્યામિ તાન્શ્ચો મે કઃ પ્રદાસ્યતિ ? યો વરસ્ત્વયા યુદ્ધે
કૈકેય્યૈ દત્તઃ સ નિશ્ચિલ એવેદાનીં તસ્યૈ દીયતામ્ । હે પાર્થિવ !
ત્વં સત્યપ્રતિજ્ઞો ભવ । દીયતાં રાજ્યં ભરતાય । ન મે કાંક્ષિતં
રાજ્યં સુખં વા । તે દુઃખમપગચ્છન્તુ, વાપ્પપરિપ્લુતો મા ભૂઃ ।

દુઃખિત એવ રાજા રામમાલિંગ્ય નટ્યસંજ્ઞો ભૂત્વા ભૂમૌ પપાત ।
કૈકેયીં વર્જયિત્વા સમસ્તા દેવ્યોઽપિ સમેતાસ્તન્ન રુદ્ધુઃ । તત્ર સર્વં
હાહાકૃતં વભૂવ ।

પાઠકે અભ્યાસ કરતી વેળા બે કોઈ વાક્ય ન સમજાય તે
પાછલા બત્રીસમા પાઠમાં બેવું.

વાચન પાઠઃ ।

રાજા દશરથસ્તં સૂતં ગમ્भीરતયા વાચા પ્રત્યુવાચ । હે સુમન્ત્ર !
મમ સર્વાઃ પત્નીરગ્રાનય । યેઽગ્ર મામકા, જનાઃ સન્તિ, તાનં
સર્વાન્ શીઘ્રમગ્રાનય । સર્વે મમ સંવન્ધિનોઽગ્રાગચ્છન્તુ । સર્વેસ્તૈઃ
પરિવેષિતોઽહં મમ પુત્રં રામં દ્રષ્ટુમિચ્છામિ । સર્વે સત્વરમગ્રા-
ગચ્છન્તુ । એવમાજ્ઞાપિતો રાજા સ સૂતસ્તયા ચકાર ।

પાઠ ૩૭

દકારાન્તઃ સ્ત્રીલિંગઃ 'શરદ્' શબ્દઃ ।

૧ શરત્, શરદ્	શરદૌ	શરદઃ
સં૦ " "	"	"
૨ શરદમ્	"	"
૩ શરદા	શરદ્ભ્યામ્	શરદ્ભિઃ
૪ શરદે	"	શરદ્ભ્યઃ
૫ શરદઃ	"	"
૬ "	શરદો	શરદામ્
૭ શરદિ	"	શરત્સુ

નીચે લખેલા શબ્દોનાં રૂપ આ પ્રમાણે અને છે—

આપદ્ - આપત્તિ	સંપદ્ - સંપત્તિ
વિપદ્ - વિપત્તિ	સંસદ્ - સલા
સામિધ્ - સમિધા	પરિપદ્ - "
મૃદ્ - માટી	દૃપદ્ - પત્થર

૧ આપદિ एव मित्रस्य परीक्षा भवति- આપત્તિમાંજ મિત્રની
પરીક્ષા થાય છે.

૨ સંસદિ सर्वे पंडिता वदन्ति- સલામાં બધા પંડિતો બોલે છે.

પકારાન્તઃ સ્ત્રીલિંગો નિત્યબહુવચન 'અપ્' શબ્દઃ ।

૧	આપઃ	૨	અપ
સં૦	"	૩	આદ્મિઃ

૪	અદ્વયઃ	૬	અપામ્
૫	"	૭	અપ્સુ

“આપ્” શબ્દ હુમેશાં બહુવચનમાંજ રહે છે. એનાં એક અને દ્વિવચનનાં ૩૫ પ્રયોગમાં આવતાં નથી.

૧ અદ્વિઃ ગાત્રાણિ શુદ્ધયન્તિ = પાણીથી શરીર શુદ્ધ થાય છે.

૨ અપાં પતિઃ સમુદ્રઃ = જળનો પતિ સમુદ્ર છે.

૩ અપ્સુ અમૃતં અસ્તિ = પાણીમાં અમૃત છે.

૪ અપાં ફેનેન કિં ભવતિ ? = પાણીનાં શીલુથી શુ થાય છે ?

રકારાન્તઃ સ્ત્રીલિંગો ‘દ્વાર્’ શબ્દઃ ।

૧ દ્વાઃ	દ્વારૌ	દ્વારઃ
સં. ૨	"	"
૨ દ્વારમ્	"	"
૩ દ્વારા	દ્વાર્ભ્યામ્	દ્વાર્ભિઃ
૪ દ્વારે	"	દ્વાર્ભ્યઃ
૫ દ્વારઃ	"	"
૬ "	દ્વારોઃ	દ્વારામ્
૭ દ્વારિ	"	દ્વાસુ

૧ દ્વારપાલઃ દ્વારિ તિષ્ઠતિ- દ્વારપાલ દરવાજામાં ઉભો રહે છે.

૨ દ્વારં પિગ્રેહિ- દરવાજો બંધ કર.

૩ ત્વં કેન દ્વારા આગતઃ ?- તું કયે દરવાજે આવ્યો ?

૪ દ્વાસુ ઉદકં સ્થાપય- બારણામાં જળ મૂક.

અહીં યાદ રાખવું કે આ રકારાન્ત સીલિંગી ' દ્વાર ' શબ્દ છે. અકારાન્ત નાન્યતર અતિનો " દ્વાર " શબ્દ એનાથી ભિન્ન છે, એનાં રૂપ અકારાન્ત નપુંસક લિંગના ' જ્ઞાન ' શબ્દની જેમ થાય છે. (જ્ઞાન શબ્દનાં રૂપ અંક ૪ માં પાઠ ૨૫ માં જુઓ) ?

સંધિ કરેલા વાક્યો

- ૧ માનવાન્તકો દૈત્યઃ કિંપ્રભાવ આસીત્ । કિંપ્રભાવ આસીન્મા-
નવાન્તકો દૈત્યઃ । દૈત્યો માનવાન્તક આસીત્કિંપ્રભાવઃ ?
- ૨ મહાત્મનોઽગસ્ત્યસ્ય મન્યુઃ કિમર્થ ચોદિતઃ ? કિમર્થ-
મુદિતશ્ચ મન્યુર્મહાત્મનોઽગસ્ત્યસ્ય ? અગસ્ત્યસ્ય મહાત્મનો
મન્યુ કિમર્થમુદિતશ્ચ ? મન્યુરગસ્ત્યસ્ય મહાત્મન ઉદિતશ્ચ
કિમર્થમ્ ?
- ૩ અગ્રૈવ વદતાં વરો રાજા લોમશં પપ્રચ્છ । પપ્રચ્છ વદતાં
વરો રાજા લોમશમગ્રૈવ ।
- ૪ અયમત્ર સત્યપરાક્રમસ્તે સુતો રામો દ્વારિ તિષ્ઠતિ ।
તિષ્ઠતિ દ્વારિ તે સુતો રામઃ સત્યપરાક્રમોઽયમ્ । દ્વારિ તિષ્ઠતિ
સત્યપરાક્રમોઽયં તે સુતો રામઃ ।
- ૫ સર્વાન્સુહદ આપૃચ્છય ત્વામિદાનીં દ્રુપ્તમિચ્છતિ । ઇચ્છતિ
દ્રુપ્તં ત્વામિદાનીં સુહદઃ સર્વાનાપૃચ્છય । ત્વામિદાનીં દ્રુપ્ત-
મિચ્છતિ, આપૃચ્છય સર્વાન્સુહદઃ ।
- ૬ ઇદાનીં તં રામં પશ્ય । પશ્ય રામં તમિદાનીમ્ । તં પશ્યેદાનીં
રામમ્ । પશ્ય તમિદાનીં રામમ્ ।

પાઠ ૩૮

રકારાન્તઃ, સ્ત્રીલિંગો 'ગિર્' શબ્દઃ ।

૧ ગીઃ	ગિરૌ	ગિરઃ
સં૦ ૨ ગિરમ્	ગીર્મ્યામ્	ગીર્મિઃ
૩ ગિર	ગીર્મ્યઃ	ગીર્મ્યઃ
૪ ગિરે	ગિરોઃ	ગિરાન્
૫ ગિરઃ	ગીર્મ્યઃ	ગીર્મ્યઃ
૬ ગિરિ	ગીર્મ્યઃ	ગીર્મ્યઃ
૭ ગિરિ	ગીર્મ્યઃ	ગીર્મ્યઃ

૧ ગિરા ઈશ્વરં સ્તુહિ - વાણીથી ઇશ્વરની સ્તુતિ કર.

૨ ગીર્મિ. મનુષ્યાઃ વ્યવહરન્તિ - વાણીથી મનુષ્ય વ્યવહાર કરે છે.

૩ તવ ગિરિ મધુરતા ભવતુ - તારી વાણીમાં મધુરતા હો.

૪ તસ્ય ગિરાં માતુર્યં વર્ણનીયં અસ્તિ - તેની વાણીની મધુરતા પ્રશંસા પાત્ર છે.

રકારાન્તઃ, સ્ત્રીલિંગઃ 'પુર્' શબ્દઃ ।

૧ પૂઃ	પુરૌ	પુરઃ
સં૦ ૨ પુરમ્	પૂર્મ્યામ્	પૂર્મિઃ
૩ પુરા	પૂર્મ્યઃ	પૂર્મ્યઃ

૪ પુરે	પૂર્વ્યામ્	પૂર્વ્યઃ
૫ પુરઃ	"	"
૬ "	પુરો	પુરામ્
૭ પુરિ	"	પૂર્ણ

આ પ્રમાણે "ધુર્" શબ્દનાં રૂપ બને છે.

૧ યઃ પુરિ વસતિ સ પુરુષઃ ભવતિ = જે શહેરમાં રહે છે તે પુરુષ બને છે.

૨ શત્રૂણાં પુરઃ કઃ વિદારકઃ ? = શત્રુઓની નગરીનો કોણુ વિદારક છે ?

૩ તાસાં પુરાં કઃ રાજા અસ્તિ ? = તે નગરીઓનો કોણુ રાજા છે ?

૪ સ્વકીયં પુરં ગચ્છ = તારા પોતાના શહેરમાં જા.

૫ યદા પુરિ તસ્ય વાસઃ ભવતિ તદા દુન્દુભિઃ શબ્દં કરોતિ = જ્યારે શહેરમાં તેનો ઉતારો થાય છે ત્યારે ઢોલ વાગે છે.

અંધિ કરેલાં વાક્યો.

પુરિ યો વસતિ સ પુરુષો ભવતિ । શત્રૂણાં પુરઃ કો વિદારકઃ । તાસાં પુરાં કો રાજાઽસ્તિ । યદા પુરિ તસ્ય વાસો ભવતિ તદા દુન્દુભિઃ શબ્દં કરોતિ ।

યા સીતાકાશગૈરપિ ભૂતૈર્દ્રષ્ટું ન શક્યા તામેવ માર્ગગતા અપિ જનાઃ પશ્યન્તિ । પશ્યન્તિ માર્ગગતા અપિ જનાસ્તામેવ યા સીતાકાશગૈરપિ દ્રષ્ટું ન શક્યા ભૂતૈઃ । ભૂતૈરાકાશગૈરપિ યા સીતા દ્રષ્ટું ન શક્યા, તાં સીતાં માર્ગગતા અપિ સર્વે જનાઃ પશ્યન્તિ ।

પાઠ ૩૯

આ પાઠમાં તમે નીચે લખેલા શ્લોકોનું અધ્યયન કરો—

વૈશમ્પાયન ઉવાચ ।

યુધિષ્ઠિરસ્તમાસાદ્ય તપસા દગ્ધકિલ્બિપમ્ ।

અભ્યવાદયત પ્રીતઃ શિરસા નામ કીર્તયન્ ॥ ૧ ॥

(મ. ભા. વન. અ. ૧૫૯)

અન્વયઃ—યુધિષ્ઠિરઃ તં તપસા દગ્ધકિલ્બિપં આસાદ્ય પ્રીતઃ
નામ કીર્તયન્ શિરસા અભ્યવાદયત ।

સંસ્કૃતટીકા—યુધિષ્ઠિરઃ ધર્મરાજા તં આર્ષિપેણ મુનિં તપસા
તપશ્ચરણેન દગ્ધકિલ્બિપં દગ્ધપાતકં આસાદ્ય પ્રાપ્ય પ્રીત
મનસા સંતુષ્ટઃ ભૂત્વા, નામ કીર્તયન્ સ્વકીયં નામ કથયિત્વા,
શિરસા સ્વકીયશીર્ષેણ અભ્યવાદયત નમસ્કૃતવાન્ ।

અર્થ—યુધિષ્ઠિરે તે તપવડે નિષ્પાપ બનેલા આર્ષિધેષુ મુનિને
મળીને સંતોષ પામી પોતાનું નામ જણાવી મસ્તક નમાવી પ્રણામ
કર્યાં.

તતઃ કૃષ્ણા ચ भीमश्च यमौ च सुतपस्विनौ ।

शिरोभिः प्राप्य राजर्षिं परिवार्योपतस्थिरे ॥ २ ॥

સંસ્કૃતટીકા—તત તદનંતરં કૃષ્ણા દ્રૌપદી, भीम च सुतप
स्विनौ उत्तमतपोयुक्तौ यमौ नकुलसहदेवौ शिरोभिः स्वकीयं
शीर्षं. राजर्षिं राजश्रेष्ठं आर्षिपेणं प्राप्य नमस्कृत्य तं परिवार्य
सर्वतः आवृत्य उपतस्थिरे उपविष्टा ।

અર્થ—પછી દ્રોણી, લીમ, નકુલ અને સહદેવ પોતાનાં મક્કલ નમાવી તે ઋષિને પ્રણામ કરીને ફરતે બેઠાં.

તથૈવ ધૌમ્યો ધર્મજ્ઞઃ પાંડવાનાં પુરોહિતઃ ।

યથાન્યાયમુપાક્રાન્તસ્તમૃષિં સંશિતવ્રતમ્ ॥ ૩॥

સંસ્કૃતટીકા— તથા એવ તેન એવ પ્રકારેણ પાંડવાનાં પંડુ-
નંદનાનાં પુરોહિતઃ ઉપાધ્યાયઃ ધર્મજ્ઞઃ ધર્મશાસ્ત્રજ્ઞ ધૌમ્યઃ મુનિ,
યથાન્યાયં ન્યાયે રીતિં ન ઉલ્લંઘ્ય યથા ભવાતિ તથા, તે સં-
શિતવ્રતં નિયમવન્તં ઋષિ આર્ષિપેણ, ઉપાક્રાન્ત પ્રાપ્ત ।

અર્થ— તે પ્રમાણે પાંડવોના પુરોહિત ધૌમ્યમુનિ પણ યોગ્ય
રીત પ્રમાણે તે નિયમવાળા ઋષિને મળ્યા.

અન્વજાનાત્સ ધર્મજ્ઞો મુનિર્દિવ્યેન ચક્ષુષા ।

પાંડોઃ પુત્રાન્કુરુશ્રેષ્ઠાનાસ્યતામિતિ ચાવ્રવીત્ ॥ ૪॥

અન્વય.— સઃ ધર્મજ્ઞ મુનિ દિવ્યેન ચક્ષુષા પાંડો પુત્રાન્
કુરુશ્રેષ્ઠાન્ અન્વજાનાત્ । આસ્યતાં ઇતિ ચ અવ્રવીત્ ।

સંસ્કૃતટીકા— સઃ ધર્મજ્ઞઃ ધર્મશાસ્ત્રજ્ઞાનયુક્તઃ મુનિ. આર્ષિ-
પેણ દિવ્યેન અલૌકિકેન ચક્ષુષા નેત્રેણ અન્તર્યામિનિ ઇત્યર્થ ।
પાંડોઃ પુત્રાન્ પાંડવાન્ કુરુશ્રેષ્ઠાન્ ઇતિ અન્વજાનાન્ જ્ઞાતવાન્ ।
તથા ચ તાન્ પાંડવાન્ આસ્યતાં ઉપવિશતાં ઇતિ ચ અવ્રવીત્ ।

અર્થ— તે ધર્મ બાણનાર મુનિ આર્ષિપેણ દિવ્ય દૃષ્ટિથી તેઓ
પાંડુપુત્ર કૌરવશ્રેષ્ઠ છે, એમ બાણીને બેસી બોલો એમ બોલ્યા.

कुरूणामृषभं पार्थ पूजयित्वा महातपाः ।

सह भ्रातृभिरासीनं पर्यपृच्छदनामयम् ॥५॥

अन्वयः— महातपाः भ्रातृभिः सह आसीनं कुरूणां ऋषभं पार्थ पूजयित्वा अनामयं पर्यपृच्छत् ॥

संस्कृतटीका— महातपाः महतां तपःसामर्थ्येन युक्तः आर्षि-
पेणः ऋषिः भ्रातृभिः भीमादिभिः यन्धुभिः सह आसीनं उपविष्टं
कुरूणां कौरवाणां ऋषभं श्रेष्ठं पार्थ पृथापुत्रं धर्मराजं पूजयित्वा
संपूज्य अनामयं रोगराहित्यं कुशलं पर्यपृच्छत् पृष्टवान् ।

अर्थ— लारे तपवाणा ते ऋषिणे लाधयोनी साथे भेठेला
होशवेभां मुण्य धर्मराजनो सत्कार ठये; अने कुशगता पूछी.

- ने कुरुपे भावं कच्चिद्धर्मे प्रवर्तसे ।

मातापित्रोश्च ते वृत्तिः कच्चित्पार्थ न सीदति ॥६॥

(म. भा. वन. अ. १५९)

अन्वयः— हे पार्थ ! अनृते भावं न कुरुपे : कच्चित् धर्मे
प्रवर्तसे ! ते च मातापित्रोः वृत्तिः कच्चित् न सीदति !

संस्कृतटीका— हे पार्थ ! हे पृथानन्दन धर्मराज ! अनृते
असत्ये भावं स्वकीयां प्रवृत्तिं न कुरुपे त्वं न करोषि ? तथा च
त्वं धर्मे स्वधर्मपालने कच्चित् प्रवर्तसे किम् ? तव मातापित्रोः
मातरि पितरि च वृत्तिं वर्तनं कच्चित् न सीदति, मातापित्रोः
सेवां करोषि वा न ?

अर्थ—हे धर्मराज ! तमारी प्रवृत्ति असत्य तरहू तो नथी
 ढगती ने ? धर्मभां तमारी प्रवृत्ति छे ? माता पिता विषे तमारी
 (वृत्ति) लावना ओछी तो थछ नथी रही !

संधि उद्देशां वाड्ये।

युधिष्ठिरस्तं तपसा दग्धकिल्बिषमासाद्य प्रीतो नाम कीर्तयन्
 शिरसाऽभ्यवादयत् । ततः कृष्णाश्च भीमश्च सुतपस्विनौ यमौ
 च शिरोभी राजपि प्राप्य परिवार्योपतस्थिरे । तथैव धर्मज्ञो
 घौम्य पाण्डवानां पुरोहितो यथान्यायं तं संशितव्रतमृषिमुपा-
 क्रान्तः । स धर्मज्ञो मुनिर्दिव्येन चक्षुषा पाण्डोः पुत्रान्कुरुश्रेष्ठान-
 न्वजानात् । आस्यतामिति चाब्रवीत् ।

महातपा भ्रातृभिः सह आसीनं कुरूणामृषभं पार्थ पूज-
 यित्वानामयं पर्यवृच्छत् । पर्यवृच्छदनामयं महातपाः पूजयित्वा
 पार्थ कुरूणामृषभं, भ्रातृभिः सहासीनम् । सहासीनं भ्रातृभिः,
 ऋषभं कुरूणां पार्थ पूजयित्वा पर्यवृच्छदनामयम् ।

• अनृते भावं न कुरुषे ? न कुरुषेऽनृते भावम् । भावमनृते
 न कुरुषे ?

વકારાન્તઃ છીલિંગો 'દિવ્' શબ્દઃ ।

૧ દ્યૌઃ	દિવૌ	દિવઃ
સં ૦ „	„	„
૨ દિવમ્	„	„
૩ દિવા	દ્યુમ્યામ્	દ્યુભિઃ
૪ દિવે	„	દ્યુભ્યઃ
૫ દિવ	„	„
૬ દિવઃ	દિવોઃ	દિવામ્
૭ દિવિઃ	„	દ્યુપુ

૧ સ્વકીયેન શુદ્ધેન કર્મણા પુરુષઃ દિવં ગચ્છતિ = પોતાનાં ।

શુદ્ધ કર્મથી મનુષ્ય સ્વર્ગમાં જાય છે.

૨ દિવિ દેવા અધિશ્રિતાઃ = સ્વર્ગમાં દેવ રહે છે.

૩ દિવઃ સ્થાને કસ્ય નિવાસઃ ? = સ્વર્ગમાં કોનો નિવાસ છે ?

૪ ઉર્ધ્વ દ્યૌઃ પ્રકાશતે = આકાશમાં સૂર્ય પ્રકાશે છે.

વાંચકે અહીં આ પુસ્તકનાં ૩૩ પાઠમાં ઓકારાન્ત 'દ્યૌ' શબ્દનાં ૩૫ જોવાં અને એ શબ્દનાં ૩૫૦ની સાથે સરખામણી કરવી એ જાને શબ્દોત્તુ તાત્પર્ય સામાન્ય રીતે સરખું છે, માટે કદાચ શંકા થવી શક્ય છે.

શકારાન્તઃ સ્ત્રીલિંગો ' દિશ્ ' શબ્દઃ ।

૧ દિક્, દિશ્	દિશૌ	-	દિશઃ
સં૦ " "	"		"
૨ દિશમ્	"		"
૩ દિશા	દિગ્ભ્યામ્		દિગ્ભિઃ
૪ દિશે	"		દિગ્ભ્યઃ
૫ દિશ	"		"
૬ "	દિશો		દિશામ્
૭ દિશિ	"		દિક્ષુ

- ૧ પૂર્વેનાં દિશિ કસ્ય રાજ્યં આસ્તિ ? પૂર્વ દિશામાં કોનું રાજ્ય છે ?
- ૨ સર્વેનાં દિશાં મધ્યે વ્યાપ્ય કં ભવતિ ? સર્વ દિશાઓનાં મધ્યે વ્યાપીને કોણું છે ?
- ૩ દિગ્ભ્ય સ્વાહા - દિશાઓને માટે સ્વાહા કરો.

પાઠકે અહીં ધ્યાનમાં રાખવું કે આકારાન્ત 'દિશા' શબ્દ એવાથી બિન્ન છે, અને તેના રૂપ " રમા " શબ્દના રૂપોની જેમ થાય છે.

વકારાન્તઃ સ્ત્રીલિંગઃ ' ત્વિષ્ ' શબ્દઃ ।

૧ ત્વિદ્, ત્વિદ્	ત્વિષૌ		ત્વિષ
સં૦ " "	"		"
૨ ત્વિષમ્	"		"
૩ ત્વિષા	ત્વિદ્ભ્યામ્		ત્વિદ્ભિઃ

૪ ત્વિષે	ત્વિદ્ભ્યામ્	ત્વિદ્ભ્યઃ
૫ ત્વિષ્	"	"
૬ "	ત્વિષોઃ	ત્વિષામ્
૭ ત્વિષિ	"	ત્વિદ્સુ, વિદ્સુ

આ પ્રમાણે નીચે લખેલા શબ્દોનાં રૂપ હોય છે—

પ્રાઘૃષ્ - વર્ષા ઋતુ	ત્વિષ્ - પ્રકાશ
તૃષ્ - તૃષા, તરસ	રૂષ્ - ક્રોધ

૧ પ્રાઘૃષિ ઘૃષ્ટિ ભવતિ—વર્ષા ઋતુમાં વરસાદ પડે છે

૨ સ પુરુષઃ તૃષા પીડિતઃ—તે માણસ તરમથી પીડાય છે.

૩ ત્વં રૂષા યુક્તઃ ન ભવ - તું ક્રોધ યુક્ત ન થા.

૪ સૂર્યઃ સ્વકીયયા ત્વિષા યુક્તઃ અસ્તિ—સૂર્ય પોતાના પ્રકાશથી પ્રકાશિત છે.

સંધિ કરેલા વાક્યો

પ્રાઘૃષિ ઘૃષ્ટિર્ભવતિ । ભવતિ ઘૃષ્ટિ પ્રાઘૃષિ । સ પુરુષસ્તૃષા પીડિતઃ । પીડિતસ્તૃષો સ પુરુષઃ । તૃષા પીડિતસ્ત પુરુષઃ । ત્વં રૂષા યુક્તો ન ભવ । ન ભવ રૂષા યુક્તસ્ત્વમ્ । સૂર્યઃ સ્વકીયયા ત્વિષા યુક્તોઽસ્તિ । સ્વકીયયા ત્વિષા યુક્તોઽસ્તિ સૂર્યઃ ।

—૦=૦—

પાઠ ૪૧

સકારાન્તઃ સ્ત્રીલિંગો ' માસ્ ' શબ્દઃ ।

૧ માઃ	માસૌ	માસઃ
સં૦ "	"	"
૨ માસમ્	"	"
૩ માસા	માભ્યામ્	માભિઃ
૪ માસે	"	માભ્યઃ
૫ માસઃ	"	"
૬ માસઃ	માસોઃ	માસામ્
૭ માસિ	"	માસુ

૧ હિંશ્વરસ્ય માસા સર્વે દદે વિભાતિ-૪૨વસ્ત્રાં પ્રકાશથી આ
બધુ પ્રકાશે છે

૨ સૂર્યસ્ય માસિ પ્રાણિનાં જીવનસત્ત્વં ભવતિ-સૂર્યનાં પ્રકાશ-
માં પ્રાણીઓનાં જીવનનું સત્ત્વ હોય છે.

સકારાન્તઃ સ્ત્રીલિંગો ' આશિસ્ ' શબ્દઃ ।

૧ આશી	આશિપો	આશિપઃ
સં૦ "	"	"
૨ આશિપમ્	"	"
૩ આશિપા	આશીર્ભ્યામ્	આશીર્ભિઃ
૪ આશિપે	"	આશીર્ભ્યઃ
૫ આશિપઃ	"	"

૬ આશિષઃ	આશિષોઃ	આશિષામ્
૭ આશિષિ	”	આશીઃપુ
૧ યોગિનઃ આશિષા અહં કૃતાર્થઃ અસ્મિ—	યોગીનાં આશીર્વાદ-	
	થી હું કૃતાર્થ છું.	
૨ તેષાં આશીર્ભિઃ યુષ્માકં કલ્યાણં ભવિષ્યતિ—	તેઓનાં	
	આશિર્વાદથી તારૂં કલ્યાણ થશે.	

હકારાન્તઃ સ્ત્રીલિંગઃ ‘ ઉપાનહ્ ’ શબ્દઃ ।

૧ ઉપાનત્, ઉપાનદ્	ઉપાનહૌ	ઉપાનહઃ
સં૦ ” ”	”	”
૨ ઉપાનહમ્	”	”
૩ ઉપાનહા	ઉપાનદ્ધામ્	ઉપાનદ્ધિઃ
૪ ઉપાનહે	”	ઉપાનદ્ધયઃ
૫ ઉપાનહઃ	”	”
૬ ”	ઉપાનહોઃ	ઉપાનહામ્
૭ ઉપાનહિ	”	ઉપાનત્સુ
૧ હે મૃત્યુ ! મમ નૂતનાં ઉપાનહં અત્ર આનય—	હે નોકર ! મારા	
	નવા જોડા અહીં લાવ.	
૨ તથા एतां પુરાણાં ઉપાનહં તત્ર નય—	તથા આ જૂના જોડા	
	ત્યાં લઈ જા.	
૩ મમ દ્વે અપિ ઉપાનહૌ આર્દ્રે સ્તઃ—	મારા બંને જોડા આર્દ્ર છે.	

પાઠ ૪૨

આ પાઠમાં નીચે લખેલા શ્લોકોનો અભ્યાસ કરો—

કચિત્તે ગુરવઃ સર્વે વૃદ્ધા વૈદ્યાશ્ચ પૂજિતાઃ ।

કચ્ચિન્ન કુરુપે ભાવં પાર્થ પાપેષુ કર્મસુ ॥ ૭ ॥

(મં ૦ ભારત વન ૦ અ. ૧૫૯)

અન્વયઃ—કચિત્ તે સર્વે ગુરવઃ વૃદ્ધાઃ વૈદ્યાઃ ચ પૂજિતાઃ ?
હે પાર્થ ! પાપેષુ કર્મસુ કચિત્ ભાવં ન કુરુપે ?

અર્થ—તમે સર્વે ગુરુઓ, વૃદ્ધ, વૈદ્યોની પૂજા કરો છો ? હે
ધર્મશીલ ! આપ કર્મોમાં તું પ્રેમ રાખતો નથી ?

સુકૃતં પ્રતિકર્તું ચ કચ્ચિન્દ્રાતું ચ દુષ્કૃતમ્ ।

યથાન્યાયં કુરુશ્રેષ્ઠ જાનાસિ ન વિકત્થસે ॥ ૮ ॥

અન્વયઃ—હે કુરુશ્રેષ્ઠ ! સુકૃતં પ્રતિકર્તું ચ દુષ્કૃતં હાતું ચ
કચિત્ યથાન્યાયં જાનાસિ ન વિકત્થસે ?

અર્થ—હે કુરુઓમાં શ્રેષ્ઠ ! પુણ્ય કરવાને અને પાપ દૂર
કરવાને માટે યોગ્ય રીત તું બાણે છે ? અને (માત્ર) બોલતો
તો નથી ને ?

યથાર્હ માનિતાઃ કચ્ચિત્ત્વયા નન્દાન્તિ સાધવઃ ॥

વનેષ્વપિ વસન્કચ્ચિદ્ધર્મમેવાનુવર્તસે ॥ ૯ ॥

અન્વયઃ—ત્વયા યથાર્હ માનિતાઃ સાધવઃ કચિન્ નન્દાન્તિ ?
વનેષુ વસન્ અપિ ધર્મ એવ અનુવર્તસે ?

અર્થ— તારાથી યોગ્ય માન પામેલા સાધુ આનંદિત તો છે !
વનમાં રહેતો હોવા છતાં પણ તુ ધર્માનુસારજ વર્તન કરે છે ?

કચ્ચિદ્ધૌમ્યસ્ત્વદાચારૈર્ન પાર્થ પરિતપ્યતે ।

દાનધર્મતપઃ શૌચૈરાર્જવેન તિતિક્ષયા ॥ ૧૦ ॥

અન્વય— હે પાર્થ ! ત્વદાચારૈઃ ધૌમ્યઃ કચિત્ ન પરિતપ્યતે ?
દાનધર્મતપઃ શૌચૈઃ આર્જવેન તિતિક્ષયા !

અર્થ— હે ધર્મરાજ ! તારા આચારથી ધૌમ્ય મુનિને દુઃખ તો
નથી થતું ? દાન, ધર્મ, તપ, (શૌચ) શુદ્ધતા (આર્જવ) સરળતા
અને (તિતિક્ષા) સહનશીલતા વિગેરે તો ઠીક છે ?

પિતૃપૈતામહં વૃત્તં કચ્ચિત્પાર્થાનુવર્તસે ?

કચ્ચિદ્રાજર્પિયાતેન પથા ગચ્છસિ પાંડવ ॥ ૧૧ ॥

અન્વય— હે પાર્થ ! પિતૃપૈતામહં વૃત્તં કચિન્ અનુવર્તસે ?
હે પાંડવ ! રાજર્પિયાતેન પથા કચિત્ ગચ્છસિ ?

અર્થ— હે ધર્મરાજ ! પિતા અને દાદાના વર્તન જેવું આચરણ
કરે છે ? હે પાંડવ ! રાજાઓનાં માર્ગને તો તમે અનુસરે છે ?

સ્વે સ્વે કિલ કુલે જાતે પુત્રે નપ્તરિ વા પુનઃ ।

પિતરઃ પિતૃલોકસ્થાઃ શોચન્તિ ચ હસન્તિ ચ ॥ ૧૨ ॥

અન્વય— સ્વે સ્વે કુલે પુત્રે વા પુનઃ નપ્તરિ જાતે પિતૃલોક-
સ્થાઃ પિતરઃ શોચન્તિ ચ હસન્તિ ચ કિલ ।

અર્થ— પોતપોતાનાં કુળમાં પુત્ર અથવા પ્રપૌત્ર પેદા થતાં
પિતૃલોકમાં રહેનારા પિતા શોક કરે છે અને કોઈ કોઈ વાર
હાસે પણ છે.

કિં તસ્ય દુષ્કૃતેઽસ્માભિઃ સંપ્રાપ્તવ્યં ભવિષ્યતિ ।
 કિંચાસ્ય સુકૃતેઽસ્માભિઃ પ્રાપ્તવ્યમિતિ શોભનમ્
 ॥ ૧૩ ॥

અન્વયઃ— તસ્ય દુષ્કૃતે અસ્માભિઃ કિં સંપ્રાપ્તવ્યં ભવિષ્યતિ ?
 અસ્ય ચ સુકૃતે અસ્માભિઃ શોભનં કિં પ્રાપ્તવ્યં ઇતિ ?

અર્થ— (પિતૃએ પોતાના મનમાં વિચારે છે, કે) એએનાં
 પાપ કરવાથી અમારે શું લોગવડું પડશે ? અને તેમનાં પુણ્ય
 કરવાથી અમને શું મળશે ?

પિતા માતા તથેવાગ્નિર્ગુરુરાત્મા ચ પञ्चमः ।
 यस्यૈતે પૂજિતાઃ પાર્થ તસ્ય લોકાવુભૌ જિતૌ ॥૧૪॥

અન્વયઃ— હે પાર્થ ! પિતા માતા તથા, એ અગ્નિઃ ગુરુઃ ચ
 પંચમઃ આત્મા એ તે તસ્ય પૂજિતાઃ તસ્ય ઉભૌ લોકૌ જિતૌ ॥

અર્થ— હે પૃથ્વીપુત્ર ! પિતા, માતા, તથા અગ્નિ, ગુરુ અને
 પાંચમે આત્મા એ જેનાં પૂજાયા છે, (મતલબ કે જેણે એની પૂજા
 કરી છે) તેએને અને લોક મળી ચુક્યાં છે.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ।

भगवानार्य माऽऽहैतद्यथावद्धर्मनिश्चयम् ।
 यथाशक्ति यथान्यायं क्रियते विधिवन्मया ॥ १५ ॥
 (મ. મારત્ત વન. અ. ૧૫૯)

અન્વયઃ— હે આર્ય ! મગવાન્ ધર્મનિશ્ચયં યથાવત્ મા આહ,
 એતત્ મયા યથાશક્તિઃ યથાન્યાયં વિધિવત્ ક્રિયતે ॥

અર્થ— હે આર્થ ! તમે ધર્મનિશ્ચયના જોમ મને કહ્યું છે, તે હું યથા-શક્તિ અને ન્યાયના અનુસાર (ન્યાયી રીતે) વિધિ પ્રમાણે કરું છું.

પાંકડે એ શ્લોકોનો સારી પેઠે અભ્યાસ કરવો અને બની શકે તો શ્લોકો મોઢ કરવા.

સંધિ કરેલાં વાક્યો.

હે પાર્થ ! અનૃતે ભાવં ન કુરુપે ? કચ્ચિદ્ધર્મે પ્રવર્તસે ? તે ચ માતાપિત્રોર્વૃત્તિઃ કચ્ચિન્ન સીદતિ ! કચ્ચિન્તે સર્વે ગુરવો વૃદ્ધા વૈદ્યાથ પૂજિતાઃ ? હે પાર્થ ! પાપેષુ કર્મસુ કચ્ચિદ્ધાવં ન કુરુપે ! હે કુરુશ્રેષ્ઠ ! સુકૃતં પ્રતિકૃતું ચ દુષ્કૃતં હાતું ચ કચ્ચિદ્યયાન્યાયં જાનાસિ ન વિકૃતયસે ! ત્વયા ચયાર્દ માનિતાઃ સાધવઃ કચ્ચિન્નન્દન્તિ ! વનેષુ વસન્નાપિ ધર્મમેવાનુવર્તસે ! હે પાર્થ ! ત્વદાચાર-
ધૌમ્યઃ કચ્ચિન્ન પરિતપ્યતે !

ત્વમનૃતે ભાવં ન કુરુપે ? ફિં ત્વં ન કુરુપે ભાવમનૃતે ? તે કચ્ચિન્ન સીદતિ માતાપિત્રોર્વૃત્તિઃ ? તે સર્વે ગુરવો વૃદ્ધા વૈદ્યાથ પૂજિતાઃ કચ્ચિન્ત ? કચ્ચિત્પૂજિતાસ્તે સર્વે વૃદ્ધા ગુરવો વૃદ્ધાઃ ? ચયાર્દ માનિતાસ્ત્વયા સાધવઃ કચ્ચિન્નન્દન્તિ ! વસન્નાપિ વનેષુ ધર્મમેવાનુવર્તસે કિમ્ ?

પાઠ ૪૩

સુમન્ત્રસ્ય પ્રત્યાગમનમ્ ।

અથ દુર્મનાઃ અનુજ્ઞાત સુમન્ત્રઃ હયોત્તમાન્ યોજયિત્વા
 અયોધ્યાં નગરીં પ્રત્યાવર્તત । તતઃ દ્વિતીયે અહનિ સાયાહ્નસમયે
 અયોધ્યાં સમુપ્રાપ્ય સઃ સારથિઃ નિરાનન્દાં તાં નગરીં દદર્શ ।
 સઃ શોકાકુલપરમદુર્મનાઃ સુમન્ત્રઃ તાં નિઃશન્દાં શૂન્યાં દૃષ્ટ્વા
 ચિન્તયામાસ । કચ્ચિન્ રામવિયોગસંતાપેન સગજાઃ સાશ્વાઃ
 સજનાઃ સજનાવિપાઃ પુરી શોકાગ્નિના તુ ન દગ્ધા ? इति चिन्तापरः
 સૂતઃ શીઘ્રયાત્રિભિઃ વાજિભિઃ નગરદ્વારં આસાદ્ય ત્વરિતઃ પ્રવિવેશ ।
 શતશોઽથ સહસ્રશશ્ચ સ્મૃતં અભિધાવન્તઃ નરાઃ કેવ રામ કવ
 રામઃ ક્ષીર્ત પ્રચ્છુ । रावणं गंगापारं पितृज्य, दामिनेय महात्मना

સુમન્ત્રનું પુનરાગમન

ત્યારપછી દુઃખી મનવાળો સુમન્ત્ર ઉત્તમ ઘોડાઓને રથમાં,
 નેડીને અયોધ્યા નગરીમાં પાછો આવ્યો. હવે બીજે દિવસે સધ્યા
 કાળે અયોધ્યા પહોંચીને તે સારથિએ શહેરને આનંદ વિહોળું જોયું,
 તે શોકપૂર્ણ ઘણાજ દુઃખી મનવાળો સુમન્ત્ર તે શહેરને શાંત શૂન્ય
 જોઈને વિચારવા લાગ્યો શું રામવિયોગનાં દુઃખથી હાથિઓ
 ઘોડાઓ, માણસો અને માનવીઓનાં સ્વામી-રાજ્ય શુદ્ધાં પૂર્ણ
 શહેર શોક રૂપી અગ્નિથી બળી તો નથી ગયું ? ત્યાં પ્રમાણે ચિન્તાતુર
 સારથિ ઝડપી ચાલનારા ઘોડાઓથી નગર દરવાજાને પરાવીને તેમાં
 શીઘ્રતાથી દાખલ થયો. સેંકડો અને હજારો, સારથિ તરફ દોડતા
 માણસો રામ ક્યાં છે ? રામ ક્યાં છે ? એ પ્રમાણે પૂછવા લાગ્યા.

અનુજ્ઞાત અહ નિવૃત્તોઽસ્મીતિ તાન્ પૌરાન્ નિજગાદ । વૃત્તાન્ત
અમું વિજ્ઞાય વાપ્પર્ણમુક્તા નરા અહા ધિક્ઙ્ઘતિ નિશ્વસ્ય હા
રામ ઇતિ વિચુકુશુ । સ પિહિતાનન સુમન્ત્ર રાજમાર્ગમધ્યેન
યત્ર રાજા દશરથ આસીત્ તદેવ ગૃહં ઉપયયૌ । સ રથાન્
શીઘ્ર અવતીર્ય રાજવેશ્મ ચ પ્રવિશ્ય મહાજનસમાકુલા સપ્તકક્ષ્યા-
અભિચક્રામ । સ અષ્ટમી કક્ષ્યા પ્રવિશ્ય આતુર દીન પુત્રશોક-
પરિઘ્ન રાજાન પાણ્ડુરેવ ગૃહ અપશ્યત્ । ત આસીન રાજાન
અભિગમ્ય અભિવાદ્ય ચ સુમન્ત્ર યથોક્ત રામવચન પ્રન્યવેદ્યત્ ।
સ વિદ્રુતમાનસ રાજા તૂર્ણાં એવ તચ્છ્રુત્વા રામશોકાભિપીડિત
સન્ મોહં ઉપગત । મૃચ્છિતે પૃથિવીપતાં અન્ત પુર આવિદ્વમ્,

ગમને ગ ગાને પેવે પાર મૂંને તે ધર્માત્મા મહાત્માથી આજ્ઞા
પામીને હું પાછો વળ્યો છું, આ પ્રમાણે તે નગવાસીઓને
જાણ્યો તે બંધર લાણીને આસુઓથી ભરેલા મો વાળા મનુષ્ય
' અરે ધિક્કાર છે ' એ પ્રમાણે લાભા લાભા જવાસ લેતા લેતા, ' ટે
રામ ' કહેતા કહેતા મોટે મોટેથી રડવા લાગ્યા તે મુખને સતાડતો
મુમત્ર રાજમાર્ગની વચ્ચે જ્યાં રાજા દશરથ હતા તે વગમા ગયો
તે રથથી જતી ઉતરીને રાજગૃહમા પ્રવેશીને અને માનવીઓથી
ભરેલા સાતે ચોરડા પાર કરી ગયો તેણે આઠમા ચોરડામા પ્રવેશ
કરીને, હું ખી, દીન, પુત્રશોકથી ઘણાજ બિગ્ન રાજાને જોયો તે
જેઠેલા નાજાની પાસે જઈને, વદન કરીને મુમત્ર, જેવું કહ્યું હતું
તેવું રામનું વચન કહેવા લાગ્યો તે અસ્થિર મનવાળો રાજા ચુપ
બનીને તેને માલગીને રામ શોકથી ઘણાજ હું ખી થતા થતા મૂર્છા
પામ્યો રાજાને મૂર્છા પામતા અન્ત પુર અત્યંત હું ખી થયું અને

વાહુ ડચ્છિત્ય ચ ચુક્રોશ । તદા સુમિત્રયા સહ કૌસલ્યા પતિતં
 પતિં ઉત્યાપયમાસ વચનં ચ હૃદં અવ્રવીન્ । હે મહાભાગ ! વન-
 વાસાત્ અનુગ્રાસં હમં દૂતં કસ્માત્ ન પ્રતિભાપસે ? દેવ ! યસ્યાઃ
 ભયાત્ સારાયેં રામં ન અનુપૃચ્છસિ સા કૈકેયી હહ ન તિથતિ.
 તસ્માત્ વિશ્રમ્બં પ્રતિભાષ્યતામ્ । મુહૂર્તેન પ્રતિબુદ્ધ સઃ શોકો-
 પહતચેતન. રાજા દરશયઃ, રામે વનં પ્રવાજિતે પર્થ્વી રાત્રિં ચિન્તાં
 અભ્યપદ્યત । સ અર્ધરાત્રે સ્વકૃતં દુષ્કૃતં અસ્મરત્ ।

ચિત્રકૂટે ભરતાગમનમ્ ।

પિતુઃ આજ્ઞાં પરિપાલયતઃ વનં પ્રયાતસ્ય રામસ્ય વિરહેન ભરતઃ
 નિતરાં ચિલિદે । તાતસ્ય અન્ત્યેષ્ટિક્રિયાં સંપાદયિત્વા પ્રજાજનં :

બધા હાથ ઉઘા કરી કરીને જોર જોરથી રડવા લાગ્યાં. ત્યારે સુમિત્રાની
 સાથે કૌસલ્યા ઢળી પતિને ઉચકવા લાગી અને આમ બોલી. હે
 મહાભાગ્યશાળી વનથી પાછા વળેલા. આ દૂતને કેમ જવાબ નથી
 આપતા ? હે દેવ જેનાં બચને લીધે, તમે સારથિની સાથે રામવિષે
 વાત નથી કરતાં, તે કેકેયી અહીં નથી. માટે નિશંક બનીને
 વાતચીત કરો. થોડા વખતમાં ચેતન પામતાં પામતાં, શોકથી જેની
 ચેતનતા નાશ પામી છે, એવા રાજા દરશય રામનાં વનમાં ચાલી
 જવાના પછી છઠ્ઠી રાત્રે ચિન્તા કરવા લાગ્યો. તેણે અર્ધરાત્રે ચોતે
 આચરેલું દુષ્કર્મ યાદ કર્યું.

ચિત્રકૂટમાં ભરત આગમન.

પિતાની આજ્ઞાનું પાલન કરતાં કરતાં વનમાં જતાં રામના વિયોગ-
 થી ભરત ઘણાજ દુઃખી થયા. પિતાનાં મરણ પછીની ક્રિયાઓને

અવબોધ્યમાન. અપિ રાજ્યાસનં સઃ ન જગ્રાહ । રામં વનાત્*
 હઠાત્ પ્રત્યવર્તનાય કૃત્તનિશ્ચયઃ સઘઃ એવ પ્રવૃચ્ચાલ । તં ગચ્છન્તં
 અવલોક્ય સર્વે અપિ નગરવાસિનઃ અનુયયુઃ । ગ્રામાત્ ગ્રામં,
 નગરાત્ નગરં, વનાત્ વનં, આશ્રમાત્ આશ્રમં પર્યટન્તઃ વિદિતરા-
 મઘૃત્તાન્તઃ કથમપિ ચિત્રકૂટગિરિં અનુગ્રાપુઃ । લક્ષ્મણઃ તુ સસૈન્યં
 આયાન્તં ભરતં વિલોક્ય સંદેહપરવશેન મનસા રામં અવોચત્,
 નૂનં અયં ભરતઃ અસ્માન્ અરણ્યે પ્રાપ્તાન્ નિઃસહાયાન્ મન્યમાનઃ
 જિઘાંસયા સમાયાતઃ અસ્તિ, દર્શનોત્સુકઃ ચેત્ કિમર્યં ન
 આયાત. એકાકી? કિં આસીત્ ક્વ સૈન્યસ્ય પ્રયોજનમિતિ ?

સમેટીને, પ્રજાજનોથી સમજાવ્યા છતાં પણ તેણે રાજ્યશાસનને
 ગ્રહણ કર્યું નહિ. રામને વનમાંથી બળપૂર્વક પાછા લાવવાને માટે
 કૃત્તનિશ્ચયી, તરતજ ચાલી નીકળ્યા. તેને જતો જોઈને સર્વ
 નગરવાસી તેની પાછળ નીકળી પડ્યા. એક ગામમાંથી બીજાગામમાં
 એક શહેરમાંથી બીજા શહેરમાં, એક વનમાંથી બીજા વનમાં, એક
 આશ્રમમાંથી બીજા, આશ્રમમાં ભટકતાં ભટકતાં, રામનું વૃતાંત
 જાણુતાં જાણુતાં, ચિત્રકૂટ પર્વતે બધા પણ પહોંચ્યા. લક્ષ્મણ સેનાની
 સાથે આવતા ભરતને જોઈને સંદેહ-ભરેલા મનથી રામને કહેવા
 લાગ્યો, કે જરૂર ભરત જંગલમાં આવેલા આપણને નિઃસહાય
 સમજીને મારવાની ઇચ્છાથી આવ્યો છે. જો દર્શનની ઇચ્છા હોય
 તો એકલો કેમ ન આવે ? અહીં સૈન્યની શી જરૂર હતી ?

પાઠ ૪૪

સંસ્કૃત-સુમાપિત ।

- ૧ ઉષ્ણો દહતિ ચાઙ્ગારઃ શીતઃ કૃષ્ણાયતે કરમ્ = દેવતા ગરમ હોય તો દાઝે છે, અને ઠંડા હોય તો પશુ તેના કાગળા યાદા લાગે છે.
- ૨ ઉપપન્ના હિ દારેષુ પ્રમુતા સર્વતોમુખી = સ્ત્રીઓ પર લોકો મનમાની રીતે હુકમ ચલાવે છે.
- ૩ ઉપદેશો હિ મૂર્ખાણાં પ્રકોપાય ન શાન્તયે = ઉપદેશ આપવાથી મૂર્ખ ક્રોધિત થાય છે, શાંત નહીં.
- ૪ ઉદિતે હિ સહસ્રાંશૌ ન સઘોતો ન ચન્દ્રમા. = સૂર્યોદય પછી આગીયા કે ચંદ્ર દીકા પડી જાય છે.
- ૫ પદ્ કર્ણાદ્ ભિચતે મન્ત્રઃ = છ કાને વાત જવાથી ગુમ નથો રહી શકેતી.
- ૬ એકાન્તરિન્તં મિત્રમિપ્યતે = આપણા શત્રુથી જે આઘે હોય તેને (સ્વાભાવિક) મિત્ર માની લેવો જોઈએ.
- ૭ ઉત્પદ્યન્તે વિલીયન્તે નિર્ઘનાનાં મનોરથાઃ = ગરીબોના મનમાં અનેક પ્રકારની ઇચ્છાઓ ઉત્પન્ન થતી રહે છે, અને નષ્ટ થતી રહે છે.
- ૮ ઇન્ધ્રનાંધઘગપ્યાગ્નિસ્તિવા નાત્યેતિ પૂષણમ્ = અનેક લોકડા બાળવા છતાં સૂર્યથી વધુ પ્રકાશ ઉત્પન્ન થતો નથી.
- ૯ નાતસલોહો લોહેન સંધિયતે = લોખંડને તપાવ્યા વગર પીળા લોખંડ સાથે જોડી શકાય નહીં.

- ૧૦ આવેષ્ટિતો મહાસપૈશ્વન્દનઃ કિં વિપાયતે ? = ભયંકર સર્પોથી ઘેરાયેલું ચન્દન વૃક્ષ શું થોડું પણ વિષ ગ્રહણ કરે છે ?
- ૧૧ આહોરે વ્યવહારે ચ ત્યક્તલજ્જઃ સુખી ભવેત્ = આહાર અને વ્યવહારમાં સંકેત ન કરવો.
- ૧૨ અર્થેષણા ન વ્યસનેષુ ગણ્યતે = ધન પ્રાપ્તિની ઇચ્છા વ્યસનની ગણતરીમાં આવતી નથી.
- ૧૩ આરઙ્ગાહ્યસમાર્ત્તેવ કિં ધીરૈસ્ત્યજ્યતે ક્રિયા ? = ધૈર્યવાન પુરુષો જે કામનો આરમ્ભ કરે છે તે શું પૂર્ણ થયા વગર છોડી દે છે ?
- ૧૪ પુરુષકારમનુવર્તતે દૈવમ્ = પ્રયત્નની પાછળ ભગ્ય રહેલું છે.
- ૧૫ દોષવર્જિતાનિ કાર્યાણિ દુર્લભાનિ = દોષ રહિત કાર્ય દુર્લભ હોય છે.
- ૧૬ પરીક્ષ્યકારિણી શ્રીશ્ચિરં તિષ્ઠતિ = વિચારપૂર્વક કાર્ય કરનાર પાસે લક્ષ્મી લાંબા સમય સુધી રહે છે.
- ૧૭ આપત્કાલે ચ કષ્ટેઽપિ નોત્સાહસ્ત્યજ્યતે બુધઃ = બુદ્ધિશાળી મોટી મોટી વિપત્તિમાં ઉત્સાહ છોડતા નથી.
- ૧૮ આકળ્ઠજલમગ્નોઽપિ શ્વા લિહત્યેવ જિહ્વા = ગળા સુધી પાણીમાં ઉભો રહેલો હોવા છતાં કૃતરો પાણી શુભલી ચાટે છે.
- ૧૯ અહો ! દૈવાભિશક્તાનાં ગ્રામોઽપ્યર્ચઃ પલાયતે = અભાગીઓના હાથમાં આવેલું ધન પણ લોપ થઈ જાય છે.
- ૨૦ અસિદ્ધાર્યાઃ નિવર્તન્તે નહિ ધીરાઃ કૃતોદયમાઃ = ધીર તથા ઉદ્યોગી પુરુષ કામ પુરુ કર્યા વગર આરમ્ભ લેતા નથી.

૨૧ વહૂનાપિ ગુણાનેકદોષો ગ્રસંતિ = જે એક પણ દોષ થાય
તો તે બધા ગુણોનો નાશ કરે છે.

૨૨ નાસ્તિ રત્નમ્સ્વાણ્ડિતમ્ = જેનામાં કાંઈ પણ અવગુણ ન
હોય એવા રત્ન મળવા દુર્લભ છે.

૨૩ નમન્ત્યપિ તુલાકોટિઃ કૂપોદક ક્ષયં કરોતિ = પાણી
કાઢવાના યન્ત્રની દાંડી નમી જવા છતાં પણ કૂવાનું પાણી
ખાલી કરે છે.

૨૪ સૃષ્ટિષ્ણ્વોઽપિ પાટલીગન્ધમુત્પાદયતિ = પુષ્પમાથે મળેલી
માટી પણ મુગન્ધિત બને છે.

૨૫ અર્થો ઘટો ઘોષમુપૈતિ નૂનમ્ = અર્થ ગાગર છલકાય છે.

૨૬ અતિતત્તમયોઽપિ માર્દવં ભજતે કૈવ કયા શરીરિણામ્ =
અત્યંત (શક્તિશાળી) હોવા છતાં લોહું નરમ બની નાય
છે. તો પછી આ શરીરધારીઓનું તો શું કહેવું ?

૨૭ અપ્રિયસ્ય ચ પથ્યસ્ય વક્તા શ્રોતા ચ દુર્લભઃ = કડવા
અને ખરા વચન કહેનાર મળવા મુશ્કેલ છે, અને સાંભળનાર
પણ મળવા મુશ્કેલ છે.

૨૮ અપ્રાપ્યં નામ નેહાસ્તિ ધીરસ્ય ન્યવેસાયિનઃ = જે
ધીરજવાન તથા ઉદ્યોગી છે તેને કોઈ પણ વસ્તુ દુર્લભ નથી.

૨૯ અપ્રકટીકૃતશક્તિઃ શક્તોઽપિ જનઃ તિરસ્ક્રિયાં લમતે =
પુરુષ શક્તિશાળી હોવા છતાં સંસારમાં તિરસ્કાર પામે છે,
પોતાની શક્તિનો પરિચય ન કરાવે તો.

૩૦ એકાદ્વિદોષઃ પુરુષમવસાદયતિ = મનુષ્યમાં જરા પણ દોષ
હોય તો તેનાથી તે નષ્ટ થઈ જાય છે.

- ૩૧ નિકૃતિ પ્રિયાઃ હિ નીચાઃ = નીચ મનુષ્યોની ઈચ્છા ખરાબ કામમાં જ હોય છે.
- ૩૨ યાદૃચ્છિકત્વાત્ કૃમિરપિ રૂપાન્તરાણિ કરોતિ = જાણ્યે અજાણ્યે કીડા પણ કેઈ પ્રકારની મૂર્તિ બનાવી શકે છે.
- ૩૩ ઘેનોદ્દલીલજ્ઞ ક્ષીરં મુદ્ગત્કે = જેને ગાયની ખોડખાપણુ માલમ હોય તેજ દૂધ પી શકે છે
- ૩૪ ચન્દનાદીનપિ દાવાગ્નિર્દહત્યેવ = દાવાનળ ચન્દન વૃક્ષને પણ બાળી નાખે છે.
- ૩૫ અનુરાગસ્તુ ફલેન સૂચ્યતે = કર્મથી મનને પ્રેમ બતાવી શકાય છે.
- ૩૬ શૌણ્ડહસ્તગતં પયોપ્યવમન્યેત = શરાણી હાથમાં દૂધનું પવાહું હોય છતાં તે શરાખજ સમભય છે
- ૩૭ મૂર્ખેષુ સાહસં નિયતમ્ = મૂર્ખાઓ નિશ્ચિત રૂપથી સાહસ કરે છે.
- ૩૮ આયસૈરાયસં હેયમ્ = લોખંડથી લોખંડમાં કાણું પાડી શકાય છે.
- ૩૯ સ્વહસ્તોઽપિ વિપદિગ્ધશ્લેષ = આપણો હાથ હોવા છતાં તે ઝેરવાળો થઈ જાય તો તે કાપવા ચોચ છે.
- ૪૦ અપેક્ષન્તે હિ વિપદઃ કિં પેલવમપેલવમ્ = બ્યારે વિપત્તિ આવે છે ત્યારે એ નથી જોતી કે એ કોમળ છે કે કઠોર.
- ૪૧ અપિ ઘન્વન્તરિર્વિદ્યઃ કિં કરોતિ ગતાયુષિ ? = જેનું મૃત્યુ નજીક આવી રહ્યું હોય તેને ઘન્વન્તરિ પણ બચાવી શકતો નથી.

- ૪૨ અપન્થાનં તુ ગચ્છન્તં સોદરોઽપિ વિમુચ્ચતિ =
રસ્તે જનારને પોતાનો ભાઈ પણ છોડી દે છે.
- ૪૩ અન્યાયં કુરુતે યદા ક્ષિતિપતિઃ કસ્તં નિરોદ્ધું ક્ષમ.
રાજા અન્યાય કરે તો તેને કોણ સહી શકે?
- ૪૪ અન્યસ્માલ્લુચ્ચપદો નીચઃ પ્રાયેણ દુઃસહો ભવતિ =
બાળથી ઉપર આવનાર નીચ પુરુષ મદાંધ બની જાય છે
- ૪૫ કદ્યાદપિ ઔપથ્યં મૃચ્યતે = ઘાસમાથી પણ ઔપથ્ય
શકાય છે
- ૪૬ વ્યસનં મનાગપિ વાધયતે = થોડું વ્યસન હોવા છતાં
આપે છે.
- ૪૭ ન ચેતનવતા વૃત્તિભયમ્ = સ્ફૂર્તિભૂત માણસને
વિકાની ચિન્તા રહેતી નથી.
- ૪૮ યવાનૂરપિ પ્રાણધારણં કરોતિ કાલે = આપત્તિ કાલે
પણ જીવન ટકાવી શકે છે.
- ૪૯ ન મૃતસ્યૌપથ્યપ્રયોજનમ્ = મૃત માણસને ઔપથ્ય
વાથી શો લાભ ?
- ૫૦ વિપાદપ્યમૃતં ગ્રાહ્યમ્ = વિપદાથી પણ અમૃત મળે છે.
- ૫૧ સ્થાનં પવ નરા પૂજ્યન્તે = મનુષ્ય યોગ્ય સ્થાન પર હોય
તે પૂજવા યોગ્ય હોય છે.

ભાગદ

ૐ

સંસ્કૃત-સ્વયં-શિક્ષક

(સંસ્કૃત-ભાષાનો અભ્યાસ કરવાનો સહેલો ઉપાય)

છટ્ટો ભાગ

લેખક

પં. શ્રીપાદ દામોદર સાતવળેકર

સંવત્ ૨૦૦૮, શક ૧૮૭૩, ઇ. સ. ૧૯૫૨

સ્વાધ્યાય-મંડળ, પારડી (જિ. સુરત)

સર્વનામ અને સમાસ વિચાર

આ પુસ્તકમાં નખુંસક લિંગી નામના રૂપ, સંખ્યાવાચક શબ્દોના રૂપ, સર્વનામોના રૂપ તથા સંસ્કૃત ભાષામાં સ્થાન સ્થાન પર જે સમાસોનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે એ સંબંધી આવશ્યક નિયમો અને ઉપાય બતાવ્યા છે.

વાચકોને સધિ સુબંધી નિયમો અગાઉના ભાગમાં બતાવવામાં આવ્યા છે. આ ભાગનું સારી રીતે મનન કરવાથી તેમને 'સર્વનામ' ના રૂપ બનાવવાનું અને 'સમાસ' સંબંધી સંપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે.

સ્વાધ્યાય-મંડળ

'આનંદાશ્રમ'

પારડી (જિ. સુરત)

લેખક

શ્રીપાદ દામોદર સાતવળેકર

મુદ્રક અને પ્રકાશક— વસંત શ્રીપાદ સાતવળેકર

સ્વાધ્યાય-મંડળ, ભારત મુદ્રણાલય,

'આનંદાશ્રમ' પારડી (જિ. સુરત)

સંસ્કૃત-સ્વયં-શિક્ષક

ભાગ છઠ્ઠો

—*+*—

પાઠ ૧

હવે આ પાઠમાં વ્યંજનાન્ત નપુંસક લિંગી શબ્દોનાં ૩૫
ખતાવવામાં આવ્યા છે—

જકારાતો નપુંસકલિંગઃ ‘ અસૃજ્ ’ શબ્દઃ ।

સં	૧ અસૃક્, અસૃગ્	અસૃજી	અસૃજિ
૧	” ”	”	” ”
૨	” ”	”	”
૩	અસૃજા, અસ્ના	અસૃગ્મ્યામ્, અસમ્યામ્	અસૃગ્મિઃ, અસમિઃ
૪	અસૃજે, અસ્ને	અસૃગ્મ્યામ્, અસમ્યામ્	અસૃગ્મ્યઃ, અસમ્યઃ
૫	અસૃજઃ, અસ્નઃ	અસૃગ્મ્યામ્, અસમ્યામ્	અસૃગ્મ્યઃ, અસમ્યઃ

૬ અસૃજઃ,	અસૃજોઃ,	અસૃજામ્,
અસ્નઃ	અસ્નોઃ	અસ્નામ્
૭ અસૃજિઃ, અસ્નિઃ,	અસૃજોઃ,	અસૃજુઃ
અસનિ	અસ્નોઃ	અસસુઃ

“ અસૃજ્ ” શબ્દનો અર્થ “ રક્ત, રુધિર, રૂઝ ” વિગેરે છે અને એ શબ્દની પ્રત્યેક વિભક્તિનાં રૂપ વિચિત્ર થાય છે. માટે એ શબ્દ અહીં આપ્યો છે, વાંચકે એનું મનન સારી પેઠે કરવું.

તસ્ય હાસ્નાસ્યુક્ષિતા । (અથર્વં ૫।૫।૮)

(તસ્ય) તેના (હ) નિશ્ચયથી (અસ્ના) રક્તથી (અસિ) તું છે (ઉક્ષિતા) સિંચાયેલા. અર્થાત્ તેનાં લોહીથી તું ભીંજાય ગયું છે.

અશ્વસ્યાસ્નઃ સંપતિતા । (અથર્વં ૫।૫।૯)

(અશ્વસ્ય) ઘોડાના (અસ્નઃ) લોહીથી (સંપતિતા) પતિત છે. અર્થાત્ લોહીથી પડી છે.

તકારાન્તો નપુંસકલિંગો ‘ જગત્ ’ શબ્દઃ ।

૧ જગત્	જગતી	જગન્તિ
સં ૦ “	”	”
૨ “	”	”
૩ જગતા	જગદ્ધવામ્	જગદ્ધિઃ
૪ જગતે	”	જગદ્ધયઃ

૧ જગતઃ	જગદ્ધ્યામ્	જગદ્ધ્યઃ
૬ "	જગતો	જગતામ્
૭ જગતિ	"	જગત્સુ

આ પ્રમાણે તકારાન્ત નપુંસક લિંગી શબ્દોનાં રૂપ થાય છે.

૧ જગતાં પતયે નમઃ— જગતોનાં સ્વામીને નમસ્કાર.

૨ જગતિ સર્વે પ્રાણિનઃ ઉત્પદ્યન્તે વિલીયન્તે ચ ।— જગતમાં સર્વ પ્રાણી ઉત્પન્ન થાય છે, અને નાશ પામે છે.

૩ જગતઃ આદિકારણં કિં અસ્તિ ?— જગતની ઉત્પત્તિનું મૂળ કારણ શું છે ?

નકારાન્તો નપુંસકલિંગો ' બ્રહ્મન્ ' શબ્દઃ ।

૧ બ્રહ્મ	બ્રહ્મણી	બ્રહ્માણિ
સં० હે બ્રહ્મ, હે બ્રહ્મન્	"	"
૨ બ્રહ્મ	"	"
૩ બ્રહ્મણા	બ્રહ્મભ્યામ્	બ્રહ્માભિઃ
૪ બ્રહ્મણે	"	બ્રહ્મભ્યઃ
૫ બ્રહ્મણઃ	"	બ્રહ્મભ્યઃ
૬ બ્રહ્મણઃ	બ્રહ્મણોઃ	બ્રહ્મણામ્
૭ બ્રહ્માણિ	"	બ્રહ્મસુ

આ પ્રમાણે નીચે લખેલા શબ્દોનાં રૂપ થાય છે—

વર્મન્	= ષષ્ટતર	સન્નન્	= ઘર
શર્મન્	= નામ	પર્વન્	= પર્વ
કર્મન્	= કાર્ય	મસ્મન્	= ભસ્મ

વેશ્મન્ = ઘર
ઘર્ત્મન્ = માર્ગ

જન્મન્ = જન્મ
લક્ષ્મન્ = ચિન્હ

- ૧ ત્વયા અથા કિં કર્મ કૃતમ્ ?- તે આળે શું કામ કર્યું ?
- ૨ જન્મના શૂદ્રઃ ભવતિ પરન્તુ સંસ્કારૈઃ દ્વિજઃ ઠચયતે-
જન્મથી શૂદ્ર હોય છે, પરન્તુ સંસ્કારથી વ્યાજ્ઞાય કહેવડાવે
છે.
- ૩ નરઃ પુષ્પેન કર્મણા સદ્રતિં પ્રાપ્નોતિ- મનુષ્ય પુષ્પ કર્મવડે
સદ્રગતિ પામે છે.

નકારાન્તો નપુંસકલિંગો ' અહન્ ' શબ્દઃ ।

૧ અહઃ	અહો, અહની	અહાનિ
સં૦ "	" "	"
૨ "	" "	"
૩ અહ્વા	અહોભ્યામ્	અહોભિઃ
૪ અહ્ને	"	અહોભ્યઃ
૫ અહઃ	"	"
૬ અહઃ	અહોઃ	અહામ્
૭ અહિ, અહનિ	"	અહઃસુ

- ૧ અહનિ અહનિ મનુષ્યેણ શોભનં કર્મ એવ કર્તવ્યમ્- દરરોજ
મનુષ્યે ઉત્તમ કાર્યો કરવાં ભોધાયે.
- ૨ દશાભિઃ અહોભિઃ અહં તવ ગામિષ્યામિ- દશ દિવસોમાં હું
ત્યાં પહોંચીશ. (બીજી)

३ संवत्सरस्य कति अहानि भवन्ति ?- वर्षाणां डेटला द्विसे।
 होय छे.

४ त्रीणि शतानि पष्टिः च अहानि संवत्सरस्य भवन्ति-
 त्रयसे। साठ द्विसे वर्षाणां होय छे.

संधि उद्देशां वाक्ये।

अहन्यहानि मनुष्येण शोभनं कर्मेव कर्तव्यम् । कर्तव्यमेव
 शोभनं कर्म मनुष्येणाहन्यहानि । दशभिर्होमिरहं तत्र गमि-
 प्यामि । गमिष्याम्यहं तत्राहोभिर्दशभिः । तत्राहमहोभिर्द-
 शभिर्गमिष्यामि । संवत्सरस्य कत्यहानि भवन्ति ? कति
 भवन्त्यहानि संवत्सरस्य ? त्रीणि च शतानि पष्टिश्चाहानि
 भवन्ति संवत्सरस्य । संवत्सरस्याहानि भवन्ति त्रीणि शतानि
 पष्टिश्च । जगत आदिकारणं किमस्ति ? किमस्त्यादिकारणं
 जगतः ? जगतां पतये नमः । नमो जगतां पतये ।

वीरेण शत्रुणा सह युद्धं कर्तव्यम् । कर्तव्यं युद्धं वीरेण शत्रुणा
 सह । शत्रुणा सह वीरेण युद्धं कर्तव्यम् । हिं धर्म्यात् युद्धात्
 अन्यत्र क्षत्रियस्य श्रेयः न विद्यते । धर्म्याद्धि युद्धाच्चेयोऽन्य-
 त्क्षत्रियस्य न विद्यते । न विद्यते क्षत्रियस्य श्रेयोऽन्यद्धर्म्याद्धि
 युद्धान् । भयाद्रणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः । महारथाः
 त्वां रणात् भयात् उपरतं मंस्यन्ते ।

પાઠ. ૨

પૂર્વ પુસ્તકમાં આપેલા પંદર શ્લોકોનું સરળ સંસ્કૃત આ પાઠમાં આપવામાં આવ્યું છે. એનો સારી પેઠે અભ્યાસ કરવો.

વૈશમ્પાયન ઉવાચ—યુધિષ્ઠિરસ્તં તપસા દગ્ધકિલ્બિપમા-
સાથ પ્રીતો નામસંકીર્તયન્ શિરસાઽભ્યવાદયત્ ।

તતઃ કૃષ્ણા ચ भीमश्च सुतपस्विनौ यमौ च शिरोभी राजर्षि-
प्राप्य परिचार्योपतस्थिरे ।

तथैव पाण्डवानां पुरोहितो धर्मज्ञो धौम्यो यथान्यायं तं
સંશિતવ્રતમૃપિમુપાક્રાન્તઃ ।

स धर्मज्ञो मुनिर्दिव्येन चक्षुषा पाण्डोः पुत्रान् कुरुश्रेष्ठानन्व-
જાનાત્ । આસ્યતામિતિ ચાગ્રવીત્ । ,

महातपा भ्रातृभिः सहासीनं कुरूणामृपमं पार्थं पूजयित्वाऽ-
નામયં પર્યપૃચ્છત્ ।

हे पार्थ ! अनृते भावं न कुरुषे ? कच्चिद्धर्मे प्रवर्तसे ? ते च
માતાપિત્રોર્વૃત્તિઃ કચ્ચિન્ન સીદતિ ?

कच्चित्ते सर्वे गुरवो वृद्धा वैद्याश्च पूजिताः ? हे पार्थ ! पापेषु
કર્મસુ કચ્ચિદ્દ્વાવં ન કુરુષે ?

हे कुरुश्रेष्ठ ! सुकृतं प्रतिकर्तुं दुष्कृतं हातुं च कच्चिद्यथान्यायं
જાનાસિ ? ન વિકલ્પસે ?

त्वया ययार्ह मानिताः साधवः कच्चिन्नन्दन्ति ? वनेषु वसन्नपि
ધર્મમેવાનુવર્તસે ?

હે પાર્ય ! ત્વદાચારૈર્ધૌમ્યઃ કચ્ચિન્ન પરિતપ્યતે ? દાનધર્મ-
તપઃ શૌચૈરાર્જવેન તિતિક્ષયા ત્વં વર્તસે કિમ્ ?

હે પાર્ય ! પિતૃપૈતામહ વૃત્તં કચ્ચિદનુવર્તસે ? હે પાણ્ડવ !
રાજપિંયાતેન પથા કચ્ચિદ્ગ્છસિ ?

સ્વે સ્વે કુલે પુત્રે વા પુનઃ નમ્તરિ જાતે પિતૃલોકસ્થાઃ પિતરઃ
શોચન્તિ ચ હસન્તિ ચ કિલ ?

તસ્ય દુષ્કૃતેઽસ્માભિઃ કિં સંપ્રાપ્તવ્યં ભવિષ્યતિ ? અસ્ય ચ
સુકૃતેઽસ્માભિઃ શોભનં કિં પ્રાપ્તવ્યમિતિ ?

હે પાર્ય ! પિતા માતા તથૈવાગ્નિર્ગુરુશ્ચ પશ્ચમ આત્મૈતે યસ્ય -
પૂજિતાસ્તસ્યોભૌ લોકૌ જિતૌ ।

હે આર્ય ! ભગવાન્ ધર્મનિશ્ચયં યથાવન્માઽઽહ । એતન્મયા
યથાશક્તિ યથાન્યાયં વિધિવત્ક્રિયતે ॥

વાંચકે આ પાઠને અભ્યાસ સારી પેઠે કરવો. અગાઉનાં ભાગમાં
શ્લોક અને તેના અર્થ પણ આવી ગયા છે. જો તે પાઠો થઈ ગયા
હોય તો વાંચકોને એમાં કંઈ મુશ્કેલી નહીં નહિ. આ પાઠોથી
વાંચકોની એક પ્રકારની પરીક્ષા પણ થાય છે, કે આગલા પાઠો
પાઠ થયા છે, કે કેમ ? હવે આ પાઠમાં કેટલાક સમાસો આપવા-
માં આવે છે—

૧ દગ્ધકિલ્વિપઃ— દગ્ધં કિલ્વિપં યેન (જેણે પાપ બાળી દીધું
છે.)

૨ ધર્મજ્ઞઃ— ધર્મ જાનાતિ ઇતિ (ધર્મ બહુનારો)

- ૩ યયાન્યાયં-ન્યાયં અનતિક્રમ્ય (ન્યાયને ન છોડતાં)
 ૪ સંશિતવ્રતઃ-સંશિતં વ્રતં યસ્ય (મતી)
 ૫ કુરુશ્રેષ્ઠઃ-કુરુષુ શ્રેષ્ઠઃ (કુરુઓમાં શ્રેષ્ઠ)
 ૬ મહાતપાઃ-મહત્ તપઃ યસ્ય (ભારે તપવાળો)
 ૭ અનામયઃ-ન વિદ્યતે આમયઃ રોગઃ યસ્ય (નિરોગી)
 ૮ અનૃતં-ન ક્રુતં (અસત્ય)
 ૯ માતાપિતૃ-માતા ચ પિતા ચ (માતા અને પિતા)
 ૧૦ ત્વદાચારઃ-તવ આચારઃ (તારાં વર્તન)
 ૧૧ દાનધર્મતપઃશૌચં-દાનં ચ ધર્મં ચ તપઃ ચ શૌચં ચ
 (દાન, ધર્મ, તપ અને શૌચ)
 ૧૨ પિતૃપૈતામહં-પિતૃપિતામહાનાં હંદં (આપદાદાઓનાં સંબંધી)
 ૧૩ રાજપિંયાત-રાજપિંભિ યાતઃ (જેથી રાજપિં ગયા)
 ૧૪ પિતૃલોકસ્ય-પિતૃલોકે તિષ્ઠતિ (સ્વર્ગમાં રહેનારા)
 સંધિ કરેલાં વાક્યો.

તસ્યોમૌ લોકૌ જિતૌ, યસ્ય પિતા માતા તથૈવાગ્નિર્ગુરુશ્ચ
 પદ્મમ આત્મેતે પૂજિતાઃ। યસ્યેતે પૂજિતાસ્તસ્યોમૌ જિતૌ લોકૌ।
 યેનૈતે ન પૂજિતાસ્તસ્યોમૌ લોકૌ ન જિતૌ। કિં શોભનમ્ પ્રાપ્તવ્ય-
 મસ્માભિરસ્ય સુકૃતે ? કિં શોભનમસ્માભિઃ પ્રાપ્તવ્યમસ્ય સુકૃતે।
 સ્વેકુલે પુત્રે જાતે પિતૃલોકસ્થાઃ પિતરઃ હસન્તિ ચ શોચન્તિ ચ।
 શોચન્તિ હસન્તિ ચ પિતૃલોકસ્થાઃ પિતરઃ સ્વેકુલે પુત્રે જાતે।

પાઠ ૩

નકારાન્ત નામોનાં ' નામન્ ' (નામ) શબ્દનાં રૂપ આ પ્રમાણે થાય છે.

નકારાન્તો નપુંસકલિંગો ' નામન્ ' શબ્દઃ ।

૧ નામ	નામની,	નામ્ની	નામાનિ
સં૦ નામન્, નામ	"	"	"
૨ નામ	"	"	"
૩ નામ્ના		નામભ્યામ્	નામભિઃ
૪ નામ્ને		"	નામભ્યઃ
૫ નામ્નઃ		"	"
૬ "		નામ્નોઃ	નામ્નામ્
૭ નામ્નિ, નામાનિ		"	નામસુ

આ પ્રમાણે નીચે લખેલા શબ્દોનાં રૂપ થાય છે.

વ્યોમન્ = આકાશ	ધામન્ = સ્થાન, ઘર
લોમન્ = કેશ, વાળ	સામન્ = સામવેદનો મંત્ર
હેમન્ = સુવર્ણ	કર્મન્ = કાર્ય

૧ અગ્ની હેમ્નઃ શુદ્ધિઃ ભવતિ = અગ્નિમાં સુવર્ણની શુદ્ધતા હોય છે.

૨ વ્યોમ્ને વાયુઃ સંચરતિ = આકાશમાં વાયુ સત્યાર કરે છે.

૩ સ પણ્ડિતઃ સામ્નઃ ગાયત્રે પ્રવીણઃ = તે પંડિત સામ (વેદ) નાં ગાનમાં પ્રવીણ છે.

૪ હેમ્ના સહ મૌત્તિકં અપિ દેહિ = મોનાની સાથે મોતી પણ આપ.

(સ) પકારાન્તો નપુંસકલિંગો 'ઘનુષ્(સ)' શબ્દઃ ।

૧ ઘનુઃ	ઘનુષી	ઘનૂંપિ
સં૦ " "	" "	" "
૨ " "	" "	" "
૩ ઘનુષા	ઘનુર્ભ્યામ્	ઘનુર્ભિઃ
૪ ઘનુષે	" "	ઘનુર્ભ્યઃ
૫ ઘનુષઃ	" "	" "
૬ " "	ઘનુષોઃ	ઘનુષામ્
૭ ઘનુષિ	" "	ઘનુષ્યુઃ, ઘનુષુઃ

આ પ્રમાણે નીચે જણાવેલા શબ્દોનાં રૂપ થાય છે. એ ધ્યાનમાં-
રાખવું કે અહીં સ્ અથવા ષ્ અંતવાળા શબ્દોનાં રૂપો એકસરખાં
જ છે.

યજુસ્ = યજુર્વેદ મંત્ર	ચક્ષુસ્ = આંખ
વપુસ્ = શરીર	હવિસ્ = હવિર્દ્રવ્ય
જનુસ્ = જન્મ	આયુસ્ = આયુષ્ય

૧ ચક્ષુર્ભ્યાં પ્રાણિનઃ પશ્યન્તિ=(એ) આંખોથી પ્રાણી જુએ છે.

૨ હવિષા અગ્નિ વર્ધય= હોમ દ્રવ્યથી અગ્નિને વૃદ્ધ કર.

૩ આયુષે વર્વસે વતાય ચ યતસ્વ= આયુષ્ય, તેજ અને બળને
માટે યત્ન કર.

૪ યજુષાં વિજ્ઞાનેન નરઃ કર્મમાર્ગસ્ય જ્ઞાતા મચતિ= યજુર્વેદ
મંત્રોના જ્ઞાનથી મનુષ્ય કર્મમાર્ગનો બાણકાર બને છે.

સકારાન્તો નપુંસકલિંગઃ ‘ પયસ્ ’ શબ્દઃ ।

૧ પયઃ	પયસી	પયાંસિ
સં ૦ ”	”	”
૨ ”	”	”
૩ પયસા	પયોભ્યામ્	પયોભિઃ
૪ પયસે	”	પયોભ્યઃ
૫ પયસઃ	”	”
૬ ”	પયસોઃ	પયસામ્
૭ પયાસિ	”	પયસ્તુ, પયસુ

આ પ્રમાણે નીચે જણાવેલા શબ્દોનાં રૂપ થાય છે—

વાસસ્ = વસ્ત્ર, કપડાં	શિરસ્ = માથુ
યશસ્ = યશ	રહસ્ = એકાન્તવાસ
ઓજસ્ = શારીરિક બળ	અમ્ભસ્ = જળ
મનસ્ = મન	ચેતસ્ = ચિત્ત
રક્ષસ્ = રક્ષસ	પનસ્ = પાપ
યાદસ્ = જળચર પ્રાણી	અંહસ્ = ખાપ
છન્દસ્ = વેદ	સદસ્ = સલા

૧ સ વાસસા શરીરં આચ્છાદયતિ = તે વસ્ત્રવડે શરીરને ઢાંકે છે.

૨ યશસા તેજસા ચ વર્ધસ્વ = યશ અને તેજથી વૃદ્ધિ પામ.

૩ તવ શરીરસ્ય યોગઃ ક્ષદાનીં કુત્ર અસ્તિ ? = તારા શરીર-
ની શક્તિ હવે ક્યાં છે ?

૪ મનઃ સત્યેન શુદ્ધયતિ = મન સત્યથી શુદ્ધ થાય છે.

૫ રક્ષસાં પતિઃ રાવણઃ આસીત્ = રાક્ષસોનો રાજા રાવણ
હતો.

૬ યાદાંસિ જલજન્તવઃ ભવન્તિ = જળનાં પ્રાણી જળચર
હોય છે.

૭ બ્રાહ્મણેન છન્દસાં અધ્યયનં કર્તવ્યમ્ = બ્રાહ્મણેએ વેદોનું
અધ્યયન કરવું જોઈએ.

૮ શિરસા ક્ષદાનીં યત્ ધારયસિ તત્ શુષ્કં એવ કાષ્ઠં અસ્તિ =
અત્યારે તું જે માથા વડે ધારણ કરે છે, તે સુકાં લાકડાં છે.

૯ તૌ રક્ષસિ કિમપિ વદતઃ = તેઓ (બંને) એકાંતનાં કંઈ
પણ બોલે છે.

૧૦ અમ્ભસાં નિધિઃ સમુદ્રઃ ભવતિ = જળને, અમ્ભને, સમુદ્ર છે.

૧૧ ચેતસા નરઃ ચિન્તનં કરોતિ = મનથી મનુષ્ય ચિન્તન કરે છે.

સંધિ કરેલાં વાક્યે.

તવ શરીરસ્યૈજઃ કુચાસ્તીદાનીમ્ । ક્ષદાનીમાસ્તિ કુત્ર તવ
શરીરસ્યૈજઃ । કુચાસ્તિ તવ શરીરસ્યૈજઃ ક્ષદાનીમ્ । આસીદ્રાવણઃ
પતિ રક્ષસામ્ । રક્ષસાં પતિરાસીદ્રાવણઃ । સમુદ્રો ભવતિ
નિધિરમ્ભસામ્ ।

પાઠ ૪

સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

૧ દશરથઃ સવાપ્તં અતિનિઃશ્વસ્ય પુનઃ સુમન્ત્રં આહ-હે સૂત !
 ચતુર્વિધયલા ચમૂ. ક્ષિપ્રં પ્રતિવિધીયતાં રામસ્ય અનુયાત્રાર્થે
 ઇતિ । ૨ તત્ શ્રુત્વા રામઃ ઉવાચ-ત્યક્તભોગસંગસ્ય વને વન્યેન
 જીવતઃ મે કિં કાર્યં અનુયાત્રેણ ? ચીરાણિ એવ અનુયન્તુ મે ।
 સ્થાનિત્રં સમાનયત, ગચ્છત ઇતિ । ૩ નિર્લજ્જા કૈકેયી સ્વયં
 ચીરાણિ આહૃત્ય રામં પરિઘત્સ્વ ઇતિ પ્રોવાચ । સઃ અપિ, અવ-
 ક્ષિપ્ય સૂક્ષ્મવસ્ત્રં મુનિવસ્ત્રાણિ અધારયત્ । તથા ચ લક્ષ્મણઃ ।

સીતા કૌશેયવાસિની લજ્જિતા તસ્યૌ । તતઃ એકં ચીરં આદાય

ગુજરાતી વાક્યો

૧ દશરથ આંખુઓથી નેત્ર ભરીને દીર્ઘશ્વાસ છોડીને, પછી પાછો
 મુમત્રને બોલ્યો— હે સૂત ! રામને જવાને માટે આરે પ્રકારની
 સેના તૈયાર કર. ૨ આ સાંભળીને રામ બોલ્યા, ‘ભોગ-સંગને
 છોડીને વનમાં ઉત્પન્ન થયેલા પદાર્થ વડે જીવિત રહેનારા મારે શું
 કરવું છે ? મારી સાથે આવનારાઓ વસ્ત્રલભાંજ આપે.’ ૩ નિર્લજ્જ
 કૈકેયી પોતેજ વસ્ત્ર લાવીને રામને ‘પહેરો’ એમ બોલી તે
 પણ, ફેડી દઇને બારીક વસ્ત્ર, મુનિઓનાં વસ્ત્રોને પહેરવા લાગ્યા.
 સદમણે પણ તેમજ કર્યું.

રેશમી વસ્ત્ર પહેરેલી સીતા શરમાયને ઉભી. તે સમયે એક

સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

પાણિના કંઠે કૃત્વા ધર્મજ્ઞા ભર્તાર અપૃચ્છત્ । કથં નુ વદ્નાતિ
 ચીરં હતિ । ૪ રામં સ્વયં સીતાયા ચીરં વદ્નન્તં પ્રેક્ષ્ય ધન્ત-
 પુરચરા નાર્ય નેત્રજવારિ મુમુચુ । ઋતુશ્ચ રામમ્ । હયં કલ્યાણી
 સીતા તાપસવત્ વને વસ્તુ નાર્હતિ । પુત્ર ! ન યાચના શૃણુ ।
 તિથ્યતુ અત્રૈવ સીતા । સવાપ્સ્ય તુ ગુરુ વસિષ્ઠ સીતા નિવાર્ય
 કૈકેયીં અગ્રવીત્ । ૫ ન ગન્તવ્યં વને દેવ્યા સીતયા ।

૬ સર્વેષા દારસંગ્રહવર્તિના આત્મા હિ દારા । અતઃ દ્વય
 રામસ્ય આત્મા સીતા અત્ર મેદિનીં પાલયિષ્યતિ । અથ ચ યદિ
 ચેદેહી વનં યાસ્યતિ વયં અપિ તા અનુયાસ્યામ । તત ત્વ ઇકા

ગુજરાતી વાક્યો.

વન્ન હાથથી લઇને, ગળામા ધરીને ધર્મજ્ઞાનારી તે પોતાના
 સ્વામીને પૂછવા લાગી કે વંકલ કેવી રીતે પહેરાય છે ? ૪ રામ
 જાતોજ સીતાને વંકલ પહેરાવે છે, એ જોઇને આ તુ પુરની સ્ત્રીઓ
 અધુ સારવા લાગી. રામને કહેવા લાગી આ કલ્યાણી સીતા
 તપસ્વીઓની માફક વનમા રહેવાને યોગ્ય નથી હે પુત્ર ! અમારી
 પ્રાર્થના સાભળ સીતાને અહીંજ રહેવા દે અધુપૂર્ણ થકે
 વસિષ્ઠ સીતાનો જ્યાવ કરીને કૈકેયીને જોડ્યા ૫ સીતા દેવીએ
 વનમા નહીં જવું જોઇએ

સર્વ કુટુંબીઓનો આત્મા ધર્મપત્ની છે માટે આ રામની આત્મા
 રૂપ સીતા અહીં જૂમિતુ રક્ષણ કરશે હવે જો સીતા વનમા જશે
 તો અમે પણ એની પાછળ જશું પછી તુ પાપીણી એકલી

સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

દુર્વૃત્તા શાધિ શૂન્યાં વસુધામ્ । ન તત્ ભવિતા રાષ્ટ્રં યત્ર રામઃ
ભૂપતિઃ ન । વનં એવ રાષ્ટ્રં ભવિતા યત્ર રામઃ નિવત્સ્યતિ । અતઃ
વ્યપનીય ચીરં સ્તુપાયૈ ઉત્તમાનિ આભરણાનિ વસ્ત્રાણિ ચ દેહિ ।
રાજા દશરથઃ કૈકેયીં અબ્રવીત્ સત્યં વસિષ્ઠઃ ગુરુઃ આહ । હે
અધમે ! વૈદેહ્યાઃ કઃ અપરાધઃ ત્વયા દ્રષ્ટઃ ।

૭ एवं ध्रुवन्तं पितरं रामः अब्रवीत् । सिद्धः असि वनवासाय
इति । मुनिवेषधरं रामं समीक्ष्य सह भार्याभिः राजा विगत-
चेतनः बभूव । मुहूर्तात् तु संज्ञां प्रतिलभ्य सुमन्त्रं अब्रवीत्-त्वं
हयोत्तमैः रथं संयोज्य आयाहि । प्रापय महाभागं रामं इत-
जनपदात् परम् । ८ राज्ञः वचनं आदाय सुमन्त्रः शीघ्रं रथं

ગુજરાતી વાક્યો

શૂન્ય પૃથ્વીનું શાસન કરજો. જ્યાં રામ રાજા નથી ત્યાં રાષ્ટ્ર હુશે
નહિ. વન જ રાષ્ટ્ર થશે, જ્યાં રામ રહેશે. માટે વડકલ દૂર કરીને
પહુને માટે ઉત્તમ અલંકાર અને વસ્ત્ર આપ. રાજા દશરથ કૈકેયીને
કહેવા લાગ્યા. વસિષ્ઠ ગુરુએ સત્ય કહ્યું છે. હે અધમ ! સ્ત્રીતાનો
કયો અપરાધ તે જોયો ?

૭ એમ કહેતાં પિતાએ રામને કહ્યું-કે વનવાસને માટે હું તૈયાર
છું. મુનિવેષ ધારણ કરેલા રામને જોઇને સ્ત્રીઓ સહિત રાજા
મૂર્છા પામ્યા. જગવાર પછી ચેતન પામીને સુમન્ત્રને બોલ્યા- તું
ઉત્તમ યોદ્ધાવાળા રથને જોડીને આવ. મહાલાગ્યવાન રામને આ
રાજ્યની બહાર પહોંચ્યા. ૮ રાજાનું વચન સાંભળી સુમન્ત્ર શીઘ્ર
૨ (સં. સ્વ. શિ. ભા. ૬)

संस्कृत-वाक्यानि ।

योजयित्वा तत्र आगतः । सीतारामलक्ष्मणा राजानं प्रदक्षिणी
चक्रुः राम जननीं च अभ्यवादयन् । लक्ष्मण सुमित्राया
चरणौ जग्राह ।

गुजराती वाक्ये.

इथ जेडीने त्या आव्यो मीता, राम अने लक्ष्मणे राजांनी प्रद-
क्षिणी करी रामे भागाने प्रणाम कर्था. लक्ष्मणे सुमित्राना पग
पकड्या.

संधि करेलां वाक्ये.

अत इयं सीता रामस्य आत्मानं भेदिनीं पालयिष्यति ।
अथ च यदि वनं वैदेही यास्यति, तर्हि वयमपि तामेवानुया-
स्याम । ततस्त्वमेका दुर्वृत्ता शाधिं शून्या वसुधाम् । न तद्राष्ट्रं
भविता यत्र रामो न भवेद्भूपतिः । वनमेव राष्ट्रं भविता, यत्र
रामो निवस्यति । अतो व्यपनीय चीरं स्तुपायै सीतायै वस्त्रा-
ण्युत्तमान्यामरणानि च देहि । दशरथो राजा कैकेयीमब्रवीत् ।
सत्यमाह वसिष्ठो गुरुः । हे अश्वमे ! सीतायाः कोऽपराधस्त्वया
दृष्टः । एवं ब्रुवन्तं पितरं रामोऽब्रवीत् । सिद्धोऽस्मि वनवासा-
येति । मुनिवेषधरं रामं समीक्ष्य सह भार्याभी राजा विगत-
चेतनो बभूव ।

પાઠ ૫

હવે આ પાઠમાં કેટલાક સંખ્યાવાચક શબ્દોના રૂપ બતાવ્યાં છે—

રેફાન્ત: પુલ્લિંગ: બહુવચન: ' ચતુર્ ' શબ્દ: ।

૧	ચત્વાર:
સં०	"
૨	ચતુર:
૩	ચતુર્ભિ:
૪	ચતુર્ભ્ય:
૫	"
૬	ચતુર્ણામ્
૭	ચતુર્ણુ

આ શબ્દોનો અર્થ " ચાર " એવો થવાથી એનું એકવચન અને દ્વિવચન થતું નથી. પરંતુ એનાં બહુવચનનાંજ રૂપ થાય છે.

૧ ચત્વાર: મનુષ્યા: તથા ગતા: = ચાર માણસો ત્યાં ગયા.

૨ ચતુર્ભિ: અશ્વૈ: એવં રથ: અગ્ર આનીયતે = ચાર ઘોડાઓ વડે આ રથ અહીં લાવવામાં આવે છે.

૩ ચતુર્ભ્ય: બ્રાહ્મણેભ્ય: ધનં દેહિ = ચાર બ્રાહ્મણોને ધન આપ.

૪ ચતુર્ણાં વિપ્રાણાં એવં આશ્રમ: = ચાર બ્રાહ્મણોનો આ આશ્રમ છે.

૫ સદાસિ સર્વે સમાસદાઃ આગતાઃ = સલામાં બધા સલા-
સદો આવી પહોંચ્યા છે.

એ જ શબ્દના સ્ત્રીલિંગ રૂપ બુદ્ધો—

રેફાન્તઃ સ્ત્રીલિંગઃ બહુવચનઃ ‘ચતુર્’ શબ્દઃ ।

૧	ચતસ્રઃ
સં૦	”
૨	”
૩	ચતસ્રભિઃ
૪	ચતસ્રમ્યઃ
૫	”
૬	ચતસ્રણામ્
૭	ચતસ્રુ

૧ ચતસ્રુ પાઠશાલાસુ વિદ્યાર્થિનઃ પઠન્તિ = ચાર પાઠ-
શાળાઓમાં વિદ્યાર્થી બેસે છે.

૨ ચતસ્રઃ સ્ત્રિયઃ તત્ર અધુના સન્તિ = ચાર સ્ત્રીઓ હાલમાં
ત્યાં છે.

૩ ચતસ્રભિઃ કુમારિકાભિઃ પુષ્પમાલા નિર્મોયતે = ચાર
કુમારિકાઓથી ફૂલોની માળા ગુથાય છે.

૪ ચતસ્રમ્યઃ દેવતામ્યઃ અર્ઘ્યં યચ્છ = ચાર દેવતાઓને
માટે પુલપો આપ.

૫ ચતસ્રણાં યુવતીનાં એવ ગમનમાર્ગઃ = ચાર સ્ત્રીઓનો
આ જવાનો માર્ગ છે.

એજ શબ્દોના નાન્યતર જાતિના રૂપ જુઓ.

રેફાન્તો નપુંસકલિંગઃ बहुवचनः ‘चतुर्’ शब्दः ।

૧	ચત્વારિ
સં૦	”
૨	”
૩	ચતુર્ભિઃ
૪	ચતુર્ભ્યં
૫	”
૬	ચતુર્ણામ્
૭	ચતુર્ણુ

૧ સમ ચત્વારિ મિત્રાણિ સન્તિ = મારા ચાર મિત્રો છે.

૨ ચતુર્ભિઃ ફલૈઃ ત્વ કિ કરોષિ? = ચાર ફળોનું તું શું કરશે?

સૂચના— ‘ચતુર્’ શબ્દના ત્રણે ‘લિંગોમાં’ એ રૂપ છે. પુલિંગ શબ્દની સાથે પુલિંગ અને અન્ય લિંગોના શબ્દોની સાથે અન્ય લિંગીરૂપ વાપરવા બોધ્યો. વાચકે આ ત્યાહમાં આપેલા વાક્યોથી આ વાતનો અનુભવ કરવો અને વાક્ય બનાવવાનો મહાવરો વધારવો.

હવે સપ્તમાચક ‘પચન્’ શબ્દના રૂપ જુઓ. આ શબ્દ ત્રણે જાતિમાં સરખો જ છે—

નાન્તઃ પુલ્લિંગઃ बहुवचनः ‘ पञ्चन् ’ शब्दः ।

૧	પંચ
સં૦	”
૨	”
૩	પંચભિઃ
૪	પંચમ્બ્યઃ
૫	”
૬	પંચાનામ્
૭	પંચસુ

આ પ્રમાણે “ નવન્ (નવ), દશન્ (દસ) ” એ શબ્દોનાં રૂપો થાય છે. નર, નારી અને નાન્યતરમાં એનાં રૂપો સરખાંજ છે—

- ૧ પંચ પુરુષાઃ અત્ર આગતાઃ = પાંચ પુરુષ અહીં આવ્યા છે.
- ૨ પંચ સ્ત્રિયઃ તત્ર ન ગતાઃ = પાંચ સ્ત્રીઓ ત્યાં ગઈ નથી.
- ૩ પંચ ફલાનિ મયા ભક્ષિતાનિ = પાંચ ફળ મેં ખાધાં.
- ૪ નવ ફલાનિ સ કુત્ર નયતિ = નવ ફળ તે ક્યાં લઈ લાય છે.

હવે ‘ અષ્ટન્ ’ (આઠ) શબ્દનાં રૂપ જુઓ—

નાન્તઃ ‘ અષ્ટન્ ’ શબ્દો बहुवचनः ।

૧	અષ્ટ,	અષ્ટૌ
સં૦	”	”
૨	”	”
૩	અષ્ટભિઃ	અષ્ટામિઃ

૪	અષ્ટમ્યઃ	અષ્ટામ્યઃ
૫	”	”
૬	અષ્ટનામ્	અષ્ટાનામ્
૭	અષ્ટસુ	અષ્ટાસુ

એની કેટલીક વિભક્તિઓમાં બે બે રૂપો થાય છે. આ શબ્દ પછી ત્રણે જાતિમાં સમાનજ છે.

૧ અષ્ટૌ વાલકાઃ અત્ર ક્રીડન્તિ = આઠ બાળકો અહીં રમે છે.

૨ અષ્ટાનાં કુમારિકાણાં અથ ગાનં ભવતિ = આઠ કુમારિકાઓનું આળે સંગીત થશે (ગાશે).

૩ અષ્ટસુ પુસ્તકેષુ एषः श्लोक दृश्यते = આઠ પુસ્તકોમાં આ શ્લોક જોવામાં આવે છે.

સંધિ ઉદેહાં વાક્યો

રાજો વચનમાદાય સુમન્ત્રઃ શીઘ્રં રથં યોજયિત્વા તત્રાગતઃ ।
 સુમન્ત્રો રાજો વચનમાદાય રથે શીઘ્રં યોજયિત્વાગતસ્તત્ર ।
 આદાય વચનં રાજઃ સુમન્ત્રો યોજયિત્વા શીઘ્રં રથમાગતસ્તત્ર ।
 સીતારામલક્ષ્મણા રાજાનં પ્રદક્ષિણી ચક્રુઃ । પ્રદક્ષિણીચક્ર
 રાજાનં સીતારામલક્ષ્મણાઃ । રામો જનનીમભ્યવાદયત્ । અભ્ય-
 વાદયજનનીં રામઃ । જનનીં રામોઽભ્યવાદયત્ । જનનીમભ્ય-
 વાદયદ્રામઃ ॥

સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

૧ તત સીતા દૃષ્ટા રથં આરુરોહ । મર્તારં અનુગચ્છન્ત્ય
સીતાયૈ વાસાંસિ આમરણાનિ ચ સંહ્યાય શ્વશુરઃ દશરથઃ દદૌ ।
ભ્રાતૃભ્યાં રામલક્ષ્મણાભ્યાં ચ આયુવાનિ કવચાનિ ચ દદૌ ।
સર્વાન્ તાન્ આરૂઢાન્ દૃષ્ટ્વા સુમન્ત્રઃ વાયુવેગેન રથસ્ય અશ્વાન્
અબોદયત્ । ૨ 'સર્વાલવૃદ્ધા સા અયોધ્યા પુરી પતેન પરિતજ્ઞા,
સર્વે જનાઃ રામં એવ અભિદુદ્ધુઃ । સર્વે જના વાત્સપૂર્ણમુખાઃ
પાર્શ્વતઃ પૃથ્થતઃ ચ તસ્યુઃ સુમન્ત્રં ડુતુ ચ । વાજિનાં રમ્મીન્
સંયચ્છ ।

૩ જનૈઃ યાહિ । દ્રક્ષ્યામ રામસ્ય મુખમ્ । આયસં નૂનં હૃદયં

ગુજરાતી વાક્યો

૧ પછી પ્રસન્ન સીતા રથ ઉપર ચઢી. પતિ સાથે જતી સીતાને
વસ્ત્રો અને અલંકારો ગણીને શ્વશુર (સસરા) દશરથે આપ્યાં.
બાઈ રામલક્ષ્મણોને માટે આયુધ અને કવચ પણ આપ્યાં.
તે સર્વને રથપર ચઢેલાં જોઈને સુમન્ત્રે પવન વેગથી રથના ઘોડા-
ઓને દોડાવ્યાં. ૨ બાળકો અને વૃદ્ધો સહિત તે અયોધ્યા નગરી
આવી દુઃખી થઈ. સર્વલોકો રામની પાસે દોડયા. બધા અશ્રુ-
પૂર્ણ મુખે આગળ પાછળ ઉભા રહ્યા અને સુમન્ત્રને કહેવા લાગ્યાં-
ઘોડાની લગામ ખેંચો.

૩ ધીમે જાઓ. રામનું મોં જોશું. ખરેખર રામની માતાનું હૃદય

સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

અસંશયં રામમાતુઃ, યત્ રામે વનં યાતે ન મિદ્યતે । કૃતકૃત્યા
હિ વૈદેહી । અનુગતા રામં છાયા ઇવ પતિં । અહો લક્ષ્મણ ! સિદ્ધાર્થઃ
ત્વં । યત્ પરિચરિષ્યાસિ આતરં રામમ્ । એવં વદન્તઃ આગતં
વાપ્સં સોદું ન શેકુઃ । ૪ રાજા અપિ સ્ત્રીભિઃ વૃતઃ ગૃહાત્ બહિઃ
આગત અબ્રવીત્ ચ દ્રક્ષ્યામિ પુત્રં ઇતિ રામઃ । સૂતં વદતિ ‘ યાહિ ’
ઇતિ । જનઃ વદતિ ‘ તિષ્ઠ ’ ઇતિ । સૂતઃ ઉભયં કર્તુ ન અશક્તઃ ।

૫ નૃપતિઃ તુ રામં ગતં દૃષ્ટ્વા દુઃસ્થેન ભૂમૌ નિપપાત । ગતે
રામે સર્વે રુદ્ધુઃ । અમાત્યાઃ તુ તદા તથા રુદન્તીં કૌસલ્યાં દશરથં
ચ તથાવિધં દૃષ્ટ્વા ઊચુઃ । ન એનં અનુવ્રજેત્ દૂરં, યં પુનઃ ઇચ્છેત્
શીઘ્રં આયાન્તં ઇતિ । નિશમ્ય તદ્વચ રાજા સમાર્થઃ વ્યવસ્થિતઃ ।

ગુજરાતી વાક્યો

લોખંડી સંકલ્પવાળું છે, જેથી, રામ વનમાં જતાં છિન્ન ભિન્ન થયા
નથી, કૃતાર્થી સીતાજી છે, જે રામની છાયા સમાન પતિની સાથે
ગઈ છે અહો લક્ષ્મણ ! તું કૃતકૃત્ય છે, જે બંધુ રામની સેવા કરશે.
આ પ્રમાણે બોલતાં આવેલાં આંસુ સહન કરી શક્યાં નહિ. ૪ રાજા
પણ સ્ત્રીઓથી વિંટળાયેલા ઘરબહાર આવ્યા અને બોલ્યા કે પુત્રને
જોઈશ. રામ સારથીને બોલ્યા કે ‘ જાઓ ’ લોકો કહેતા હતાં કે
‘ ઉલો રહે ’ સારથી બંને કરવામાં અસમર્થ બન્યો.

૫. રાજા રામને ગયેલા જોઈને ભૂમિપર ગળડી પડ્યા. રામ
ગયા પછી સર્વ રુદન કરવા લાગ્યાં. મંત્રી ત્યારે રુદન કરતી
કૌસલ્યા અને તેજ પ્રમાણે રાજાને જોઈને બોલ્યા. પુનઃ શીઘ્ર

સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

સ્તુતં ઇક્ષમાણઃ । યાવત્ તુ રજોરૂપં અદૃશ્યત્ નૈવ તાવત્ આત્મ-
ચક્ષુષી સંજહાર । ૬ યદા તુ ભૂમિપઃ રામસ્ય રજઃ અપિ ન
અપદ્યત્, તદા વિપળ્લઃ ભૂત્વા ઘરણીતલે પપાત । અય મૂર્ચ્છિતં
નરાધિપં સમુત્થાપ્ય શોકકર્શિતા કૌસલ્યા દશરથં સાન્ત્વ-
યામાસ ।

૭ વસુઘાધિપઃ સગદ્ગદં ઉવાચ-રામમાતુઃ કૌસલ્યાયા ગૃહં માં
નયન્તુ । નાન્યત્ર ભવિષ્યતિ હૃદયસ્ય આરામઃ । પુત્રદ્વયવિહીનં
સ્તુષાયા ચ વર્જિતં ભવનં નષ્ટચંદ્રં હૃદ્ય અંબરં રાજા અમન્યત ।
અર્ધરાત્રે ચ એવ કૌસલ્યાં અવ્રવીત્ । ન પશ્યામિ ત્વાં । રામં
એવ અઘ્યાપિ મે દૃષ્ટિઃ અનુગતા । નૈવ સા નિવર્તતે ઇતિ વહુ

ગુજરાતી વાક્યો

આવવાને ઇચ્છે છે, તેના પાછળ દૂર સુધી જવું ન જોઈએ. તે વચન
સાંભળીને રાજા રાણીઓ સાથે પુત્રને જોતાં ઉભા રહ્યા. જ્યાં સુધી
ધૂળ દેખાવા લાગી ત્યાં સુધી પોતાની આંખો ફેરવી નહીં. ૬ જ્યારે
રાજાને રામના રથની ધૂળ દેખાય નહિ ત્યારે ખિન્ન થઈને જમીન
પર ઢળી પડ્યો. પછી મૂર્છિત ગળાને ઊઠાવીને હુઃખી કૌસલ્યા
દશરથને શાંત પાડવા લાગી.

૭ રાજાએ ગદ્ગદ થઈને કહ્યું કે રામની માતા કૌસલ્યાને ઘરે
મને લઈ જાઓ. ખીજી જગ્યાએ હૃદયની શાંતિ થશે નહિ. જે
પુત્રો વિનાનું, વહુથી ત્યજાયેલું ઘર અંધવિનાના આકાશ જેવું
રાજાએ માન્યું. અર્ધરાત્રે કૌસલ્યાને જોડ્યા, હું તને જોઈ શકતો
નથી. હજી પણ રામની પાછળજ મારી નજર ગઈ છે. તે પાછી

સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

વિલલાપ । ૮ રામઃ અપિ રાત્રિશેષેણ મહત્ અન્તરં જગામ । નદીં
ઉત્તીર્ય દક્ષિણાં દિશં અભિમુખઃ પ્રાયાત્ । ગોમતીં તીર્ત્વા
કિંચિદ્ દૂરં ગત્વા દિવ્યાં ગઙ્ગાં દદર્શ ।

શૃંગવેરપુરં આસાદ્ય રામઃ સૂતં અવ્રવીત્ । અર્થ અત્ર મહાન્
હિંગુર્દાવૃક્ષઃ દ્રહ એવ અદ્ય વસામહે ।

ગુજરાતી વાક્યો

ખસેતી નથી એમ કહી ઘણું રડવા લાગ્યો. ૮, રામ પણ પાછલી
રાત્રીએ ઘણું દૂર પહોંચી ગયો. નદી ઓળંગીને દક્ષિણ દિશા તરફ
માં કરી આવી. ગોમતી પાર કરીને કેટલેક દૂર જઈને દેવી ગંગાના
દર્શન કર્યા.

શૃંગવેર નગર પહોંચીને રાત્રે સારથીને કહ્યું. અહીં આ મોટું
હિંગુલી વૃક્ષ છે, અહીંજ આજે રહીશું.

સંધિઃ ।

૧ શ્વશુરઃ દશરથઃ દદૌ-શ્વશુરો દશરથો દદૌ ।

૨ ચ આયુધાનિ-ચાયુધાનિ ।

૩ સુમન્ત્રઃ વાયુવેગેન-સુમન્ત્રો વાયુવેગેન ।

૪ અયોધ્યાપુરી એતેન-અયોધ્યાપુર્યેતેન ।

૫ સર્વેજનાઃ રામં એવ-સર્વે જના રામમેવ ।

૬ સુમન્ત્રં ઋતુઃ ચ-સુમન્ત્રમૂતુશ્ચ ।

- ७ शनैः योहि-शनैर्योहि ।
 ८ राममातुः यतः वने-राममातुर्यतो वने ।
 ९ सिद्धार्थः त्वं-सिद्धार्थस्त्वं ।
 १० स्त्रीभिः वृत्तः-स्त्रीभिर्वृतः ।
 ११ गृहात् बहिः आगतः-गृहाद्बहिरागतः ।
 १२ अमात्याः तु तदा-अमात्यास्तु तदा ।
 १३ भूमिषः रामस्य-भूमिषो रामस्य ।

'संधि ऋक्षां वाक्ये।

रामोऽपि रात्रिशेषेण महदन्तरं जगाम । जगाम महदन्तरं
 रामोऽपि रात्रिशेषेण । रात्रिशेषेण जगाम महदन्तरं रामः ।
 नदीमुत्तीर्य दक्षिणां दिशमभिमुखः प्रायात् । प्रायादभिमुखो
 दक्षिणां दिशं नदीमुत्तीर्य । उत्तीर्य नदीं प्रायादक्षिणां दिशम् ।
 गोमतीं तीर्त्वा किञ्चिद्दूरं गत्वा दिव्यां गंगां ददर्श । ददर्श गंगां
 दिव्यां, तीर्त्वा गोमतीं दूरं किञ्चिद्गत्वा । शृंगवेरपुरमासाद्य रामः
 सुतमब्रवीत् । अब्रवीत्सुतं राम आसाद्य शृंगवेरपुरम् ।

પાઠ ૭

ત્રિપુ લિંગેષુ સમાનો ' અસ્મદ્ ' શબ્દ !

૧ અહમ્	આવામ્	વયમ્
૨ મામ્, મા	„ નૌ	અસ્માન્, નઃ
૩ મયા	આવામ્યામ્	અસ્માભિઃ
૪ મહ્યમ્, મે	„ નૌ	અસ્મભ્યમ્, નઃ
૫ મત્	„	અસ્મત્
૬ મમ, મે	આવયોઃ, નૌ	અસ્માકમ્, નઃ
૭ મયિ	„	અસ્માસુ

' અસ્મત્ ' શબ્દનો અર્થ, ' હું ' છે. એની સાથે વિભક્તિઓનાં ૩૫ આ પ્રમાણે છે. એનો ઉપયોગ વાચકે કરવો—

૧ અહં પઠામિ, આવાં પઠાવઃ, વયં પઠામઃ = હું લાહું છું, અમે (બંને) લણીએ છીએ, અમે (સૌ) લણીએ છીએ.

૨ સ માં ફલ દદાતિ = તે મને ફળ આપે છે,

૩ સ આવાં પુષ્પાણિ ન દદાતિ = તે અમને (બંનેને) ફૂલ આપતો નથી.

૪ અસ્માન્ જલં દેહિ = અમને (સૌને) પાણી આપો.

૫ એતત્ અસ્માકં નગરં = આ અમારું શહેર છે.

૬ અસ્માભિઃ કિં દદાનીં કર્તવ્યમ્ = અમારે (સૌએ) હવે શું કરવું જોઈએ.

વાંચકે આ પ્રમાણે આ રૂપોનો ઉપયોગ કરવો. હવે 'તુ' અર્થવાળા 'યુષ્મત્' શબ્દનાં રૂપ જોવો—

ત્રિપુ લિંગેષુ સમાનો 'યુષ્મદ્' શબ્દઃ ।

૧ ત્વમ્	યુવામ્	યૂયમ્
૨ ત્વામ્, ત્વા	”	વામ્
૩ ત્વયા	યુવામ્યામ્	યુષ્માભિઃ
૪ તુમ્યમ્, તે	યુવામ્યામ્, વામ્	યુષ્મમ્યમ્, વઃ
૫ ત્વત્	”	યુષ્મત્
૬ તવ, તે	યુવયોઃ, વામ્	યુષ્માકમ્, વઃ
૭ ત્વયિ	”	યુષ્માસુ

વાંચકે આ બંને શબ્દોનાં રૂપમાં આ યાદ રાખવું કે બીજી, ત્રીજી અને છઠ્ઠીનાં રૂપોમાંથી દરેકના બળે રૂપો થયાં છે.

૧ ત્વં અત્ર આગચ્છ, યુવાં કુત્ર ગચ્છયઃ, યૂયં અત્ર ન આગચ્છય = તું અહીં આવ, તું કયાં જાય છે, (તમે)

બધાં આવતાં નથી.

૨ યુષ્માભિઃ કિમર્યં પતત પુસ્તકં ન પઠિતમ્ ? = તમે (સૌએ) કેમ આ પુસ્તક વાંચ્યું નથી ?

૩ યુષ્માકં આશ્રમેષુ શ્વાનઃ ન સન્તિ = તમારા આશ્રમોમાં કૂતરા નથી.

૪ ત્વયા અત્ર ન આગન્તવ્યમ્ = તારે અહીં આવવું ન જોઈએ.

હવે 'તે' અર્થવાળા 'તત્' શબ્દના રૂપ જુઓ....

વકારાન્તઃ પુર્લિંગઃ 'તદ્' શબ્દઃ ।

૧ સઃ	તૌ	તે
૨ તમ્	"	તાન્
૩ તેન	તાભ્યામ્	તૈઃ
૪ તસ્મૈ	"	તેભ્યઃ
૫ તસ્માત્	"	"
૬ તસ્ય	તયોઃ	તેષામ્
૭ તસ્મિન્	"	તેષુ

૧ સઃ ગચ્છતિ, તૌ ગચ્છતઃ, તે ગચ્છન્તિ = તે જાય છે,
તેઓ-(બંને) જાય છે, તેઓ (બધાં) જાય છે.

૨ તૈઃ પુસ્તકસ્ય પઠનં કૃતમ્ = તેઓએ પુસ્તકનું પઠન કર્યું.

૩ તેષાં મનસિ હૃદાનીં કિં વર્તતે ? તેઓ (સર્વ) ના મનમાં
કેવું થાય છે ?

૪ તસ્મિન્ ત્વાયે કિં વીર્યં અસ્તિ ? = તારામાં તે કયો
પરાક્રમ છે ?

૫ તાભ્યાં હિ શ્દં સર્વં વ્યાપ્તમ્ = તે બંને માં આ બધું
વ્યાપ્ત છે.

તે 'તદ્' શબ્દનાં નારી જાતિનાં રૂપ નીચે પ્રમાણે થાય છે—

૧ સા	તે	તાઃ
૨ તામ્	તે	તાઃ
૩ તયા	તાભ્યામ્	તાભિઃ
૪ તસ્યૈ	"	તાભ્યઃ
૫ તસ્યાઃ	"	"

૬ તસ્યાઃ	તયોઃ	તાસામ્
૭ તસ્યામ્	”	તાસુ

અહીં પાઠકે સરખામણી કરી જોવું કે ‘તત્’ શબ્દનાં પુલિંગ-
નાં રૂપોમાં અને સ્ત્રીલિંગનાં રૂપોમાં શો ફરક છે—

૧ સા યુવતી કિં કરોતિ = તે સ્ત્રી શું કરે છે ?

૨ તે કુમારિકે કિં કુરુતઃ = તે (બંને) કુમારિકાઓ શું
કરે છે ?

૩ તાઃ સ્ત્રિયઃ કિં પઠન્તિ ? તે બધી સ્ત્રીઓ શું ભણે છે ?

૪ તાસુ સ્ત્રીપુ ધૈર્યં ભવતિ = તે (સર્વે) સ્ત્રીઓમાં ધીરજ
હોય છે.

૫ તાસાં નારીણાં નામાનિ કથય = તે (સર્વે) સ્ત્રીઓનાં
નામ કહે.

૬ તાભિઃ એવ માર્ગઃ દર્શિત = તેઓએ આ રસ્તો બતાવ્યો
છે.

૭ તયોઃ રૂપં વર્ણનીયં અસ્તિ = તે (બે)નું રૂપ પ્રશંસનીય
છે.

આ ‘તત્’ શબ્દનું નાન્યતર બતાવું રૂપ નીચે પ્રમાણે થાય છે—

૧	તત્	તે	તાનિ
૨	”	”	”
૩	તેન	તામ્યામ્	તૈઃ
૪	તસ્મૈ	”	તેમ્યઃ
૫	તસ્માત્	”	”

૬ તસ્ય

તયોઃ

તેષામ્

૭ તસ્મિન્

”

તેષુ

વાંચકો વિચારપૂર્વક તપાસસે તો તેમને જણાશે કે ત્રીજી પછીનાં રૂપો પુલિંગનાં રૂપોની માફકજ છે. પ્રથમા અને દ્વિતીયાનાં રૂપોમાંજ વિશેષતા છે.

૧ તત્ ફલં પક્વં અસ્તિ = તે રૂળ પાક્યું છે.

૨ તે ફલે પક્વે સ્તઃ = તે (બંને) રૂળ પાક્યાં છે.

૩ તાનિ ફલાનિ પક્વાનિ સન્તિ = તે (બધાં) રૂળ પાક્યાં છે.

૪ તસ્માત્ સ્થાનાત્ અહં દેદાર્નીં એવ અત્ર આગતઃ = તે જગ્યા-
એથી હું હ્રમણાંજ અહીં આવ્યો.

સંધિ કરેલાં વાક્યો

(૧) તત્ફલં પક્વમસ્તિ । અસ્તિ તત્ફલં પક્વમ્ । પક્વમસ્તિ તત્ફલમ્ । અસ્તિ પક્વં તત્ફલમ્ । (૨) તે ફલે પક્વે સ્તઃ । પક્વે સ્તઃ તે ફલે । (૩) તાનિ ફલાનિ પક્વાનિ સન્તિ । સન્તિ તાનિ ફલાનિ પક્વાનિ । ફલાનિ તાનિ સન્તિ પક્વાનિ । (૪) તસ્માત્સ્થાનાદહમિદાર્નીમેવાત્રાગતઃ । આગતોઽહમત્રેવેદાર્નીં તસ્માત્સ્થાનાત્ । સ્થાનાત્તસ્માદહમાગતોઽગ્રેદાર્નીમ્ । અત્રાગતોઽહમેવેદાર્નીં સ્થાનાત્તસ્માત્ ।

-૦:-૦:-

૩ (સં. સ્વ. શિ. ભા. ૬)

પાઠ ૮

પાછલા બે પાઠોમાં જે સમોચિત્તી કથા આપી છે તેનું સરળ સંધિ-વાળું સંસ્કૃત આ પાઠમાં આપ્યું છે—

દશરથઃ સવાપ્પમતિનિશ્ચસ્ય પુનઃ સુમંત્રમાહ- હે સૂત ! ચતુર્વિધવલા ચમૂઃ ક્ષિપ્રં પ્રતિવિધીયતાં રામસ્યાનુયાયાર્થમિતિ ।

તદ્દ્યુત્ત્વા રામ ઉવાચ- ત્યક્તભોગસંગસ્ય વને વન્યેન જીવતો મે કિં કાર્યમનુયાત્રેણ ? ચીરાણ્યેવાનુયન્તુ મે । રવિનિઘ્રં સમાનયત, ગચ્છતેતિ ।

નિર્લજ્જા કૈકેયી સ્વયં ચીરાણ્યાહુત્ય રામં પરિધત્સ્વેતિ પ્રોવાચ । સોઽપ્યવક્ષિપ્ય સૂક્ષ્મવરં મુનિવસ્ત્રાણ્યધારયન્ તથા ચ લક્ષ્મણઃ । સીતા કૌશેયવાસિની લજ્જિતા તસ્યૌ । તતઃ એકં ચીરમાદાય પાણિના કંઠે કૃત્વા ધર્મજ્ઞા ભર્તારમપૃચ્છત્ । કથં નુ વધ્નામિ ચીરમિતિ ।

રામ સ્વયં સીતાયાશ્ચીરં વધ્નન્તં પ્રેક્ષ્યાન્ત પુરસ્ચરા નાયો નેત્રજં ધારિ મુમુચુ । ઊચુશ્ચ રામન્ । ઇયં કન્યાણી સીતા તાપસવદ્ધને વસ્તું નાર્હતિ ।

પુત્ર ! નો યાચનાં શુભુ । તિષ્ઠત્વત્રેવ સંતા । સવાપ્પસ્તુ ગુરુર્વેસિષ્ઠ સીતાં નિવાર્ય કૈકેયીમવ્રવીત્ ।

ન ગન્તવ્યં વને દેવ્યા સીતયા । સર્વેપાં દારસંગ્રહવર્તિનામાત્મા હિ દારાઃ । અતઃ ઇયં રામરયાત્મા સીતાઽન્ન મેદિર્નો પાલાયિષ્યેતિ । અયં ચ યદિ વંદેહી વનં યાસ્યતિ, વયમપિ તામનુયાસ્યામઃ ।

તતસ્ત્વમેકા દુર્વૃત્તા શાઘિ શૂન્યાં વસુધામ્ । ન તદ્ભવિતા રાટ્નં
યત્ર રામો ભૂપતિર્ન । વનમેવ રાટ્નં ભવિતા યત્ર રામો નિવત્સ્યતિ ।
અતો વ્યપનીય ચીરં સ્તુપાયા ઉત્તમાન્યાભરણાનિ ઘસ્ટ્રાણિ ચ
દેહિ ।

રાજા દશરથઃ કૈકેયીમવ્રવીત- સત્યં વસિષ્ઠો ગુરુરાહ । હે
અધમે ! વૈદેહ્યાઃ કોઽપરાધસ્ત્વયા દૃષ્ટઃ ? एवं શુભતં પિતરં રામો-
ઽવ્રવીત્ । સિદ્ધોઽસ્મિ વનવાસાચેતિ ।

મુનિવેપધરં રામં સમીક્ષ્ય સહ આર્યામી રાજા વિગતચંતનો
વભૂવ । મુહૂર્તાત્ સંજ્ઞાં પ્રતિલભ્ય સુમન્ત્રમવ્રવીત્ । ત્વં હયોત્તમૈ-
રથં યોજ્યાયાહિ । પ્રાપય મહાભાગં રામમિતો જનપદાત્પરમ્ ।

રાક્ષો વચનમાદાય સુમન્ત્રઃ શીઘ્રં રથં યોજયિત્વા તત્રાગતઃ ।
સીતારામલક્ષ્મણા રાજાનં પ્રદક્ષિણીચક્રુઃ રામો જનનીં ચાભ્ય-
વાદયત્ । લક્ષ્મણઃ સુમિત્રાયાશ્ચરણૌ જગ્રાહ ।

આ પાઠમાં જે કેાઈ મુશ્કેલી નડે તો પાછળનાં પાઠોમાં જોવું,
ત્યાં એજ વાક્યો પદચ્છેદપૂર્વક અર્થ-સહિત આપવામાં આવ્યાં છે.

(૨)

તતઃ સીતા દૃષ્ટા રથમારુરોહ । ભર્તારમનુગચ્છન્ત્યૈ સીતાયૈ
વાસાંસ્યાભરણાનિ ચ સંસ્થાપ્ય શ્વશુરો દશરથો દદૌ । ભ્રાતૃ-
ભ્યાં રામલક્ષ્મણાભ્યાં વાયુધાનિ ક્વચાનિ દદૌ । સર્વાસ્તાનારુ-
દાન્દૃષ્ટ્વા સુમન્ત્રો વાયુવેગેન રથસ્યાશ્વાનચોદયત્ ।

સવાલદૃઢ્વા સાઽયોધ્યાપુર્યેતેન પરિતપ્તા । સર્વે જના રામમેવા-
ભિદુઃકૃષ્ણઃ । સર્વે જના વાપ્પર્ણમુરુઃ પાર્શ્વતઃ પૃષ્ઠતઃ તસ્મ્યુઃ

सुमन्त्रमूचुश्च । वाजिना रश्मीन्संयच्छ शनैर्याहि । द्रक्ष्याम राम-
स्य मुखम् ।

आयस नूनं हृदयमसंशयं राममातुर्यतो रामे वन याते न
भिद्यते । कृतकृत्या हि वैदेही । अनुगता रामं छायेव पतिम् ।
अहो लक्ष्मण ! सिद्धार्यस्त्वम् । यत्पारिचरिष्यसि भ्रातरं रामम् ।
एवं वदन्त आगते बाण्यं सोढुं न शक्नुः ।

राजाऽपि स्त्रीभिर्वृतो गृहाद्वाहिरागतोऽप्रवीक्ष्य द्रक्ष्यामि पुन-
रिति । राम सूत वदति याहीति । जनो वदति तिष्ठेति । सूत
उभये कर्तुं नाशक्नु । नृपतिस्तु रामं दृष्ट्वा दुःखेन भूमौ
निपपात ।

गते रामे सर्वे रुरुदु । अमात्यास्तु तदा तथा रुदन्तीं कौसल्यां
दशरथं च तथाविधं दृष्ट्वोचुः । नैनमनुव्रजेद् दूरं यं पुनरिच्छेच्छी-
भ्रमायान्तमिति । निशम्य तद्वचो राजा सभार्यो व्यवस्थित सुन-
मीक्षमाणः । यावन्तु रजोरूपमदृश्यत नैव तावदात्मचक्षुषी संज-
हार । यदा तु भूमिपो रामस्य रजोऽपि नापश्यन् तदा विपण्णो
भूत्वा धरणीतले पपात । अथ मृच्छितं नराधिपं समुत्थाप्य
शोकफूर्शिता कौसल्या दशरथं सान्त्वयामास । यन्मुधाधिपः स्वग-
द्दमुवाच-राम-मातु कौसल्याया गृहं भा नयन्तु । नान्यत्र
भविष्यति हृदयस्यारामः ।

पुत्रद्वयविहीनं स्नुषया च वर्जितं भवनं नष्टचंद्रमिवाम्बर
राजाऽमन्यत । अर्धरात्रे चैव कौसल्यामप्रवीत्न पश्यामि त्वाम् ।
राममेवाद्यापि ॥ दृष्टेः अनुगता । नैव सा निवर्तते । इति बहु
विललापः ।

રામોઽપિ રાત્રિશેષેણ મહદન્તરં જગામ । નદીમુત્તીર્ય દક્ષિણાં
દિશમભિમુલ્લઃ પ્રાયાત્ । ગોમતીં તીર્ત્વા કિંચિદ્ દૂરં ગત્વા દિવ્યાં
ગંગાં દદર્શ । શૃંગવેરપુરમાસાદ્ય રામઃ સૂતમત્રવીત્ । અયમત્ર
મહાનિંગુદીવૃક્ષ ઇહવાદ્ય વસામહે ।

વાંચકે આ પાઠને અભ્યાસ સારી પેઠે કરવો. આ પાઠને વારંવાર
વાંચવો અને સંધિયુક્ત વાક્યો વારંવાર વાંચીને સમજવાની
કોશીષ કરવી. પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ સમજણ ન પડે તો બહુવુ
કે અગાઉનાં પાઠો પાઠા થયા નથી. ફરીથી પાછળનાં પાઠો તપાસવા.

સંધિ કરેલાં વાક્યો.

(૧) રાત્રિશેષેણ મહદન્તરં જગામ રામઃ । મહદન્તરં જગામ
રાત્રિશેષેણ રામઃ । જગામ મહદન્તરં રામો રાત્રિશેષેણ । રામો
જગામ મહદન્તરં રાત્રિશેષેણ ।

(૨) નદીમુત્તીર્ય દક્ષિણાં દિશમભિમુલ્લઃ પ્રાયાત્ । પ્રાયાદિશં
દક્ષિણામભિમુલ્લઃ-ઉત્તીર્ય નદીમ્ । ઉત્તીર્ય નદીં પ્રાયાદ્દક્ષિણાં
દિશમભિમુલ્લઃ । અભિમુલ્લો દક્ષિણાં દિશ પ્રાયાન્નદીમુત્તીર્ય ।

(૩) ગોમતીં તીર્ત્વા કિંચિદ્દૂરં ગત્વા દિવ્યાં ગંગાં દદર્શ ।
દદર્શ દિવ્યાં ગંગાં, તીર્ત્વા ગોમતીં, કિંચિદ્દૂરં ગત્વા ।

પાઠ ૯

“ સર્વ ” શબ્દની નર બલિનાં રૂપે નીચે પ્રમાણે થાય છે.

૧ સર્વઃ	સર્વો	સર્વે
૨ સર્વમ્	”	સર્વાન્
૩ સર્વેણ	સર્વાભ્યામ્	સર્વેઃ
૪ સર્વસ્મૈ, સર્વાય	”	સર્વેભ્યઃ
૫ સર્વસ્માત્, સર્વાત્	”	”
૬ સર્વસ્ય	સર્વયોઃ	સર્વેષામ્
૭ સર્વસ્મિન્	”	સર્વેષુ

૧ સર્વે મનુષ્યાઃ કથં જીવન્તિ ? = સર્વે મનુષ્યેઃ કેવી રીતે જીવે છે ?

૨ સર્વેષાં પદ્માનાં મધ્યે કઃ શ્રેષ્ઠઃ ? = બધાં પદ્મોમાં કયું શ્રેષ્ઠ છે ?

૩ સર્વેષુ પુસ્તકેષુ કા વિદ્યા ભવતિ ? = બધાં પુસ્તકોમાં કયી વિદ્યા હોય છે ?

હવે “ સર્વ ” શબ્દનાં સ્ત્રીલિંગી રૂપ જાણો—

૧ સર્વા	સર્વે	સર્વાઃ
૨ સર્વામ્	”	”
૩ સર્વાયા	સર્વાભ્યામ્	સર્વાભિઃ
૪ સર્વસ્યૈ	”	સર્વાભ્યઃ
૫ સર્વસ્યાઃ	”	”
૬ ”	સર્વયો	સર્વાસામ્
૭ સર્વસ્યામ્	”	સર્વાસુ

૧ સર્વાસુ દિક્ષુ વાયુઃ વાતિ = સર્વ દિશાઓમાં વાયુ વહે છે.

૨ સર્વાર્ભઃ સ્ત્રીભિઃ વસ્ત્રાણિ પ્રક્ષાલિતાનિ = બધી સ્ત્રીઓએ
વસ્ત્ર ધોયાં.

૩ સર્વાસાં નારીणां આભૂષણાનિ કુત્ર સન્તિ ? = બધી સ્ત્રી-
ઓનાં અલંકારો ક્યાં છે ?

હવે “ સર્વ ” શબ્દનાં નાન્યતર ભતિનાં રૂપ જુઓ —

૧ સર્વમ્ સર્વે સર્વાણિ

૨ ” ”

બાકીના રૂપો નરભતિના રૂપો પ્રમાણે થાય છે.

૧ સર્વાણિ પુસ્તકાનિ અત્ર આનય = બધાં પુસ્તકો અહીં
લાવ.

૨ મહ્યં સર્વાણિ ફલાનિ દેહિ = મારે માટે બધાં ફળ આપ.

હવે “ યદ્ ” (જે) આ શબ્દનાં નરભતિનાં રૂપો જુઓ.

૧ યઃ યૌ યે

૨ યમ્ ” યાન્

૩ યેન યામ્યામ્ યૈ

૪ યસ્મૈ ” યેભ્ય

૫ યસ્માન્ ” ”

૬ યસ્ય યયોઃ યેપામ્

૭ યસ્મિન્ ” યેષુ

૧ યઃ પુરુષઃ તત્ર અસ્તિ સ એવ તવ આતા અસ્તિ = જે
માણસ ત્યાં છે, તે તારો ભાઈ છે.

૨. યેષાં રત્નાનાં દર્શનં ત્વયા કૃતં તાનિ એવં પુતાનિ સન્તિ =
જે રત્નોનાં દર્શન તે કર્યું હતું તેજ આ રત્નો છે.
૩. યસ્માત્ કોશાત્ વસ્ત્રં ઉદ્ધતં તસ્મિન્ એવં પુનઃ તત્ સ્થાપય =
જે પેટીમાંથી વસ્ત્રો લીધાં હતાં તેમાજ પાછાં તે મુક.
૪. યેભ્યઃ બ્રાહ્મણેભ્યઃ ત્વં દ્રવ્યં દાતું ઇચ્છસિ તેભ્યઃ એવં દેહિ =
જે બ્રાહ્મણને તું ધન આપવા ઇચ્છે છે તેને જ આપ.

‘ યન્ (જે) ’ શબ્દનાં નારીજાતિમાં આ રૂપ થાય છે.

૧ યા	યે	યાઃ
૨ યામ્	”	”
૩ યયા	યામ્યામ્	યામ્ભિઃ
૪ યસ્યૈ	”	યામ્ભ્યઃ
૫ યસ્યાઃ	”	”
૬ ”	યયોઃ	યાસામ્
૭ યસ્યામ્	”	યાસુ

- ૧ યાસાં રાજા વરુણઃ અસ્તિ તા એવં પતાઃ આપઃ = જેને
રાજા વરુણ છે તેજ જળ આ છે.
- ૨ યસ્યૈ પુત્રિકાર્યં દુગ્ધં દીયતે સા એવં એવા = જે છોકરીને
માટે દૂધ આપવામાં આવે છે તે જ આ છે.

તે જ “ યત્ ” શબ્દની નાન્યતર જાતિનાં રૂપ આ છે—

૧ યત્	યે	યાનિ
૨ યત્	યે	યાનિ

(બાકીનાં રૂપો નરજાતિની જેમ છે.)

- ૧ યાનિ પુસ્તકાનિ ત્વયા ન પઠિતાનિ તાનિ મયા પઠિતાનિ =
 જે પુસ્તકો તે વાંચ્યાં નથી તે જ મેં વાંચ્યાં છે.
 ૨ યત્ જ્ઞાનં ત્વયા સંપાદિતં તત્ મહ્યં કથય જે જ્ઞાન તે મેળવ્યું
 તે મને કહે.

તત્કારાન્તઃ પુલ્લિંગો ' ભવત્ ' શબ્દઃ ।

૧ ભવાન્	ભવન્તૌ	ભવન્તઃ
સં૦ હે ભવન્	"	"
૨ ભવન્તમ્	"	ભવતઃ
૩ ભવતા	ભવદ્વયામ્	ભવદ્વિઃ
૪ ભવતે	"	ભવદ્વયઃ
૫ ભવતઃ	"	"
૬ "	ભવતોઃ	ભવતામ્
૭ ભવતિ	"	ભવત્સુ

આ પ્રમાણે નીચે લખેલા શબ્દોનાં રૂપો થાય છે—

હિપત્ = શત્રુ. પવત્ = સંધનાર. ગચ્છત્ = જનાર.
 પશ્યત્ = જોનાર. અર્હત્ = યોગ્ય. તિષ્ઠત્ = ઉભો રહેનાર.

- ૧ ભવાન્ કુત્ર ગચ્છતિ ? તમે ક્યાં જાઓ છો ?
 ૨ ભવદ્વિઃ કિં કૃતમ્ ? તમે શું કર્યું ?
 ૩ ભવતાં કિં નામધેયમ્ ? = આપણું નામ શું ?
 ૪ પવદ્વયઃ ધાન્યં દેહિ = સંધનારઓને અનાજ આપો.

- ૨ યેષાં રત્નાનાં દર્શનં ત્વયા કૃતં તાનિ એવ એતાનિ સન્તિ =
 જે રત્નોત્તુ દર્શન તે કર્યું હતુ તેજ આ રત્નો છે.
- ૩ યસ્માત્ કોશાત્ વસ્ત્રં હઢ્વતં તસ્મિન્ એવ પુનઃ તન્ સ્થાપય =
 જે પેટીમાંથી વસ્ત્રો લીધાં હતાં તેમાંજ પાછાં તે મુક.
- ૪ યેભ્યઃ ગ્રાહ્યણેભ્યઃ ત્વં દ્રવ્યં દાતું ઇચ્છસિ તેભ્ય એવ દેહિ. =
 જે ગ્રાહ્યણને તું ધન આપવા ઇચ્છે છે તેને જ આપ.

‘ યન્ (જે) ’ શબ્દનાં નારીબલિમાં આ રૂપ થાય છે.

૧ યા	યે	યાઃ
૨ યામ્	”	”
૩ યયા	યાભ્યામ્	યાભિઃ
૪ યસ્યૈ	”	યામ્યઃ
૫ યસ્યાઃ	”	”
૬ ”	યયોઃ	યાસામ્
૭ યસ્યામ્	”	યાસુ

- ૧ યાસાં રાજા વરુણઃ અસ્તિ તા એવ એતાઃ આપઃ = જેને
 રાજા વરુણ છે તેજ જળ આ છે.
- ૨ યસ્યૈ પુત્રિકાયૈ દુગ્ધં દીયતે સા એવ એવા = જે છેકરીને
 માટે દૂધ આપવામાં આવે છે તે જ આ છે.

તે જ “ યત્ ” શબ્દની નાન્યતર બલિનાં રૂપ આ છે—

૧ યત્	યે	યાનિ
૨ યત્	યે	યાનિ

(બાકીનાં રૂપો નરબલિની જેમ છે.)

- ૧ યાનિ પુસ્તકાનિ ત્વયા ન પઠિતાનિ તાનિ મયા પઠિતાનિ =
જે પુસ્તકો તે વાંચ્યાં નથી તે જ મેં વાંચ્યાં છે.
૨ યત્ જ્ઞાનં ત્વયા સંપાદિતં તત્ મહ્યં કથય જે જ્ઞાન તે મેળવ્યું-
તે મને કહે.

તકારાન્તઃ પુલ્લિંગો ' ભવત્ ' શબ્દઃ ।

૧ ભવાન્	ભવન્તૌ	ભવન્તઃ
સં૦ હે ભવન્	”	”
૨ ભવન્તમ્	”	ભવતઃ
૩ ભવતા	ભવદ્વયામ્	ભવદ્વિઃ
૪ ભવતે	”	ભવદ્વયઃ
૫ ભવતઃ	”	”
૬ ”	ભવતોઃ	ભવતામ્
૭ ભવતિ	”	ભવતસુ

આ પ્રમાણે નીચે લખેલા શબ્દોનાં રૂપો થાય છે—

દ્વિપત્ = શત્રુ. પચત્ = રાંધનાર. ગચ્છન્ = જનારો.
પદયત્ = ભેનારો. અર્હત્ = ચોર. તિષ્ઠત્ = ઉભો રહેનારો.

- ૧ ભવાન્ કુત્ર ગચ્છતિ ? તમે ક્યાં જાઓ છો ?
૨ ભવદ્વિઃ કિં કૃતમ્ ? તમે શું કર્યું ?
૩ ભવતાં કિં નામધેયમ્ ? = આપણું નામ શું ?
૪ પચદ્વયઃ ઘાન્યં દેહિ = રાંધનારોને અનાજ આપો .

પાઠ ૧૦

(મ. ચારત વન. અ. ૧૫.૧)

भीमसेनस्तु तद्वाक्यं श्रुत्वा तस्य महात्मनः ।
प्रत्युवाच हनूमन्तं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ १२ ॥

અન્વય:— भीमसेनः ॥ तस्य महात्मनः तन् वाक्यं श्रुत्वा
प्रहृष्टेन अन्तरात्मना हनूमन्तं प्रत्युवाच ॥

અર્થ— भीमसेન તે મહાત્માનું તે વાક્ય સાંભળીને પ્રસન્ન
મને હનુમાનને બોલ્યો.

कृतमेव त्वया सर्वं मम वानरपुङ्गव ।
स्वस्ति तेऽस्तु महाबाहो कामये त्वां प्रसीद मे ॥ १३ ॥

સસ્કૃત-ટીકા- હે વાનરપુંગવ ! હે વાનરશ્રેષ્ઠ ! મમ સર્વ કાર્ય
ત્વયા કૃતં એવં . હે મહાબાહો ! તે સ્વસ્તિ અસ્તુ . કામયે ત્વાં,
મે પ્રસીદ, પ્રસન્ન : ભવ ॥

અર્થ— હે વાનરોમાં શ્રેષ્ઠ ! મારું બધું કાર્ય તે કર્યું જ છે. હે
મોટા બુદ્ધવાળા ! તારું કૃત્યાણ થાઓ. હું ચાહું છું કે, મારા પર
પ્રસન્ન થાઓ.

सनाथाः पाण्डवाः सर्वे त्वया नाथेन वीर्यवान् ।
तवैव तेजसा सर्वान्विजेष्यामो वयं परान् ॥ १४ ॥

અન્વય:— हे वीर्यवान् ! त्वयानाथेन सर्वे पाण्डवाः सनाथाः ।
वयं सर्वान् परान् तवैव तेजसा विजेष्यामः ॥

અર્થ— હે વીર્યવાન ! તારા સહયોગથી બધા પાંડવ સનાથ થયા છે. અમે બધા શત્રુઓને તારા તેજથીજ છુટીશું :

एवमुक्तस्तु हनुमान्भीमसेनमभाषत ।

भ्रातृत्वात्सौહृदाच्चैव करिष्यामि प्रियं तव ॥ ૧૫ ॥

અન્વય:— એવં ઉક્તઃ તુ હનુમાન્ ભીમસેનં અભાષત । ભ્રાતૃ-
ત્વાત્ સૌહૃદાત્ ચ એવ તવ પ્રિયં કરિષ્યામિ ॥

અર્થ— આ પ્રમાણે કહેવાયેલો હનુમાન ભીમસેનને બોલ્યો,
' ભાઈબ'ધીથી અને મિત્ર હોવાથીજ તારું પ્રિય કાર્ય હું કરીશ. '

चमूं विगाह्य शत्रूणां परशक्तिसमाकुलाम् ।

यदा सिंहखं वीर करिष्यासि महाबल ॥ ૧૬ ॥

અન્વય:— પરશક્તિસમાકુલાં શત્રૂણાં ચમૂં વિગાહ્ય, હે મહાબલ
વીર ! યદા સિંહરવં કરિષ્યાસિ ॥

અર્થ— પરશક્તિથી વ્યાકુળ બનેલો, હે મહાબળવાન વીર !
શત્રુનાં દળમાં ધુસીને ત્યારે તું સિંહનાદ કરશે.

तदाऽहं बृंहयिष्यामि स्वरवेण खं तव ।

विजयस्य ध्वजस्थश्च नादान्मोक्ष्यामि दारुणान् । ૧૭

અન્વય:— તદા અહં સ્વરવેણ તવ રવં વૃંહયિષ્યામિ । વિજયસ્ય
ધ્વજસ્યઃ ચ દારુણાન્ નાદાન્ મોક્ષ્યામિ ॥

અર્થ— ત્યારે હું મારા શબ્દ વડે તારા શબ્દને વધારીશ.
(વિજયસ્ય) અર્જુનનાં ધ્વજપર સ્થીને મોટો (શબ્દ) અવાજ
કરીશ.

શત્રૂણાં યે પ્રાણહરાઃ સુખં યેન હનિષ્યથ ।

एवमाभाष्य हनूमास्तदा पांडवनंदनम् ॥ १८ ॥

मार्गमाख्याय भीमाय तत्रैवान्तरधीयत ॥ १९ ॥

(મ. ભારત વન. અ. ૧૫૧)

અન્વય.—યે (નાદાઃ) શત્રૂણાં પ્રાણહરાઃ । યેન સુખં હનિષ્યથ । હનૂમાન્ તદા પાંડવનંદનં એવ આભાષ્ય, ભીમં માર્ગે આખ્યાય, તત્ર એવ અન્તરધીયત ॥

અર્થ—જે (શબ્દ) શત્રુઓને પ્રાણ હરણ કરવાવાળો છે, જેવડે તું મુખથી શત્રુઓને હણી શકશે. હનુમાન ત્યારે પાંડવ-કુમારને એમ કહીને, ભીમને માર્ગે ખતાવીને, ત્યાંજ અદ્રશ્ય થઈ ગયો.

अर्जुन उवाच ।

ततोऽहं स्तूयमानस्तु तत्र तत्र महर्षिभिः ।

अपश्यमुदधिं भीममपां पतिमथाव्ययम् ॥ १ ॥

(મ. ભારત વન. અ. ૧૬૯)

અન્વય.—તતઃ અહં ઋષિભિઃ તત્ર તત્ર સ્તૂયમાનઃ તુ અપાં પતિં અવ્યયં ભીમં ઉદધિં અથ અપદ્યમ્ ॥

અર્થ—પછી મેં ઋષિઓ પડે જાયે પ્રશંસા પામીને જગનાં સ્વામી અવ્યય ભવાનક સમુદ્રને જોયો.

ફેનવત્યઃ પ્રકીર્ણાશ્ચ સંહતાશ્ચ સમુત્થિતાઃ ।

ઝર્મયશ્ચાત્ર દૃશ્યન્તે વલ્ગન્તે ઇવ પર્વતાઃ ॥ ૨ ॥

અન્વયઃ— ફેનવત્યઃ પ્રકીર્ણાઃ ચ સંહતાઃ ચ સમુત્થિતાઃ
ઝર્મયઃ ચ અત્ર પર્વતાઃ વલ્ગન્તે ઇવ દૃશ્યન્તે ॥

અર્થ—શીલુથી ચુકત, ખીજમાં મળેલા, એક ખીજ નોડે અથ-
ડાતા, ઉંચે ઉઠનારા મોજા વલ્ગના પર્વતની જેમ નજરે ચડે છે. ,

નાવઃ સહસ્રશસ્ત્ર રત્નપૂર્ણાઃ સમન્તતઃ ।

તિમિંગિલાઃ કચ્છપાશ્ચ તથા તિમિતિમિંગિલાઃ ॥ ૩ ॥

અન્વયઃ— તત્ર સમન્તતઃ રત્નપૂર્ણાઃ સહસ્રશઃ નાવઃ । તથા
તિમિંગિલાઃ કચ્છપાઃ તિમિતિમિંગિલાઃ (દૃશ્યન્તે) ॥

અર્થ— ત્યાં ચારે બાજુ રત્નોથી ભરેલી હુબરો નૌકાએ
અને મોટી માછલી, કાચંબા અને મગરમચ્છ દેખાય છે.

વાંચકે આ શ્લોકોને સારી પેઠે વાંચવા અને જાતે સમજવાનો
પ્રયત્ન કરવો. અર્થ જોયા વગરજ શ્લોકોનો અર્થ સમજવાનો યત્ન
કરવો. '

પાઠ ૧૧

મકારાન્તઃ પુલ્લિંગઃ ' કિમ્ ' શબ્દઃ ।

૧ કઃ	કૌ	કે
૨ કમ્	"	કાન્
૩ કેન્	કાભ્યામ્	કૈઃ
૪ કસ્મૈ	"	કેભ્યઃ
૫ કસ્માન્	"	"
૬ કસ્ય	કયોઃ	કેપામ્
૭ કસ્મિન્	"	કેષુ

૧ તવ કસ્મિન્ અગે રોગઃ સમદ્રૂતઃ ? = તારા કયા અંગમાં રોગ થયો છે ?

૨ કેવાં ક્ષત્રિયાણાં एतानि શસ્ત્રાણિ ! = કયા ક્ષત્રિયોનાં આ શસ્ત્ર છે ?

૩ કેષુ કેષુ ગૃહેષુ મનુષ્યા વસન્તિ ? = કયા કયા મકાનોમાં માણસો વસે છે.

૪ કસ્યચિન્ કિમપિ ન દરશીયમ્ = કોઈનું કંઈ પણ દુરલ્લભરૂં થોડું નથી.

તે " કિમ્ " શબ્દની નારીજાતિનાં રૂપો આ પ્રમાણે છે.

૧ કા	કે	કાઃ
૨ કામ્	"	"

૩ કયા	કામ્યામ્	કામિઃ
૪ કસ્યૈ	”	કામ્યઃ
૫ કસ્યાઃ	કામ્યામ્	કામ્યઃ
૬ ”	કયોઃ	કાસામ્
૭ કસ્યામ્	”	કાસુ

૧ કાસુ વાપીપુ જલં ન વિદ્યતે ? = કથી વાવોમાં પાણી નથી ?

૨ કાસાં કન્યકાનાં એપ શબ્દઃ ? = કથી કુમારિકાઓનો આ અવાજ છે ?

૩ કામિઃ કયામિઃ ત્વયા સ્વમતં પ્રતિપાદિતમ્ ? = કથી કયા-ઓમાંથી તે તારે મત ક્યો ?

એમ “ કિમ્ ” શબ્દની નાન્યતર જાતિનાં રૂપો નીચે પ્રમાણે થાય છે.

૧ કિમ્	કે	કાનિ
૨ ”	”	”

(બાકીનાં રૂપો નરજાતિનાં જેમજ થાય છે.)

૧ કાનિ પુસ્તકાનિ ત્વયા પઠિતાનિ ? = ક્યાં પુસ્તકો તે વાંચ્યાં ?

૨ કે ફલે ત્વયા ભક્ષિતે ? = ક્યાં (એ) ફળ તે ખાધાં ?

૩ કિં નિમિત્ત ત્વં તત્ર ન ગચ્છસિ ? = કયા કારણે તું ત્યાં જતો નથી ?

૪ કાનિ કાનિ દેવતાનિ ત્વં પૂજયાસિ ? = કયા કયા દેવને તું પૂજે છે ?

મકારાન્તઃ પુલ્લિંગ ' હૃદમ્ ' શબ્દઃ ।

(હૃદં = તે)

૧ અયમ્	હૃમૌ	હમે
૨ હમમ્, એનમ્	હૃમૌ, એનૌ	હમાન્, એનાન્
૩ અનેન, એનેન	આમ્યામ્	આમિ.
૪ અસ્મે	"	અમ્ય
૫ અસ્માત્	"	"
૬ અસ્ય	અનયૌ, એનયૌ	એપામ્
૭ અસ્મિન્	" "	એપુ

૧ અયં પુરુષ અત્ર કિં કરોતિ ? = આ માણસ અહીં શું કરે છે ?

૨ હૃમૌ બાલકૌ અત્ર પટતઃ = આ (બે) બાળક અહીં લથે છે.

૩ અસ્માન્ નગરાન્ ત્વં કિં નયાસિ ? = આ શહેરમાંથી તું શું લઈ જશે ?

૪ એપા શત્રૂણાં શિરાંસિ છેદ્યામિ = આ શત્રુઓનાં મસ્તક છેદું છું.

' હૃદં (આ) ' શબ્દના સ્ત્રીલિંગનાં રૂપ જુઓ—

૧ હયમ્	હમે	હમાઃ
૨ હમામ્, એનામ્	" એ	" એના.
૩ અનયા, એનયા	આમ્યામ્	આમિ:

૪ અસ્યૈ	”	આભ્યઃ
૫ અસ્યાઃ	”	”
૬ - ”	અનયોઃ, એનયોઃ	આસામ્
૭ અસ્યામ્	”	આસુ

- ૧ હમાઃ શિક્ષયા સંપન્નાઃ સ્ત્રિયઃ = આ શિક્ષિત સ્ત્રીઓ છે.
 ૨ આસાં વિવાહઃ શ્વઃ ભવિષ્યતિ = એના વિવાહ કાલે થશે.
 ૩ આસુ સ્ત્રીપુ વિશ્વાસઃ કર્નવ્યઃ = આ સ્ત્રીઓમાં વિશ્વાસ કરવો
 થાય છે.

- ૪ હયં નારી પતિગૃહં ગચ્છતુ = આ સ્ત્રી પતીને ઘેર જાય.
 ૫ અસ્યૈ નૃતનં વરં દેહિ = એને માટે નવાં વસ્ત્રો આપ.
 ૬ આભ્યાં અન્નં યાચિતં = આ (સ્ત્રીઓએ) અન્ન માંગ્યું.

‘ હદં ’ શબ્દનાં નાન્યતર ભતિનાં ૩૫ આ છે—

૧ હદમ્	હમે	હમાનિ
૨ હદમ્, એનમ્	હમે, એને	હમાનિ, એનાનિ
૩ એનેન, એનેન	આભ્યામ્	આભિઃ

ખાદીની વિભક્તિઓનાં ૩૫૦ નરભતિનાં જેમજ થાય છે.

- ૧ હદં સ્થાનં મયા પ્રાપ્તં = આ સ્થાન મેં પ્રાપ્ત કર્યું.
 ૨ હમાનિ ફલાનિ ત્વં ભક્ષય = આ ફળ તું ખા.
 ૩ હદં નગરં કસ્ય રાજ ? = આ શહેરમાં કોનું રાજ્ય છે ?

संस्कृत-वाचन-पाठः ।

भीमसेनस्तु तस्य महात्मनस्तद्वाक्यं श्रुत्वा प्रहृष्टेनान्तरात्मना
हनूमन्तं प्रत्युवाच । हे वानरपुङ्गवे ! मम सर्वं कार्यं त्वयैव
कृतम् । हे महाबाहो ! ते स्वस्त्यस्तु । कामये त्वां, मे प्रसीद ।
हे वीर्यवान् ! त्वया नाथेन सर्वे पाण्डवाः सनाथाः । वर्य
सर्वान् परान्तवैव तेजसा विजेष्यामः । एवमुक्तस्तु हनूमान्
भीमसेनमभाषत । भ्रातृत्वात्सौहृदाच्चैव तव प्रियं करिष्यामि ।
परशक्तिसमाकुलां शत्रूणां चमूं विगाह्य, हे महाबल ! यदा त्वं
सिंहरवं करिष्यासि तदाऽहं स्वरवेण तव रवं वृंहयिष्यामि ।
विजयस्य ध्वजस्थश्च दारुणाघादान्मोक्षयामि । ये नादाः शत्रूणां
प्राणहरा, येन सुखं हनिष्यथ । हनूमान्तदा पाण्डवनन्दनमेवमा-
भाष्य, भीमं मार्गमाख्याय, तत्रैवान्तरधीयत ।

संधि क्षेत्वां वाक्ये

- १ मम सर्वं कार्यं त्वयैव कृतम् । कृतं त्वयैव सर्वं मम कार्यम् ।
सर्वं मम कार्यं कृतं त्वयैव ।
- २ त्वया नाथेन सर्वे पाण्डवाः सनाथाः । सनाथाः सर्वे
पाण्डवास्त्वया नाथेन । नाथेन त्वया सर्वे सनाथाः
पाण्डवाः ।
- ३ ते स्वस्त्यस्तु । अस्तु स्वास्ति ते ।

પાઠ ૧૨

‘સકારાન્તઃ પુલ્લિંગો ‘અદસ્’ શબ્દઃ ।

(અદસ્ - તે)

અસૌ	અમૂ	અમી
અમુમ્	અમૂ	અમૂન્
અમુના	અમૂભ્યામ્	અમીભિઃ
અમુષ્મૈ	”	અમીભ્યઃ
અમુષ્માત્	”	”
અમુષ્ય	અમુયોઃ	અમીપામ્
અમુષ્મિન્	”	અમીષુ

અસૌ પુરુષઃ ધાર્મિકઃ આસ્તિ = તે પુરુષ ધાર્મિક છે.

અમીપાં ચિત્તાનિ કૂરાણિ સન્તિ = તેઓનું મન ક્ષાતકી (કૂર) છે.

અમુષ્મિન્ લોકે સુખં ભવતુ = તે લોકમાં સુખ મળે.

અમીભ્યઃ વાલકેભ્યઃ પયઃ દેહિ = બાળકોને દૂધ આપો.

અમુષ્માત્ લોકાત્ ત્વં આગત = તે લોકમાંથી તું આવ્યો.

“અદસ્” શબ્દનાં નારી વ્યતિનાં રૂપ બુદ્ધિ—

અસૌ	અમૂ	અમૂ
અમુમ્	”	”
અમુયા	અમૂભ્યામ્	અમૂભિઃ
અમુષ્યૈ	”	અમૂભ્યઃ

संस्कृत-वाचन-पाठः ।

भीमसेनस्तु तस्य महात्मनस्तद्वाक्यं श्रुत्वा प्रहृष्टेनान्तरात्मना
 हनूमन्तं प्रत्युवाच । हे वानरपुङ्गवे ! मम सर्वं कार्यं त्वयैव
 कृतम् । हे महाबाहो ! ते स्वस्त्यस्तु । कामये त्वां, मे प्रसीद ।
 हे वीर्यवान् ! त्वया नाथेन सर्वे पाण्डवाः सनाथा । वर्यं
 सर्वान् परान्तवैव तेजसा विजेष्याम । एवमुक्तस्तु हनूमान्
 भीमसेनमभाषत । भ्रातृत्वात्सौहृदाच्चैव तव प्रियं करिष्यामि ।
 परशक्तिसमाकुलां शत्रूणां चमूं विगाह्य, हे महाबल ! यद्वा त्वं
 सिहरत्वं करिष्यासि तद्वाऽहं स्वरवेण तव रत्वं वृंहयिष्यामि ।
 विजयस्य ध्वजम्यश्च दारुणाच्चादान्मोक्षयामि । ये नादाः शत्रूणां
 प्राणहरा, येन सुखं हनिष्यथ । हनूमान्तदा पाण्डुवनन्दनमेवमा-
 भाष्य, भीमं मार्गमाप्स्यथ, तत्रैवान्तरधीयत ।

अंधि केशां वाक्येः

- १ मम सर्वं कार्यं त्वयैव कृतम् । कृतं त्वयैव सर्वं मम कार्यम् ।
 सर्वं मम कार्यं कृतं त्वयैव ।
- २ त्वया नाथेन सर्वे पाण्डवाः सनाथा । सनाथा सर्वे
 पाण्डवास्त्वया नाथेन । नाथेन त्वया सर्वे सनाथा
 पाण्डवाः ।
- ३ ते स्वस्त्यस्तु । अस्तु स्वस्ति ते ।

પાઠ ૧૨

‘સકારાન્તઃ પુલ્લિંગો ‘અદસ્’ શબ્દઃ ।

(અદસ્ - તે)

૧ અસૌ	અમૂ	અમી
૨ અમુમ્	અમૂ	અમૂન્
૩ અમુના	અમૂભ્યામ્	અમીભિઃ
૪ અમુમ્	”	અમીભ્યઃ
૫ અમુપ્માત્	”	”
૬ અમુપ્ય	અમુયોઃ	અમીપામ્
૭ અમુપ્મિન્	”	અમીપુ

૧ અસૌ પુરુષઃ ધાર્મિકઃ આસ્તિ = તે પુરુષ ધાર્મિક છે.

૨ અમીપાં ચિત્તાનિ કૂરાણિ સન્તિ = તેઓનું મન ધાતડી (કૂર) છે.

૩ અમુપ્મિન્ લોકે સુખં ભવતુ = તે લોકમાં સુખ મળે.

૪ અમીભ્યઃ બાલકેભ્યઃ પયઃ દેહિ = બાળકોને દૂધ આપે.

૫ અમુપ્માત્ લોકાત્ ત્વં આગતઃ = તે લોકમાંથી તું આવ્યો.

“ અદસ્ ” શબ્દનાં નારી જાતિનાં ૩૫ બુદ્ધિ—

૧ અસૌ	અમૂ	અમૂ.
૨ અમુમ્	”	”
૩ અમુયા	અમૂભ્યામ્	અમૂભિ
૪ અમુપ્ય	”	અમૂમ્

૫ અમુખ્યા:

"

૬ "

અમુયો:

"

અમૂપામ્

૭ અમુખ્યામ્

"

અમૂપુ

પાછલાં રૂપોમાં અને આ રૂપોમાં જે ફરક છે, તે વાંચકે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું.

૧ અમૂપાં સ્ત્રીણાં એતત્ ધનં = તે સ્ત્રીઓનું આ ધન છે.

૨ અમુખ્યાઃ વાપિકાયાઃ એતન્ જલં = તે કુવાનું આ પાણી છે.

૩ અમૂપુ માલાસુ મુગંધયુક્તાનિ પુષ્પાણિ ન સન્તિ = તે માળા-
ઓમાં મુગંધવાળાં ફૂલ નથી.

૪ અમ્ નદ્ય કુપ્પકાઃ સંજાતાઃ = તે નદીઓ સુકાય ગઈ છે.

"અદસ્" શબ્દની નાન્યતર જાતિનાં રૂપો—

૧ અદઃ

અમ્

અમૂનિ

૨ "

"

"

૩ અમુના

અમૂખ્યામ્

અમીભિઃ

ખાકીના વિલકિતઓનાં રૂપો નર જાતિનાં જેમજ થાય છે.

૧ અમૂનિ પુષ્પાણિ અગ્ર મૂપકેન મક્ષિતાનિ = તે ફૂલો અહીં
ઉદરે ખાધાં.

૨ અદઃ તવ સ્થાનં = તે તારું સ્થાન છે.

દકારાન્તઃ પુલ્લિંગઃ 'એતદ્' શબ્દઃ ।

(એતત્- આ)

૧ એપ

એતૌ

એતે

૨ એતમ્, એનમ્

એતૌ, એનૌ

એતાન્, એનાન્

३ एतेन, एनेन	एताभ्याम्	एतैः
४ एतस्मै	"	एतेभ्यः
५ एतस्मात्	"	"
६ एतस्य	एतयोः, एनयोः	एतेषाम्
७ एतस्मिन्	" "	एतेषु

१ एते राजानः युद्धाय गच्छन्ति = आ राजाओ लडवा जाय

२ एतस्मात् स्थानात् त्वं शस्त्राणि नय = आ जग्याओ थी तुं
शस्त्रो लय जा.

३ एतेभ्यः ग्रामेभ्यः शूराः पुरुषाः एकीभूताः = आ गाभोभां-
शूर पुरुषो ओक थय गया.

४ एतेषां पुस्तकानां पृष्ठानि केन कृतानि ? = आ पुस्तकोनां
पानां कोणे काभ्या ?

“ एतद् ” शब्दनां नारी-जातिनां रूपे लुओ—

१ एषा	एते	एताः
२ एताम्, एनाम्,	एते, एने	एता, एनाः
३ एतया, एनया	एताभ्याम्	एताभि
४ एतस्यै	"	एताभ्यः
५ एतस्या.	"	"
६ " "	एतयोः, एनयोः	एतासाम्
७ एतस्याम्	" "	एतासु -

१ एतासु ओषधीषु रसः न विद्यते = आ औषधिओभां रस नथी.

- ૨ एतासां मर्कटानाम् नर्तनं अद्य भविष्यति = આ વાંદરીઓનો
નાચ આજે થશે.
૩ एताभिः स्त्रीभिः गायनं न कृतं = આ સ્ત્રીઓએ ગાયન
ગાયું નહિ.

“ एतत् ” शब्दनी नान्यतर लतिनां रूपो—

१ एतत्	एते	एतानि
२ "	"	"

બાકીનાં રૂપો નરજાતિની માફક થાય છે.

- ૧ एतानि पाद्याणि घृतेन पूर्य = આ વાસણુ ઘીથી ભર.
૨ एतत् अलं शुद्धं न वर्तते = આ જથ્થો ચોખ્ખું નથી.
૩ एते अंगुलीयके कस्य स्तः = આ (બે) આંગળીઓ
કેની છે ?

આ પ્રમાણે " सर्वनाम्ने " નાં રૂપો થાય છે. વાંચક એને ઉપયોગ કરીને વાક્યો બનાવી શકશે. સંસ્કૃતમાં વારંવાર એનો ઉપયોગ આવે છે, તેને ભેતાં વાંચ્ય યાદ આવવું જોઈએ કે આ શબ્દની આ વિભક્તિનું આ રૂપ છે.

संस्कृत-वाचन-पाठः ।

(૧)

अजुन ठ्वाच- ततोऽहमपिभिस्तत्र तत्र स्तूयमानस्तु अपां
पतिमप्ययं भीममुदविमथापदयम्। फेनवत्यः प्रकीर्णाश्च संहताश्च
समुत्थिता ऊर्मय अत्र पर्वता वल्गन्त इव दृश्यन्ते । तत्र सम-

न्ततो रत्नपूर्णाः सहस्रशो नावः । तथा तिमिंगिलाः कच्छपा-
स्तिमितिमिंगिलाश्च दृश्यन्ते ।

(२)

सनत्कुमार उवाच- क्षत्रियेण सहितं ब्रह्म, तथा च ब्रह्मणा
सह क्षत्रं, संयुक्तौ शत्रून् दहतः, अग्निमारुतौ वनानीव । धृतरा-
ष्ट्राभ्यनुज्ञाताः प्राप्तराज्याः परन्तपाः पाण्डवाः कृष्णया सह
खाण्डवप्रस्थे रेमिरे ।

कथा ।

महाराष्ट्र देशे सातारा मंडले आँध नामकः एकः ग्रामः अस्ति ।
तत्र एकः सर्वशास्त्रपारंगतः अनन्तशर्मा नामकः कः चित् पंडितः
निवसति । तस्य सुशीला नाम्नी एका कन्या रूपेण गुणैश्च
शोभना भासीत् । तस्य पंडितस्य गृहे बहवः छात्राः शास्त्रा-
ध्ययनं कुर्वाणा आसन् । स सर्वेषां अपि विद्यार्थिनां अन्नवस्त्रा-
दिकं प्रदाय, तान् पुत्रवत् परिपाल्य अध्यापयति स्म । तस्य
गृहे दिवारात्रं विविधशास्त्राणां पाठः प्रचलति स्म । बाल्यादारभ्य
पितुः समीपं उपविश्य सर्वान् शास्त्रपाठान् सा पुत्री शृणोति
स्म । तेन सा सर्वेषु शास्त्रेषु पारंगता संजाता ।

૫૧૪ ૧૩

સનત્કુમાર ઉવાચ—

બ્રહ્મ ક્ષત્રેણ સહિતં ક્ષત્રં ચ બ્રહ્મણા સહ ।
 સંયુક્તૌ દહતઃ શત્રૂન્વનનીયાગ્નિમારુતૌ ॥ ૨૫ ॥
 (મહાભારત વન. અ. ૧૮૫)

સંસ્કૃત-ટીકા- ક્ષત્રેણ ક્ષત્રિયવર્ણેન સહિતં બ્રહ્મ સહિતઃ
 બ્રાહ્મણવર્ણઃ, તથા ચ બ્રાહ્મણા બ્રાહ્મણવર્ણેન સહ ક્ષત્રં ક્ષત્રિયવર્ણઃ
 યદા ભવતિ તદા દ્વૌ અપિ સંયુક્તૌ શત્રુન્ દહતઃ અમિત્રાન્
 દહન્તૌ । યથા અગ્નિમારુતૌ અગ્નિઃ ચ મારુતઃ ચ અગ્નિમારુતૌ
 અગ્નિવાયુ ધમાનિ અરણ્યાનિ દહતઃ તદ્વન્ બ્રાહ્મણક્ષત્રિયૌ મિલિત્વા
 શત્રૂન્ દહતઃ ।

અર્થ— બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયની સાથે અને ક્ષત્રિય બ્રાહ્મણની સાથે
 મળીને શત્રુઓને બાળે છે, જેવી રીતે અગ્નિ અને વાયુ જ ગરોળે
 બાળે છે.

વૈશંપાયન ઉવાચ—

ધૃતરાષ્ટ્રાભ્યનુજ્ઞાતાઃ કૃષ્ણયા સહ પાન્ડવાઃ ।
 રેમિરે શ્વાન્ડવપ્રસ્થે પ્રાપ્તરાજ્યાઃ પરંતપાઃ ॥ ૫ ॥
 (મ. મા. આદિ અ. ૨૧૦)

સંસ્કૃત ટીકા- ધૃતરાષ્ટ્રાભ્યનુજ્ઞાતાઃ ધૃતરાષ્ટ્રેણ અભ્યનુજ્ઞાતાઃ
 રાજા ધૃતરાષ્ટ્રેણ આજ્ઞાપિતાઃ પાન્ડવાઃ પન્ડુપુત્રાઃ ધર્મરાજાદયઃ

કુંતીપુત્રાઃ, કૃષ્ણયા દ્રૌપદ્યા સહ, પ્રાપ્તરાજ્યાઃ પ્રાપ્તં લઘ્વં રાજ્યં
યૈઃ તે પ્રાપ્તરાજ્યાઃ લઘ્વરાજ્યાઃ, પરંતપાઃ પરં શ્રેષ્ઠં તપઃ યેપાં તે
પાંડવાઃ, સ્વાંડવપ્રસ્થે દેશવિશેષે રેમિરે હર્ષિતાઃ ભૂત્વા રાજ્યં ચક્રુઃ ।

અર્થ— ધૃતરાષ્ટ્રની આજ્ઞા મેળવથી રાજ્ય મેળવી દ્રૌપદીની
સાથે શ્રેષ્ઠ તપ કરનારા બધા પાંડવો પાંડવપ્રસ્થમાં રહેવા લાગ્યા
(આનન્દ કરવા લાગ્યા.)

પ્રાપ્ય રાજ્યં મહાતેજાઃ સત્યસન્ધો યુધિષ્ઠિરઃ ।

પાલયામાસ ધર્મેણ પૃથિવીં બ્રાતૃભિઃ સહ ॥ ૯ ॥

સંસ્કૃત-ટીકા— મહાતેજાઃ મહત્ તેજ. યસ્ય સઃ બૃહત્તેજાઃ
સત્યસન્ધઃ સત્યપ્રતિજ્ઞઃ યુધિષ્ઠિરઃ ધર્મરાજા બ્રાતૃભિઃ મીમાર્જુના-
દિભિઃ સહ રાજ્યં પ્રાપ્ય ધર્મેણ ધર્માનુકૂલેન રાજ્યશાસનેન પૃથિવીં
ભૂમિં રાજ્યં પાલયામાસ પાલિતવાન્ ।

અર્થ— મોટા પ્રભાવશાળી અને સત્ય પ્રતિજ્ઞા યુક્ત ધર્મરાજ
લાઇએ સાથે રાજ્ય મેળવવાને ધર્માનુકૂળ રીતથી (કરજ પ્રમાણે)
પૃથ્વીનું રક્ષણ કરવા લાગ્યા.

જિતારયો મહાપ્રાજ્ઞાઃ સત્યધર્મપરાયણાઃ ।

સુદં પરમિકાં પ્રાપ્તાસ્તત્રોપુઃ પાંડુનંદનાઃ ॥ ૭ ॥

સંસ્કૃત ટીકા— જિતારયઃ જિતાઃ વિજિતાઃ પરાજિતાઃ અરય-
શત્રવઃ યૈઃ તે જિતારયઃ પરાજિતશત્રવઃ, મહાપ્રાજ્ઞાઃ મહાજ્ઞાનિનઃ,
સત્યધર્મપરાયણાઃ સત્યશ્ચ અર્સા ધર્મશ્ચ સત્યધર્મઃ સત્યધર્મપાલને
પરાયણાઃ પરાકાષ્ઠાં ગતાઃ, પાંડુનંદનાઃ પંડોઃ પુત્રાઃ, પરમિકાં

मुदं प्राप्ताः अतीव हर्षिताः, तव खांडवप्रस्थे एव ऊपु निवासं
चक्रुः ।

अर्थ— शत्रुघोने हरावनारा, तीम बुद्धिशास्त्री तथा सत्य-
धर्म तु आचरण करवावाणा पांडवे। घण्टा आनंदशी रहवा
लाव्या।

कुर्वाणाः पौरकार्याणि सर्वाणि पुरुषर्षभाः ।

आसांचक्रुर्महाहंपु पार्थिवेष्व्वासनेषु च ॥ ८ ॥

संस्कृत टीका- पुरुषर्षभाः पुरुषेषु श्रेष्ठाः पांडवाः, सर्वाणि
अखिलानि पौरकार्याणि पौराणां नगरनिवासिनां जनानां
कार्याणि, कर्माणि तेषां हितार्थं करणीयानि कर्माणि, कुर्वाणाः
कुर्वन्त ते पांडवाः महाहंपु श्रेष्ठेषु पार्थिवेषु आसनेषु आसांचक्रुः
उपविष्टाः ।

अर्थ— मानवीओभां श्रेष्ठ पांडव, नागरीकेनां सर्व अर्थो
करतां करतां उच्च जग्याओओ भेसवा लाव्या।

अथ तेषूपविष्टेषु सर्वेष्वेव महात्मसु ।

नारदस्त्वथ देवर्षिराजगाम यदृच्छया ॥ ९ ॥

संस्कृत टीका- अथ अनन्तरं किञ्चित् कालात् ऊर्ध्वं सर्वेषु
तेषु महात्मसु पांडवेषु आसनेषु उपविष्टेषु यदृच्छया अथ देवर्षिः
नारद आजगाम आगतः ।

अर्थ— हेतलोड मभय वीज्या वाद तेओ सर्वे आसने। पर
ओहा हुता ओटलाभां स्वेच्छशी देवर्षि नारद आवी पडोव्या।

આસનં રુચિરં તસ્મૈ પ્રદદૌ સ્વં યુધિષ્ઠિરઃ ।
 દેવર્ષેરુપવિષ્ટસ્ય સ્વયમર્ચ્યં યથાવિધિ ॥ ૧૦ ॥

સંસ્કૃત-ટીકા- તસ્મૈ નારદાય સ્વં સ્વકીયં રુચિરં સુંદરં આસનં
 યુધિષ્ઠિરઃ ધર્મરાજઃ પ્રદદૌ । ઉપવિષ્ટસ્ય દેવર્ષેઃ નારદસ્ય સ્વયં
 યથાવિધિ, વિધિં અનતિક્રમ્ય યથા ભવતિ તથા, અર્ચ્યં પૂજાં
 ચ પ્રદદૌ ।

અર્થ—તે નારદને માટે પોતાનું સુંદર આસન યુધિષ્ઠિરે
 આપ્યું અને દેવર્ષિ નારદ બેઠાં. પછી પોતે યથાવિધિ તેમની પૂજા
 કરી.

વાંચકે આ શ્લોકોનો સારી પેઠે અભ્યાસ કરવો. જાની શકે
 ત્યાંસુધી અર્થ જોયા વગર શ્લોક સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો.
 અહીં પ્રયત્નથી શ્લોકોનો અર્થ સહેલાઈથી સમજાશે.

વાચન પાઠઃ ।

ક્ષત્રેણ સહિતં વ્રહ્મ, ક્ષત્રં ચ વ્રહ્મણા સહ, સંયુક્તૌ શઘ્નૂ દહતઃ,
 અગ્નિમારુતૌ વનાનીવ । ધૃતરાષ્ટ્રાઽભ્યનુજ્ઞાતાઃ પાણ્ડવાઃ કૃષ્ણયા
 દ્રૌપદ્યા સહ સ્વાણ્ડવપ્રસ્યે પરંતપાઃ પ્રાક્તરાજ્યાઃ રેમિરે । મહા-
 તેજાઃ સત્યસંધો યુધિષ્ઠિરઃ રાજ્યં પ્રાપ્ય ભ્રાતૃભિઃ સહ પૃથિવીં
 ધર્મેણ સહ પાલયામાસ ।

પાઠ ૧૪

વૈદેહીહરણમ્ ।

તતઃ ઉદગ્રવિક્રમઃ રામઃ ત્રિવિનતં ચાપં આદાય સુવર્ણમૃગં
અનુજગામ । તતઃ મહાવને આવેશ્ય આવેશ્ય ધાવન્તં, શક્તિં,
સમુદ્ધ્રાન્તં, અમ્બરં ઉત્પતન્તં કેપુચિન્ વનોદેશેષુ હૃદયમાનં
અહૃદયં ચ મુહૂર્તાત્ એવ સર્માપં, મુહૂર્તદેવ દૂરાત્ પરિહૃદયમાનં તં
એવ મૃગં ઉદ્દિશ્ય રામઃ જ્વલન્તં પન્નગં ઇવ જ્વલિતં દીપ્તં ગ્રહ્યવિ-
નિમિત્તં શરં ચાપે સુહૃદં સંઘાય મુમોચ । સ શરોત્તમઃ મૃગરૂપસ્ય
મારીચસ્ય હૃદયં વિભેદ । સ ચ મરણકાલં પ્રાપ્તે વિજ્ઞાય રાઘવસ્ય
સદૃશં ' હા સીતે ! હા લક્ષ્મણ ! ' इत्येवं स्वनं चकार । हा सीते !

વૈદેહી—હરણ

ત્યારે અતિપરાક્રમ રામ ત્રિલંગ બાણને ઉપાડીને સુવર્ણમૃગ-
ની પાછળ પડ્યા. ૫ ગાઢ વનમાં જોઈ જોઈને દોડતાં, શંકાશીલ-
ગનીને, ગભરાઈને, આકાશમાં છલાંગ મારતાં કોઈક વનમાંગોમાં
નજરે પડતાં, અને કોઈકમાં અદૃશ્ય થતાં, ઘડીક માં નજીક તો
ઘડીકમાં દૂર નજરે પડતાં તે હરણને તાડીને રામે ગુસ્સે બનેલા
નાગની માફક ગુસ્સે થઈને, પ્રકાશિત બ્રહ્માર્નિમિત બાણને ધનુષ-
પર સારી રીતે ચઢાવતાં, તાડીને માર્યું. તે ઉત્તમ બાણે હરણકપી
મારીચનું હૃદય ચીરી નાખ્યું ! તેનાથી મરણવેળા આવી પહોંચી
છે, એમ જાણી રામના બેવો 'હે સીતા ! હે લક્ષ્મણ !' આ પ્રમાણે

હા લક્ષ્મણ !' ઇતિ એવં આક્રોશં શ્રુત્વા સીતા કથં ભવેત્, મહાવાહુઃ લક્ષ્મણશ્ચ કાં અવસ્થાં ગમિષ્યતિ, ઇતિ ચિન્તયન્તં રામં તીવ્રં વિપાદજં ભયં આવિવેશ । તતઃ રાઘવઃ ત્વરમાણઃ જન-સ્થાનં પ્રતસ્યે । સીતા તુ તત્ વને મર્તુઃ સદૃશં આર્તસ્વરં વિશ્વાય લક્ષ્મણં ઉવાચ ' ગચ્છ, જાનીહિ રાઘવમ્ । ક્રોશતઃ પરમાર્તસ્ય તસ્ય રામસ્ય મયા શબ્દઃ સામ્પ્રતં એવ શ્રુતઃ । વને આક્રન્દમાનં, ભ્રાતરં ત્વં ત્રાતું અર્હસિ । ત્વં તં શરણૈપિણં ભ્રાતરં ક્ષિપ્રં અભિ-ધાય । ' તથોક્તઃ લક્ષ્મણ તુ ભ્રાતુઃ શાસનં, " સીતાં વિહાય ન કુત્રાપિ ગન્તવ્યં " ઇતિ તાં વિશ્લાપ્ય ન જગામ । તતઃ તત્ર હુમિતા જનકાત્મજા તં ઉવાચ । ' યઃ ત્વં અસ્થ્યાં અવસ્થાયાં ભ્રાતરં નાભિપદ્યસે, તત્ નૂનં મત્કૃતે લોભાત્ નાનુગચ્છસિ ।'

નો અવાજ કયો, ' હે સીતા ! ' એવો અવાજ સાલગીને સીતાની શી સ્થિતિ થશે અને લક્ષ્મણ કયી અવસ્થા પામશે, એવો વિચાર કરતાં રામમાં કઠોર શોકથી ઉત્પન્ન થતા ભયે પ્રવેશ કર્યો. ત્યારે રામ ઉતાવળ કરતાં, આશ્રમ તરફ ચાલી નીકળ્યા. સીતા વનમાં પતિના અવાજ જોવો તે દુઃખકર શબ્દને ઓળખીને લક્ષ્મણને કહેવા લાગી - ' જા, રામની તપાસ કર. અત્યંત દુઃખી અવાજ કરતા રામનો અવાજ મેં અત્યારે જ સાંભળ્યો છે. વનમાં દુઃખથી રડતા ભાઈની તારે રક્ષા કરવી જોઈએ. તું તે મદદની ઇચ્છાવાળા ભાઈ પાસે જલ્દી જા ' આ પ્રમાણે કહેવાયેલા લક્ષ્મણ, ભાઈની આજ્ઞા છે, કે "સીતાને છોડીને ક્યાંય પણ જઈશ નહિ " એમ તેને જણાવીને ગયો નહીં. ત્યારે ત્યાં નાનુશ જનેલી જનકપુત્રી તેને કહેવા લાગી - ' જો તું આવી અવસ્થામાં ભાઈની પાસે નહીં જશે,

एवं तुवाणां चाप्पशोकसमन्वितां त्रस्तां मृगवधूं ह्य सीतां
 लक्ष्मणः अत्रवीत् । ‘ हे वैदेहि ! पन्नगैः असुरैः, गन्धर्वैः,
 देवदानवराक्षसैश्च तव भर्ता जेतुं अशक्यः अत्र न संशयः ।
 रामः समरे अवध्यः अस्ति, तस्मात् त्वं एवं वक्तुं न अर्हसि ।
 त्वां च अस्मिन् वने राघवं विना हातुं न अहं उत्सहे । महावने
 विविधा वाचः राक्षसा व्याहरन्ति । तस्मात् न त्वं एवं चिन्त-
 यितुं अर्हसि । ’ एवं लक्ष्मणेन उक्ता तु क्रुद्धा संरक्तलोचना
 सत्यवादिनं लक्ष्मणं मरुपं वाक्यं अत्रवीत् । ‘ अनार्य ! वृशंस !
 रामस्य महन् व्यसनं दृष्ट्वा एतानि वाक्यानि प्रभापसे । हे
 लक्ष्मण ! त्वद्विधेषु नित्य प्रच्छन्नचारिणु वृशसेषु सपत्नेषु यत् पापं

તે નહીં મારે માટેના લોકને ખાતર જતો નથી. ’ આ પ્રમાણે
 બોલતી, આંમુઓ અને શોકલરી, ળીધેલી હરણી જેવી સીતાને
 લક્ષ્મણે કહ્યું - ‘ હે વૈદેહિ ! નાગ, રાક્ષસ, ગન્ધર્વ, દેવ, દાનવ
 અને રાક્ષસોથી તારે સ્વામી છતાંયે અશક્ય છે. એમાં અંશય
 નથી. રામ લડાઈમાં મારી શકતો નથી. માટે તારે આ પ્રમાણે
 બોલવું ન જોઈએ, અને તને હું આ વનમાં રામ વિના એકલી
 મૂકવા આહતો નથી. આ મહાવનમાં વિવિધ વાણીઓ રાક્ષસો
 બોલે છે. માટે તારે આ પ્રમાણે ચિન્તા કરવી ન જોઈએ. આ
 મુજબ લક્ષ્મણથી કહેવાયેલી, શુરને ઘેરેલી, લાલ આંખો કરીને
 સત્ય વક્તા લક્ષ્મણને કઠોર વાક્ય કહેવા લાગી - ‘ દુષ્ટ ! પાપી !
 હું જાણું છું કે રામપર આવી પડેલી ભારે આપત્તિ જોઇને એવી
 વાતો કહે છે. હે લક્ષ્મણ ! તારા જેવા હુમેશાં હુપાઇને વિચરણ
 કરનારા પાપી શત્રુઓમાં જે પાપ સમાય રહે છે તે કંઈ આશ્ચર્યની

ભવેન્ તન્ ન એવ ચિત્રમ્ । સુદુષ્ટસ્ત્વ વને એક એકં રામં અનુ
 ગચ્છસિ તત્ મમ હેતોઃ ભરતેન વા પ્રયુક્તઃ અસિ । સૌમિત્રે ! તવ
 અપિ ભરતસ્ય વા તત્ ન સિદ્યતિ । ઇન્દીવરદ્યામં પદ્મનિભેક્ષણં
 રામં ભર્તાર ઉપસંશ્રિત્ય કથં અહ પૃથક્ જનં કામયેયમ્ ?
 સૌમિત્રે ! તવ સમક્ષં પ્રાણાન્ ત્યક્ષ્યામિ । રામં વિના ક્ષણં અપિ
 ભૂતલે ન એવ જીવામિ । ’ ઇત્યેવં સીતયા પરુષં વાક્યં ઉક્તઃ સ
 જિતેન્દ્રિયઃ લક્ષ્મણ પ્રાઞ્જાલિ સીતા અત્રર્વાત-‘ ઉત્તરં વસ્તું
 નોત્સહે તથાપિ હે મેધિલિ ! રાપુ અપ્રતિરૂપં વાક્યં તુ ન
 ચિત્રમ્ । એપ નારીણા સ્વભાવ । હે વન ચરા ? મે ઉપશૃણ્વન્તુ
 યૂયં હિ સાક્ષિણઃ । પુરુષ ઉક્તઃ અનયા અહં ગચ્છામિ ।

વાત નથી અતિ દુષ્ટ તુ જે વનમા એકલો એકલો રામની પાછગ
 પાછગ ફરે છે, તે મારે માટે છે, અથવા ભરતથી તુ પ્રેરિત થયો
 છે હે મુમિનાના પુત્ર ! તે તારો અને ભરતનો ઉદ્દેશ્ય મિદ્ધ થશે
 નહિ નીલકમળ જેવા રથમાં, કમવનયન રામને પાનિ પામીને હું
 કેવી રીતે ખીજા માણુમની ઇચ્છા કરી શકુ ? હે સૌમિત્રે ! તારી
 નજર આગળ જાણુ ત્યાગ કરીશ ગમ વિના પગવાગ પણ પૃથ્વી
 પર જીવીશ નહિ. ’ આ પ્રમ ભે મીનાથી કંઠોગ વચનો કહેવાયેલો તે
 નિતેન્દ્રિય લક્ષ્મણ મીતાને હાથ જોડીને કહેવ લાગ્યો ‘ જવાબ
 આપવા ઇચ્છો નથી. છતાં પણ હે મધિવિ ! મીઓ માટે અયો-
 ગ્ય વાક્યો બોલવા કદાચ અશ્વર્ય નથી એ તો મીઓનો સ્વભાવ જ
 છે હે વનચર ! મારી વત માણજો. તમે માક્ષી છે એનાથા
 કંઠોગ શબ્દો કહેવાયેલો હું બાકે છું. ’

एवं युवाणां चाप्पशोकसमन्वितां ग्रस्तां मृगवधूं इव सीतां
 लक्ष्मणः अववीत् । ‘ हे वैदेहि ! यत्नगैः असुरैः, गन्धर्वैः,
 देवदानवराक्षसैश्च तव भर्ता जेतुं अशक्यः अत्र न संशयः ।
 रामः समरे अवध्यः अस्ति, तस्मात् त्वं एवं वक्तुं न अर्हसि ।
 त्वां च अस्मिन् वने रात्रवं विना हातुं न अहं उत्सहे । महावने
 विविधा वाचः राक्षसा व्याहरन्ति । तस्मात् न त्वं एवं चिन्त-
 यितुं अर्हसि । ’ एवं लक्ष्मणेन उक्ता तु क्रुद्धा संरक्तलोचना
 सत्यवादिनं लक्ष्मणं स्वरुप वाक्यं अववीत् । ‘ अनार्य ! नृशंस !
 रामस्य महत् व्यसनं दृष्ट्वा एतानि वाक्यानि प्रभापसे । हे
 लक्ष्मण ! त्वद्विधेषु नित्य प्रच्छन्नचारिषु नृशसेषु सपत्नेषु यत् पापं

તો નહીં મારે માટેના લોભને ખાતર જતો નથી. ’ આ પ્રમાણે
 બોલતી, આંમુઓ અને શોકભરી, બીધેલી હુરણી જેવી સીતાને
 લક્ષ્મણે કહ્યું — ‘ હે વૈદેહિ ! નાગ, રાક્ષસ, ગન્ધર્વ, દેવ, દાનવ
 અને રાક્ષસોથી તારો સ્વામી છતાંવો અશક્ય છે. એમાં સંશય
 નથી. રામ લડાઈમાં મારો શક્યતો નથી. માટે તારે આ પ્રમાણે
 બોલવું ન જોઈએ, અને તને હું આ વનમાં રામ વિના એકલી
 મૃગવા આહતો નથી. આ મહાવનમાં વિવિધ વાણીઓ રાક્ષસો
 બોલે છે. માટે તારે આ પ્રમાણે ચિન્તાં કરવી ન જોઈએ. આ
 મુજબ લક્ષ્મણથી કહેવાયેલી, સુરમે ઘયેલી, લાલ આંખો કરીને
 સત્ય વક્તા લક્ષ્મણને કઠોર વાક્ય કહેવા લાગી — ‘ દુષ્ટ ! પાપી !
 હું જાણું છું કે રામપર આવી પડેલી ભારે આપત્તિ જોઇને એવી
 વાતો કહે છે. હે લક્ષ્મણ ! તારા જેવા હંમેશાં દુષ્પાઇને વિચરણ
 કરનારા પાપી શત્રુઓમાં જે પાપ સમાય રહે છે તે કંઈ આશ્ચર્યની

- ૧ રામકૃષ્ણૌ- (રામશ્ચ કૃષ્ણશ્ચ)- રામ અને કૃષ્ણ.
 ૨ રામલક્ષ્મણભરતશત્રુઘ્નાઃ- (રામશ્ચ લક્ષ્મણશ્ચ ભરતશ્ચ શત્રુઘ્નશ્ચ)- રામ, લક્ષ્મણ, ભરત અને શત્રુઘ્ન.
 ૩ સ્ત્રીપુરુષૌ- (સ્ત્રીશ્ચ પુરુષશ્ચ) સ્ત્રી અને પુરુષ.
 ૪ હરિહરૌ- (હરિશ્ચ હરશ્ચ) હરિ અને હર.
 ૫ ઇન્દ્રાસોમૌ- (ઇન્દ્રશ્ચ સોમશ્ચ) ઇન્દ્ર અને ચન્દ્ર.
 ૬ માતાપિતરૌ- (માતા ચ પિતા ચ) માતા અને પિતા.
 ૭ શીતોષ્ણે- (શીતં ચ ઉષ્ણં ચ) ઠાંડુ અને ગરમ.

અહીં વાંચક જોઇ શકશે કે બે વસ્તુઓનો જ્યા સંબંધ હોય છે, ત્યાં દ્વિવચન અને ત્રણ અથવા ત્રણથી વધુ પદાર્થોનાં સંબંધ વખતે બહુવચન બને છે. આ દ્વંદ્વ સમાસ ઘણો સહેલો છે અને વારંવાર ઉપયોગમાં આવે છે. હવે પછીનાં પાઠમાં એનાં વાંક્ય જુઓ—

તવ માતાપિતરૌ ગતૌ । મમ માતાપિતરૌ આગતૌ । તસ્ય આતર ન આગતા । મમ આતર આગતાઃ । દ્વૌ દેવૌ હરિહરૌ પૂજનીયૌ સ્તઃ । સ્ત્રીપુરુષૌ કુત્ર ગતૌ ? રામકૃષ્ણૌ અત્ર આગતૌ કિમ્ ? ઇન્દ્રાસોમૌ યજ્ઞે આગતૌ । અહં ન પશ્યામિ અસ્મિન્ યજ્ઞે ઇન્દ્રાસોમૌ દેવૌ ।

—o:—:o:~

પાઠ ૧૫

સમાસ-પ્રકરણમ્ ।

સંસ્કૃત-ભાષામાં સમાસોનો પ્રયોગ ઘણે ભાગે થાય છે. એ સમાસોનાં ઉદાહરણ આ છે.

સમાસ	મૂળવાક્ય	અર્થ
૧ સૂર્યકિરણઃ	(સૂર્યસ્ય કિરણ)	- સૂર્યનાં કિરણો.
૨ વૃક્ષમૂલમ્	(વૃક્ષસ્ય મૂલમ્)	- ઝાડનું મૂળ.
૩ તદ્વપમ્	(તસ્ય રૂપમ્)	- તેનું રૂપ.

આ ઉદાહરણોમાં વાચક ધ્યાનથી જોશે તો તેને જણાશે કે વાક્યોનાંજ દુકા કેપ સમાસ બને છે. “સૂર્યસ્ય કિરણઃ” આદિનું વિસ્તૃત વાક્ય જોઈયા સિવાય “સૂર્યકિરણ” એટલું કહેવાથીજ સંસ્કૃતમાં કાર્ય થાય છે. સમાસો વડે આ સહેલું બને છે. આ સમાસો છ પ્રકારનાં છે—

૧ દ્વંદ્વ, ૨ દ્વિગુ, ૩ તત્પરુપ, ૪ કર્મચારય, ૫ बहुव्रीहि અને ૬ अव्ययीभाव ।

હવે એનું વિવરણ લુએ,—

(સંસ્કૃત ભાષામાં દ્વંદ્વ-સમાસનાં વહેવારમાં બે પ્રકાર છે.

૧ દ્વંદ્વ-સમાસઃ ।

૧ ઇતરેતરયોગ-દ્વંદ્વસમાસ, ૨ સમાહાર-દ્વંદ્વસમાસ.

ઇતરેતરયોગનો અર્થ એ છે કે એકબીજાનો એળાપ. દા. તરીકે—

- ૧ રામકૃષ્ણૌ- (રામશ્ચ કૃષ્ણશ્ચ)- રામ અને કૃષ્ણ.
- ૨ રામલક્ષ્મણભરતશત્રુઘ્નાઃ- (રામશ્ચ લક્ષ્મણશ્ચ ભરતશ્ચ શત્રુઘ્નશ્ચ)- રામ, લક્ષ્મણ, ભરત અને શત્રુઘ્ન.
- ૩ સ્ત્રીપુરુષૌ- (સ્ત્રીશ્ચ પુરુષશ્ચ) સ્ત્રી અને પુરુષ.
- ૪ હરિહરૌ- (હરિશ્ચ હરશ્ચ) હરિ અને હર.
- ૫ ઇન્દ્રાસોમૌ- (ઇન્દ્રશ્ચ સોમશ્ચ) ઇન્દ્ર અને ચન્દ્ર.
- ૬ માતાપિતરૌ- (માતા ચ પિતા ચ) માતા અને પિતા.
- ૭ શીતોષ્ણે- (શીતં ચ ઉષ્ણં ચ) ઠાંડુ અને ગરમ.

અહીં વાંચક બોધ શકશે કે બે વસ્તુઓનો જ્યાં સંબંધ હોય છે, ત્યાં દ્વિવચન અને ત્રણ અથવા ત્રણથી વધુ પદાર્થોનાં સંબંધ વખતે બહુવચન બને છે. આ દ્વંદ્વ-સમાસ ઘણો સહેલો છે અને વારંવાર ઉપયોગમાં આવે છે. હવે પછીનાં પાઠમાં એનાં વાંક્ય જુઓ—

તવ માતાપિતરૌ ગતૌ । મમ માતાપિતરૌ આગતૌ । તસ્ય
 ભ્રાતરઃ ન આગતૌ । મમ ભ્રાતરઃ આગતૌ । દ્વૌ દેવૌ હરિહરૌ
 પૂજનીયૌ સ્તઃ । સ્ત્રીપુરુષૌ કુત્ર ગતૌ ? રામકૃષ્ણૌ અત્ર આગતૌ
 કિમ્ ? ઇન્દ્રાસોમૌ યદ્દે આગતૌ । અહં ન પદયામિ અસ્મિન્ યદ્દે
 ઇન્દ્રાસોમૌ દેવૌ ।

પાઠ ૧૬

સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

૧ તવ માતાપિતરૌ કુત્ર ગતૌ ? ૨ મમ માતાપિતરૌ ગૃહે ગતૌ । ૩ રામલક્ષ્મણભરતશત્રુઘ્નાઃ ક્વદાર્નો કિં કુર્વાન્તિ ? ૪ રામલક્ષ્મણભરતશત્રુઘ્ના ક્વદાર્નો વનં ગચ્છન્તિ । ૫ ગૃહસ્થાશ્રમે સ્ત્રીપુરુષયોઃ સંબંધઃ ભવતિ ।

ગુજરાતી વાક્યો

૧ તારા માતાપિતા ક્યાં ગયાં ? ૨ મારા માતાપિતા ઘર ગયાં. ૩ રામ, લક્ષ્મણ, ભરત અને શત્રુઘ્ન હમણાં ગુ' કરે છે ? ૪ રામ, લક્ષ્મણ, ભરત અને શત્રુઘ્ન હમણાં વનમાં જાય છે. ૫ ગૃહસ્થાશ્રમમાં સ્ત્રી—પુરુષોનો સંબંધ બધાય છે

ટંક-- સમાસનાં ખીજ પ્રકારનું નામ “ સમાહાર -- દ્વં ” છે. એમા સંગ્રહ અથવા જથ્થામા હોવાનો ભાવ રહે છે, અને એનો ઉપયોગ એક વચનમાં નયુંસક લિંગમાંજ થાય છે. ઘ. ત.

૧ પાણિપાદમુલમ્- (પાણી ચ પાદૌ ચ મુલં ચ) હાથ, પગ અને મોં નો સમુહ.

૨ ગવાશ્વમ્- (ગાવશ્ચ અશ્વાશ્ચ) ગાય અને ઘોડા.

૩ દાસીદાસમ્- (દાસ્યશ્ચ દામાશ્ચ) દાસીઓ અને દાસ.

૪ શંખપટ્ટમ્- (શંખશ્ચ પટ્ટશ્ચ) = શંખ અને ઢોલ.

૫ ગંગાશોણમ્ (ગંગા ચ શોણશ્ચ) ગંગાનદી અને શોણનદી.

આ પ્રમાણે સમુદાય અર્થમાં નાન્યતર જાતીના એક વચનમાં આ સંભાસ બને છે.

“ ચ ” શબ્દનો અર્થ “ અને ” આ અર્થનો સંક્ષેપ આ દ્વંદ્વ સંભાસમાં થાય છે. અને આ ‘ચ’કારને દૂર કરવાથી આ સંભાસ બને છે. આટલુંજ આ બાળતમાં ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. જુઓ—

મૂળ વાક્ય	ભાષામાં અર્થ	દ્વંદ્વ સંભાસ
રામશ્ચ રાવણશ્ચ-	(રામ અને રાવણ)	રામરાવણૌ
શિવશ્ચ કેશવશ્ચ-	(શિવ અને કેશવ)	શિવકેશવૌ ।
વ્યાગ્રશ્ચ સિંહશ્ચ-	(વાઘ અને સિંહ)	વ્યાગ્રસિંહૌ ।

વાચક આ પ્રમાણે દ્વંદ્વ-સંભાસનો પ્રયોગ કરી શકે છે. કારણકે આ સૌથી સહેલો સંભાસ છે. વધુ ઉદાહરણો—

વાલશ્ચ વૃદ્ધશ્ચ - બાલવૃદ્ધૌ ।

કોકિલશ્ચ મયૂરશ્ચ - કોકિલમયૂરૌ ।

વ્યાગ્રશ્ચ વરાહશ્ચ મહિપશ્ચ - વ્યાગ્રવરાહમહિપાઃ ।

કૂપશ્ચ તટાગશ્ચ - કૂપતટાગૌ ।

વટશ્ચ આમ્રશ્ચ - વટામ્રૌ ।

વટશ્ચ આમ્રશ્ચ પિપ્પલશ્ચ - વટામ્રપિપ્પલાઃ ।

બ્રાહ્મણશ્ચ ક્ષત્રિયશ્ચ - બ્રાહ્મણક્ષત્રિયૌ ।

તટાગશ્ચ વૃક્ષશ્ચ - તટાગવૃક્ષૌ ।

વાલશ્ચ તરુણશ્ચ - બાલતરુણૌ ।

નદી ચ નદશ્ચ - નદીનદૌ ।

ખાંડ ૧૭

દ્વિગુ-સમાસઃ ।

જે સમાસમાં સંખ્યાવાચક શબ્દ શરૂઆતમાં હોય છે, તે સમાસનું નામ દ્વિગુ-સમાસ હોય છે. આ સમાસનું સામાન્ય લક્ષણ આ છે, માટે આ સમાસને ઓળખવો ઘણો સહેલો છે અને એને ઓળખવો પણ સહેલો છે.

આ સમાસના બે પ્રકાર છે— (૧) એકવદ્ધાવી દ્વિગુસમાસ અને (૨) અનેકવદ્ધાવી દ્વિગુસમાસ ।

એકવદ્ધાવી દ્વિગુસમાસઃ ।

- ૧ ત્રિશૃંગમ્ (ત્રયાણાં શૃંગાણાં સમાહારઃ) ત્રણ શૃંગોનો સમૂહ.
- ૨ પञ्चगवम् (પચ્ચાનાં ગવા સમાહારઃ) પાંચ ગાયોનો સમૂહ.
- ૩ પंचभूमी (પંચાનાં મૂલાનાં સમાહારઃ) પાંચ મૂળોનો સમૂહ.
- ૪ सप्तफली (સપ્તાનાં ફલાનાં સમાહારઃ) સાત ફળોનો જથ્થો.
- ૫ अष्टाध्यायी (અષ્ટાનાં અધ્યાયાનાં સમાહારઃ) આઠ અધ્યાયોનો સમૂહ.

અનેકવદ્ધાવી દ્વિગુસમાસઃ ।

- ૧ सप्तर्षय - (સપ્ત ષ તે ઋષયશ્ચ) સાત ઋષિ.
- ૨ चतुर्दिश - (ચતસઃ ચ તા દિશઃ) ચાર દિશાઓ.
- ૩ त्रिलोकाः - (ત્રયઃ ચ તે લોકા) ત્રણ ભુવન.

આ પ્રકારનો આ દ્વિગુ સમાસ છે, અને એ અત્યંત સહેલો છે.

જેનાં પ્રારંભમાં સંખ્યાવાચક શબ્દ છે, તેને દ્વિગુ-સમાસ સમજવો અને તેને પૂર્વોક્ત પ્રમાણે છૂટો પાડવો જોઈએ.

સંસ્કૃત-વાચન-પાઠઃ ।

અભિયાય ચ તં ઇંદુદીવૃક્ષં સમાયઃ સલક્ષ્મણઃ રામઃ રથાત્
અવાતરત્ । તત્ર ગુહઃ નામ નિપાદરાજઃ તસ્ય સત્તા આસીત્ । સઃ
અપિ રામં આગતં શ્રુત્વા અમાત્યઃ વૃદ્ધૈઃ ચ પરિવૃતઃ તત્ર રામં
ઉપગતઃ । ચીરવસ્ત્રધારી રામઃ સાયંસંધ્યાં તત્ર ઉપાસ્ય, લક્ષ્મણેન
આનીતં કેવલં જલં એવ મોજનાર્ય આદદે । વૃક્ષં આશ્રિત્ય
તત્રૈવ લક્ષ્મણઃ તસ્યૌ । ધનુર્ધરઃ ગુહઃ અપિ સૂતેન સહ તત્રૈવ
સ્થિતઃ ।

તે ઇંદુદીવૃક્ષની પાસે પત્ની અને લક્ષ્મણની સાથે રામ રથમાંથી
ઉતર્યા. ત્યાં શુક્ર નામનો શીલોનો રાજા તેનો મિત્ર હતો. તે પણ
રામ આવ્યા સાંભળી મંત્રિઓ અને વૃદ્ધોથી વિનંતિયાયેલો ત્યાં રામની
પાસે ગયો. વસ્ત્રધારી રામે સાયં-સંધ્યાની ત્યાં ઉપાસના કરીને
લક્ષ્મણથી લવાયેલું માત્ર જળજ લોજનને માટે લીધું. આડનો
આશ્રય લઈને ત્યાં લક્ષ્મણ ઉભો રહ્યો. ધનુર્ધારી શીલ પણ સારથીની
સાથે ત્યાં ઉભો રહ્યો.

પાઠ ૧૮

૧ પ્રભાતાયાં શર્વયૌ રામઃ ઉવાચ “ તરામ જાહ્નવી ” ઇતિ ।
રામલક્ષ્મણૌ સીતયા સહ ગંગાં જગ્મતુઃ । તં પ્રાઞ્જલિઃ સૂતઃ ધર્મસં
રામં ઉવાચ- “ કિં અહં હદાર્નીં કરવાણિ ” ઇતિ । રામઃ તં
પ્રત્યુવાચ “ રાજાનં અભિવાદ્ય દ્રૂયાઃ । ન અહં ન ચ લક્ષ્મણઃ
અતુશોચતિ વનવાસમ્ । ચતુર્દશવર્ષેષુ નિવૃત્તેષુ નઃ સર્વાન્ પુનરા-
ગતાન્ દ્રક્ષ્યસે ” ઇતિ ।

૧ સૂર્યોદય થતાંજ રામ બોલ્યા “ ગંગા પાર કરીશુ ”
રામ-લક્ષ્મણ સીતાની સાથે ત્યાં ગંગા નજીક ગયા. હાથ બેડીને
સારથિએ ધર્મ બાણનારે રામને પૂછ્યું કે “ હું હવે શું કરું ? ” રામે
તેને ઉત્તર આપ્યો કે- રાજાને પ્રજામાં કરીને કહેજે કે ન તો
લક્ષ્મણ હું વનવાસનો શોક કરતા નથી. ચૌદ વર્ષ વીત્યા પછી
અમને સૌને પાછા બળેલા બેશે.

“ હે સુમન્થ ! રાજાનં માતરં કેકેયીં અન્યાથ દેધીઃ પુનઃ
પુનર્યત્વા, અથ કૌસલ્યાં સીતાયા મમ લક્ષ્મણસ્ય ચ વચનાદ્
આરોગ્યં પાદાભિવંદનં ચ શ્રુહિ । કથય ચ । નાભિ ભવિષ્યતિ
ત્વાં દુઃર્લભં અસ્મત્સંતાપજં ભરતદચ અશ્ચિવત્તત્ત્વઃ યથા રાજાનિ
વર્તસે તથા સર્વાસુ માનુષુ અવિશેષતઃ વર્તેથાઃ । ” એવં સૂતં પુનઃ
પુનઃ સાંત્વયિત્વા, પશ્ચાન્ ગુહં વચનં અવ્રવીત્- “ હે ગુહ ! ”
હદાર્નીં સજને વને મેઘાસ ન યોગ્યઃ । અતઃ આનય ન્યગ્રોઽક્ષીરં ” ।
ઇતિ ગુહઃ ચ રાજપુત્રાય તન્ ક્ષિપ્રં ક્ષીરં ઉપાહરત્ । રામઃ અપિ
તેન જટાઃ અકરોન્ । નદીતીરે સ્થિતાં નાર્વ દૃષ્ટ્વા તત્ર પૂર્વ સીતાં

आरोप्य ततः स्वयं सलक्ष्मणः आरुरोह । ततः सा शुभा नौका
शीघ्रं सलिलं अत्यगात् ।

૨ ' હે સુમંત્ર ! રાજાને, માતાને, કેકેયીને, તથા અન્ય દેવીઓ
અને કૌસલ્યાને વારંવાર પૂછીને સીતા લક્ષ્મણ તથા મારાં તરફથી
કુથળતા પૂછીને પ્રણામ કરજે અને કહેજે કે તેમને અમારા લીધે
વધુ દુઃખ નહીં થાય. ભરતને પણ કહેજે કે જેમ રાજા સાથે વર્તાવ
કરે છે તેમજ વિશેષ કરીને બધી માતાઓ સાથે વ્યવહાર કર. "

આ પ્રમાણે સારથિને પુનઃ શાંત કરીને પછી શુકને કહ્યું, ' હે
શુક ! હવે મનુષ્યોથી યુક્ત વનમાં રહેવું મારે માટે ઠીક નથી.
મનુષ્ય રહિત વનમાં રહેવું જોઈએ. માટે વડનું દુધ લાવ. ' શુકે
રાજપુત્રને માટે તુરતજ (વડનું) દૂધ આણ્યું. રામે પણ તેની
જરા બનાવી. નદી કાંઠે ઉભેલી નૌકા જોઈને ત્યાં પ્રથમ સીતાને
જેસાડીને પછી પોતે લક્ષ્મણની સાથે ચઢ્યા. પછી તે ઉત્તમ
નૌકા તુરતજ પાણીમાં નરવા લાગી.

સંધિ કરેલાં વાક્યો

राम उवाच प्रभातायां शर्वर्याम् । उवाच रामः प्रभातायां
शर्वर्याम् । प्रभातमिशर्वर्यामुवाच रामः । तं प्राञ्जलिः सूतो
धर्मज्ञं राममुवाच । उवाच तं रामं धर्मज्ञं प्राञ्जलिः सूतः । सूतः
प्राञ्जलिरुवाच धर्मज्ञं तं रामम् ।

પાઠ ૧૯

સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

૧ અન્યં તીરં સંપ્રાપ્ય તે સર્વે નાવં હિત્વા પ્રાતિષ્ઠન્ત । રામઃ તદા લક્ષ્મણં આહ-‘ સૌમિત્રે ! ત્વં અગ્રતઃ ગच्छ, सीता त्वां अनुगच्छतु । अहं सीतां अनुपालयन् पृष्ठतः गच्छामि । भस्माभिः अन्योऽन्यस्य रक्षा कर्तव्या । वनवासस्य दुःखं वैदेही अथ वेत्स्यति । ’

ગુજરાતી વાક્યો

૧. બીજે પાર પહોંચીને તેઓ બધા નૌકાને છોડીને ચાલવા લાગ્યા. રામે ત્યાં જ લક્ષ્મણને કહ્યું—‘હે લક્ષ્મણ ! તું આગળ ચાલ, સીતા તારી પાછળ ચાલશે. હું સીતાનું રક્ષણ કરતો કરતો પાછળથી ચાલીશ. આપણે એક બીજાની રક્ષા કરવાની છે. વનવાસનું કષ્ટ સીતા આજે જાણશે.

સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

૨ રામઃ તાં રાત્રીં ભરદ્વાજાશ્રમે સુત્વં અવસત્ । પ્રાતઃ ડરયાય મહર્ષિં અભિવાદ્ય તૌ અગ્રે જગ્મત્ । મહર્ષિશ્ચ તેષાં સ્વસ્ત્યયનં ચકાર । તાન્ રાજાઃ ઔરસાન્ પુત્રાન્ પ્રાપ્તિતાન્ પ્રેક્ષ્ય ચિત્રકૂટસ્ય રમ્યં પંથાનં આદિશ્ય, મહર્ષિ-ન્યવર્તત્ । કાલિન્દીં નદીં આસાદ્ય સઘ તિર્તીર્થવઃ ચિન્તાં આપેદિરે । તતઃ તૌ રામલક્ષ્મણૌ કાષ્ઠ-સંઘાટં સુમહાપ્લવં ચક્રતઃ । લક્ષ્મણઃ સીતાયાઃ સુત્વં આસનં ચકાર । તત્ર રામઃ લજ્જમાનાં તાં સીતાં પ્લવં પ્રથમં અધ્યારોપયન્ । પશ્વાન્ સ્વયં લક્ષ્મણેન સહ આરુહ્ય, અગ્રે ~

ગુજરાતી વાક્યો.

૨ રામ તે રાત્રીએ ભરદ્વાજના આશ્રમમાં સુખથી રહ્યા. પ્રાતઃ-
કાળે ઉઠીને મહર્ષિને પ્રણામ કરીને તેઓ (જાને) આગળ ચાલવા
લાગ્યા. મહર્ષિએ પણ તેમના (સ્વસ્ત્યયન) શુભ ગમન માટે પ્રાર્થના
કરી. તે રાત્રનાં પુત્રોને જતા જોઈને ચિત્રકૂટનો રમણીય માર્ગ
ખતાવીને મહર્ષિ પાછા વળ્યા. યમુના નદી પહોંચ્યાને તરતજ નદી
પાર કરવાની ઇચ્છાવાળા ચિંતા કરવા લાગ્યા. પછી તે રામલક્ષ્મણ
લાકડાંઓને જોડીને મોટો તરાપો ખાંધવા લાગ્યા. લક્ષ્મણે સીતાને
માટે સાફ આસન બનાવ્યું. ત્યાં રામે લલિત તે સીતાને
તરાપાપર પ્રથમ ચઢાવી. પછી જાતે લક્ષ્મણની સાથે ચઢીને
આગળ વધ્યા.

સમાસા: ।

- ૧ સભાર્ય:- ભાર્યયા સહિત: ।
- ૨ સલક્ષ્મણ:- લક્ષ્મણેન સહિત: ।
- ૩ નિપાદરાજ:- નિપાદાનાં રાજા ।
- ૪ ચીરવસ્ત્રધારી- ચીરં ચ વસ્ત્રં ચ ચીરવસ્ત્રે, ચીરવસ્ત્રે
ધારયતિં ઇતિ ચીરવસ્ત્રધારી ।
- ૫ ઘનુર્ઘર:- ઘનુઃ ધારયતિ ઇતિ ।
- ૬ રામલક્ષ્મણૌ:- રામશ્ચ લક્ષ્મણશ્ચ ।
- ૭ વનવાસ:- વને વાસ: ।
- ૮ ચતુર્દશવર્ષાણિ- ચતુર્દશ ચ તાનિ વર્ષાણિ ચ ।
- ૯ પાદાભિવન્દનં- પાદયોઃ આભિવંદનમ્ ।

२० अस्मत्संतापज- अस्माकं संताप अस्मत्संताप, अस्म-
त्संतापात् जातम् ।

२१ सजनम्- जनेन सहितं ।

२२ निर्जनम्- निर्गत जनः यस्मात् ।

२३ राजपुत्र- राज्ञः पुत्रः ।

२४ नदीतीरम्- नद्याः तीरम् ।

२५ भरद्वाजाश्रमः- भरद्वाजस्य आश्रमः ।

द्वंद्व समास = रामलक्ष्मणौ, चरिवस्ये ।

द्विगु ,, = चतुर्दशवर्षाणि ।

आ प्रभाषे नीचे व्याख्या अभाषेतो विशद करवानो प्रयत्न
-करे-

१ सपुत्रः । समित्रः । सवरथ । सनेत्रः । सजलः ।

२ मनुष्यराज । पशुपति । वनचरराजः । नक्षत्रेश ।

३ शस्त्रधारी । अग्निधारी । वरत्रधारी । कुशधारी ।

४ गृहवासः । जलनिवासः । रूपवास । वृक्षनिवासः ।

५ आश्रमवासी - आश्रमे वसति इति ।

६ नगरवासी - नगरे वसति ।

७ वृक्षनिवासी - वृक्षे निवसति ।

८ मनुष्यश्रेष्ठः - मनुष्येषु श्रेष्ठः

પાઠ ૨૦

તત્પુરુષ-સમાસઃ ।

તત્પુરુષ- સમાસના આઠ પ્રકાર છે— ૧ પ્રથમા-તત્પુરુષ ।
 ૨ દ્વિતીયા- તત્પુરુષ । ૩ તૃતીયા તત્પુરુષ । ૪ ચતુર્થી-તત્પુરુષ ।
 ૫ પંચમી- તત્પુરુષ । ૬ ષષ્ઠી-તત્પુરુષ । ૭ સપ્તમી- તત્પુરુષ ।
 ૮ નજ્જત્પુરુષ ।

એના દાખલા જુઓ—

(૧) પ્રથમા તત્પુરુષઃ ।

- ૧ મધ્યાહ્નઃ- (મધ્યઃ અહ્નઃ)- બપોરે- મધ્યાહ્ન.
- ૨ મધ્યરાત્રઃ (મધ્યઃ રાત્રેઃ)- મધ્યરાત્રી.
- ૩ પ્રાત્તજીવિકઃ- (પ્રાત્તઃ જીવિકાં)- આશુવિક્ર પામેલો.

(૨) દ્વિતીયા તત્પુરુષઃ ।

- ૧ ગ્રામગતઃ (ગ્રામં ગતઃ) ગામ ગયેલો.
- ૨ સુખપ્રાપ્તઃ - (સુખં પ્રાપ્તઃ) શુભ મેળવેલો.
- ૩ દુઃસ્વાતીતઃ- (દુઃસ્વં અતીતઃ) ઘણો દુઃખી.

(૩) તૃતીયા તત્પુરુષઃ ।

- ૧ માતૃસદૃશઃ- (માત્રા સદૃશઃ) માતા સમાન.
- ૨ પિતૃસમઃ- (પિત્રા સમઃ)- પિતા સમાન.
- ૩ ગુડસંમિશ્રિતઃ- (ગુડેન સંમિશ્રિતઃ)- ગોળથી ભેળવાયેલું.
- ૪ શસ્ત્રચ્છિન્નઃ- (શસ્ત્રેણ છિન્નઃ) શસ્ત્રથી છિન્નભિન્ન.

(૪) ચતુર્થી તત્પુરુષઃ ।

- ૧ યૂપદારુ- (યૂપાય દારુ)-ચક્રને માટે સમિધા (લાકડા)-
- ૨ મુદ્રિકાસુવર્ણ- (મુદ્રિકાયે સુવર્ણ)- વર્ણને માટે સોતુ-
- ૩ મૃતબલિ (મૃતેભ્ય બલિ)- પ્રાણીઓ માટે અન્ન-

(૫) પચમી તત્પુરુષઃ ।

- ૧ સિંહભય (સિંહાત્ ભય) સિંહથી ડર-
- ૨ સ્વર્ગાન્ન (સ્વર્ગાત્ અન્ન)- સ્વર્ગથી પતિત
- ૩ દુઃખમુક્ત (દુઃખાત્ મુક્ત)- દુઃખથી મુક્ત

(૬) ષષ્ઠી તત્પુરુષઃ ।

- ૧ રાક્ષપુરુષ (રાક્ષ પુરુષ) રાક્ષસને માણસ
- ૨ વૃક્ષમૂલ (વૃક્ષસ્ય મૂલ) ગાડતુ મૂળ
- ૩ પૃથિવીપતિ (પૃથિવ્યા પતિ) પૃથ્વીનો સ્વામી-
- ૪ ધર્મગ્રંથ (ધર્મસ્ય ગ્રંથ)- ધર્મનો ગ્રંથ
- ૫ દેવપૂજક- (દેવસ્ય પૂજક)- દેવનો પૂજારી

(૭) સપ્તમી તત્પુરુષઃ ।

- ૧ વ્યવહારધર્ત- (વ્યવહારે ધૂતે)- વહેવારમાં કુશળ-
- ૨ વિદ્યાપ્રવીણ (વિદ્યાયા પ્રવીણ) વિદ્યામાં પ્રવીણ
- ૩ કલાનિપુણ (કલાસુ નિપુણ) કળાઓમાં નિપુણ
- ૪ વાક્પટુ (વાચિ પટુ) ભાષણમાં પ્રવીણ

(૮) નક્તત્પુરુષઃ ।

- ૧ અગ્રાહણ (ન ગ્રાહણ) જે ગ્રાહણ નહીં તે

૨ અવિદ્વાન્- (ન વિદ્વાન્)- જે પંડિત નહીં તે

૩ અશક્ત (ન શક્ત) જે સમર્થ નથી તે.

વાચક આટલા તત્પુરુષ સમાસોનાં રૂપો જોઈને જાણી શકશે કે અત્યય સમાસને વિગ્રહ કરતી વેળા પહેલી, બીજી અને ત્રીજી વિલક્ષિતઓનાં લાગતા હોવાથીજ ઉપરનાં સમાસોનાં પહેલો તત્પુરુષ, બીજો તત્પુરુષ વિગેરે નામો પડ્યાં છે.

નવ તત્પુરુષની વેળા નકારનો અર્થ બતાવનાર અક્ષર સમાસનાં પ્રારંભમાંજ લાગે છે.

આટલી વાત ધ્યાનમાં રાખવાથી વાચક તત્પુરુષ સમાસને ઓળખી શકશે હવે થોડું વાચો—

સંસ્કૃત-વાચન-પાઠઃ ।

રામ. સીતાં અવ્રવીત્- વૈદેહી । સર્વાન્ નગાન્ પુષ્પિતાન્ પદ્ય ।
નરૈઃ અનુપસેવિતાન્ ફલપુષ્પૈઃ ચ અવનતાન્ વિલ્વાન્ ભદ્રાતકાન્
પદ્ય । નૂનં અત્ર વયં શક્ષ્યામ આજીવિતુમ્ । એપ કોકિલ કૂજતિ ।
શિખી તં પ્રતિકૂજતિ । પદ્ય હમં રમ્યં ચિત્રકૂટં યસ્ય કાનનેપુ
રંસ્યામહે । ઇતિ । રમ્યં ચિત્રકૂટં આસાદ્ય તત્ર વાલ્મીકીં અભિ-
વાદ્ય ઉપવિવિશુ । મહર્ષિઃ તાન્ પૂજયામાસ । તતઃ રામ લક્ષ્મણં
અવ્રવીત્, લક્ષ્મણ । રુચિરં આવેસયં કુરુષ્વ ઇતિ । લક્ષ્મણ અપિ
પર્ણશાલાં ચક્રે । રામ સ્નાત્વા દેવયજનં અકરોત્, વિવેશ ચ
પર્ણશાલાં । રમ્યં ચિત્રકૂટં, માલ્યવતીં નદીં ચ આસાદ્ય રાઘવઃ
નનન્દ । પુરવિપ્રવાસસ્ય દુઃસ્વ જહૌ ચ ।

રામ સીતાને બોલ્યા- ‘હિ સીતા ! જો બધા પર્વતો પુષ્પયુગ્ત થયા છે. મનુષ્યો વડે ઉપસોગ ન થયાથી ફૂલ અને ફળો વડે લયેલાં બિલ અને કિલાવનાં વૃક્ષો જો. ખરેખર અહીં આપણે આજીવિકા માટે સમર્થ બનીશું. આ કોયલ બોલે છે. મોર તેને જવાબ આપે છે. જો આ સુંદર ચિત્રકૂટને જેવાં જંગલોમાં (આપણે) જમણ કરીશું.’ એવા રમણીય ચિત્રકૂટ પહોંચીને ત્યાં વાલમીકિ ઋષિને પ્રણામ કરીને (તેઓ) બેઠા. મહર્ષિએ તેમની પૂછ કરી. ત્યારે રામ લક્ષ્મણને કહેવા લાગ્યા, ‘હિ લક્ષ્મણ ! સુંદર ઘર બનાવ.’ લક્ષ્મણે પણ પાર્ણશાખા બતાવી. રામે સ્નાન કરીને દેવોનો યજ્ઞ કર્યો. અને પાર્ણશાખામાં દાખલ થયા. સુંદર ચિત્રકૂટ અને માલ્યવતી નદીએ પહોંચીને રામ આનંદિત થયા. અને (તેણે) શહેરથી દૂર હોવાના હુઝને ત્યજી દીધું.

સમાપ્ત : ।

૧ અનુપસેવિત-ન ઉપસેવિત : । ૨ ફલપુષ્પે - ફલં ચ પુષ્પં ચ ।

વાક્યાનિ ।

રામ સીતામગ્રવીત । અગ્રવીદ્રામઃ સીતામ્ । સીતામગ્રવીદ્રામઃ । સીતાં રામોઽગ્રવીત । સર્વાજગાન્યુપ્પિતાન્યપદ્ય । પદ્ય નગાન્સર્વાન્યુપ્પિતાન । પુપ્પિતાન્સર્વાજગાન્યપદ્ય । પદ્યેમં રમ્યં ચિત્રકૂટમ્ । રમ્યમિમં ચિત્રકૂટં પદ્ય ।

પાઠ ૨૧

અથ સુમંત્રઃ દુર્મના ભૂત્વા, નિરાનંદાં અયોધ્યાં પ્રવયૈૌ । અભિ-
 ધાવન્તઃ સહસ્રશઃ નરાઃ સુમંત્રં અભ્યદ્રવન્ પૃચ્છન્તઃ ચ “ ક્વ
 રામ ” ઇતિ । સીતારામલક્ષ્મણાઃ ગંગાપારં ગતાઃ ઇતિ વિજ્ઞાય
 ચ “ હા રામ ! હા રામ ! ” ઇતિ વિચુક્રુશુઃ । સ વાતાયનગતાનાં
 સ્ત્રીણાં ચ પરિદેવનાં શુશ્રાવ । રાજવેદમ્ પ્રવિદ્ય-આતુરં રાજાનં
 અપશ્યત્ । યયોક્તં રામવચનં રાજાનં પ્રણિપત્ય પ્રત્યવેદયત્ ।
 રાજા તુ તત્ શ્રુત્વા મૂર્ચ્છિતઃ ભૂત્વા ભૂમૌ ન્યપતત્ । સર્વં અન્તઃ-
 પુરં તદા આવિદ્ધમ્ । રામે વનં પ્રવાજિતે અથ પર્ષ્ટાં રજનીં અર્ધ-
 રાત્રે રાજા પુનઃ પૂર્વં કૃતં દુષ્કૃતં અસ્મરત્ । કૌસલ્યાં ચ
 અવ્રવીત્ । દેવિ ! યદા ત્વં અનૂઠા અમવઃ અહં ચ યુવરાજ ।
 તદા પ્રાઘ્ન સમયઃ પ્રાતઃ । અતિસુખે તસ્મિન્ કાલે સરયૂં નદીં

હવે સુમંત્ર દુઃખી બનીને નિરાશ વદને અયોધ્યા તરફ નીકળ્યો.
 દોડતાં હળદો મનુષ્યો સુમંત્રની પાસે પહોંચ્યાં અને પૂછવા લાગ્યાં
 કે “ ક્યાં છે રામ ? ” સીતા, રામ અને લક્ષ્મણ ગંગાને
 પાર ગયા એમ જાણીને “ હા રામ, હા રામ ” એમ રડવા
 લાગ્યાં. તેણે સ્ત્રીઓનું પણ રૂદન સાંભળ્યું. રાજગૃહમાં પ્રવેશ
 કરીને દુઃખી રાજાને જોયા. જેવું કહ્યું હતું (તેવું) રામનું ભાષણ
 રાજાને પ્રભુમ કરીને કહ્યું. રાજા તેને સાંભળી જમીનપર ઢળી
 પડ્યો. આખું અંતઃપુર (રાજવાસ) ત્યારે દુઃખી થયું. રાજાને
 વનમાં મોકલ્યા પછી છઠ્ઠી (રાત્રે) મધ્ય રાત્રિએ રાજાએ પુનઃ
 અગાઉ કરેલું પાપ-કર્મને યાદ કર્યું અને કૌસલ્યાને જોડ્યા, ‘ હે
 દેવિ ! ત્યારે તું કુમારી હતી અને હું યુવરાજ હતો, ત્યારે વર્ષા-

અન્વગામ્ । યદ્ અહં રાત્રૌ નિપાતે અભ્યાગત મહિપં ગજં મૃગ
વા હન્તું લભ્યં ઇતિ । અંધકારે તુ તદા વારણસ્ય ઇવ જલે નર્દતઃ
ઘોષં અશ્રૌપમ્ । તત્ ગજપ્રેસુઃ દીપ્તં શરં ઉદ્ધૃત્ય અપાતયમ્ ।

‘તદા કસ્ય અપિ વ્યક્તા વાક્ પ્રાદુરાસીન્ “કથં મદ્વિધસ્ય રૂપેઃ
ઘઘ વિધીયતે । ન અહ મમ જીવિતક્ષયં અનુશોચામિ । અપિ
તુ માતર ચ પિતર ચ અનુશોચામિ ।” શ્રુત્વા તાં કરુણાં વાચ
વ્યથિતસ્ય મે કરાભ્યાં સશર વાપ ભુવિ અપતત્ । દુર્મના તં
દેશં ગત્વા તત્ર ઇષળા હત તાપસં અપશ્યમ્ । સ તાપસઃ માં
ઉવાચ ।” મમ પિતુ અય આશ્રમ, ઇત. સ્થાનાત્ એકપદી એવ
કેવલમ્ । ત્વં તત્ર ગચ્છ ત પ્રસાદય ચ । સંકુપિત સઃ ત્વાં ન

અતુ શરૂ ધઈ ધણાજ સુખદાયક તે ઝાળે સરયૂનદી પર હું ગયોઃ
(એ માટે) કે પાણી પીવાને માટે આવેલાં ભેંસ, હુઃખી થા તો
મૃગને મારવાને મેળવું. તે વેળા અંધકારમા જળમા હાથીનાં ભેંસો
અવાજ સાંભળ્યો પછી હાથીનો શિકાર કરવાની ઇચ્છાવાળા મેં
તેજસ્વી બાણ લઈને છોડ્યું. ત્યારે કોઈની પણ સ્પષ્ટ વાણી મેં
સાંભળી. ” મારા જેવા ઋષિનો વધ શા માટે કરવામા આવે છે ?
હું મારા જીવનના નાશ માટે શોધ કરતો નથી, પરંતુ માતા અને
પિતાને માટે શોધ કરું છું ” તે કંડલુભય વાણી સાંભળી, હુઃખી
થયેલા મારા હાથેમાથી બાણસહિત ધનુષ્ય ભૂમિપર પડી ગયું.
હુઃખી બની, તે જગ્યાએ જઈને, ત્યા બાણ વડે મરાયેલા તપસ્વીને
જોયો, તે તપસ્વી મને બોલ્યો કે—“ મારા પિતાનો આ આશ્રમ
આ જગ્યાએથી એકજ ડગ માત્ર છે તું ત્યા જા અને તેને રાજી

પાઠ ૨૨

અપેત્ । માં 'ચ વિશલ્યં કુરુ ।' તતઃ અહં વાળં ઉદહરમ્ । સ
તપોધનઃ સદ્યઃ પ્રાણાન્ જહૌ । અહં અપિ યયા આઘ્યાતં જલ-
પૂર્ણં ઘટં આદાય આશ્રમપથં ગતઃ । તત્ર અહં અપદ્યં તસ્ય
વૃદ્ધૌ અન્ધૌ ચ પિતરૌ । મમ પદશબ્દં શ્રુત્વા એવ મુનિઃ અભા-
પત, " કિં પુત્ર ! ચિરયસિ ? આનય ક્ષિપ્રં પાનીયમ્ । કયં ન
અભિમાપસે ! " ઇતિ । તદા મયા તસ્ય પુત્રસ્ય મરણં નિવેદિ-
તમ્ । અસૌ તદા ઉવાચ મામ્ " નય નૌ તં એવ વેદ્યં તથાવિધં
પુત્રં દ્રષ્ટું ઇચ્છાવઃ । " તતઃ અહં એક સમાર્ય મુનિં તત્ર નીત્વા
પુત્રં અસ્પર્શયમ્ । તાં પુત્રં સ્પૃષ્ટ્વા અસ્ય ગરીરે નિપેતતુઃ । સ
મુનિઃ શોકસંતપ્તઃ તદા માં આહ- " હે રાજન્ ! મે શાપાત્ ત્વં
એવં પુત્રશોકેનૈવ કાલં ગમિષ્યાસિ । " એવં માં શાપં દત્ત્વા તન્

કર. શુભે થતાં તે તને શાપ દેશે નહિ. મને બાણ મુક્ત કર. "
ત્યારે મેં (તેના શરીરમાંથી) બાણ કાઢ્યું. તે તપસ્વીએ તેજ પળે
પ્રાણ છોડ્યો. મેં પણ જેમ કહ્યું હતું, પાણીનો ઘડો લઈને આશ્રમનાં
રસ્તે ગયો. ત્યારે મેં તેનાં બંને અંધ માતા પિતાને જોયાં. મારો
પગનો અવાજ સાંભળીનેજ મુનિએ કહ્યું " લાવ જલદી પાણી.
દેખ બોલતો નથી ? " ત્યારે મેં તેના પુત્રનું મૃત્યુ કહ્યું. " તેણે
ત્યારે મને કહ્યું " લઈજા અમને (બંનેને તે દેશ) માં, તેવા (મૃત)
પુત્રને જોવાની ઇચ્છા છે. " ત્યારે મેં એકલાએ પત્નીસહિત મુનિને
ત્યાં લઈ જઈને પુત્રનો સ્પર્શ કરાવ્યો. તેઓ (બંને) પુત્રને સ્પર્શ
કરીને તેનાં શરીર પર ઢળી પડ્યાં. તે મુનિ ત્યારે ગ્રોહથી ક્રોધમય
ત્યારે મને બોલ્યા-- ' હે નાજ ! મારા શાપ વડે તું આ પ્રમાણેજ

મિથુનં સ્વર્ગં અગાત્ । અથ તત્ પાપં મયા હૃદાન્તો સ્મૃતમ્ ।
તસ્ય પાપકર્મણઃ એવં અયં વિષાકઃ ।

પુત્રશોકથી મરણને પામશે. ' આ પ્રમાણે મને શાપ દધને તે
ધુગલ સ્વર્ગમાં ગયાં. આજે તે પાપને મેં હવે યાદ કર્યું. આ પાપ
કર્મનું જ આ પરિણામ છે.

સમાસાઃ ।

દ્વંદ્વસમાસ-સીતારામલક્ષ્મણાઃ (સીતા ચ રામશ્ચ લક્ષ્મણશ્ચ)

તત્પુરુષ—(નન્તત્પુરુષ) = (૧) અયોધ્યા (ન યોધ્યા) ।

અનૂઢા (ન ઝૂઢા) ।

(તૃતીયા તત્પુરુષ) = (૧) શોકસંતપ્ત (શોકેન સંતપ્તઃ) ।

(પંચમીતત્પુરુષ) (૧) પુરવિપ્રવાસઃ = પુરાત્ વિ-પ્રવાસઃ ।

(પઠ્ઠીતત્પુરુષ) = (૧) ગંગાપારઃ (ગંગાયાઃ પારઃ) ।

(૨) રાજવેશ્મ (રાજઃ વેશ્મ) ।

(૩) રામવચનં રામસ્ય વચનં) ।

(૪) જીવિતક્ષય. (જીવિતરય ક્ષયઃ) ।

(૫) પદશબ્દ. (પાદયોઃ શબ્દ.) ।

(૬) પુત્રશોકઃ (પુત્રસ્ય શોકઃ) ।

(૭) પર્ણશાલા = પર્ણાનાં શાલા ।

(૮) દેવયજનં = દેવાનાં યજન ।

(સપ્તમીતત્પુરુષ) = (૧) વાતાયનગતા (વાતાયને ગતા)

પાઠ ૨૩

વહુત્રીહિ-સમાસઃ ।

ખહુત્રીહિ સમાસનાં મુખ્ય સાત લેદ છે. (૧) દ્વિપદ વહુત્રીહિઃ, (૨) વહુપદ વહુત્રીહિઃ, (૩) સંખ્યોત્તરપદ વહુત્રીહિઃ, (૪) સંખ્યોભયપદ વહુત્રીહિઃ, (૫) સહપૂર્વપદ વહુત્રીહિઃ, (૬) વ્યતી-
હારલક્ષણો વહુત્રીહિઃ, (૭) દિગંતરાલલક્ષણો વહુત્રીહિઃ ।

દ્વિપદ - ખહુત્રીહિનાં પણ છ લેદ છે. ઉદાહરણ નીચે આપ્યાં છે-

(૧) દ્વિતીયા વહુત્રીહિઃ ।

૧ પ્રાપ્તોદકઃ = પ્રાપ્તં ઉદકં યં સ પ્રાપ્તોદકઃ (ગ્રામઃ) = જે ગામમાં જળ પ્રાપ્ત થયું છે એવું ગામ.

૨ આરૂઢવાનરઃ = આરૂઢ. વાનરઃ યં (વૃક્ષં) સ આરૂઢવાનરઃ (વૃક્ષઃ) = જે પર વાંદર ચઢ્યો છે તે ઝાડ.

(૨) તૃતીયા વહુત્રીહિઃ ।

૧ નિર્જિતકામઃ = નિર્જિતઃ કામઃ યેન સ નિર્જિતકામઃ (શંકરઃ) જેણે કામ છુટ્યો તે.

૨ પ્રાપ્તવિદ્યઃ = પ્રાપ્તા વિદ્યા યેન । = જેણે વિદ્યા મેળવી છે તે.

૩ જિતશત્રુઃ = જિતાઃ શત્રવઃ યેન । = જેણે શત્રુને હરાવ્યા છે તે.

(૩) ચતુર્થી વહુત્રીહિઃ ।

૧ ઉપનીતભોજનઃ = ઉપનીતં ભોજનં યસ્મૈ । = પાસે રાખ્યું છે, ભોજન જેને માટે.

મિથુનં સ્વર્ગં અગાત્ । અથ તન્ પાપં મયા હૃદાન્તીં સ્મૃતમ્ ।
તસ્ય પાપકર્મણઃ એવ અયં વિપાકઃ ।

પુત્રશોકથી મરણને પામશે. ' આ પ્રમાણે મને શાપ દઈને તે
ધુગલ સ્વર્ગમાં ગયાં. આજે તે પાપને મેં હવે યાદ કર્યું. આ પાપ
કર્મનું જ આ પરિણામ છે.

સમાસાઃ ।

દ્વંદ્વસમાસ-સીતારામલક્ષ્મણાઃ (સીતા ચ રામશ્ચ લક્ષ્મણશ્ચ)
તત્પુરુષ—(નન્તત્પુરુષ) = (૧) અયોધ્યા (ન યોધ્યા) ।
અનૂઢા (ન ઝૂઢા) ।

(તૃતીયા તત્પુરુષ) = (૧) શોકસંતપ્ત (શોકેન સંતપ્તઃ) ।

(પંચમીતત્પુરુષ) (૧) પુરવિપ્રવાસઃ = પુરાત્ વિ-પ્રવાસઃ ।

(પઠ્ઠીતત્પુરુષ) = (૧) ગંગાપારઃ (ગંગાયાઃ પારઃ) ।

(૨) રાજવેદમ્ (રાજાઃ વેદમ્) ।

(૩) રામવચનં રામસ્ય વચનં) ।

(૪) જીવિતક્ષયઃ (જીવિતસ્ય ક્ષયઃ) ।

(૫) પદશબ્દઃ (પાદયોઃ શબ્દઃ) ।

(૬) પુત્રશોકઃ (પુત્રસ્ય શોકઃ) ।

(૭) પર્ણશલા = પર્ણાનાં શલા ।

(૮) દેવયજનં = દેવાનાં યજન ।

(સપ્તમીતત્પુરુષ) = (૧) વાતાયનગતા (વાતાયને ગતા)

પાઠ ૨૩

વહુત્રીહિ-સમાસઃ ।

બહુત્રીહિ સમાસનાં મુખ્ય સાત લેઢ છે. (૧) દ્વિપદ વહુત્રીહિઃ,
(૨) વહુપદ વહુત્રીહિઃ, (૩) સંયુત્તરપદ વહુત્રીહિઃ, (૪)
સંયોગયપદ વહુત્રીહિઃ, (૫) સહપૂર્વપદ વહુત્રીહિઃ, (૬) વ્યતી-
હારલક્ષણો વહુત્રીહિઃ, (૭) દિગંતરાલલક્ષણો વહુત્રીહિઃ ।

દ્વિપદ- બહુત્રીહિનાં પણ છ લેઢ છે. ઉદાહરણ નીચે આપ્યાં છે-

(૧) દ્વિતીયા વહુત્રીહિઃ ।

- ૧ પ્રાતોદકઃ = પ્રાતં ઉદકં યં સઃ પ્રાતોદકઃ (ગ્રામ) = જે
ગામમાં જગ પ્રાપ્ત થયું છે એવું ગામ.
- ૨ આરૂઢવાનરઃ = આરૂઢ. વાનરઃ યં (વૃક્ષ) સ આરૂઢવાનરઃ
(વૃક્ષઃ) = જે પર વાંદર ચઢ્યો છે તે ઝાડ.

(૨) તૃતીયા વહુત્રીહિઃ ।

- ૧ નિર્જિતકામઃ = નિર્જિતઃ કામઃ યેન સ નિર્જિતકામઃ
(શંકર) જેણે કામ છુટ્યો તે.
- ૨ પ્રાપ્તવિદ્યઃ = પ્રાપ્તા વિદ્યા યેન । = જેણે વિદ્યા મેળવી છે તે.
- ૩ જિતશત્રુઃ = જિતાઃ શત્રવઃ યેન । = જેણે શત્રુને હરાવ્યા
છે તે.

(૩) ચતુર્થી વહુત્રીહિઃ ।

- ૧ ઉપનીતભોજનઃ = ઉપનીતં ભોજનં યસ્મૈ । = પાસે રાખ્યું
છે, ભોજન જેને માટે.

૨ ઉપહૃતઘાન્યઃ = ઉપહૃતં ઘાન્યં યસૈ । = આપ્યું છે અનાજ
જેને માટે.

(૪) પંચમી बहुव्रीहिः ।

૧ નિષ્ક્રાન્તજનઃ = નિષ્ક્રાન્તઃ જનઃ યસ્માત્ । = ચાલી નીકળ્યા
છે મનુષ્યો સુદાં જ્યાંથી (તે ગામ)

૨ ઠઠૃતોદન = ઠઠૃત ઓદનઃ યસ્માત્ । = કાલી લઈ લીધે
છે જાત જેમાંથી (તે વાસણ)

૩ સમાપ્તજલ = સમાપ્તં જલં યસ્માન્ । = ખલાસ પુરું થયું છે
પાણી જેમાંથી (એવો કુવે)

(૫) પછી बहुव्रीहिः ।

૧ શુક્લપટઃ = શુક્લઃ પટઃ યસ્ય । = શુભ્ર છે વસ્ત્ર જેનું.

૨ નીલાંબર = નીલં અમ્બરં યસ્ય । = આસમાની (નીળું) છે
વસ્ત્ર જેનું.

૩ લંબકર્ણ = લંબૌ કર્ણૌ યસ્ય । = લાંબા છે કાન જેના (તે
મથેડા)

(૬) સપ્તમી बहुव्रीहिः ।

૧ વીરપુરુષ = વીરઃ પુરુષઃ યસ્મિન્ । = વીર છે પુરુષો જેનાં
(એવું ગામ)

૨ સંચિતજલ = સંચિતં જલં યસ્મિન્ = એકઠું કર્યું છે પાણી
જેમાં (એવું પાત્ર)

૩ વહુજન = વહવઃ જના યસ્મિન્ । = ઘણાં છે લોકો જેમાં
(એવું નગર)

આ “ દ્વિપદ-વહુગ્રીહિ ” નાં ઉદાહરણ છે. બહુગ્રીહિન વિલક્ષણતા એ છે કે જે પદો તે સમાસમાં આવેલાં છે તેનાથી ભિન્ન જ બીજા પદાર્થોની સમજ તે શબ્દોથી પડે છે. જેમકે “ પીતાંબરઃ ” શબ્દ = (પીતં અંબરં यस્ય) (પીત) પીઞ્ છે, (અંબરં) વસ્ત્ર જેવું તે પુરુષ (કૃષ્ણ, વિષ્ણુ વી.) પીતાંબર શબ્દ થી સમજાય છે.

આ લક્ષણ વાંચક યાદ રાખે અને પૂર્વોક્ત સામાસોને ઓળખવાની ઠેશીય કરે.

સંધિ કરેલાં વાક્યો

નૈરનુપસેવિતાન્ફલપુષ્પૈશ્ચાવનતાન્ વિલ્વાન્મહાતકાન્પશ્ય ।
 નૂનમત્ર વયં શક્યામાજીવિતુમ્ । एष कोकिलः कूजति । शिखी
 तं प्रतिकूजति । पश्येमं रम्यं चित्रकूटं यस्य काननेषु रंस्यामहे ।
 इति । रम्यं चित्रकूटमासाद्य तत्र वाल्मीकिमभिवाद्योपविविशुः ।

નીચે લખેલા સમાસોનો વિગ્રહ કરો—

દ્વંદ્વસમાસ- ફલપુષ્પે ।

નન્તત્પુરુષ- અસેવિતઃ ।

તૃતીયાત્પુરુષ- હરિકૃતઃ ।

ચતુર્થાત્પુરુષ- અનહિતમ્ ।

પञ्चमीત્પુરુષ- પુરવિપ્રવાસઃ ।

પાઠ ૨૪

હવે અન્ય બહુવ્રીહિઓના ઉદાહરણ અહીં આપ્યાં છે—

બહુપદ-બહુવ્રીહિઃ સમાસઃ ।

પૂર્વેકિત દ્વિપદ બહુવ્રીહી સમાસમાં માત્ર બેજ પદો હોય છે. પરંતુ એમાં બેથી વધુ પદો હોય છે, અને એનાથી પણ સમાસમાં દેખાતા પદો વડે તેનાથી બીજી વસ્તુનો બોધ થાય છે. જેવી રીતે—

૧ પરાક્રમોપાર્જિતસંપત્ = પરાક્રમેણ ઉપાર્જિતા સંપદ્ યેન સઃ પરાક્રમોપાર્જિતસંપન્ = પરાક્રમથી મેળવી છે સંપત્તિ જેણે તે (પરાક્રમી શૂર પુરુષ)

૨ બાહુવલનિર્જિતશત્રુઃ = બાહુવલેન નિર્જિતાઃ શત્રવઃ યેન સઃ બાહુવલનિર્જિતશત્રુઃ = સ્વબાહુબળ વડે પરાજીત કર્યાં છે શત્રુ જેણે તે (બળવાન મનુષ્ય)

૩ અન્યાયોપાર્જિતધનઃ = અન્યાયેન ઉપાર્જિતં ધનં યેન સઃ અન્યાયોપાર્જિતધનઃ = અન્યાયના માર્ગથી ધન પ્રાપ્ત કર્યું છે જેણે તે (પાપી પુરુષ)

આ પ્રમાણે બીજાં ઉદાહરણો અગાઉ મુજબજ સમજવાં લેઈએ, આશા છે. કે આ મુજબ આ સમાસને વાંચક ઓળખી લેશે. એમાં બે શબ્દોથી વધુ શબ્દો પણ રહે છે અને બધા શબ્દો વડે બીજાજ પદાર્થનો અર્થ નીકળે છે.

સંખ્યોત્તરપદ-બહુવ્રીહિઃ સમાસઃ ।

આ સમાસમાં બીજાં પદ સંખ્યાવાચક હોય છે. એનું ઉદાહરણ જુઓ—

૧ ઉપદશાઃ = ઉપ સમીપે દશાનાં સન્તિ ચે તે ઉપદશાઃ । =
સમીપ દશ (પુરુષો) ' છે જે તેને ઉપદશ કહે છે.

આ પ્રમાણે “ ૨ ઉપવિંશ, ૩ ઉપશત ” બીજાં સંખ્યેત્તરપદ
બહુવ્રીહિ સમાસ બને છે. એનાં વાદ જુઓ—

સંરુપોભયપદ બહુવ્રીહિઃ ।

એમાં બંને પદો સંખ્યાવાચકજ રહે છે, જેમકે—

૧ દ્વિત્રાઃ = દ્વૌ વા ત્રયો વા = (બે કે ત્રણ)

૨ દ્વિદશાઃ = દ્વિરાવૃત્તા દશ = (બે વાર દશ)

આ પ્રમાણે આ બહુવ્રીહિ સમાસ થાય છે. એનાં બંને શબ્દ
સંખ્યાવાચક હોય છે. આ કારણે એની ઓળખ અતિસરળ છે.
હવે જુઓ—

સહપૂર્વપદ-બહુવ્રીહિઃ ।

આ બહુવ્રીહિમાં “ સહ ” સાથે, આ અર્થવાળા શબ્દ પ્રથમ
સ્થાનમાં રહે છે; જેમકે—

૧ સમૂલઃ = મૂલેન સહ વર્તતે इति સમૂલઃ = મૂળની સાથે
રહેનારા.

૨ સપુત્રઃ = પુત્રેણ સહ વર્તતે इति = પુત્ર સાથે રહે છે જે.

૩ સકેશઃ = કેશઃ સહ ભવતિ इति = વાળની સાથે હોય
છે જે.

૪ સસ્વદ્ગઃ = સ્વદ્ગેન સહ અસ્તિ इति = તરવારની સાથે
હોય છે જે.

આ આવા પ્રકારનાં સમાસો અતિમુગ્ધ છે, કારણ કે એની શરૂઆતમાં ' સ ' અને ' સહ ' એવા શબ્દો આવે છે. હવે જુઓ-

ઘટિહારલક્ષણઃ ઘટુગ્રીહિઃ ।

એમાં ઉલટ, પુલટ, ક્રમ અથવા બદલાનો ભાવ રહે છે. દાખલા તરીકે—

૧ કેશાકેશી = કેશેષુ કેશેષુ ગૃહીત્વા યત્ યુદ્ધં પ્રવૃત્તં તત્ કેશાકેશી । = વાળ પકડીને જે યુદ્ધ થાય છે તે કેશાકેશી છે.

૨ દણ્ડાદણ્ડિ = દણ્ડૈઃ દણ્ડૈઃ પ્રહત્ય યત્ યુદ્ધં પ્રવૃત્તં તત્ દણ્ડાદણ્ડિ = લાઠીઓ અને સોડીઓના પ્રહાર કરી જે યુદ્ધ થયું તેનું નામ દણ્ડાદણ્ડી છે.

હવે એક ઘટુગ્રીહિ શેષ છે તેનું નામ છે—

દિગન્તરાલલક્ષણઃ ઘટુગ્રીહિઃ ।

એમાં દિશાઓનો અવકાશ બતાવવામાં આવ્યો છે, જેમકે—

દક્ષિણપૂર્વા = દક્ષિણસ્યા પૂર્વસ્યાશ્ચ દિશોઃ યત્ અંતરાલં ત્તા દક્ષિણપૂર્વા । = દક્ષિણ અને પૂર્વ દિશાઓમાં જે અવકાશ છે તેનું નામ ' દક્ષિણપૂર્વા ' છે.

આ સર્વ સમાસો સરળ છે, અને વાચક જો આ પાઠનો અભ્યાસ વિચાર અને મનનપૂર્વક કરશે તો તેને ઘટુગ્રીહિ સમાસનું જ્ઞાન આટલાંથી સારી પેઠે થઈ શકે છે, અને તેને કંઈ પણ મુશ્કેલી રહેશે નહિ.

સંસ્કૃત ભાષામાં ઘટુગ્રીહિ સમાસનો ઉપયોગ સારી પેઠે થાય

છે. પ્રયોગની દૃષ્ટિથી તત્પુરૂષ સમાસ અને બહુવ્રીહિ સમાસજ
ખાસ કરીને વપરાય છે. માટે વાચકોએ એ સમાસનો સારી પેઠે
અભ્યાસ કરવો.

સંધિ કરેલાં વાક્યો.

મહર્ષિસ્તાન્પૂજયામાસ । તતો રામો લક્ષ્મણમવ્રવીત્ ‘લક્ષ્મણ’ !
રુચિરમાવસથં કુરુન્વેતિ ’ ।

લક્ષ્મણોઽપિ પર્ણશાલાં ચક્રે । રામઃ સ્નાત્વા દેવયજનમકરોત્ ।
વિવેશ ચ પર્ણશાલામ્ । રમ્યં ચિત્રકૂટં, માલ્યવર્તીં નદીં ચાસાદ્ય
રાઘવો નનન્દ । પુરવિપ્રવાસસ્ય દુઃસ્વં જહૌ ચ ।

અથ સુમન્ત્રો દુર્મના ભૂત્વા, નિરાનન્દામયોષ્યાં પ્રયયૌ ।
અભિધાવન્તઃ સહસ્રશો નરાઃ સુમંત્રમભ્યદ્રવન્, પૃચ્છન્તથ ‘ક
રામ ’ ઇતિ ।

સીતારામલક્ષ્મણૌ ગંગાપારં ગતા ઇતિ વિજ્ઞાય ચ ‘હા
રામ ! હા રામ ! ’ ઇતિ વિચુકુશુઃ ।

સ વાતાયનગતાનાં સ્ત્રીણાં ચ પરિદેવનાં શુશ્રાવ ।

પાઠ ૨૫

આ પાઠમાં પૂર્વ પાઠમાં આપેલી રામાયણની કથાનું સંધિયુક્ત સરળ સરકૃત આપવામાં આવ્યું છે. જે વાંચકોએ પૂર્વ પાઠો સારી પેઠે ઠપાઈ હશે તેને આ પાઠ સમજવામાં ખાસ મુશ્કેલી નહીં નહિ.

(૨)

અભિયાય ચ તમિંગુદીવૃક્ષં સભાર્યઃ સલક્ષ્મણો રામો
રયાદવાતરત્ । તન્ન ગુહો નામ નિપાદરાજસ્તસ્ય સત્વાઽસીત્ ।
સોઽપિ રામમાગતં શ્રુત્વાઽમાત્યૈર્વૃદ્ધૈશ્ચ પરિવૃતસ્તન્ન રામમુપગતઃ ।
ચીરધ્રુવધારી રામઃ સાયંસંધ્યાં તન્નોપાસ્ય લક્ષ્મણેનાનીતં કેવલં
જલમેવ ભોજનાર્થમાદદે । વૃક્ષમાશ્રિત્ય તન્નૈવ લક્ષ્મણસ્તસ્યૌ ।
ધનુર્ધરો ગુહોઽપિ સૂતેન સહ તન્નૈવ સ્થિતઃ । પ્રભાતાયાં શર્વર્યા
રામ ઉવાચ— “તેરામ જાહર્વી ” ઇતિ । રામલક્ષ્મણૌ સીતયા
સહ ગંગાં જગ્મતુ । ગ્રાઞ્જલિઃ સૂતો ધર્મજ્ઞં રામમુવાચ— “ કિમહ-
મિદાનીં કરવાણિ ” ઇતિ । રામસ્તં પ્રત્યુવાચ— “ રાજાનમભિવાદ્ય
શ્ર્યાઃ । નાહ ન ચ લક્ષ્મણોઽનુશોચતિ વનવાસમ્ । ચતુર્દશવર્ષેપુ
નિવૃત્તેષુ નઃ સર્ધાન્ પુનરાગતાન્દ્રક્ષ્યસે ” ઇતિ ॥

“ હે સુમન્ત્ર ! રાજાનં માતરં કૈકેયીમન્યાશ્ચ દેવીઃ પુનઃ
પુનરુક્ત્વા, અથ કૌસલ્યાં સીતાયા મમ લક્ષ્મણસ્ય ચ વચના-
દારોઘ્યં પાદાભિવંદનં ચ વ્રૂહિ । કથય ચ । નાભિભવિષ્યતિ
સ્વાં દુઃસમસ્મત્સંતાપજમ્ । ભરતદ્વાપિ વક્તવ્યો ” યથા રાજાનિ

वर्तसे तथा सर्वासु भानृष्वविशेषतो वर्तेथाः । ” एवं सूतं पुनः पुनः सांत्वयित्वा, पश्चाद्गुहं वचनमब्रवीत्- “ हे गुह ! इदानीं सजने वने मे वासो न योग्यः । निर्जने वने वासोऽवश्यं कर्तव्यः ।

अत आनय न्यग्रोन्नक्षीरम् ” इति । गुहश्च राजपुत्राय तत् क्षिप्रं क्षीरमुपाहरत् । रामोऽपि तेन जटा अकरोत् । नदीतीरे स्थितां नावं दृष्ट्वा तत्र पूर्वं सीतामारोप्य, ततः स्वयं सलक्ष्मणं आरूरोह । ततः सा शुभा नौका शीघ्रं सलिलमत्यगात् ।

अन्यं तीरं संप्राप्य ते सर्वे नावं हित्वा प्रातिष्ठन्त । रामस्तदा लक्ष्मणमाह- “ सौमित्रे ! त्वमग्रतो गच्छ, सीता त्वामनुगच्छतु । अहं सीतामनुपालयन् पृष्ठतो गच्छामि । अस्माभिरन्योऽन्यस्य रक्षा कर्तव्या । वनवासस्य दुःखं वैदेह्यद्य वेत्स्यति । ”

रामस्तां रात्रीं भरद्वाजाश्रमे सुखमवसत् । प्रातरुत्थाय महर्षिमभिवाद्य तावग्रे जग्मतुः । महर्षिश्च तेषां स्वस्त्ययनं चकार । तान् राज्ञ आरसान्पुत्रान्प्रस्थितान्प्रेक्ष्य, चित्रकूटस्य रम्यं पंथानमादिश्य, महर्षिन्यवर्तत । कालिन्दीं नदीमास्ताद्य सद्यस्तितीर्षवञ्चिन्तामोपेदिरे ततस्तौ रामलक्ष्मणौ काष्ठसंघाटं सुमहाप्लवं चक्रतुः । लक्ष्मणः सीतायाः सुखमासनं चकार । तत्र रामो लज्जमानां तां सीतां प्लवं प्रथममध्यारोपयन् । पश्चात्स्वयं लक्ष्मणेन सहारुह्य, प्लवमुत्सृज्य, अग्रेऽगच्छन् ।

(२)

रामः सीतामब्रवीत्- “ वैदेहि ! सर्वाज्ञगान्पुष्पितान्पश्य । नैरनुपसेवितान्फलपुष्पैश्चावनतान्विल्वान्मह्नातकान्पश्य । नून-

धनः सद्यः प्राणाजहौ । अहमपि यथाख्यातं जलेपूणे घटमादा-
याश्रमपथं गतः । तत्राहमपश्यं तस्य वृद्धावन्वौ च पितरौ ।
मम पदशब्दं श्रुत्वैव मुनिरभाषत- " किं पुत्र ? विरयासि ?
आनय क्षिप्रं पानीयम् । कथं नामिभाषसे ? इति । " तदा मया
तस्य पुत्रस्य मरणं निवेदितम् । असौ तदोवाच माम् । " नय
नौ तमेव देशं तथाविधं पुत्रं दृष्टुमिच्छावः । " ततोऽहमेकः
सभायं मुनिं तत्र नीत्वा पुत्रमस्पर्शयम् । तौ पुत्रं स्पृष्ट्वाऽस्य
शरीरे निपेततु । स मुनिः शोकसंतप्तस्तदा मामाह- " हे राजन् !
मे शापात्स्वमेव पुत्रशोकैर्नैव कालं गमिष्यसि । " एवं मां शापं
दत्त्वा तन्मिथुनं स्वर्गमगात् । अद्य तत्पापं मयेदानीं स्मृतम् ।
तस्य पापकर्मण एवायं विपाकः । "

वाक्यके अने अख्यास ध्यानपूर्वक करवो अने क'छ मुश्किली
नडे तो 'पूर्व' पाठो तपासवा.

समाप्ताः ।

- १ दुर्मना- दुःखित मन यस्य ।
- २ निरानंदा- आनन्देन रहिता ।
- ३ सीतारामलक्ष्मणा - सीता च रामश्च लक्ष्मणश्च ।
- ४ रामवचन- रामस्य वचनम् ।
- ५ जीवितक्षय - जीवितस्य क्षयः ।
- ६ विशल्यं- विगतं शल्यं यस्मान् ।
- ७ जलेपूणे- जलेन पूर्णम् ।
- ८ आश्रमपथः- आश्रमस्य पथः ।
- ९ शोकसंतप्त- शोकेन संतप्तः ।

પાઠ ૨૭

કર્મધારય-સમાસઃ ।

કર્મધારય- સમાસના સાત પ્રકારો છે. એનાં નામો અને દાખલાઓ નીચે આપ્યા છે-

(૧) વિશેષણપૂર્વપદ-કર્મધારયઃ ।

એમાં પહેલું પદ વિશેષણ હોય છે અને બીજું પદ વિશેષ્ય હોય છે, જેમકે--

૧ કૃષ્ણસર્પઃ -(કૃષ્ણશ્ચ અસૌ સર્પશ્ચ)- કાળો સાંપ.

૨ નીલવસ્ત્રં -(નીલં ચ તત્ વસ્ત્રં ચ)- નીલું વસ્ત્ર.

૩ ઉષ્ણજલં -(ઉષ્ણં ચ તત્ જલં ચ)- ગરમ પાણી.

૪ શીતોદકં -(શીતં ચ તત્ ઉદકં ચ)- ઠંડું પાણી.

અહીં અનુક્રમે “ કૃષ્ણ, નીલ, ઉષ્ણ, શીત ” એ શબ્દો શુભ્ર-
બોધક હોવાથી વિશેષણ છે અને અનુક્રમે “ સર્પ, વસ્ત્ર, જલ, ઉદક ”
એ શબ્દોનો શુભ્ર બતાવે છે, માટે એ વિશેષ્યો છે. આ પ્રમાણે એ
સમાસોને બોળખવા અતિસરળ છે.

(૨) વિશેષ્યપૂર્વપદ- કર્મધારયઃ ।

અગાઉ જણાવેલા સમાસોની વિરુદ્ધ અવસ્થા આમાં હોય છે.
એમાં વિશેષ્ય પ્રથમ હોય છે અને વિશેષણ પછી આવે છે. અર્થાત્
પહેલો શબ્દ વિશેષ્ય અને બીજું વિશેષણ હોય છે અને વિશેષણ
શબ્દ પહેલા શબ્દની નીંદા કરવાને માટે તત્પર હોય છે, જેમકે--

૬ વીરમીતઃ (વીરધાર્મી મીતશ્ચ)- વીર બનીને ગભરાયેલો.

૭ ધનેશાર્યહીનઃ - (ધનેશશ્ચ અસૌ અર્યહીનશ્ચ)- ધનેશ હોવા છતાં પણ અર્થહીન.

આ ઉદાહરણો છે. એમાં બીજા શબ્દ વડે પહેલાની નીંદા થઈ છે.

(૩) વિશેષણોભયપદ-કર્મધારયઃ ।

એમાં બંને શબ્દો વિશેષણજ છે, જેમકે—

૧ શીતોષ્ણ (શીતં ચ તત્ ઔષ્ણં ચ) ઠંડુ અને ગરમ.

૨ કૃષ્ણશુક્લ (કૃષ્ણશ્ચ અસૌ શુક્લશ્ચ)- કાળા અને શુભ્ર.

આ પ્રમાણે આ સમાસોનાં ઉદાહરણો છે. એમાં બધા શબ્દો વિશેષણરૂપ હોવાથી એની એજખાણ સરળ છે.

(૪) ઉપમાનપૂર્વપદ-કર્મધારયઃ ।

અહીં ઉપમા બતાવનારા શબ્દો પ્રથમ સ્થાને હોય છે. દાખલા તરીકે—

૧ શંખપાંદુરઃ - (શંખવત્ પાંદુરઃ) શંખ ના જેમ પ્રવેશ.

૨ ઘનશ્યામઃ - (ઘન इव श्यामઃ)- મેઘનાં જેમ શ્યામ.

૩ મેઘશ્યામઃ - (મેઘ इव श्याમ)- " " "

અહીં પહેલો શબ્દ ઉપમાદર્શક છે અને બીજો ગુણબોધક છે.

પાઠ ૨૮

(૫) ઉપમાનોત્તરપદ-કર્મધારયઃ ।

આ સમાસમાં ઉપમાદર્શક શબ્દ બીજા સ્થાનમાં આવે છે; જેમકે—

૧ પુરુષવ્યાઘ્રઃ - (પુરુષઃ વ્યાઘ્ર ઇવ)- વાઘની સમાન પુરુષ.

૨ નરસિંહઃ (નરઃ સિંહ ઇવ)- સિંહના જેવો નર.

આ પ્રકારનાં સમાસોમાં ઉપમાદર્શક શબ્દ બીજા સ્થાનમાં આવે છે. અહીં પાઠકે પૂર્વ સમાસની સાથે એનો ફરક તપાસવો અને તે યાદ રાખવો.

(૬) સંભાવનાપૂર્વપદ-કર્મધારયઃ ।

એનાં ઉદાહરણો--

૧ ગુણબુદ્ધિઃ - (ગુણ ઇતિ બુદ્ધિઃ)- ગુણ જેવી બુદ્ધિ ।

૨ પુત્રગ્રહણં (પુત્ર ઇતિ ગ્રહણં)- પુત્ર માનીને ગ્રહણ કરવો.

(૭) અવધારણાપૂર્વપદ-કર્મધારયઃ ।

એનાં ઉદાહરણો--

૧ વિદ્યાધનં - (વિદ્યા એવ ધનં) વિદ્યા એજ ધન છે.

૨ સુહૃદ્વન્ધુઃ - (સુહૃત્ એવ વન્ધુઃ)- મિત્ર એજ ભાઈ છે.

આટલાં ઉદાહરણો અને આટલા ભેદો જોવાથી વાંચકોને આ વાત ખ્યાલમાં આવી ગઈ હશે કે અર્થ અનુસારજ સમાસ બને છે અને અર્થના અનુસારજ સમાસોની ઓળખાણ થાય છે. ને કોઈને

‘વિદ્યાધન’ ના અર્થનું જ્ઞાન ન હોય તો તે આ સમાસને મમજી શકશે નહિ અર્થાત્ વાચક સંસ્કૃત ભાષાની અન્દર જેમ જેમ પ્રવેશ કરશે તેમ તેમ તેણે મમાસોમા વધાડે ને વધાડે જ્ઞાન થશે વાચકે અહીં યાદ રાખવું જરૂરી છે, કે આ વાત એક બીજા પર નિર્ભર છે અર્થાત્ સમાસોનું જ્ઞાન થવાથી અર્થજ્ઞાન આવે છે, અને અર્થજ્ઞાન થવાથી સમાસોને છૂટા પાડવાની કીયા મનજી શકાય છે

હવે આ પાઠમા નીચે વખેલા શ્લોકો વાંચો-

સ્કદ ઉવાચ-

માતરો હિ ભવત્યો મે ભવતીનામહં મુતઃ ।

ઉચ્યતાં યન્મયા કાર્યં ભવતીનામધેક્ષિતમ્ ॥૧૭॥

(મ. ભારત. વન, ૨૩૦)

અન્વય - હિ ભવત્ય મે માતર, અહં ભવતીના મુત । અથ ભવતીના દેક્ષિત મયા યન્ કાર્યં ઉચ્યતામ્ ॥

અર્થ— કેમકે આપ મારી માતાઓ છો હું આપનો પુત્ર છું આપને (દેક્ષિત) ઈષ્ટ જે કાર્ય મારે કરવું છે તે કહો

इन्द्रो दधाति भूतानां वल तेजः प्रजाः सुखम् ।

तुष्टः प्रयच्छति तथा सर्वान्नामान्सुरेश्वरः ॥૧૮॥

(મ. ભારત. વન ૨૨૯)

અન્વય - इन्द्र भूताना वल तेज. सुख प्रजा दधाति । तथा तुष्ट सुरेश्वर सर्वान् कामान् प्रयच्छति ॥

અર્થ— ઇન્દ્ર પ્રાણીમાત્રને માટે બળ, તેજ, સંતાન , સુખ ધારણ કરે છે. તથા તેજ દેવોના ઇશ્વર ઇન્દ્ર સંતુષ્ટ થાય તો બધા મનોરથો પૂર્ણ કરે છે.

ब्रह्म क्षत्रेण संसृष्टं क्षत्रं च ब्रह्मणा सह ।

उदीर्णे दहतः शत्रून्वनानीवाग्निमारुतौ ॥१०॥

(મ. ભારત. વન. ૨૬)

અન્વય:- બ્રહ્મ ક્ષત્રેણ સંસૃષ્ટં, ક્ષત્રં ચ બ્રહ્મણા સહ (સંમિ-
લિતં), ઉદીર્ણે શત્રૂન્ દહતઃ, અગ્નિમારુતૌ વનનિ ઇવ ॥

અર્થ— (બ્રહ્મ) પ્રાણણ લોકો (ક્ષત્રેણ) ક્ષત્રિય લોકોની સાથે અને ક્ષત્રિય લોકો પ્રાણણોની સાથે મળે તો એ બંને (ઉદીર્ણે) જવલંત બનીને શત્રુઓને એવાતો બાળે છે કે, જાણેકે અગ્નિ અને વાયુમળીને વનને બાળે છે.

અહીં અગ્નિ શબ્દ પ્રાણણનું તેજ અને વાયુ શબ્દ ક્ષત્રિયના બળને બતાવનારો છે. વેદમંત્રોમાં અગ્નિ દેવતાના મંત્રોથી પ્રાણ-
ણોનાં વર્ણન અને વાયુ-દેવતાના મંત્રોથી ક્ષત્રિયોનાં વર્ણન આપ્યાં છે.

समासाः ।

सुरेश्वरः - (सुराणां ईश्वरः) - દેવોના રાજા

अग्निमारुतौ - અગ્નિશ્ચ મારુતશ્ચ ।

संसृष्टं - सम्यक् सृष्टं ।

પાઠ ૨૯

અવ્યયીભાવ-સમાસઃ ।

અવ્યયીભાવ સમાસનાં બે પ્રકાર છે એકનું નામ (૧) નામપૂર્વપદ અવ્યયીભાવ સમાસ અને (૨) બીજાને અવ્યય પૂર્વપદ અવ્યયીભાવ સમાસ કહે છે. દાખલા તરીકે -

(૧) નામપૂર્વપદ-અવ્યયીભાવ સમાસઃ ।

આ સમાસમાં પહેલું પદ નામ હોય છે અને બીજું અવ્યય હોય છે.

(૧) ફલપ્રતિ - (ફલસ્ય માત્રા) ફળને અંશ (ભાગ)

(૨) શાકપ્રતિ - (શાકસ્ય માત્રા) શાકનું પ્રમાણ

આ સમાસમાં પહેલું પદ - “ ફલ ” અથવા “ શાક ” એ નામ છે, માટે એ સમાસોનું એવું નામ પડ્યું છે.

(૨) અવ્યયપૂર્વપદ-અવ્યયીભાવ-સમાસઃ ।

આ સમાસમાં પહેલું પદ અવ્યય હોય છે અને બીજું નામ હોય છે. એનાં ઉદાહરણો—

૧ ઉપકુમ્ભં - (કુમ્ભસ્ય સમીપે વર્તતે હતિ) - કુંભની પાસે રહે છે.

૨ વૈયાક્રમં - (ક્રમ અનતિક્રમ્ય વર્તતે હતિ) - ક્રમ છોડ્યા વગર રહે છે.

૩ અનુવન - (વનસ્ય સમીપં હતિ) - વનની પાસે રહે છે.

આ સમાસ સંસ્કૃતભાષામાં ઘણાજ પ્રચલિત છે, અને વારંવાર એનો પ્રયોગ થાય છે. ઓળખવા માટે એ અત્યંત સહેલો છે. વાંચક થોડું પણ ધ્યાન આપશે તો, તેને ઓળખી શકશે.

હવે આ પાઠમાં નીચે લખેલા શ્લોકોનો અભ્યાસ કરો—

વૈશમ્પાયન ઉવાચ—

નિહતે રાક્ષસે તસ્મિન્પુનર્નારાયણાશ્રમમ્ ।

અભ્યેત્ય રાજા કૌન્તેયો નિધાસમકરોત્પ્રભુઃ ॥૧॥

(મ. ભારત, વન. ૧૫૯)

સંસ્કૃત ટીકા- તસ્મિન્ રાક્ષસે અસુરે નિહતે નિ.શેષેણ હતે, પુન પશ્ચાત્ કૌન્તેયઃ કુંતીનંદન પ્રભુઃ રાજાયુધિષ્ઠિરઃ નારાયણાશ્રમં નારાયણસ્ય આશ્રમં પ્રાપ્તિ અભ્યેત્ય આગત્ય તત્રૈવ નિવાસં વાસ્તવ્યં અકરોન્ ।

સ સમાનીય તાન્સર્વાન્પ્રાતૃનિત્યવ્રતદ્વિચઃ ।

દ્રૌપદ્યા સહિતાન્ કાલે સંસ્મરન્પ્રાતરં જપમ્ ॥૨॥

સંસ્કૃત ટીકા- સ તાન્ સર્વાન્ નિશ્ચિલાન્ પ્રાતૃન્ દ્રૌપદ્યા સહિતાન્ દ્રૌપદ્યા યુક્તાન્ વંધૂન્ સમાનીય સમ્યક્ આનીય કાલે સમયે પ્રાતર જપં વિજયં અર્જુનં સંસ્મરન્ ઇતિ વચ અવ્રવીન્ ।

५४३ ३०

समाश्रितस्रोऽभिगताः शिवेन चरतां वने ।

कृतोद्देशः स वीभत्सुः पंचमीमभितः समाम् ॥३॥

संस्कृत टीका- शिवेन सुखेन वने चरतां विचरतां अस्माकं चतस्रः समाः अभिगताः चत्वारि वर्षाणि व्यतीतानि । सः वीभत्सुः अर्जुनः पंचमीं समां पंचमं संवत्सरं वर्षं अभितः सर्वतः कृतोद्देशः, कृतः उद्देशः येन सः, पंचमे वर्षे भागमिष्यामि इति अर्जुनेन उक्तं अस्ति इति आशयः ।

प्राप्य पर्वतराजानं श्वेनं शिखरिणां यरम् ।

पुष्पिलं दुर्मपण्डैश्च मत्तकोकिलपद्पदैः ॥४॥

मयूरैश्चातकैश्चापि नित्योत्सवविभूषितम् ।

व्याघ्रैर्वराहैर्महिषैर्गव्यैर्हरिणैस्तथा ॥५॥

श्वापदैर्व्यालरूपैश्च रुक्मिश्च निषेवितम् ।

कुलैः सहस्रपत्रैश्च शतपत्रैस्तथोत्पलैः ॥६॥

प्रकुलैः कमलैश्च तथा नीलोत्पलैरपि ।

महापुष्पं पवित्रं च सुरासुरनिषेवितम् ॥७॥

तत्रापि च कृतोद्देशः समागमदिदृक्षुभिः ।

कृतश्च समयस्तेन पार्थेनामिततेजसा ॥८॥

पंचवर्षाणि वत्स्यामि विद्यार्थीति पुरा मयि ।

अत्र गांडीवधन्वानमवाप्तास्त्रमरिदमम् ॥९॥

देवलोकादिमं लोकं द्रक्ष्यामः पुनरागतम् ।

इत्युक्त्वा ब्राह्मणान्सर्वानामन्त्रयत पांडवः ॥१०॥

(म. भा. वन. अ. १५८)

पुष्पितैः द्रुमपण्डैः द्रुमाणां वृक्षाणां पण्डैः खंडैः मत्तकोकिल-
पटपदैः मत्तैः कोकिलैः पटपदैः भ्रमरैः मयूरैः चातकैः एते
पक्षिभिः नित्योत्सवविभूषितं नित्योत्सव इव विभूषितं शोभितं,
व्याघ्रे वराहैः सूकरैः महिषैः गवयैः हरिणे तथा अन्यैः व्याल-
रूपैः भयानकैः श्वापदैः पशुभिः रुरुभिः स्तनामकैः मृगविशेषैः
निपेक्षितं निःशेषेण यथा भवति तथा सेवितं, फुल्ले उत्फुल्ले
प्रफुल्ल सहस्रपत्रं शतपत्रं उत्पले कमले प्रफुल्लैः कमलैः च तथा
एव नीलोत्पलैः नीलकमल युक्तं सुरासुरनिपेक्षितं सुरैः असुरैः च
निपेक्षितं, पवित्रं शुद्धं, महापुण्यं अतिपुण्यकरं, शिखरिणां शिखर-
युक्तानां पर्यतानां वरं श्रेष्ठं, श्वेतं शुभ्रं, पर्यतराजानं पर्यतानां
राजानं हिमाचलं प्राप्य समागमदिहक्षुभिः समागमं द्रष्टुं
इच्छाञ्छेत् तत्र अपि कृतांडेशं कृतवासं, अर्जुनस्य समागमं
दिहक्षुभिः अस्माभिः अत्र एव वासं कर्तव्यं तेन अमिततेजसा
अपरिमिततेजसा पार्थेन पृथापुत्रेण अर्जुनेन पुरा मयि समयं
निश्चयं कृतं यत् विद्यार्थी भूत्वा पञ्च वर्षाणि वत्स्यामि इति ।
अत्र एव देवलोकान् इमं भूलोकं पुनः आगतं अरिन्दमं शत्रु-
नाशनं अवाप्तास्व प्राप्तास्व गाडीवधन्वान् अर्जुनं द्रक्ष्यामः । इति
उक्त्वा पांडव धर्मराजं सर्वान् ब्राह्मणान् आमन्त्रयत स्वसमीपं
आमन्त्रितवान् ।

તત્પુરુષ-સમાસાઃ ।

૧ પર્વતરાજા = પર્વતાનાં રાજા । ૨ સુરાસુરનિપેવિતઃ = સુરાસુરઃ નિપેવિતઃ । ૩ દેવલોક = દેવાનાં લોક । ૪ દ્રુમ-પણ્ડાઃ = દ્રુમાણાં પળ્ડાઃ ।

દ્વિગુ-સમાસઃ ।

૧ પञ्चवर्षाणि — પञ્ચ ચ તાનિ વર્ષાણિ ।

દ્વંદ્વ-સમાસૌ ।

૧ કોકિલપટ્પદાઃ—કોકિલાદિચ પટ્પદાદિચ ।

૨ સુરાસુરાઃ— સુરાદિચ અસુરાદિચ ।

બહુવીહિ-સમાસાઃ ।

૧ કૃતોદ્દેશ— કૃતઃ ઉદ્દેશઃ યેન । ૨ અમિતતેજા - અમિતં તેજઃ યસ્ય । ૩ અવાપ્તાસ્ત્રાઃ- અવાપ્તાનિ અસ્ત્રાણિ યેન । ૪ શતપત્રં- શતાનિ પત્રાણિ યસ્ય । ૫ સહન્નપયં- સહન્નાણિ પત્રાણિ યસ્ય ।

કર્મધારય-સમાસૌ ।

૧ મત્તકોકિલપટ્પદાઃ— મત્તાઃ ચ તે કોકિલપટ્પદા ।

૨ નીલોત્પલં- નીલં ચ તન્ ઉત્પલં ચ ।

વાચકોએ આ સમાસોનો સારી પેઠે અભ્યાસ કરવો. પોતે જાતેજ એ સમાસોનો વિગ્રહ કરવાને પ્રયત્ન કરવો. સમાસ દેવી રીતે બને છે અને કેવી રીતે તેનો વિગ્રહ થાય છે, એ આ વાતનો ધ્યાનપૂર્વક અભ્યાસ કરવામાં આવે અને વાચકો આ સમાસ પ્રકરણનો અભ્યાસ કરશે, તો તેને આગળ જતાં ક' ૥ મુશ્કેલી નહીં નહિ.

પાઠ ૩૧

(૧) એકશેષસમાસઃ ।

કેટલાયે સમાસો એવા છે કે જેનાં શબ્દોમાંથી એકજ શબ્દ શેષ રહે છે. એનું નામ એકશેષ સમાસ છે. દાખલાઓ—

૧ હંસૌ - (હંસી ચ હંસશ્ચ) - હંસી અને હંસ પક્ષી.

૨ આતરૌ - (આતા ચ અસા ચ) - ભાઈ અને બહેન.

૩ પુત્રૌ - (પુત્રશ્ચ દુહિતા ચ) - પુત્ર અને પુત્રી.

૪ પિતરૌ - (માતા ચ પિતા ચ) - માતા અને પિતા.

આ પ્રકારના પ્રયોગો સંસ્કૃતમાં ઘણાં આવે છે. સંસ્કૃત પુસ્તકોનેા અભ્યાસ કરતાં કરતાં વાંચકો એની સાથે પરિચિત થઈ શકે છે. આ સમાસો ઘણાંજ સરળ છે. અને એમાં કોઈ પણ રીતની મુશ્કેલી નથી.

(૨) અલુક્સમાસઃ ।

વાચકો એ ધ્યાનપૂર્વક એધું હશે કે અત્યાર સુધીમાં જેટલા સમાસો આપવામાં આવ્યા છે. તેમાં સમાસની અંદરની વિભક્તિ પ્રત્યયનો લોપ થયો છે, જેમકે “ સૂર્યસ્ય કિરણ ” એનાં “ સ્ય ” પ્રત્યયનો લોપ થઈને “ સૂર્યકિરણઃ ” એવો સમાસ બને છે. એવુંજ દરેક સમાસમાં બને છે, અર્થાત્ સમાસ બનવા માટે વચ્ચેના પ્રત્યયોનો લોપ થવો જરૂરી છે. પરંતુ હવે એવા સમાસો આપવામાં આવ્યા છે, કે જેનાં વચ્ચેનાં પ્રત્યયોનો લોપ થતો નથી. એનાં દાખલાઓ એવા—

- ૧ દિવિજ:- (દિવિ જાત:-)- સ્વર્ગમાં ઉત્પન્ન.
- ૨ યુધિષ્ઠિર:- (યુધિ સ્થિર:-)- યુદ્ધમાં સ્થિર.
- ૩ શરદિજ:- (શરદિ જાયતે)- શરદ્ ઋતુમાં ઉત્પન્ન.
- ૪ માતરિશ્વ:- (માતરિ શ્વિયતે)- માતાની અંદર રહે છે.
- ૫ જનુપાન્ધ:- (જનુપા અન્ધ)- જન્મથી અંધ.
- ૬ દૂરાદાગત:- (દૂરાત્ આગત:-)- દૂરથી આવેલો.

એની વચ્ચેનાં વિભક્તિ પ્રત્યયો જેમનાં તેમજ રહે છે, છતાં પણ એને સમાસજ કહેવામાં આવે છે. વાચકે એ સમાસની એ વિશેષતાનું ધ્યાન રાખવું. હવે તદ્વિતવૃત્તિનાં સ્વરૂપના રૂપો આગલા પાઠમાં વિશેષ રીતેથી બતાવ્યા છે.

અંધિ કરેલાં વાક્યો.

(૧) રામસ્તાં રાર્ત્રીં ભરદ્વાજાશ્રમે સુખમવસન્ । સુખમવસન્
હરદ્વાજાશ્રમે તાં રાર્ત્રીં રામઃ । રામો ભરદ્વાજાશ્રમેઽવસન્તાં
રાર્ત્રીં સુખમ્ ।

(૨) પ્રાતરુત્થાય મહર્ષિમભિવાદ્ય તાવગ્રે જગ્મતુઃ । અગ્રે
જગ્મતુસ્તાવભિવાદ્ય મહર્ષિ પ્રાતરુત્થાય । ઉત્થાય પ્રાતરભિવાદ્ય
મહર્ષિમગ્રે તૌ જગ્મતુઃ ।

(૩) રામઃ સીતાયા સુખમાસન ચકાર । ચકાર સુખ-
માસન સીતાયા રામઃ ।

પાઠ ૩૨

તાદ્વિતવૃત્તિઃ ।

એને વાસ્તવિક રીતે તાદ્વિત-પ્રત્યયાન્ત શબ્દો કહેવો ઠીક છે. અને એ માટે એની ગણના પૂર્વોક્ત મુખ્ય સમાસોમાં કરવામાં આવતી નથી. ગૌણ દ્વિતી એને સમાસ પણ કહે છે, એનાં નામલા—

- ૧ ગુણવાન્ - (ગુણઃ અસ્ય અસ્તિ)- ગુણ જેની પાસે છે.
- ૨ ધનવાન્ - (ધનં " ")- ધન , " "
- ૩ ધની- (" " ")- " " " "
- ૪ શ્રદ્ધાલુઃ (શ્રદ્ધા " ")- શ્રદ્ધા " " "
- ૫ દાશરથિ- (દશરથસ્ય અપત્યં પુમાન્)- દશરથનો પુત્ર.
- ૬ આરુણિ- (અરુણસ્ય " ")- અરુણનો "
- ૭ વિનતેયઃ- (વિનતાયાઃ " ")- વિનતાનો "
- ૮ પટુતરઃ- (અતિશયેન પટુઃ) ધણે પ્રવીણ.
- ૯ યશસ્વી- (યશઃ અસ્ય અસ્તિ)- યશ જેનો છે.
- ૧૦ તુંદિલઃ- (પ્રશસ્તં તુન્દં અસ્ય અસ્તિ) મોટા પેટવાળો.
- ૧૧ પટુતા- (પટોઃ ભાવઃ પટુતા)- ચતુર્થ, પ્રવીણતા.
- ૧૨ શીત્યં- (શીતસ્ય ભાવઃ)- શીતળતા, થંડક.
- ૧૩ મૃદવં- (મૃદોઃ ભાવઃ)- મૃદુતા.
- ૧૪ કૌશલં- (કુશલસ્ય ભાવઃ)- કુશળતા.
- ૧૫ નૈપુણ્યં- (નિપુણસ્ય ભાવઃ)- નિપુણતા.

આ પ્રમાણે તાદ્વિતવૃત્તિ ના સેક્ટો શબ્દો સંસ્કૃતમાં વપરાય છે,

માટે એનો અભ્યાસ કરવો ખાત જરૂરી છે. આ પ્રમાણે
 “ ઉપપદવૃત્તિ ” નાં પણ ઘણા પ્રયોગો થાય છે.

ઉપપદ-વૃત્તિ: ।

એમાં મૂળ શબ્દની સાથે ક્રિયાનું રૂપ વધારે જોડાયને લાગે છે-
 જેમકે—

- ૧ ધનદ.- (ધનં દદાતિ) - ધન આપનાર.
- ૨ જલદ.- (જલં „) - જળ „
- ૩ જન્મદ. (જન્મં „) - જન્મ „
- ૪ ભૂપ - (ભુવ યાતિ) - ભૂમિનું પાલન કરનાર.
- ૫ ભૂપાલઃ (ભુવં પાલયતિ) - „ „ „
- ૬ કુમ્ભકાર. (કુમ્ભં કરોતિ) - ઘડા બનાવનાર.
- ૭ શસ્ત્રકૃત્- (શસ્ત્રં „) - શસ્ત્ર „
- ૮ વેદાધ્યાયી (વેદં અધીતિ) - વેદનું અધ્યયન કરનાર.
- ૯ ભૂમૃત્ - (ભુવં વિભતિ) - ભૂમિનું ધારણ કરનાર.

આવાં ઉપપદ-વૃત્તિ નાં રૂપો સંસ્કૃતમાં હજારો વપરાય છે,
 માટે એનો અભ્યાસ જરૂરી છે. આગળ ઉપર એનાં રૂપોને વારંવાર
 જોવાથી વાચકો એને ઓળખી શકવાને સમર્થ થશે.

પાઠ ૩૩

(૬) કૃદ્વૃત્તિઃ ।

જે પ્રમાણે અગાઉ “ તદ્વિતવૃત્તિ ” વાળા શબ્દો આપ્યા છે, તે પ્રમાણે “ કૃદ્વૃત્તિ ” વાળા શબ્દો પણ સંસ્કૃતમાં અનંત છે, તેના કેટલાક દાખલાઓ જુઓ—

- ૧ કર્તા - (કરોતિ ઇતિ) = કરનાર
- ૨ ભર્તા (વિભર્તાતિ) = ભરણુ પોષણુ કરનાર
- ૩ હર્તા - (હરતીતિ) = હુરણુ કરનાર
- ૪ ગચ્છત્ - (ગચ્છતીતિ) = જનારો
- ૫ કુર્વન્ - (કરોતીતિ) = કરનારો
- ૬ પદ્યન્ (પદ્યતીતિ) = ભેનારો.
- ૭ ભોક્તૃય (ભોક્તું યોગ્ય) = ભોગવવાને યોગ્ય
- ૮ કર્તૃય. - (કર્તું યોગ્ય) = કરવાને યોગ્ય.
- ૯ દાતૃય (દાતું યોગ્ય) = આપવા યોગ્ય.
- ૧૦ જિગમિષા (ગન્તુ ઇચ્છા) = જવા ની ઇચ્છા
- ૧૧ વિવક્ષા - (વક્તુ ઇચ્છા) = બોલવાની ઇચ્છા
- ૧૨ પિપાસા - (પાતું ઇચ્છા) = પીવાની ઇચ્છા
- ૧૩ બુભુક્ષા - (ભોક્તું ઇચ્છા) = ભોગવવાની ઇચ્છા
- ૧૪ અલંકારિણુ - (અલકતું ઇચ્છુ) = ઘડેણ પહેવવાની ઇચ્છા કરનાર.
- ૧૫ દેયમ્ - (દાતું યોગ્ય) = આપવાને યોગ્ય.
- ૧૬ લેયમ્ (લિપિતું યોગ્ય) = લખવાને યોગ્ય.

- ૧૭ ગતવાન્ - (અગમન્ હતિ) = ગયેલો.
 ૧૮ મૃત્યુ - (મર્તુ યોગ્ય) = ભરણ પોષણ કરવા યોગ્ય.
 ૧૯ સ્તુત્યઃ - (સ્તોતું યોગ્યઃ) = સ્તુતિ કરવા યોગ્ય.
 ૨૦ સુકર - (સુઃસ્વેન કર્તુ યોગ્ય.) = મુખથી કરવા યોગ્ય.
 ૨૧ દુર્લભ - (દુઃસ્વેન લઘુ યોગ્ય.) = દુઃખથી મેળવવા યોગ્ય.
 ૨૨ દુર્દાન - („ દાતું યોગ્ય) = „ આપવા „
 ૨૩ ગ્રાહી (ગૃહ્ણતીતિ ગ્રાહી) = જે ગ્રહણ કરે છે.
 ૨૪ તિર્તીર્ણ - (તર્તુ ઇચ્છુ) = પાર જવાની ઇચ્છાવાળો.
 ૨૫ ચિર્કીર્ણ - (કર્તુ ઇચ્છુ.) = કરવાની ઇચ્છાવાળો.

વાચકે આ પ્રમાણે આ રૂપોનો અર્થ સમજી લેવો.

વૈશમ્પાયન ઉવાચ ।

તતો રજન્યાં વ્યુષ્ટાયાં ધર્મરાજં યુધિષ્ઠિરમ્
 બ્રાતૃભિઃ સહિતઃ સર્વેરવન્દત ધનંજયઃ ॥૧॥

(મ. ભારત વન. અ. ૧૧૬)

“ તત તત્પશ્ચાત્, રજન્યાં વ્યુષ્ટાયાં રાજ્યાં ગતાયાં, સર્વેઃ
 નિર્ણિલં બ્રાતૃભિઃ વધુભિઃ સહિતઃ ધનંજયઃ વિજયઃ અર્જુન.
 યુધિષ્ઠિર ધર્મરાજ, અવન્દત વદનં કૃતવાન્ । ”

५१४ ३४

एतस्मिन्नेव काले तु सर्ववादित्रनिःस्वनः ।

वभूव तुमुलः शब्दस्त्वतरिक्षे दिवौकसाम् ॥२॥

“ एतस्मिन् एव काले अस्मिन् एव समये, तु अन्तरिक्षे दिवौकसा देवताना सर्ववादित्रनिस्वनं सर्वेषां वादित्राणां महान् तुमुलः शब्दः वभूव अभवत् । ”

रथनेमिस्वनश्चैव घण्टाशब्दश्च भारत ।

पृथग्द्व्यालमृगाणां च पक्षिणामिव सर्वशः ॥३॥

“ हे भारत ! रथनेमिस्वन रथस्य नाभिः शब्दः च, तथाऽत्र घण्टाशब्दः च, घण्टाणां शब्दः च, व्यालमृगाणां व्याघ्रमृगादीनां पक्षिणा इव च शब्दः सर्वशः वभूव । ”

संस्कृत वाचन-पाठः ।

चित्रकूटे भरतागमनम् ।

तन् श्रुत्वा राम विहसन् लक्ष्मण आह, न अहं भरत त्वया मन्ये, यथा त्वं स्वचेतासि कल्पयसि । नूनं स प्रजाजनः अनुगम्यमानं दर्शनेप्सया एव समायातो भविष्यति । एव वदत एव रामस्य भरतः अश्रुपूर्णेक्षणं पादौ जग्राह, न च शशाकं वस्तुम् । रामः तु अनुजं सादरं उत्थाप्य आलिलिङ्ग, अपृच्छच्च कुशलं तातस्य । सकृदपि वृत्तान्तं भरतान् निशम्य रामः मुहूर्तं विस्मय । ततः रामः चारुवारं कृत्वाग्रहोऽपि पितुः आज्ञा-

ગ્રીવઃ, સૂર્યચન્દ્રાભ્યાં રહિતાં સંધ્યાં ઇવ મહત્તમઃ, ક્ષિપ્રં વૈદેહીં
અભિચક્રામ । તં ઉગ્રં પાપકર્માણં સંદૃશ્ય જનસ્થાનગતાઃ દુઃસાઃ
ન પ્રકમ્પન્તે સ્મ, ન ચ મારુતઃ પ્રવાતિ સ્મ । શીઘ્રસ્રોતા અપિ
ગોદાવરી નદી રક્તલોચનં તં દૃષ્ટ્વા ભયાન્ સ્તિમિતં ગન્તું
આરેભે । તૃણેઃ આહુતઃ કૂપ ઇવ સહસ્રા વૈદેહીં દૃષ્ટ્વા સ્મ મન્ય-
રૂપેણ અતિથન્ । તદા જિહ્વોર્ષુણા રાવણેન 'રાક્ષસાનાં અયં
વાસઃ કથં ત્વં ઇહ આગતા' इति एवं वदैही पृष्टा ।

રાખીને રાવણ, જાણે કે સૂર્ય-ચન્દ્ર વિનાની સંધ્યાનાં જેમ ગાઢ
અંધકારથી યુક્ત એકદમ વૈદેહી પાસે આવ્યો. તે ઉગ્ર પાપકર્મીને
જોઈને જનસ્થાનમાં આવેલાં વૃક્ષો પણ હાણતાં બંધ થઈ ગયાં,
અને હવા પણ બંધ થઈ ગઈ. ઝડપથી વહેતી ગોદાવરી નદીએ
પણ લાલ આખવાળા તેને જોઈને લથથી ચૂપ થીનીને વહેવા
માંડ્યું. ઘાસથી ઢંકાયેલા ફૂવાની માફક તેણે એકદમ, વૈદેહીને
જોઈને, પ્રચંડરૂપ ધારણ કર્યું. ત્યારે હરણ કરવાની ઇચ્છાવાળા
રાવણે 'અહીં રાક્ષસોતું નિવાસસ્થાન છે, તું અહીં કેવી રીતે આવી
પડી ?' એ પ્રમાણે વૈદેહીને પૂછ્યું.

પાઠ ૩૬

સંસ્કૃત-વાચન-પાઠઃ ।

તદા આત્માનં પરિવ્રાજક શસન્તં રાવણ જ્ઞાનકી ઉવાચ—
 ‘ આગમિષ્યતિ મે ભર્તા વન્ય પુષ્પફલાદિકં પુષ્કલ આદાય
 અધુના એવ । ત્વં ચ નામ ચ ગોત્ર ચ કુલ ચ આત્મન આચક્ષ્વ
 તત્ત્વત । કિમર્થ એક એવ દણ્ડકારણ્યે ચરાસિ ? ’ એવં બ્રુવત્યા
 સીતાયાં રાક્ષસાધિપ રાવણ. તીવ્રં ઉત્તરં પ્રત્યુવાચ । ‘ હે સીતે,
 યેન સદેવાસુરમાનુષા લોકાઃ વિત્રાસિતા સ્ત અહં રાવણ રક્ષો-
 ગણેશ્વર અસ્મિ । સમુદ્રસ્ય મધ્યે લઙ્કા નામ મમ મહાપુરી, યા

ગુજરાતી વાક્યો

ત્યારે પોતાની જાતને સન્યાસી ઓળખાવતા ગવણને જાનકી,
 બોલી-- ‘ મારા સ્વામી હુમણાઁ ઘણા વન્ય ફળ ફૂલ આદિ
 લઈને આવશે તું તારૂં નામ, ગોત્ર અને કુળને બદોળગ કહે.
 એકલોઁ દણ્ડકારણ્યમાં કેમ બ્રમણ કરે છે ? ’ આ પ્રમાણે મીતાના
 કહેવાથી ગણેશના રાજા ગવણે ચચળ જવાબ આપ્યો-- ‘ હે
 મીના ! જોતો દેવ, અમુર તથા મનુષ્યો મહિત લોકોને લયબીત કરી
 મૂક્યા છે, તે હું ગણેશ ના મમૂકનો સ્વામી તાવણ હું મમુકની વચ્ચે
 લકા નામની મોટી નગરી છે, મમુક જેની આદેશ રૂ છે, અને જે

સાગરેણ પરિક્ષિતા, ગિરિમૂર્ધનિ નિવિષ્ટા અસ્તિ । તત્ર સીતે,
મયા સાર્થ વનેષુ વિચરિવ્યસિ ।' એવં રાવણેન ઠક્તા કુપિતા
જનકાત્મજા રાક્ષસ તૈ અનાદ્યત્ય પ્રત્યુવાચ । 'ત્વ જમ્બુક
દુર્લભા મા સિંહોં ઇચ્છાસિ ? આદિત્યસ્ય પ્રભા ઇવ ન અહ ત્વયા
સ્પન્દુ શક્યા । શુધિતસ્ય સિંહસ્ય આશીવિપસ્ય ચ વદમાન્
દૈદ્યાં આદાતુ ઇચ્છાસિ ? કાલકૂટ વિષ પીત્વા સ્વાસ્તિમાન્
જીવિતુ ઇચ્છાસિ ? શિલા કણ્ઠે અવસજ્ય સમુદ્રં તતું ઇચ્છાસિ ?
સૂર્યચન્દ્રમસૌ ઊભૌ પાણિભ્યા હર્તુ ઇચ્છાસિ ' । પ્રતાપવાન્
દશગ્રીવ સીતાયા વચન નિશમ્ય સુમહદ્વપુ ચકાર । પુનઃ ચ
વાક્યકોવિદ સ મૈથિલો વાક્ય વમાપ । ' અમ્બરે સ્થિતઃ મહ
મૈદિનીં ભુજાભ્યા ઉદ્દહેયમ્ । સમુદ્ર આપિવેયમ્ । રણે સ્થિત

પર્વતના શિખરપર આવેલી છે ત્યાં સીતા । તાને મારી સાથે
જ ગયોમા બ્રમણ કરવું પડશે ' આ પ્રમાણે રાવણથી કહેવાયેલી
શુભ્રે થયેલી જનકપુત્રીએ તે રાક્ષસનો અનાદર કરીને પ્રત્યુત્તર
પાડ્યો । ' તું શિયાળ । દુર્લભ એવી મને સિંહલુને ઇચ્છે છે ?
સૂર્યના તેજની માફક હું તારા વડે સ્પર્શ થવાને શક્ય નથી. બૂખ્યા
સિંહ તથા સર્પના મુખમાથી દાઢ ઉખેડવા ચાહે છે ? સર્પનું
ઝેર પીને ક્રમ્પાણપૂર્વક છુલવા ચાહે છે ? ગળામા શિલા બાધીને
સમુદ્ર તરવાને ઇચ્છે છે ? સૂર્ય અને ચન્દ્રમાને બને હાથો વડે
હરાવવા ચાહે છે ? પ્રતાપી રાવણે મીતાના વચનો સાંભળીને ઘણુંજ
વિશાળ શરીર ધારણ કર્યું અને ફરીને વાક્ય બોલવામા પ્રવીણ તે
મૈથિલીને વચન કહેવા લાગ્યો ' આકાશમા ઉભા રહીને હું ભુતઓ
વડે પૃથ્વીને ઉચકી મધુ છુ સમુદ્રને પી શકું છુ ચુદમા મૃત્યુને

મૃત્યું હન્યામ્ । તદ્દિગૈર્ શરૈર્ અર્કં તુદ્યામ્ । મહીતલ અપિ વિભિ-
ન્ધ્યામ્ । ’ એવ ઉક્તવત તસ્ય ક્રુદ્ધસ્ય રાવણસ્ય નેત્રે રક્તે
વભૂવતુ । તત સઘ સૌમ્યં રૂપં પરિત્યજ્ય સ રાવણ કાલ
રૂપાભ સ્વ તદ્દિગં રૂપં મેજે । ક્રોધેન સરક્તનયન કામમોહિત
સુદુષ્ટાત્મા રાક્ષસ સીતા અભિગમ્ય બુધ સ્વે રોહિણીં ઇવ
જગ્રાહ ।

પણ મારી શકુ છું તેજ બહોવડે સૂર્યને પણ વ્યથિત કરી શકુ
છું, પૃથ્વીને પણ છેદી શકુ છું ’ આ પ્રમાણે કહેતા તેની આખો
લાલચોળ બની ગઈ પછી તુરતજ શાન્ત રૂપનો ત્યાગ કરીને તે
રાવણ પોતાના કાળના રૂપ જેવા વિકરાળ રૂપને પામ્યો ક્રોધમાં
લાલ આખોવાળો કામથી મોહિત, અત્યંત પાપાત્મા તે રાક્ષસે
પાસે જઈને, આકાશમાં બુધ જે પ્રમાણે શહિણીને પકડે છે તે
પ્રમાણે સીતાને પકડી લીધી

પાઠ ૩૭

વાચન-પાઠ : ।

રામે દૂર ગતે વને સા દુઃસ્વાર્તા રાવણેન ગૃહીતા રામ રામેતિ અતિચુક્રોશ । તતઃ સા આતુરા આન્તચિત્તા મત્તા ઇવ રાક્ષસેન્દ્રેણ વિહાયસા હિયમાણા ‘ હા લક્ષ્મણ, મહાવાહો, ગુરુચિત્ત-પ્રસાદક ! રક્ષસા હિયમાણાં ન જાનીપે ? ’ इत्येवं भृशं चुक्रोश । हे राघव, जीवितं मुखं अर्थं च धर्महेतोः परित्यजन् अधर्मेण हियमाणां मां किं न पश्यसि ? हे परन्तप ! ननु त्वं अविनीतानां विनेतासि, तस्मात् एवं विधं पापं रावणं शाधि ।

હસ્ત દુદાર્નો બાન્ધવૈઃ સહ કૈકેયી સકામા સંજાતા । इत्येवं

ગુજરાતી વાક્યો

રામનાં વનમાં દૂર ચાલી જવાયાથી રાવણથી પકડાયેલી તે દુઃખી સ્ત્રીતા ‘ રામ ! રામ ! ’ એ પ્રમાણે ઘણુંજ આકંઠ કરવા લાગી. ત્યારે તે દુઃખી, ગભરાયેલી જેવી, રાક્ષસોના સ્વામી વડે આકાશ માર્ગે હરણ કરી જવાની, ‘ હે લક્ષ્મણ, મહાબળવાન, મોટાઓનાં મનને રાજી કરનાર, રાક્ષસવડે હરી જવાતી, મને શું નથી બાળતો ? ’ એ પ્રમાણે ઘણું ઘણું રડી. ‘ હે રામ ! જીવન, સુખ અને અર્થ, ધર્મના કારણે છોડનાર, અધર્મથી હરી જવાતી મને શું નથી જોતા ? હે શત્રુઓને હમનાર ! નક્કીતું રાક્ષસોને (અધર્મી) નમાવનારો છે, માટે આવા પાપી રાવણને વશ કર.

‘ હાય ! હવે બાંધવોની મહિત કૈકેયીની ઈચ્છા પૂરી થઇ. ’ આ

સકરુણં વિલપન્તીં સુદુઃખિતાં સીતાં દુષ્ટાત્મા સ રાક્ષસેન્દ્રઃ
 હઠાત્ રથં આરોપ્ય લક્ષ્મીં સ્વરાજધાનીં આકાશમાર્ગેણ પ્રયયૌ ।

અમાણે કરુણામય રૂદન કરતી તે અત્યન્ત દુઃખી સીતાને દુષ્ટ
 આત્મા રાક્ષસોનો રાજ રાવણ હુકમપૂર્વક રથપર ચઢાવીને પોતાની
 રાજધાની લંકા તરફ આકાશ માર્ગે ચાલી નીકળ્યો.

શબ્દાઃ ।

પલિત- ધડપણમાં આવતા સહેદ વાળ.

કર્ણાભરણ- કાનનાં આભૂષણ (એરીંગ).

પ્રતિધ્વનિઃ- બોલાયેલા શબ્દ અથવા તો અવાજનો તેવોજ
 અવાજ.

ઉદામદર્પ- ધારુજ અભિમાન.

વિવરં- છિદ્ર.

અવગીર્યન્તઃ- તિરસ્કાર કરતાં કરતાં; નિંદા કરતાં, દરકાર
 ન કરતાં.

રાજપ્રકૃતિઃ - રાજસ્વભાવ.

અલીક- જૂઠો.

મોહનશક્તિઃ- પ્રેમવશ કરવાની શક્તિ, મૂર્ચ્છિત કરવાની
 શક્તિ.

નૈપુર્ય- કઠોરતા.

પાઠ ૩૭

સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

શુકનાસસ્ય ઉપદેશઃ ।

તાત ચન્દ્રાપીઠ ! ત્વયા વિદિતં વેદિતવ્યં, અધીતાનિ સર્વ-
શાસ્ત્રાણિ, અતઃ તે ન અલ્પં અપિ ઉપદેષ્ટવ્યં અસ્તિ । તથાપિ
નિસર્ગતઃ एव માતુના અભેદ્યં, રત્નાલોકૈઃ અચ્છેદ્યં, પ્રદીપપ્રભયા
અનપનેયં, યૌવનપ્રભવં અતિગહનં તમઃ ભવતિ । દારુણઃ અયં
લક્ષ્મીમદઃ વિવેકિનં અપિ પુરુષં અવિવેકી કરોતિ । ऐश्वर्यंतिमिरं

શુભરાતી વાક્યો

શુકનાશનો ઉપદેશ

પ્રિય ચન્દ્રાપીઠ ! તે બાળુવા લાયક બણી લીધું છે, જ્યાં શાસ્ત્રો
બહુ છે, માટે તારે માટે કંઈપણ ઉપદેશ દેવા યોગ્ય નથી. તો
પણ યુવાન અવસ્થામાં ઉત્પન્ન થયેલા અધિકાર સ્વભાવથીજ સૂર્ય
વડે અભેદ, રત્નોનાં પ્રકાશવડે અચ્છેદ, દીપપ્રકાશ વડે પણ દૂર
ન કરી શકાય એવો ગાઠ હોય છે. આ ધનમદ ભયંકર છે, વિવેકી
પુરુષોને પણ બિનચરહિત બનાવી મૂકે છે. ऐश्वर્યંતિમિરં અધિકાર

ચશુષ્મન્તં અપિ ગતાક્ષત્વં વિદધાતિ । દર્પદાહજ્વરસ્ય ઉષ્મા
પટારપ્રભૃતિભિઃ શિશિરૈઃ અપિ ઉપચારૈઃ ન ઉપશામ્યતિ । વિપય-
વિપસ્ય સતતં આસ્વાદેન ઉત્પન્નઃ વિપમઃ મોહઃ મણિમન્ત્રૌ-
પધાદિભિઃ વિષોત્તારણસાધનૈઃ અપિ અગમ્યઃ ભવાતિ । નિત્યં
સ્નાનશૌચસંધ્યાવન્દનાદિભિઃ રાગમલસ્ય અવલેપઃ અપનેતું
શક્યતે । અજસ્રં ઘોરા રાજ્યસુખસંનિપાતનિદ્રા ક્ષપાવસાને
અપિ અપ્રવોધા ભવતિ । ગર્ભેશ્વરત્વં, અભિનવયૌવનત્વં, અપ્રતિમ-
રૂપત્વં, અમાનુષશક્તિત્વં ચ ક્વચિત્ત્વં મહતી ચ્છલુ અનર્થપરંપરા
સર્વા ।

આંખવાળાઓને પણ અંધ બનાવી મૂકે છે. અભિમાનરૂપી દાહક-
જ્વર ઉષ્ણતા ચન્દન આદિ ઠંડા ઉપચારોથી પણ શાંત થતો નથી.
ભોગ (વિષય વાસના) રૂપી ઝેરનો નિરન્તર સ્વાદ લેતા રહેવાથી
ઉત્પન્ન થતો ભયાનક મોહ (મૂર્છા) મણિમન્ત્ર તથા ઔષધિ વિગેરે
ઝેરને ઉતારવાના સાધનોથી પણ દૂર કરી શકાતો નથી. રોગ સ્નાન,
શુદ્ધિ, સંધ્યાવન્દન વિગેરેથી રાગ (વિષયપ્રેમ) રૂપી ચઢેલો મેલ દૂર
કરી શકાય છે. હુમ્મેશાં રાજ્યસુખ રૂપી સંનિપાતથી (રોગ વિશેષ)
આવેલી ઘોર નિદ્રા રાત્રિ પૂરી થતાં પણ મટતી નથી. જન્મથીજ
ઐશ્વર્યશાળી હોયું, નવી જવાની, અસાધારણ રૂપ, અત્યંત
શક્તિવાન પણ, એ બધાં ભારે અનર્થની પરંપરા છે.

પાઠ ૩૮

एषां एकं एकं अपि अविनयानां आयत्तनं अनर्थाय, किमुत
समवायः ? तथा च उक्तं अस्ति—

यौवनं धनसम्पत्तिः प्रभुत्वं अविवेकता ।

एकैकमप्यनर्थाय किं पुनस्तच्चतुष्टयम् ॥

યૌવનારમ્ભે ચ પ્રાય. શાસ્ત્રજલપ્રસાલનેન નિર્મલા અપિ
કામુષ્પ્યં ઉપયાતિ મતિઃ । અનુગ્જિતઘઘલતા અપિ સરાગા એવ
ભવતિ યૂનાં દૃષ્ટિ. । અપહરતિ ચ વાત્યા દ્વય શુષ્કં પત્રં આત્મે-
ચ્છયા પ્રકૃતિઃ પુરુષં યૌવનસમયે । સ્વસામ્નાગ્ચે ઇન્દ્રિયહરિણાનાં

શુજશતી વાક્યો

અવિનયને માટે એમાંથી એક, એક પણ અનર્થનું ધર છે. પછી
જ્યાં સર્વ (બધાય) હોય, તેનું તો પૂછવું જ શું ? અને એવું કહ્યું
પણ છે—

યુવા અવસ્થા, ધનહૌસલ, સ્વામિત્વ અને અવિનય એમાંથી એક,
એક, પણ નાશનું કારણ છે. પછી જો તેઓ કદાચ આદેય એકત્ર
નહોતો તો વાત જ શી ?

યુવાવસ્થાના પ્રારંભમાં ઘણે જાગે શાસ્ત્રરૂપી જળથી ઘોઘને
મગ્ગરહિત કરેલી બુદ્ધિ પણ બાદ થઈ જાય છે. યુવાનોની દૃષ્ટિ
ધવલતા (ટાપટીપ) ને ન છેડતા પણ રાગયુક્ત થઈ જાય છે. યુવા-
વસ્થામાં પ્રકૃતિ પુરુષને પોતાના સામ્રાજ્યમાં ઉડાવી જાય છે. જેમ
(જેમકે) પવન સુકાયેલાં પાતરાંઓ ઉડાડી જાય છે. ઇન્દ્રિયરૂપી

હારિણી इयं विषयमृगतृष्णिका सततं दुरन्ता भवति । नवयौवने
 सलिलानि इव विषयस्वरूपाणि आस्वाद्यमानानि मनसः मधुर-
 तराणि आपतन्ति । दिङ्मोह इव उन्मार्गप्रवर्तकः विषयेषु
 अत्यासङ्गः पुरुषं नाशयति । भवादृशा एव भवन्ति भाजनानि
 उपदेशानाम् । अपगतमले हि मनसि स्फટिकमणौ रजનिकरस्य
 करनिकराणि इव सुखेन विशान्ति उपदेशाः । अमलं अपि गुरु-
 वचन स्वच्छसलिलं इव अभव्यस्य श्रवणस्थितं महत् शूलं
 उपजनयति । इतरस्य तु मलिनं अन्धकारं प्रदोषसमयनिशाकर
 इव गुरुरपदेशः सकलं अपि दोषजात अपहरति । अयमेव च
 अनास्वादितविषयरसस्य ते उपदेशकाल । दुष्प्रकृतेः श्रुतं शान्तं

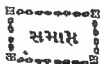
હરણીએને હરનારી આ વિષય (સાંસારિક લોભ વિલાસ) રૂપી
 મૃગતૃષ્ણિકા હ મેશાં કઠિનાઇથી અંત યવાવાળી થાય છે, પાણીને
 જેમ નવયૌવનમાં વિષય સ્વરૂપને ચાખવાથી મનને અતિમધૂર
 લાગે છે. વિષયો (લોભવઃસના) માં અતિગકિત દિગ્માત્રમની માફક
 કુમાર્ગે પુરુષને લઈ જઈને નાશ કરી નાખે છે. આપ જેવાજ ઉપ-
 દેશોને લાયક થાય છે. મેલરહિત (શુદ્ધ) સ્ફટિક-મણિમાં ચંદ્રમાના
 કિરણોની માફક વિષય-મળથી સહિત ચિત્તમાં ઉપદેશ મુખથી પ્રવેશે
 છે. જે પ્રમાણે નિર્મળ જળ પણ કાનમાં પ્રવેશવાથી પીડા કરે છે, તે
 પ્રમાણે શુદ્ધ શુદ્ધચયન પણ અમાધુ પુરુષનાં કાનમાં પ્રવેશવાથી તેને
 દુઃખકારી નિવડે છે, પરંતુ જેમ રાત્રિ- મમયનાં મેલા અંધકારને
 ચંદ્રમા દૂર કરે છે તે પ્રમાણે ખીજના (આધુપુરુષનાં) અવે
 દોષોને શુદ્ધો ઉપદેશ દૂર કરે છે. અને જેણે વિષયભેગોને નથી
 ચાખ્યા એવા તારે માટે આજ ઉપદેશનો અમય છે દુષ્ટ સ્વભાવ-

- ૧૦ લોકયાત્રા દારિદ્ર વાવતે = લોક વહેવાર ગરીબ માટે
ત્રાસદાયક હોય છે
- ૧૧ અતિદીપ્તોઽપિ સ્વયંતો ન પાવક = આગિયો ગમે તે/લો
પ્રકાશિત બને પણ આગની તોલે અવી શકતો નથી.
- ૧૨ વદુજનવિરુદ્ધમેકં નાનુવર્તેત = બહુમતનો વિરોધ કરી
એકના મતને વાગી ન રહેલું
- ૧૩ ઋણશત્રુયાધય નિ શેષા કર્તવ્યા = કરજ, શત્રુ તથા
વ્યાધિ જરા પણ ન રાખવી.
- ૧૪ જિહ્વાયત્તો વૃદ્ધિવિનાશો = ઘડપણ અને વિનાશ જીભને
આધિન છે
- ૧૫ પ્રિયવાદિનો ન શત્રુ = પ્રિય બોલનાર શત્રુ હેતા નથી
- ૧૬ નાસ્ત્યથિનો ગૌરવમ્ = લિખારીને ગૌરવ કયાથી ?
- ૧૭ પરણ્ડમવત્સલ્ય કુપર ન કોપયેત્ = એકના વૃક્ષનો
સહાગે વડા હાથીને હેઠિત કરીશ નહિ
- ૧૮ અતિપ્રવૃદ્ધા શાન્મલી વારણસન્મ્ભો ન ભવતિ = કપાસ-
નો છેડ ગમે તે/નો મોટો થાય પણ હાથી બાધવા યોગ્ય
હોતો નથી
- ૧૯ અદ્નીકૃત સ્મૃતિનો ન પરિચિન્તિ = સજ્જનો હાથમાં
લીધેનું કામ અધૂરું છોડતા નથી
- ૨૦ ન સમુદ્ગત રષ્ટ્વા નરા વિદન્તિ માંત્રિકમ્ = સમુદ્ર
તળનો સ્પર્શ કર્યા વિના મોતી મેળવી મકાઈ નહીં

પાઠ ૩૩

- ૨૩ શત્રું છિદ્રે પરિહેરત = શત્રુનું મર્મસ્થળ બાણી તરત જ
હુમલો કરવો જોઈએ.
- ૨૪ આજ્ઞાફલમૈશ્વર્યમ્ = બધા આપણી આજ્ઞા માને, એજ
આપણા ઐશ્વર્યનું લક્ષણ છે.
- ૨૫ ન મીમાંસ્યાઃ ગુરવઃ = મોટાના આચરણની આલોચના
ન કરવી.
- ૨૬ અતિદીર્ઘોઽપિ કાળિકારો ન મુસલી = ધંતુરાનું વૃક્ષ
આહો તો ગમે એટલું મોટું થાય પણ તેનું લાકડું મુસળ
(સાંભેલા) માટે કામ આવતું નથી.
- ૨૭ સુજીર્ણોઽપિ પિત્રુમન્દ્રો ન શઙ્કુલાયતે = લીમડાનું વૃક્ષ
ગમે એટલું બૂનું થાય પણ ચખ્ખુથી કાપી શકાતું નથી.
- ૨૮ યથા વીજં તથા નિષ્પત્તિઃ । યથા કૂનં તથા લઙ્ઘં = વાવે
તેવું લણે અને કરે તેવું પામે.
- ૨૯ યથા શ્રુતં તથા શુદ્ધિઃ = જેવી વિદ્યા તેવી શુદ્ધિ.
- ૩૦ સંસ્કૃત. પિત્રુમન્દ્રો ન સહકારો ભવતિ = લીમડાના વૃક્ષ
ઉપર ગમે તેટલાં સંસ્કાર કરવામાં આવે છતાં આંગાનું વૃક્ષ
ધનું નથી.
- ૩૧ ન ચાગતં સુસં ત્યજેન્ = મળેલા સુખનો ત્યાગ કરવો નહીં.
- ૩૨ અમટ્રં મટ્રં વા વિધિલિપિતમુન્મૂલયતિ કઃ ? = વિધિના
ખરાબ યા ભણા લેખ દૂર કરવાને કોણ સમર્થ છે ?
- ૩૩ અલ્પેન સિદ્ધે મહતિ કાશ્ચિન્નૈવ પ્રવર્તતે = અલ્પથી સિદ્ધિ
મળે તો મહાન પ્રયત્ન કોણ કરે ?

- ૩૪ અવયવશક્તેઃ સમુદાયશક્તિર્વલીયસી = વિનિયત શક્તિથી
સંગઠિત શક્તિ વધી જાય છે.
- ૩૫ અશક્તોઽહં ગૃહારમ્મે શક્તોઽહં ગૃહમજ્ઞે = રચનાત્મક
કાર્યને આરભ કરવો કઠિન છે, પણ દ્વિ-આત્મક કાર્ય કરવું
ઘરળ છે.
- ૩૬ અસ્ય પાપોદરસ્યાર્યે કિમનાટિ ન નાટકમ્ = આ પાપી
પેટને માટે શું નથી કરવું પડતું ?
- ૩૭ અર્થો હિ લોકે પુરુષસ્ય વયુઃ = સંસારમાં ધન બીજે
ભાઈ છે.
- ૩૮ ગતાનુગતિકો લોકઃ = મનુષ્ય એક બીજાનું અનુકરણ
કરે છે.
- ૩૯ અમ્બુનો વિન્દુરન્યોઽપિ ગુક્તૌ મુક્તપ્તફલં ભવેન્ = પાણીનું
એક ટિપુ જો છીપમાં પડે તો તે મોતી બની જાય છે.
- ૪૦ દેહી દેહં ત્યક્ત્વા પેન્દ્રપદં ન વાઙ્મતિ = પ્રાપ્ત શરીરને
ત્યાગ કરી ઇન્દ્રપદ નહીં ઇચ્છીશ.
- ૪૧ અપન્થાન નુ ગચ્છન્તં સોદરોઽપિ ત્રિમુચ્ચતિ = અશાન સંગ
કરવાથી સગા બાઈને પણ છોડી દેવાય છે.
- ૪૨ ઝગા સિંહપ્રસાદેન વને ચરતિ નિર્ભયમ્ = બકરી
સિંહની કૃપાથી જંગલમાં નિર્ભયથી (ચરે) ધૂમે છે.

ભાગ ૭

ૐ

LIBRARY.

સંસ્કૃત-સ્વયં-શિક્ષક

(સંસ્કૃત-ભાષાનો અભ્યાસ કરવાનો સહેલો ઉપાય)

—૨—

ભાગ સાતમો

—

લેખક

પં. શ્રીપાદ દામોદર સાતવળેકર

—*—

સંવત્ ૨૦૦૯, શક ૧૮૭૪, ઇ. સ. ૧૯૫૨

—*—

સ્વાધ્યાય-મંડળ. પારડી (જિ. સુરત)

ક્રિયાપદ-વિચાર

કોઈ પણ ભાષાનું વાક્ય પૂર્ણ બનાવવા માટે ક્રિયાપદનું જ્ઞાન અવશ્ય હોવું જોઈએ અત્યાર સુધીમાં સંસ્કૃત-ભાષામાં પ્રવેશ કરવાને માટે કારક વિગેરે અનેક પ્રકારનું જ્ઞાન પાઠકોને થઈ ગયું છે. હવે આ પુસ્તકની આગળના છ ભાગોમાં ક્રિયાપદ-વિચાર પાઠકોને સમજાવવાનો છે. આ ભાગમાં પ્રથમ ગણના ધાતુઓના રૂપ બનાવવાની રીતિ બતાવવાની છે. પ્રથમ ગણના આવશ્યક બધા ધાતુ આ પુસ્તકમાં આપ્યા છે, અને તેમાંથી ક્રિયાપદ, નામ, તથા વિશેષણ બનાવવાની સુગમ રીતિ પણ બતાવી છે. એટલા માટે આશા છે કે આ પુસ્તકથી પ્રથમ ગણના ધાતુઓના રૂપ બનાવવાનું પાઠક શીખી જશે.

જો પાઠક ધાતુ-વિચારના આ છ પુસ્તકોનું અધ્યયન ધ્યાન પૂર્વક કરશે તો તેમને ક્રિયાપદોનું આવશ્યક જ્ઞાન થઈ જશે. અરે જેમને ધાતુઓના રૂપોનું જ્ઞાન થયું તેમને સંસ્કૃત-ભાષાનું જ્ઞાન થઈ ગયું એમ સમજી લેવું. કારણ કે સંસ્કૃત-ભાષા યૌગિક અર્થાત્ ધાતુઓથી બનેલી ભાષા છે એટલા માટે જેઓ ધાતુઓનું સારી રીતે અધ્યયન કરે છે તે સંસ્કૃતમાં પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. એટલા માટે પાઠક આ ધાતુ-વિચારનું સાફ અધ્યયન કરવાનો પ્રયત્ન કરશે એવી આશા ગયું છું.

સ્વાધ્યાય-મંડળ
'આનંદાશ્રમ'

પારડી (જિ. સુરત)

લેખક

શ્રીપાદ દામોદર સાતવળેકર

મુદ્રક અને પ્રકાશક—વર્મત શ્રીપાદ સાતવળેકર

સ્વાધ્યાય-મંડળ, ભારત મુદ્રણાલય,
'આનંદાશ્રમ' પારડી (જિ. સુરત)

ॐ

સંસ્કૃત-સ્વયં-શિક્ષક

ભગ સાતમો

પાઠ ૧

પ્રથમ ગણના ધાતુ

સંસ્કૃત-ભાષામાં હજારો મૂળ ધાતુ છે, એ ધાતુઓમાંથી અસંખ્ય ક્રિયાપદ અને ધાતુ સાધિત પદ નવા નામ બન્યાં છે. આ ધાતુ-વિચાર અત્યંત મનોરંજક છે અને એનો નિરુક્ત શાસ્ત્ર સાથે ઘણું સંબંધ છે. જો આ ધાતુ વિચારનું અધ્યયન સારી રીતે થાય તો પાઠકોને કેવળ સંસ્કૃત-ભાષાનું જ જ્ઞાન થતું નથી પરંતુ સંસ્કૃત-ભાષામાંથી જે શબ્દો બીજી ભાષાઓમાં ગાલી ગયા છે તેમનું પણ જ્ઞાન થાય છે.

ઋષિમુનિઓએ આ ધાતુ પાઠનો સંગ્રહ કર્યો; એ માનવ-જાતિ ઉપર ઋષિઓનો મોટો ઉપકાર છે. નહિં તો સંસ્કૃત-ભાષાના વિસ્તારનું માપ કોઈથી પણ નીકળી શકત નહિં.

સંસ્કૃતના હજારો ધાતુઓના રૂપ જુદા જુદા પ્રકારે બને છે.

દરેક પ્રકારના ધાતુઓના એક એક ગણ બનાવ્યા છે. આ પ્રમાણે બનેલા ધાતુઓના ગણ દશ છે. એ દશ ગણોનો પરિચય આગળ જતાં પાઠકોને સારી રીતે થઈ જશે. આ પુસ્તકમાં પ્રથમ ગણના ધાતુઓનો પરિચય પાઠકોને કરાવવાનો છે. કારણ કે આ ગણના ધાતુ ઘણા છે અને એના રૂપ બનાવવા સહેલાં છે.

રૂપોના મુખ્ય ભેદ.

ધાતુઓના રૂપોના મુખ્ય બે ભેદ છે. (૧) પરસ્મૈપદ અને (૨) આત્મનેપદ. દરેક ગણના ધાતુઓમાં કેટલાક ધાતુ કેવળ પરસ્મૈપદી છે અને કેટલાક ધાતુ કેવળ આત્મનેપદી છે. એના ફરતા બીજો પણ એક ધાતુઓનો વર્ગ છે કે જેને 'ઉભયપદી' કહેવામાં આવે છે એના રૂપ પૂર્વોકત બંને પદોની માફક થાય છે. અર્થાત્ પરસ્મૈપદ અને આત્મનેપદ પ્રમાણે.

આ પુસ્તકમાં પ્રથમ 'પરસ્મૈપદ' ના પ્રથમ ગણના ધાતુ આપવામાં આવશે પછી 'આત્મનેપદ' ના અને ત્યારપછી 'ઉભયપદ' ના ધાતુ આપવામાં આવશે. આ રીતે પાઠક સહેલાઈથી ધાતુ-વિચારમાં પ્રવેશ કરી શકશે.

કાલ-વિચાર.

ક્રિયાપદોના વિચારમાં કાલ-વિચાર પણ હોવો જરૂરી છે. ક્રિયાપદોના કેટલાક રૂપ 'ભૂતકાલ' નો બોધ આપે છે કેટલાક 'વર્તમાન' કાલનો અને કેટલાક 'ભવિષ્ય' કાલનો ભાવ બનાવે છે જેમ કે—

૧ ભૂતકાલ	— અભવન્	= થયો.
૨ વર્તમાનકાલ	— ભવતિ	= થાય છે.
૩ ભવિષ્યકાલ	— ભવિષ્યતિ	= થશે.

કાલના રૂપ સિવાય બીજાં આસા, સંદેહ, મંદેત વિગેરે અર્થ
 બતાવવા વાળાં રૂપ પણ જુદાં જુદાં થાય છે. ભાષામાં પણ આ
 પ્રમાણે રૂપોના ભેદ છે. તે કરે છે, તેણે કર્યું, તે કરશે, તે કરે, તેણે
 કરવું જોઈએ વિગેરે જુદાં જુદાં રૂપ દરેક ભાષામાં થાય છે. તે
 પ્રમાણે સંસ્કૃતમાં પણ રૂપ બને છે. એ રૂપોના દશ વર્ગ બનાવ્યા
 છે, એના નામ 'દશ લકાર' છે. ભગવાન પાણિનિ મુનિએ આ
 પ્રમાણે એના નામ આપ્યાં છે. ૧ લટ્, ૨ લિટ્, ૩ લુટ્, ૪ લૃટ્,
 ૫ લેટ્, ૬ લોટ્, ૭ લઙ્, ૮ લિઙ્, ૯ લુઙ્, ૧૦ લૃઙ્, ૧ એમાં
 પાંચમાં 'લેટ્' ના રૂપ વેદોમાંજ પ્રયુક્ત થાય છે, ભાષામાં નહિ.

આ દશ લકારોના રૂપોના ઉપયોગ નીચે પ્રમાણે થાય છે.—

૧ લટ્ = (વર્તમાન-કાલ) = વર્તમાન કાલની ક્રિયા આ રૂપથી
 બતાવાય છે. જેમ કે— ' ભવતિ ' = થાય છે.

૨ લિટ્ = (ભૂત-કાલ) અનઘતન-પરોક્ષ-ભૂતકાલ = અર્થાત્
 જે ક્રિયા આજ નથી થઈ અને જે જોલનારાની આમે
 પણ નથી થઈ જેમકે— ' વમ્ભૂવ ' = થયેા હતા.

૩ લુટ્ = (ભવિષ્ય-કાલ) = અનઘતન - ભવિષ્ય-કાલ =
 અર્થાત્ જે ભવિષ્ય ક્રિયા આજના અમયની જોધક
 નથી. જેમકે— ' ભવિતા ' = થશે.

૪ લૃટ્ = (ભવિષ્ય-કાલ) = એનાથી સામાન્ય ભવિષ્ય ક્રિયાનો
 જોધ થાય છે. જેમકે— ' ભવિષ્યતિ ' = થશે.

૫ લેટ્ = (એનો પ્રયોગ વેદમાંજ ' લિઙ્ ' લકારના અર્થમાં
 થાય છે. ભાષામાં એનો ઉપયોગ થતો નથી.)

૬ લોટ્ = (વિધિ, નિમંત્રણ, પ્રશ્ન, પ્રાર્થના, સત્કાર, આશીર્વાદ વિગેરે અર્થમાં એનો ઉપયોગ થાય છે. જેમકે—
'ભવતુ' = થાવ.

૭ લટ્ = (ભૂત-કાલ) = અનદ્યતન-ભૂતકાલ = અર્થાત્ જે આજના ભૂતકાલનો વાચક નથી. જેમકે—
'અભવત્' = થયો.

૮ લિટ્ = (વિધિ, નિમંત્રણ, આમંત્રણ, પ્રશ્ન, સત્કાર, પ્રાર્થના, વિગેરે અર્થમાં એનો પ્રયોગ થાય છે. જેમકે—
'ભવેત્' થવું જોઈએ. (આશીર્વાદ અર્થમાં પણ એનો ઉપયોગ થાય છે) જેમકે— 'ભૂયાત્' થાવ.

૯ લુટ્ = (ભૂતકાલમાં એનો પ્રયોગ થાય છે) જેમકે—
'અમૂત્' થયો.

૧૦ લૂટ્ = (હેતુ હેતુમદ્ભાવ એ અર્થમાં એનો ઉપયોગ થાય છે) જેમકે— 'અમવિવ્યત્' = જો થયો.

એ લક્ષણના રૂપોની સમજ પાડકેને આગળ જતાં આપવામાં આવશે. આ ક્રમણાં કેવલ 'લટ્' (વર્તમાનકાલ) અને 'લૂટ્' (ભવિષ્યકાલ) એ બે લક્ષણના રૂપ બતાવવામાં આવે છે—

લટ્ (વર્તમાન કાલ) પરસ્મૈપદ

મૂ (થવું)

	(એકવચન)	(દ્વિવચન)	(બહુવચન)
પ્રથમ પુરુષ	— મવતિ	મવતઃ	મવન્તિ
મધ્યમ પુરુષ	— મવસિ	મવથઃ	મવથ
ઉત્તમ પુરુષ	— મવામિ	મવાવઃ	મવામઃ

પાઠ ૨

કૃપ્ (હળ ચલાવવું, ખેતી કરવી)

પ્રથમગણ પરસ્મેપદ ના ૩૫

વર્તમાન-કાલ (લટ્)

	૧૦ વ૦	દ્વિ૦ વ૦	વ૦ વ૦
૧ પ્ર૦ પુ૦	કર્પતિ	કર્પત.	કર્પન્તિ
૨ મ૦ પુ૦	કર્પસિ	કર્પથઃ	કર્પથ
૩ ઉ૦ પુ૦	કર્પામિ	કર્પાઘઃ	કર્પામ.

ભવિષ્ય-કાલ (લટ્)

૧ પ્ર૦ પુ૦	કર્ષ્યતિ	કર્ષ્યતઃ	કર્ષ્યન્તિ
૨ મ૦ પુ૦	કર્ષ્યસિ	કર્ષ્યથઃ	કર્ષ્યથ
૩ ઉ૦ પુ૦	કર્ષ્યામિ	કર્ષ્યાઘઃ	કર્ષ્યામ.

સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

૧ કૃપકઃ દહેન ભૂમિં કર્પતિ । ૨ કૃપીવર્ણા ભૂમિં કર્પત. । ૩ કૃપીવર્ણાઃ ભૂમિં કર્પન્તિ । ૪ ત્વં સ્વભૂમિં કદા કર્ષ્યસિ ? ૫ યદા ત્વં ભૂમિં કર્ષ્યાસિ તદા અહં ન કર્ષ્યામિ । ૬ શ્વઃ વયં સર્વે ભૂમિં કર્ષ્યામ ।

ગુજરાતી વાક્યો

(૧) ખેડૂત હળથી ભૂમિ ખેડે છે. (૨) બે ખેડૂત ભૂમિ ખેડે છે. (૩) ખેડૂતો જમીન ખેડે છે (૪) તું પોતાની જમીન ક્યારે ખેડશે ? (૫) ત્યારે તું જમીન ખેડશે, ત્યારે હું ખેડીશ નહિં. (૬) આવતી કાલે અમે બધા જમીન ખેડીશું.

પ્રથમ પુરુષ ' સઃ ' (તે) અર્થમાં, મધ્યમ પુરુષ ' ત્વમ્ ' (તું) અર્થમાં અને ઉત્તમ પુરુષ ' અહમ્ ' (હું) અર્થમાં થાય છે. ' મૂ ' ધાતુના એ રૂપ વર્તમાનકાલમાં થાય છે. હવે એજ ધાતુના ભવિષ્યકાલના રૂપ જુઓ—

લટ (ભવિષ્ય કાલ) પરસ્મૈપદ

(એકવચ્ચ)

(દ્વિવચ્ચ)

(બહુવચ્ચ)

પ્ર૦ પુરુષ - ભવિષ્યતિ

ભવિષ્યતઃ

ભવિષ્યન્તિ

મ૦ પુરુષ - ભવિષ્યસિ

ભવિષ્યથઃ

ભવિષ્યથ

ઉ૦ પુરુષ - ભવિષ્યામિ

ભવિષ્યાવઃ

ભવિષ્યામામ

પાઠક જોશે તો તેમને માલમ પડશે કે ભવિષ્યકાલના રૂપોમાં ' સ્ય ' અથવા ' હ્ય ' વચ્ચેમાં વધારે લાગે છે, શેષ રૂપ વર્તમાનકાલના સરખાંજ થાય છે જેમકે—

વર્તમાન — ભવ—તિ

ભવ—તઃ

ભવ—ન્તિ

ભવિષ્ય — ભવિષ્યતિ

ભવિષ્યતઃ

ભવિષ્યન્તિ

આ પ્રમાણે જીજ્ઞા રૂપ પણ પાઠક જુએ અને વિશેષતા ઠીક રીતે ધ્યાનમાં રાખે. હવે પ્રથમ ગણ પરસ્મૈપદના કેટલાક ધાતુ આપવામાં આવે છે

પ્રથમગણ પરસ્મૈપદી ધાતુ ।

અગ્ = (કુટિલ ગમન કરવું) = અગતિ, અગિષ્યતિ

અજ્ = (જવું, ચાલવું)

= અજતિ, અજિષ્યતિ

અન્ = (જવું, પૂજવું)

= અન્નતિ, અન્નિષ્યતિ

અટ્ = (ભટકવું)

= અટતિ, અટિષ્યતિ

પ્રથમગણ પરસ્મૈપદ ના ધાતુ

હવે થોડા ધાતુઓ મોઢે કરો—

કઠ્	= (હુઃખમાં રહેવું)	= કઠતિ, કઠિપ્યતિ
કળ્	= (હુઃખથી રહવું)	= કળતિ, કળિપ્યતિ
કર્દ્	= (ખરાબ શબ્દ કરવો)	= કર્દતિ, કર્દિપ્યતિ
કસ્	= (જવું)	= કસતિ, કસિપ્યતિ
કાંક્ષ્	= (ઇચ્છા કરવી)	= કાંક્ષતિ, કાંક્ષિપ્યતિ
કિન્	= (શંકા કરવી, રોગ	= ચિકિત્સતિ, ચિકિત્સિપ્યતિ
	ફર કરવો)	
કુચ્	= (સંકેત થવો)	= કુચતિ, કુચિપ્યતિ
કુંચ્	= (વાંકા થવું, નહાના બનવું)	= કુંચતિ, કુંચિપ્યતિ
કુંઠ્	= (લંગડા થવું)	= કુંઠતિ, કુંઠિપ્યતિ
કુંથ્	= (હુઃખ સહન કરવું)	= કુંથતિ, કુંથિપ્યતિ
કૂજ્	= (અસ્પષ્ટ શબ્દ કરવો)	= કૂજતિ, કૂજિપ્યતિ
કૂલ્	= (ઢાંકવું)	= કૂલતિ, કૂલિપ્યતિ
કૃપ્	= (ખેડવું)	= કર્પતિ, કર્પ્યતિ
ક્રંદ્	= (રડવું, પોકારવું)	= ક્રન્દતિ, ક્રન્દિપ્યતિ
ક્રમ્	= (ચાલવું)	= ક્રામતિ, ક્રામિપ્યતિ
ક્રીડ્	= (રમવું)	= ક્રીડતિ, ક્રીડિપ્યતિ
ક્રુશ્	= (રડવું, પોકારવું)	= ક્રોશતિ, ક્રોશ્યતિ
ક્લિન્	= (રડવું)	= ક્લિન્દતિ, ક્લિન્દિપ્યતિ
ક્વય્	= (ઉડાણવું)	= ક્વયતિ, ક્વચિપ્યતિ
ક્ષર્	= (ઝરવું)	= ક્ષરતિ, ક્ષરિપ્યતિ
ક્ષિ	= (નાશ પામવું)	= ક્ષયતિ, ક્ષેપ્યતિ

સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

૧ સઃ પુરુષઃ તત્ર કિમર્થે કળતિ ? ૨ વૈદ્યઃ તસ્ય રોગં ચિકિત્સતિ અતઃ સઃ તત્ર કળતિ । ૩ તત્ર વૈદ્યો કં રોગં ચિકિત્સતઃ ? ૪ તત્ર તસ્ય જ્વરં વૈદ્યો ચિકિત્સતઃ । મમ પુત્રઃ જ્વરેણ પીડિતઃ । અતઃ વૈદ્યો તં હૃદાનીં ચિકિત્સતઃ । ૫ યથા સઃ તત્ર કૂજતિ તથા એવ ત્વં અત્ર કૂજસિ । ૬ યથા સઃ બાલકઃ ક્રંદતિ તથૈવ ત્વં અપિ ક્રંદસિ । ૭ ત્વં કિં તેન સહ હૃદાનીં ન ક્રીડસિ ? ૮ સર્વે બાલકાઃ તત્ર હૃદાનીં ક્રીડન્તિ । ૯ યૂયં સર્વે છાત્રાઃ કદા ક્રીડિષ્યથ ? ૧૦ તવ ધર્મપત્ની હૃદાનીં કિમર્થે કલપતિ ?

ગુજરાતી વાક્યો

(૧) તે પુરુષ ત્યાં શામાટે હુઃખી અવાજ કરે છે ? (૨) વૈદ તેના રોગની પરીક્ષા કરે છે માટે તે રહે છે. (૩) ત્યાં બે વૈદ કયા રોગની પરીક્ષા કરે છે ? ત્યાં બે વૈદ તેના તાવની ચિકિત્સા કરે છે. (૪) મારો પુત્ર તાવથી પીડાય છે માટે બે વૈદ હમણાં તેની પરીક્ષા કરે છે. (૫) જેમ તે ત્યાં અસ્પષ્ટ અવાજ કરે છે તેમજ તે અહિં અસ્પષ્ટ અવાજ કરે છે. (૬) જેમ તે બાળક રહે છે તેમજ તું પણ રહે છે. (૭) તું શા માટે હમણાં તેની સાથે રમતો નથી ? (૮) બધા બાળકો હમણાં ત્યાં રમે છે. (૯) તમે વિદ્યાર્થીઓ ક્યારે રમશો ? (૧૦) તારી ધર્મપત્ની હમણાં શામાટે (પાણી) ડોકાળે છે ?

આ પ્રમાણે પાઠક વાક્ય બનાવી શકે છે. હવે ઉપસર્ગોનો થોડો પરિચય કરીએ-

ઉપસર્ગ ।

ધાતુ અર્થાત્ ક્રિયાની પહેલાં લાગીને ક્રિયાઓના અર્થ બદલાવનારા ઉપસર્ગ હોય છે. પ્ર, પરા, અપ, સમ્, અનુ, અવ, નિસ્, નિર્, દુસ્, દુર્, વિ, આ, નિ, અધિ, અપિ, અતિ, સુ, ઉત્, અભિ, પ્રતિ, પરિ, ઉપ, એ પ્રમાણે બાવીસ ઉપસર્ગ છે. એમનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે—

(૧) પ્ર = અધિકતા, ઉત્કર્ષ. (૨) પરા = ઉલટું. (૩) અપ = દૂરપણું, વિયોગ (૪) સમ્ = એક થવું, (૫) અનુ = અનુકૂળ, અનુસરણ. (૬) અવ = નીચે કરવું. (૭) નિસ્ = હીનતા (૮) નિર્ = હીનતા. (૯) દુસ્ = દુષ્ટતા (૧૦) દુર્ = દુર્ગતિ (૧૧) વિ = વિશેષ, વિરોધ, ભિન્નતા. (૧૨) આ = આ બાજુ. (૧૩) નિ = નીચે કરવું, (૧૪) અધિ = ઉપર. (૧૫) અપિ = આગળ. (૧૬) અતિ = વધારે. (૧૭) સુ = ઉત્તમ (૧૮) ઉત્ = ઉચે, ઉપર (૧૯) અભિ = સંપ્રેષ. (૨૦) પ્રતિ = ઉલટું થવું. (૨૧) પરિ = સર્વત્ર. (૨૨) ઉપ = પામે, વધારે.

ઉપસર્ગોના આટલા અર્થથી પણ બીજા વધારે અર્થ થાય છે, પરંતુ એટલા અર્થ ધ્યાનમાં રાખવાથી પાઠકોનું કાર્ય આસી શકે છે. હવે એ ઉપસર્ગ લાગવાથી ધાતુઓના અર્થ કેવી રીતે બદલાય છે તે જુઓ—

મૂ = થવું (મૂતિ થયું) એના ૩૫ જુઓ—

પ્રમૂ = વધવું (પ્રભાવ-જન્મ, શક્તિ. પ્રભાવ-પ્રભાવ, શક્તિ

પ્રમૂ = માલિક,)

પરાભૂ = પરાભવ કરવો (પરાભવ = અપજય)

અપભૂ = દૂર રહેવું (અપમૃતિ-પરાજય, નાશ)

સમ્ = એક થવું, જન્મ લેવો (સમવ-ઉત્પત્તિ) (સમૃતિ-
(એકતા, ઉત્પત્તિ)

અનુભૂ = અનુભવ કરવો (અનુભવ-અનુભવ)

વિભૂ = વેભવ યુક્ત થવું (વિભવ-ધન, ઐશ્વર્ય)

આભૂ = ઉપરિથિત થવું (આમૃતિ-શક્તિ, આપકતા)

અતિભૂ = બધાથી વધારે વધવું (અતિભવનમ્-બધાથી ઘેરા
થવું)

ઉદ્ભૂ = ઉત્પન્ન થવું (ઉદ્ભવ-ઉત્પત્તિ)

અભિભૂ = પરાભવ કરવો (અભિભવ-પરાભવ)

પરિભૂ = પરાભવ કરવો (પરિભવ-પરાભવ, અપમાન)

ધાતુ કરીને સ્ ધાતુની આગળ એ સિવાય બીજા ઉપસર્ગ
આવતા નથી એના રૂપ બીજા ધાતુઓની સાથે પાઠક ભેદ શકે
કે આદલા ઉદાહરણોથીજ પાઠક અનુભવ કરી શકે છે કે એકજ
ધાતુની સાથે જુદા જુદા ઉપસર્ગ લાગવાથી કેવી રીતે જુદા જુદા
અર્થ થાય છે હવે એમનો ઉપયોગ જુઓ—

(૧) સ પુરુષ વિચિકિ સતિ-તે પુરુષ વિશેષ શકા કરે છે
(કિન્-વિકિત્સતિ । વિ કિન્-વિચિકિત્સતિ)

(૨) તે સર્વે તત્ર સન્નિહન્તિ-તે બધા ત્યા સાડ રમે છે

(૩) વાલકા તત્ર સન્નિહન્તિ-બાળકો ત્યા રહે છે

(૪) ત્વ કિમર્થમ્ एवम् આત્મોદાસિ-તુ શામાટે આમ ખૂબ
રહે છે ?

(૫) નારદઃ નારાયણમ્ અમ્યર્ચતિ-નારદ નારાયણની પૂજા કરે છે.

આ પ્રમાણે ધાતુની આગળ ઉપસર્ગ મૂકીને રૂપ બનાવાય છે, અને તે જુદી જુદી જાતના અર્થ બતાવે છે. આ પ્રમાણે એક નાના ધાતુના અસંખ્ય શબ્દ સંસ્કૃત ભાષામાં બને છે. જે પાઠક એનો વિચાર કરશે તો આ પ્રક્રિયા ઘણી જલ્દી એને સમજાઈ જશે. કારણકે ઉપસર્ગવાળા શબ્દ ભાષામાં પણ વપરાય છે, એટલે એના અર્થોની કલ્પના થઈ શકે છે.

-o-o-

પાઠ ૩

ભૂતકાલ (લઙ્)

જે ભૂતકાળ આજનો સમય નથી બતાવતો તે (અનદ્યતન) ભૂતને માટે 'લઙ્' નામના ભૂતકાલના રૂપનો પ્રયોગ થાય છે. 'ભૂ' ધાતુના તે ભૂતકાળના રૂપ આ પ્રમાણે થાય છે-

અનદ્યતન ભૂતે લઙ્ ।

પ્ર૦ પુ૦	અભવત્	અભવતામ્	અભવન્
મ૦ પુ૦	અભવઃ	અભવતમ્	અભવત
૩૦ પુ૦	અભવમ્	અભવાવ	અભવામ

(૧) તત્ર હા કિમ્ અભવત્ ? = ત્યા કાલે શું થયું ?

(૨) તત્ર હ્ય કિમપિ ન અભવત્ = ત્યાં કાલે કંઈપણ થયું નથી.

(૩) તે સર્વે વીરાઃ સઙ્ગૂ પરામવન્ = તે બધા વીરોએ શત્રુઓને પરાજય આપ્યો.

(૪) યદા સઃ ઉદભવત્ તદા ત્વં કુત્ર અભવઃ = ત્યારે તેની ઉત્પત્તિ થઈ ત્યારે તું ક્યાં હતો ?

અહિં પાઠક આદિ રાજે કે ભૂતકાળના રૂપની આગળજ પૂર્વેકના ઉપસર્ગ લાગે છે જેમકે—

પરા = અભવત્ = પરામવત્ (પરાજય કર્યો)

વિ = અભવત્ = વ્યભવત્ (વેશવ યુક્ત થયો.)

સમ્ = અભવત્ = સમમવન્ (ઉત્પન્ન થયો)

ભાષામાં ધાતુની સાથે ઉપસર્ગની સંધિ અવશ્ય થાય છે. એકમાં ધાતુ કરીને ઉપસર્ગ ભુદા લખાય છે. હવે થોડા ધાતુઓનું અધ્યયન કરેલ. અહિં ત્રીણું રૂપ આજ ભૂતકાળનું આપ્યું છે—

પ્રથમગણ પરસ્મૈપદી ધાતુ ।

સ્વાદ્ (ખાઈ) સ્વાદતિ, સ્વાદિપ્યતિ, અસ્વાદત્.

ગદ્ (બોલવું) ગદતિ, ગદિપ્યતિ, અગદત્.

ગમ્ (જવું) ગચ્છતિ, ગમિપ્યતિ, અગચ્છત્.

ગર્જ્ (ગર્જના કરવી) ગર્જતિ, ગર્જિપ્યતિ, અગર્જત્.

ગર્વ્ (ગર્વ કરવો) ગર્વતિ, ગર્વિપ્યતિ, અગર્વત્.

ગલ્ (ખાવું, ગળવું) ગલતિ, ગલિપ્યતિ, અગલત્.

ગોપ્ (રક્ષણ કરવું) ગોપાયતિ, ગોપાયિપ્યતિ, અગોપાયન્.

गै (गावुं, कडेवुं) गायति, गास्यति, अगायत्
 ग्रथ् (ग्रथेन कश्चुं, संहर्षं लेडवे) ग्रन्थति, ग्रन्थिष्यति, अग्रन्थत्
 घुप् (गृहेर कश्चुं) घोपति, घोपिष्यति, अघोपत्
 घृप् (घर्षणु कश्चुं) घर्षति, घर्षिष्यति, अघर्षत्
 चार् (चारुवुं) चरति, चरिष्यति, अचरत्
 चर्च (विवाह कश्चुं) चर्चति, चर्चिष्यति, अचर्चत्
 चर्व (चारुवुं) चर्वति, चर्विष्यति, अचर्वत्
 चल (चारुवुं) चलति, चलिष्यति, अचलत्
 चित् (चित्तुं) चेतति, चेतिष्यति, अचेतत्
 चिन् (चिन्तन कश्चुं) चिन्तति, चिन्तिष्यति, अचिन्तत्
 चुम्ब (चुम्बन कश्चुं) चुम्बति, चुम्बिष्यति, अचुम्बत्
 चूप् (चूसवुं, पीवुं) चूपति, चूपिष्यति, अचूपत्
 छद् (छान्नुं) छदति, छदिष्यति, अछदत्
 जप् (जपकश्चुं) जपति, जपिष्यति, अजपत्
 जम् (जावुं) जमति, जमिष्यति, अजमत
 जल्प् (जालवुं) जल्पति, जल्पिष्यति, अजल्पत्

संस्कृत-वाक्यानि

१ सः पुरुषः फलं खादति । अहं मोदकं नैव खादिष्यामि ।
 त्वं फलानि कदा अखादः ? ते सर्वे मानवाः फलानि अखादन् ।
 २ तत्र यः गदति स एव स मनुष्यः । त्वं तेन सह किं
 अगदः ? सर्वे परस्परं समगदन् । यथा स गदति तथा युवां
 गादिष्यथः किम् ?

૩ આકાશે મેઘઃ ગર્જતિ । યથા સઃ ગર્જિષ્યતિ તથા કઃ ગર્જિતું સમર્થઃ ભવતિ ?

૪ રામઃ લક્ષ્મણેન સહ સમગચ્છત્ । ત્વં કેન સહ તત્ર અગચ્છઃ ? યથા રાવણઃ અગર્વત્ તથા ન રામઃ ।

૫ ત્વં હૃદાનીં કિં ઘોષસિ ? યદા સઃ તત્ર ઇતત્ ઘોષિષ્યતિ તદા ત્વં કિં કરિષ્યસિ ? સઃ પુરુષઃ તત્ર તદા કિં અઘોષત્ ?

૬ ત્વં કુત્ર ચલસિ ? સઃ કિં ન સંચલતિ ? ત્વં તં કિમર્થ અનુચરસિ ? યદા સઃ અચલન્ તદા ત્વં કિં ન અચલ ?

૭ ત્વં હૃદાનીં કિં ચિંતસિ ? સઃ તદા કિં ચિન્તિષ્યતિ ? અહં કિં અચિન્તમ્ ? તે બાલકાઃ કિમપિ ન અચિન્તન્ ।

૮ ત્વં કિં જવસિ ? ત્વં તં મન્ત્ર કદા જપિષ્યસિ ? યદા ત્વં અજપ તદા તેન કિં કૃતમ્ ?

૯ અહં હૃદાનીં જમામિ । સ નૈવ હૃદાનીં જમિષ્યતિ । ત્વં કદા અજમઃ । તો તત્ર શ્વઃ જમિષ્યતઃ । તે સર્વે તન્નૈવ જમિષ્યન્તિ ।

શુશ્રુણ્ણાતી વાક્યે

૧ તે પુરૂષ ક્ષણ ખાય છે હું લાડુ નજ ખાધશ. ને ક્ષણ ક્યારે ખાધાં ? તે બધા માણસોએ ક્ષણ ખાધાં.

૨ ત્યાં જે બોલે છે તે તેજ પ્રાણુ છે. તું તેની સાથે શું બોલ્યો હતો ? બધા પુરુષને બોલ્યા. જેમ તે બોલે છે તેમ તમે બે બોલ્યો ?

૩ આકાશમા વાદળ ગર્જે છે. જેમ તે ગર્જે છે તેમ ગર્જના કરવા દોણુ સમર્થ થાય ?

૪ રામ લક્ષ્મણ સાથે ગયા. તું ત્યાં કોની સાથે ગયો હતો ?
જેમ રાવણે ગર્વ કર્યો હતો તેમ રામે ગર્વ કર્યો નથી.

૫ તું હમણાં શું જાહેર કરે છે ? જ્યારે તે ત્યાં આ જાહેર કરશે
ત્યારે તું શું કરશે ? તે પુરુષે ત્યારે શું જાહેર કર્યું ?

૬ તું ક્યાં જાય છે, ? શું તે જતો નથી ? તું તેની પાછળ
શા માટે જાય છે ? જ્યારે તે ગયો ત્યારે તું કેમ ગયો નહિ ?

૭ તું હમણાં શું વિચારે છે ? તે ત્યારે શું વિચારશે ? મેં શું
વિચાર્યું ? તે બાળકોએ કંઈ પણ વિચાર્યું નહિ.

૮ તું શું જપે છે ? તું તે મંત્ર ક્યારે જપશે ? જ્યારે તે
જપકર્યા ત્યારે તેણે શું કર્યું ?

૯ હું હમણાં જમું છું. તે હમણાં નહિજ જમશે. તું ક્યારે
જમ્યો ? તે બે ત્યાં આવવીકાલે જમશે. તે બધા ત્યાંજ જમશે.

પ્રથમગણ પરસ્મૈપદી ધાતુ ।

જિ (જીવવું) જયતિ, જેપ્યતિ, અજયત્

જૃ (જીર્ણ થવું) જરતિ, જરિપ્યતિ, અજરત્

જ્વર્ (તાવ આવવો) જ્વરતિ, જ્વરિપ્યતિ, અજ્વરત્

જ્વલ્ (બળવું) જ્વલતિ, જ્વલિપ્યતિ, અજ્વલત્

તક્ષ્ (સૂક્ષ્મ કરવું, ઘડવું) તક્ષતિ, તક્ષિપ્યતિ, અતક્ષત્

તપ્ (તપવું) તપતિ, તપિપ્યતિ, અતપત્

તર્જ્ (નિન્દા કરવી) તર્જતિ, તર્જિપ્યતિ, અતર્જત્

ત્યજ્ (ત્યાગ કરવો) ત્યજતિ, ત્યજ્યતિ, અત્યજત્

तुङ् (तोड्भुं) तोडति, तोडिष्यति, अतोडत्
 तृ (तरुभुं) तरति, तरिष्यति, अतरत्
 तेज् (तेज् ४२भुं) तेजति, तेजिष्यति, अतेजत्
 दल् (तोड्भुं, भोड्भुं) दलति, दलिष्यति, अदलत्
 दंश् (४२ड्भुं) दंशति, दंक्ष्यति, अदंशत्
 दंस् (४२ड्भुं) दंसति दंशिष्यति, अदंसत्
 दह् (आण्भुं, णण्भुं) दहति, घक्ष्यति, अदहत्
 दा (आप्भुं) यच्छति, दास्यति, अयच्छत्
 दृश् (णेभुं) पश्यति, द्रक्ष्यति, अपश्यत्
 दृंह् (वधा२भुं) दृंहति, दृंहिष्यति, अदृंहत्
 दृ (ड२भुं) दरति, दारेष्यति, अदरत्
 द्रु (ऋभुं) द्रवति, द्रविष्यति, अद्रवत्
 ध्मा (दू० ४भु, पांसणी वगाडवी) धमति, ध्मास्याति, अधमत
 ध्ये (विश्वा२ ४२वे) ध्यायति, ध्यास्यति, अध्यायत्
 ध्वन् (शण्ड ४२वे) ध्वनति, ध्वनिष्यति, अध्वनत्

संस्कृत-धाक्यानि ।

१ रामः तत्र जयति । त्वं तस्मिन् युद्धे जेष्यति वा न ? अर्जुनः
 'युद्धे कथं अजयत् ? कर्णं किमर्थं न अजयत् ?

२ सर्वे प्राणिनः जरन्ति । योगी एव योगबलेन न जरति ।
 कथं योगी न जरति इति त्वं जानासि किम् ?

३ तत्र अग्निः ज्वलति । अग्नि इदानीं न तत्र ज्वलति । अग्निः
 कदा तत्र अज्वलन् ?

૪ ત્વષ્ટા કાષ્ટાનિ તક્ષતિ । ત્વં કાષ્ટં તક્ષિષ્યાસિ કિમ્ ? સઃ
કેન શસ્ત્રેણ તત્કાષ્ટં અતક્ષત્ ?

૫ વિશ્વામિત્રઃ તસ્મિન્ મહારણ્યે તપઃ અતપત્ । ત્વં કથં તત્ર
તપઃ તપસિ ! અહં અપિ તસ્મિન્ સ્થાને તપિષ્યામિ ।

૬ અહં નર્દાં તરિષ્યામિ દ્વદાનીમ્ । યૂયં કથં ન તરિષ્યથ ?
સર્વેઽપિ તત્રૈવ તરન્તિ । અહં પરશ્વઃ નર્દાં અતરમ્ ।

૭ ત્વં ધનં કિં ત્યજાસિ ? સઃ રાષ્ટ્રં ऐश्वर्यं वा कदापि नैव
ત્યજ્યતિ । સઃ સર્વે અપિ ધનં અત્યજત્ ।

૮ સર્પઃ નરં દંશતિ । સર્પૌ નરાન્ દંશતઃ । સર્પાઃ મનુષ્યાન્
દંશન્તિ । નાગાઃ કથં તં દંશ્યન્તિ ?

૯ અગ્નિઃ સર્વં કાષ્ટજાતં દહતિ । પ્રલયાગ્નિઃ સર્વં જગત્ પ્રલય-
કાલે ઘક્ષ્યતિ । ત્વં તં અગ્નિના કથં અદહઃ ?

૧૦ યથા સઃ પશ્યતિ તથા एव અહં પશ્યામિ । રાજા દુષ્ટં
માનવં નૈવ દ્વદાનીં દ્રક્ષ્યતિ ।

૧૧ પુરોહિતઃ વેણુધમન્યા અગ્નિં ઘમતિ । ત્વં કથં અગ્નિં
ધ્માસ્યસિ ? સઃ તદા અગ્નિં અઘમત્ ।

ગુજરાતી વાક્યો

૧ રામ ત્યાં જાતે છે. તું તે યુદ્ધમાં જાતશે કે નહિ ? અર્જુન
યુદ્ધમાં કેવી રીતે જાત્યો ? કર્ણ શામાટે ન જાત્યો ?

૨ બધાં પ્રાણીઓ ઘરડાં થાય છે. યોગીજી યોગના બળથી ઘરડો
થતો નથી. યોગી કેમ ઘરડો થતો નથી એ તું બાણ છે ?

૩ ત્યાં અગ્નિ બળે છે. હમણાં ત્યાં અગ્નિ બળતો નથી. અગ્નિ
ક્યારે ત્યાં બળ્યો ?

૪ સુતાર લાકડું ઘડે છે. તું લાકડું ઘડશે ? તેણે ક્યા હથિયારથી તે લાકડું ઘડ્યું ?

૫ વિશ્વામિત્રે તે ઝોટા જંગલમાં તપ કર્યું. તું શામાટે ત્યાં તપ કરે છે ? હું પણ તે જગ્યાએ તપ કરીશ.

૬ હું હમણાં નદી તરી જઇશ. તમે શામાટે તરશેો નહિ ? બધા ત્યાંજ તરે છે. હું પરમ દિવસે નદી તરી ગયો હતો.

૭ તું શામાટે પૈસાનો ત્યાગ કરે છે ? તે શન્ય અથવા ઐશ્વર્યનો ત્યાગ કરશેજ નહિ. તેણે બધું દ્રવ્ય છોડી દીધું.

૮ સાપ માણસને કંરડે છે. બે સાપ પુરુષોને કંરડે છે. સાપો મનુષ્યોને કંરડે છે. શું નાગસાપો તેને કંરડશે ?

૯ અસિબધી જ્ઞાતાના લાકડાંને બાળી નાખે છે. પ્રલયાગ્નિ પ્રલયના વખતે આત્મા જગતને બાળશે. તે શા માટે તેને અગ્નિથી ઠગાડશે ?

૧૦ જેમ તે જુએ છે તેમજ હું જોઉં છું. રાજા હમણાં ખરાબ માણસને જોશેજ નહિ.

૧૧ પુરોહિત વાંસની કુંકણીથી અગ્નિમાં કુંક મારે છે. શું તું અગ્નિમાં કુંક મારશે ? તેણે ત્યારે અગ્નિમાં કુંક મારી.

—:—

પાઠ ૪

આજ્ઞાર્ય અને વિષ્વર્ય ।

આજ્ઞા કરવી, સત્કાર કરવો, પ્રશ્ન પૂછવો, પ્રાર્થના કરવી, આશીર્વાદ આપવો વિગેરે અર્થ સ્પષ્ટ કરવાને માટે 'લોટ્' ના રૂપ

થાય છે. 'મૂ' ધાતુના 'લોટ્' લક્ષર-આશયના રૂપ નીચે પ્રમાણે થાય છે—

આશયના રૂપ (લોટ)

एक व०	द्वि व०	बहु व०
-------	---------	--------

૧ પ્ર. પુ. ભવતુ, ભવતાત્	ભવતામ્	ભવન્તુ
-------------------------	--------	--------

૨ મ. પુ. ભવ	„	ભવતમ્	ભવત
-------------	---	-------	-----

૩ ઉ. પુ. ભવાનિ	ભવાવ	ભવામ
----------------	------	------

પૂર્વોક્ત અર્થોમાંજ 'લિટ્' લક્ષરના રૂપોનો પણ ઉપયોગ થાય છે. એનાં રૂપ આ પ્રમાણે બને છે—

વિધ્યર્થના રૂપ (લિટ)

एक व०	द्वि व०	बहु व०
-------	---------	--------

૧ પ્ર. પુ. ભવેત્	ભવેતામ્	ભવેયુઃ
------------------	---------	--------

૨ મ. પુ. ભવેઃ	ભવેતમ્	ભવેત
---------------	--------	------

૩ ઉ. પુ. ભવેયમ્	ભવેવ	ભવેમ
-----------------	------	------

એના વાક્યો

(૧) ત્વં ભવ = તું થા, તું બન. (૨) સઃ ભવતુ = તે થાવ, તે બનો. (૩) અહં ભવાનિ = હું થાઉં. (૪) સઃ ભવેત્ = તે થાવ. (૫) ત્વં ભવેઃ = તું થા. (૬) અહં ભવેયમ્ = હું થાઉં.

આ પ્રમાણે એનો ઉપયોગ થાય છે. હવે જે ધાતુ આપવામાં આવે છે, એમાં એના રૂપ પણ સાથે આપવામાં આવશે—

प्रथमगण परस्मैपद ना धातु

નટ (નાચવું) નટતિ, નટિष્યતિ, અનટત્, નટતુ, નટેત્ -

नद् (अ२प६ श०६ कर०) नदति, नदिष्यति, अनदत्, नदतु, नदेत्

नन्द (आन०६ कर०) नन्दति, नन्दिष्यति, अनन्दत्, नन्दतु, नन्देत्

नम् (न३ थ०) नमाति, नंस्यति, अनमन्, नमतु, नमेत्

नर्द् (जे२थी चे॥३२५) नर्दति, नर्दिष्यति, अनर्दत्, नर्दतु, नर्देत्

निन्द् (नि०६ कर०) निन्दति, निन्दिष्यति, अनिन्दत्, निन्दतु, निन्देत्

पठ् (ष०५) पठति, पठिष्यति, अपठत्, पठतु, पठेत्

पत् (प०५) पतति, पतिष्यति, अपतत्, पततु, पतेत्

पा (पी०) पिबति, पास्यति, अपिबन्, पिबतु, पिबेत्

पूप् (व०५) पूषति, पूषिष्यति, अपूषत्, पूषतु, पूषेत्

फल् (इ०५) फलति, फलिष्यति, अफलत्, फलतु, फलेत्

बुध् (ष०५) बोधति, बोधिष्यति, अबोधत्, बोधतु, बोधेत्

बृह् (व०५) बृंहति, बृंहिष्यति, अबृंहत्, बृंहतु, बृहेत्

भण् (षा०५) भणति, भणिष्यति, अभणत्, भणतु, भणेत्

भू (थ०) भवति, भविष्यति, अभवत्, भवतु, भवेत्

भूप् (श०५) भूषति, भूषिष्यति, अभूषत्, भूषतु, भूषेत्

मण्ड् (श०५) मण्डति, मण्डिष्यति, अमण्डत्, मण्डतु, मण्डेत्

मण्डेत्

मन्थ् (व०५) मन्थति, मन्थिष्यति, अमन्थत्, मन्थतु, मन्थेत्

मार्ग (शो०५) मार्गति, मार्गिष्यति, अमार्गत्, मार्गतु, मार्गेत्

मील् (आ०५ प०५ कर०) मीलति, मीलिष्यति, अमीलत्, मीलतु, मीलेत्

मीलतु, मीलेत्

मुड् (भुङ् ४२५) मुण्डति, मुण्डिष्यति, अमुण्डत्, मुण्डतु, मुण्डेत्

मूर्च्छ् (भूर्च्छि ४२५) मूर्च्छति, मूर्च्छिष्यति, अमूर्च्छत्, मूर्च्छतु, मूर्च्छेत्

मूप् (भूप् ४२५) मूपति, मूपिष्यति, अमूपत्, मूपतु, मूपेत्
 रक्ष् (रक्ष् ४२५) रक्षति, रक्षिष्यति, अरक्षत्, रक्षतु, रक्षेत्
 रट् (रट् ४२५) रटति, रटिष्यति, अरटत्, रटतु, रटेत्

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ नाटके नट् नटति । अहं अपि अद्य नटिष्यामि । सः पुरुषः नटतु । सर्वे अपि अद्य नटन्तु । बालकाः तव आक्षया नटन्तु । सः नटेत् ।

२ अहं अनेन कर्मणा नंदामि । अस्मिन् नगरे सर्वेऽपि मनुष्याः अद्य महोत्सवेन नंदिष्यन्ति । सर्वे बालकाः नंदन्तु ।

३ सः मां किमर्थं निन्दति । दुष्टाः मनुष्याः सर्वदा सर्वान् सत्पुरुषान् निन्दन्ति । निन्दन्तु नीतिनिपुणाः यदि वा स्तुवन्तु । त्वां सः कथं निन्देत् ?

४ धनश्यामः तस्मिन् मार्गे पतति । तौ पुरुषौ कुत्रापि न पतिष्यतः । न जानामि अहं तत्र कथं अपतम् । सः तत्र पततु ।

५ अहं अद्यैव जलं पास्यामि । अहं ह्यः दुग्धं न अपिबम् । तव पुत्रः दुग्धं पिबतु । रुग्णः पुरुषः जलं न पिबेत् ।

६ आम्रस्य वृक्षः अस्मिन् मासे फलति । तव सर्वेऽपि वृक्षाः

આગામિનિ માસે ફાલિવ્યન્તિ । સમ વૃક્ષાઃ ફલન્તુ ।

૭ સઃ માં વોધિવ્યતિ । ગુરુ માં અવોઘત્ । સઃ સર્વાન્ વોધિ-
વ્યતિ । સઃ વોઘતુ । કથં તં સઃ વોધેત્ ?

૮ સઃ સ્વં શરીરં મૂપતિ । સઃ નૃપતિઃ તસ્મિન્ મહોત્સવે સર્વ
નગરં મૂપિવ્યતિ । સર્વે પુરુષાઃ સ્વમંદિરાણિ મૂપન્તુ ।

૯ સ્તેનઃ ઘર્નં મૂપતિ । સઃ તવ દ્રવ્યં અમૂપત્ । કિમર્થં સઃ
પુસ્તકં મૂપેત્ ? યદિ સઃ મૂપિતું ઇચ્છતિ તર્હિ મૂપતુ ।

૧૦ રાજપુરુષઃ નગરં રક્ષતિ । દ્વારપાલાઃ મન્દિરં રક્ષન્તિ ।
તવ મૃત્યુઃ તવ ઉઘાનં કિમર્થં ન રક્ષતિ ?

ગુજરાતી વાક્યો

(૧) નાટકમાં નટ નાચે છે. હું પણ આજે નાચીશ. તે પુરુષ
નાચે. બધા આજે નાચે. બાળકો તારી આશાથી નાચે. તે નાચે.

(૨) હું આ કાર્યથી ખુશ થાઉં છું. આ નગરમાં બધા મનુષ્યો
આજે મહોત્સવથી ખુશ થશે. બધા બાળકો ખુશ થાવ.

(૩) તેણે મારે મારી નિંદા કરે છે. ખરાબ માણસો હું મેંશાં બધા
સારા માણસોની નિંદા કરે છે. નીતિમાં અતુર પુરુષો નિંદા કરે.
અથવા પ્રશંસા કરે. તે આમાટે તારી નિંદા કરે ?

(૪) ઘનશ્યામ તે રસ્તામાં પડે છે. તે બે પુરુષો કોઈપણ
કેકાણે પડશે નહિ. હું ત્યાં કેવી રીતે પડ્યો તે હું બાણતો નથી.
તે ત્યાં પડે.

(૫) હું આજેજ પાણી પીશ. મેં ગઈકાલે દૂધ પીધું નથી.
તારો પુત્ર દૂધ પિએ. રોગી પુરુષ પાણી ન પીવું જોઈએ.

(૬) આંગળાનું ઝાડ આ માસમાં ફળે છે. તારાં બધાં વૃક્ષો આવતા માસમાં ફળશે. મારા વૃક્ષો ફળે.

(૭) તે મને જણાવશે. શુરુએ મને સમજાવ્યું. તે બધાને સમજાવશે. તે સમજાવે. તે કેવી રીતે તેને સમજાવે ?

(૮) તે પોતાનું શરીર શણગારે છે. તે રાજા તે મહોત્સવમાં બધા શહેરને શણગારશે. બધા પુરુષો પોતાના ઘરને શણગારે.

(૯) ચોર પૈસા ચોરે છે. તેણે તારા પૈસા ચોર્યાં. શા માટે તે પુસ્તક ચોરે ? બે તે ચોરવા ઇચ્છતો હોય તેા ચોર.

(૧૦) રાજપુરુષ નગરનું રક્ષણ કરે છે. દ્વારપાળો ઘરનું રક્ષણ કરે છે, તારો નોકર તારા બાગનું રક્ષણ શામાટે કરતો નથી ?

ધાતુસાધિત ।

“તુમ્” પ્રત્યય લગાડવાથી એક ધાતુસાધિત બને છે. જેનો અર્થ ‘તેને માટે’ એમ થાય છે જેમકે—

મુલધાતુ

(૧) ગન્તુમ્	= જવા માટે		ગમ્ (જવું)
(૨) કર્તુમ્	= કરવા માટે		કૃ (કરવું)
(૩) વક્તુમ્	= બોલવા માટે		વच् (બોલવું)
(૪) પાતું	= પીવા માટે		પા (પીવું)
(૫) खादितुम्	= ખાવા માટે		खाद् (ખાવું)

આ પ્રમાણે બીજા ધાતુઓના પણ રૂપ બને છે. એમાંથી ઘણા વાક્યો પાડક બનાવી શકે છે—

સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

यदि त्वं जलं पातुं इच्छसि तर्हि तं कूपं प्रति गच्छ तत्र च

लुम् (लो० ३२५०) लोभति, लोभिष्यति, अलोभत्, लोभतु,
लोभेत्, लोभितुम्, लोभ्युम् ।

वद् (षे० १५५०) वदति, वदिष्यति, अवदत्, वदतु, वदेत्, वदितुम् ।
वम् (वमन ३२५०) वमति, वमिष्यति, अवमत्, वमतु, वमेत्,
वमितुम् ।

वस् (१३६५०) वसति, वस्यति, अवसत्, वसतु, वसेत्, वस्तुम् ।
वृध् (१५५०) वर्धति, वर्धिष्यति, अवर्धन्, वर्धतु, वर्धेत्,
वर्धितुम् ।

वज् (१५५०) व्रजति, व्रजिष्यति, अव्रजत्, व्रजतु, व्रजेत्,
व्रजितुम् ।

शंस् (श्रुति ३२५०) शंसति, शंसिष्यति, अशंसन्, शंसतु,
शंसेत्, शंसितुम् ।

शुन्ध् (स्व० ३२५०) शुन्धति, शुन्धिष्यति, अशुन्धत्, शुन्धतु,
शुन्धेत्, शुन्धितुम् ।

शुम् (प्र० ३२५०) शोभति, शोभिष्यति, अशोभत्,
शोभतु, शोभेत्, शोभितुम् ।

श्लिप् (आ० ३२५०) श्लिपति, श्लिष्यति, अश्लिपत्,
श्लिपतु, श्लिपेत्, श्लिप्तुम् ।

सह् (सह० ३२५०) सहति, सहिष्यति, असहत्, सहतु, सहेत्,
सहितुम्, सोढुम् ।

सृप् (पे० ३२५०) सर्पति, सर्पिष्यति, असर्पत्, सर्पतु, सर्पेत्,
सर्पितुम्, स्रप्तुम् ।

स्खल् (ठे० ३२५०) स्खलति, स्खलिष्यति, अस्खलन्,
स्खलतु, स्खलेत्, स्खलितुम् ।

स्तन् (ग० १० पु०) स्तनति, स्तनिष्यति, अस्तनत्, स्तनतु, स्तनेत्, स्तनितुम् ।

स्था (उ० १० २ डे पु०) तिष्ठति, स्थास्यति, अतिष्ठत्, तिष्ठतु, तिष्ठेत्, स्थातुम् ।

स्फुट् (उ० १० पु०, उ० १० पु०) स्फोटति, स्फोटिष्यति, अस्फोटत्, स्फोटतु, स्फोटेत्, स्फोटितुम् ।

स्मृ (अ० २० पु० ४२ पु०) स्मरति, स्मरिष्यति, अस्मरत्, स्मरतु, स्मरेत्, स्मृतुम् ।

स्रु (अ० २० पु०) स्रवति, स्रोष्यति, अस्रवत्, स्रवतु, स्रवेत्, स्रोतुम् ।
हल् (उ० १० २ डे पु०) हलति, हलिष्यति, अहलत्, हलतु, हलेत्, हलितुम् ।

हिंस् (डि० सा ४२ वी) हिंसति, हिंसिष्यति, अहिंसत्, हिंसतु, हिंसेत्, हिंसितुम् ।

हृ (उ० २० पु० ४२ पु०) हरति, हरिष्यति, अहरत्, हरतु, हरेत्, हृतुम् ।
अर्द्धी 'तुम्' प्रत्ययान्त ३५ प्रत्येक धातुनां अन्तर्भां आपेक्षां
छे तेने पाठक ध्यान-पूर्वकं लुब्धे—

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ सः राजकुमारः अश्वं आरोहति । तत्र क्षेत्रे वृक्षः रोहति ।
कथं वीरः हस्तिनं आरोहं शक्नोति ? सः पुरुषः अश्वं आरोहतु ।

२ त्वं किं लपसि ? सः किं न आलपति ? त्वं किमर्थं तथा
आलपिष्यसि ? यदि त्वं आलपितुं इच्छसि तर्हि तथा कुरु ।

सः तथा कदापि न अलपत् ।

३ तौ किमर्थं न वदतः ? ते सर्वेऽपि बालाः तत्र वदिष्यन्ति ।

તે કદાપિ ન અવદન્ । સા પુત્રિકા તથા વદતુ પરન્તુ ત્વં ન વદ ।
યદિ ત્વં વદિતું ઇચ્છાસિ તર્હિ પ્રથમં પુસ્તકં પઠ ।

૪ સઃ જ્વરતિ અતઃ વમતિ । નઃ હૃદાનીં સઃ ન જ્વરતિ પરન્તુ
વમતિ । તેન વમનાય કષાયઃ પીત તેન સઃ તથા વમતિ ।

૫ સઃ તસ્મિન્ ગૃહે વસતિ । ત્વં કુત્ર વસ્યસિ ? યદિ સ વસ્તું
ઇચ્છતિ તર્હિ તત્ર વસતુ ।

૬ સઃ સર્પતિ ? ત્વં તથા સપ્સ્યાસિ કિમ્ ? અહં સપ્તું ન
ઇચ્છામિ । અતઃ તત્ર હૃદાનીં નૈવ આગમિષ્યામિ ।

૭ અહં ન સ્મરમિ યત્ ત્વયા તદાનીં તત્ર ઉક્તમ્ । તત્
સ્વમપિ સ્મરસિ કિં ? વદ । સઃ સ્મરતુ તેન યત્ ઉક્તમ્ ।

૮ તત્ પાત્રં સ્વવતિ, અતઃ તસ્માત્ પાત્રાત્ સર્વં જલં બહિઃ
આગતમ્ ।

૯ અહં ભૂમિં ન હલામિ । તર્હિ કઃ હલિષ્યતિ ? મમ ભૃત્યઃ
હલિષ્યતિ । કદા સઃ તત્ર હલિતું ગમિષ્યતિ ?

૧૦ તસ્માત્ કૂપાત્ જલં આહરતિ । અહં કદાપિ ન આહ-
રામિ પરંતુ સ એવ સદા આહરતિ । કઃ આહતું ઇચ્છતિ ? યઃ
આહતું ઇચ્છતિ સ એવ જલં આહરતુ ।

શુભરાતી વાક્યો

(૧) તે રાજપુત્રાર ઘોડા ઉપર ચઢે છે. તે એતરમાં ઝાડ ઉગે છે.
શું વીર પુરુષ હાથી ઉપર ચઢવા સમર્થ છે? તે પુરુષ ઘોડા
ઉપર ચઢે.

(૨) તું શું બોલે છે? તે બોલતો નથી? તું શામાટે તે પ્રભાણે
બોલશે. ? જો તું બોલવા ઇચ્છતો હોય તો તેમ કર. તે દ્વૈધપણ
વખત તે પ્રભાણે બોલ્યે નથી.

(૩) તે જો શા માટે જોલવા નથી ? તે બધા બાળકો ત્યાં જોલશે, તેઓ કદાપિ જોલ્યા નથી. તે પુત્રી તેમ જોલે પરંતુ તું તેમ ન જોલ. જો તું જોલવા ઇચ્છતો હોય તો પહેલા પુસ્તક વાચ.

(૪) તેને તાવ આવે છે માટે ઉલટી કરે છે. ના હમણાં તેને તાવ નથી પરંતુ ઉલટી કરે છે તેણે ઉલટી કરવા માટે કાઢો પીધો છે તેથી તે પ્રમાણે ઉલટી કરે છે.

(૫) તે ઘરમાં રહે છે. તુ ક્યાં રહેશે ? જો તે રહેવા ઇચ્છતો હોય તો ત્યાં રહો.

(૬) તે પેટે ચાલે છે. તું તેમ પેટે ચાલશે ? હું પેટે ચાલવા ઇચ્છતો નથી. એથી ત્યાં હમણાં નહિજ આવીશ.

(૭) તે ત્યારે ત્યાં જે કહ્યું હતું તે મને યાદ નથી. તે તને યાદ છે ? જોલ. તે યાદ કરો તેણે જે કહ્યું હોય.

(૮) તે વાસણ ગળે છે. એથી તે વાસણમાંથી બધું પાણી બહાર આવ્યું.

(૯) હું જમીન ખેડતો નથી. ત્યારે કોણ ખેડશે ? મારો નોકર ખેડશે. ક્યારે તે ત્યાં ખેડવા જશે.

(૧૦) તે કુવામાંથી પાણી લાવે છે. હું કદાપિ લાવતો નથી પરંતુ તેજ હુમેશા લાવે છે કોણ લાવવા ઇચ્છે છે ? જે લાવવા ઇચ્છતો હોય તેજ પાણી લાવે.

ધાતુસાધિત ।

‘ત્વા’ પ્રત્યય લગાડવાથી એક પ્રકારના ધાતુસાધિત રૂપ બને છે—

ગમ્ [જુ] = ગત્વા [જઇને.]

૩ (સં. સ્વ. ચિ. ભા.૭)

પાઠ ૬

શેષ લકારોનાં પરસ્મૈપદી રૂપ

પાંચ લકારોના રૂપ પાઠકોને હવે આવડે છે. એક લકારનો પ્રયોગ ક્રૂર વેદના મંત્રોમાંજ થાય છે, એટલે એનો વિચાર કરવાની અર્હિ જરૂર નથી. શેષ ચાર લકારોના રૂપ અહિં જતાવવાનાં છે—

(૧) અનદ્યતન-પરોક્ષભૂતે લિટ્

અનદ્યતન અર્થાત્ જે આજ થયું નથી અને પરોક્ષ અર્થાત્ આપણી સામે પણ થયું નથી આ પ્રકારના ભૂતકાલને માટે ‘લિટ્’ લકાર થાય છે જેમકે—

‘રામ રાજ થયા હતા.’ આજ નથી થયા અને અમારી સામે પણ નથી થયા. એ લકારના વાક્ય આ પ્રમાણે થાય છે— “રામઃ રાજા વભૂવ । રાવણઃ નામ રાક્ષસાનામ્ અધિપતિઃ વભૂવ ।” વિગેરે એ ‘લિટ્’ લકારના રૂપ નીચે પ્રમાણે થાય છે—

एक व०

द्वि व०

बहु व०

૧ પ્ર પુ. વભૂવ

વભૂવતુ

વભૂવુઃ

૨ મ. પુ. વભૂવિષ

વભૂવયુઃ

વભૂવ

૩ ઉ પુ. વભૂવ

વભૂવિવ

વભૂવિમ

‘ભૂ’ ધાતુના આ રૂપ છે. એમા પ્રથમ અક્ષરને યેવકાવવાનો (દ્વિર્માવ) હોય છે. જેમકે— ‘ભૂ’ ત્ ‘ભૂ ભૂ’ અને છે અને પછી ‘વભૂ’ બાકી રહ્યા પછી આગળ પ્રત્યય લાગે છે. હવે ‘રક્’ ધાતુના ‘લિટ્’ લકારના રૂપ જુઓ—

‘રક્ષ’ (લિટ્) ના રૂપ

૧ પ્ર. પુ. રરક્ષ	રરક્ષતુઃ	રરક્ષઃ
૨ મ. પુ. રરાક્ષિય	રરક્ષયથુઃ	રરક્ષ
૩ ડ. પુ. રરક્ષ	રરાક્ષિવ	રરક્ષિમ

‘વુધ્’ ધાતુના (લિટ્) ના રૂપ

૧ પ્ર. પુ. વુવોધ	વુવુધતુઃ	વુવુધુઃ
૨ મ. પુ. વુવોધિય	વુવુધયથુઃ	વુવુધ
૩ ડ. પુ. વુવોધ	વુવુધિવ	વુવુધિમ

આ પ્રમાણે બીજા ધાતુઓના રૂપ થાય છે. પાઠકોના લાભને માટે અહિં ‘લિટ્’ ના કેટલાક ધાતુઓના રૂપ આપ્યા છે—

ધાતુ ‘લિટ્’ ના રૂપ ધાતુ ‘લિટ્’ ના રૂપ

અટ્ = આટ, આટતુઃ	સ્વાદ્ = ચસ્વાદ, ચસ્વાદતુઃ
અર્ચ્ = આનર્ચ, આનર્ચતુઃ	ગદ્ = જગાદ, જગદતુઃ
અર્ચ્ = આનર્ચ, આનર્ચતુઃ	ગર્જ્ = જગર્જ, જગર્જતુઃ
અર્હ્ = આનર્હ, આનર્હતુઃ	ઘુપ્ = જુઘોપ, જુઘુપતુઃ
કળ્ = ચક્રાળ, ચક્રળતુઃ	ધૂપ્ = જઘર્ષ, જઘર્ષતુઃ
કિન્ = ચિકિત્સાંચકાર,	ચર્ = ચચાર, ચરેતુઃ
ચિકિત્સાંચક્રતુઃ	ચિત્ = ચિચેત, ચિચિતતુઃ
કિત્ = ચિકેત, ચિકિતતુઃ	જપ્ = જજાપ, જેપતુઃ
કુજ્ = ચુકોજ, ચુકુજતુઃ	જલ્પ્ = જજલ્પ, જજલ્પતુઃ
કુંચ્ = ચુકુન્થ, ચુકુન્થતુઃ	મૂપ્ = બુમ્પ, બુમ્પતુઃ
કૃપ્ = ચકર્પ, ચકૃપતુઃ	વસ્ = ઠવાસ, ઠપતુઃ
ક્રંદ્ = ચક્રન્દ, ચક્રન્દતુઃ	

ક્રમ્ = ચક્રામ, ચક્રમતુઃ | સ્થા = તસ્થૌ, તસ્થતુઃ
 ક્રીડ્ = ચિક્રીડ, ચિક્રીડતુઃ | સ્મૃ = સસ્માર, સસ્મરતુઃ
 ક્ષર્ = ચક્ષાર, ચક્ષરતુઃ | હિન્ = જિહિંસ, જિહિંસતુઃ

પાઠક આ રૂપોને જોયા પછી બીજા ધાતુઓના રૂપ બનાવી શકશે. આગળ બનાવેલા રૂપોની માફક પાઠક એના રૂપ બનાવીને કાગળ ઉપર લખશે તો તેને વધારે લાભ થશે.

(૨) અનઘતન ભવિષ્યતિ છુદ્ .

અનઘતન અર્થાત્ જે આજનો નથી એ ભવિષ્યકાલને માટે ' છુદ્ ' લક્ષરના રૂપ બને છે—

‘ મૂ ’ ધાતુના ‘ છુદ્ ’ ના રૂપ

एक व०

द्वि व०

बहु व०

प्र०

भविता

भवितारौ

भवितारः

म०

भवितासि

भवितास्यः

भवितास्य

इ उ०

भवितास्मि

भवितास्वः

भवितास्मः

‘ वुष् ’ ધાતુના ‘ છુદ્ ’ ના રૂપ

१ प्र०

बोधिता

बोधितारौ

बोधितारः

२ म०

„ तासि

„ तास्यः

„ तास्य

३ उ०

„ तास्मि

„ तास्वः

„ तास्मः

આ ‘ છુદ્ ’ ના રૂપ બનાવવા ઘણાં સહેલાં છે. જે પ્રત્યય અહિં જતાવ્યા છે, એને ધાતુની સાથે જોડવાથી રૂપ બની શકે છે. કેટલાક ધાતુઓની પહેલાં ‘ ઈ ’ લાગે છે અને કેટલાક ધાતુઓની પહેલાં ‘ ઈ ’ લાગતી નથી. સંસ્કૃત શ્રવ્ય પાંચવાથી એતું જ્ઞાન આપેઆપ

થઈ જશે. આ 'લૃઙ્' લકારના રૂપવિશે વધુ લખવાની હવે જરૂર નથી.

સાધારણ ભૂતકાલના પ્રયોગને માટે આ 'લૃઙ્' લકારના રૂપનો પ્રયોગ થાય છે.

ભૂતે લૃઙ્

'ભૂ' ધાતુના 'લૃઙ્' ના રૂપ

एक व०	द्वि व०	बहु व०
૧ પ્ર. પુ. અભૂત	અભૂતામ્	અભૂવન્
૨ મ. પુ. અભૂઃ	અભૂતમ્	અભૂત
૩ ડ. પુ. અભૂવમ્	અભૂવ	અભૂમ

એના બીજા ધાતુઓના રૂપ બનાવવા થોડાં કઠિણ છે, એટલે એ વિશે જે આવશ્યક સંકેત કરવાનો છે તે આગળ જતાં કરવામાં આવશે.

(૪) हेतुहेतुमद्भावाद्यर्थे भविष्यति लृङ् ।

'આમ થશે, તો આમ થશે' એ પ્રમાણે એક બીજા સાથે હેતુભાવ બતાવવાના અર્થમાં આ 'લૃઙ્' લકારના રૂપ બને છે—

'ભૂ' ધાતુના 'લૃઙ્' લકારના રૂપ

एक व०	द्वि व०	बहु व०
૧ પ્ર. પુ. અભવિષ્યત્	અભવિષ્યતામ્	અભવિષ્યન્
૨ મ. પુ. અભવિષ્યઃ	અભવિષ્યતમ્	અભવિષ્યત
૩ ડ. પુ. અભવિષ્યમ્	અભવિષ્યાવ	અભવિષ્યામ

એમાં પાઠક જુઓ કે આરંભનો 'અ' કાર અને અંતિમ પ્રત્યય તો 'અનદ્યતન ભૂત-લૃઙ્' ના છે. અને મધ્યમાં 'ભવિષ્ય લૃટ્'

નો ' સ્ય ' લાગેલો છે. અર્થાત્ ' લટ્ ' અને ' લટ્ ' નો મેળાપ એમાં એ પ્રમાણે થયો છે. જે એટલી વાત પાઠક સમજી લેશે તે તે એના રૂપ સહેલાઈથી બનાવી શકશે.

અહિં પાઠકોને શેષ ચાર લકારોના રૂપ બનાવવાની વિધિ બતાવી છે. પહેલાં પાંચ લકારોના રૂપ આવી ગયાં છે. અહિં શેષ ચાર લકારોની સાથે પરિચય થઈ ગયો છે. આ પ્રમાણે નવ લકારોની સાથે પાઠકો પરિચિત થઈ ગયા છે. દશમો લકાર વેદ મંત્રોમાંજ આવે છે, એટલે એનો વિચાર આ વખતે કરવાની આવશ્યકતા નથી.

એ રૂપોનો પ્રયોગ તથા એમનો ઉપયોગ આગળ બતાવશે. પાઠકોની સમજને માટે અહિં ફરીથી નવ લકારોના રૂપ બતાવ્યાં છે—

વસ્ ધાતુના રૂપ

૧ [લટ્] વસતિ, વસતઃ, વસન્તિ । વસસિ, વસથઃ, વસથ ।
વસામિ, વસાવઃ, વસામઃ ।

૨ [લટ્] વત્સ્યતિ, વત્સ્યતઃ, વત્સ્યન્તિ । વત્સ્યસિ, વત્સ્યથઃ, વત્સ્યથ । વત્સ્યામિ, વત્સ્યાવઃ, વત્સ્યામઃ ।

૩ [લઙ્] અવસત્, અવસતામ્, અવસન્ । અવસઃ, અવસતમ્, અવસત । અવસમ્, અવસાવ, અવસામ ॥

૪ [લોટ્] વસતુ-વસતાત્, વસતામ્, વસન્તુ । વસ-વસતાત્, વસતમ્, વસત । વસાનિ, વસાવ, વસામ ॥

૫ [લિટ્] વસેત્, વસેતામ્, વસેયુઃ । વસેઃ, વસેતમ્, વસેત । વસેયમ્, વસેવ, વસેમ ॥

- ૬ [લિટ્] ઉવાસ, ઋપતુઃ, ઋપુઃ । ઉવાસિથ, ઋપથુઃ, ઋપ । ઉવાસ,
ઋપિવ, ઋપિમ ।
- ૭ [લુટ્] વસ્તા, વસ્તારૌ, વસ્તારઃ । વસ્તાસિ, વસ્તાથઃ
વસ્તાસ્થ । વસ્તાસિ, વસ્તાસ્વઃ, વસ્તાસ્મઃ ॥
- ૮ [લુઙ્] અવાત્સીન્, અવાત્તામ્, અવાત્સુઃ । અવાત્સીઃ,
અવાત્તમ્, અવાત્ત । અવાત્સમ્, અવાત્સ્વ, અવાત્સ્મ ॥
- ૯ [લૃઙ્] અવત્સ્યત્, અવત્સ્યતામ્, અવત્સ્યન્, અવત્સ્યઃ,
અવત્સ્યતમ્, અવત્સ્યત । અવત્સ્યમ્, અવત્સ્યાવ,
અવત્સ્યામ ॥

‘ વસ્ ’ ધાતુના ૩૫ વિશેષ કઠિન છે એથી અહિં આપેલાં છે.
બીજા ધાતુઓનાં ૩૫ પાઠક પૂર્વોક્તસૂચના પ્રમાણે બનાવી શકશે.

અહિં પ્રથમ ગણ પરસ્પૃષ્ઠ ધાતુઓનું પ્રકરણ સમાપ્ત થાય છે.

વાચન પાઠઃ ।

હે પુરુષ ! અત્ર આગચ્છ । મયા સહ અત્ર અસ્મિન્ આસને
ઉપવિશ । ત્વં इदानीं અત્ર કિમર્થં આગતઃ ? કસ્માત્ ગ્રામાત્
આગતઃ ? કેન સહ આગત ? તવ ભ્રાતા કુત્ર વર્તતે ? સ इदानीं
કિં કરોતિ ? તેન સહ ત્વં કિં ન આગતઃ ?

पाठ ७

आ पाठमां नीचे लजेवा श्लोक पांथे।- (म. भारत वन. अ. २५९)

वैशम्पायन उवाच ।

वने निवसतां तेषां पांडवानां महात्मनाम् ।
 वर्षाण्येकादशाऽतीयुः कृच्छ्रेण भरतर्षभ ॥१॥
 फलमूलाशनास्ते हि सुखार्हा दुःखमुत्तमम् ।
 प्राप्तकालमनुध्यान्तः सेहिरे वरपूरुषाः ॥२॥
 युधिष्ठिरस्तु राजर्षिरात्मकर्मापराधजम् ।
 चिंतयन्स महाबाहुभ्रातॄणां दुःखमुत्तमम् ॥३॥
 न सुप्वाप सुखं राजा हृदि शल्यैरिवापितैः ।
 दौरात्म्यमनुपश्यंस्तत्काले घृतोद्भवस्य हि ॥४॥

हे भरतर्षभ ! हे भरतश्रेष्ठ ! तेषां महात्मनां पांडवानां वने निव-
 सतामेकादश वर्षाणि कृच्छ्रेण कष्टेन व्यतीयुः व्यतीतानि ॥१॥ ते
 हि सुखार्हाः सुखाय योग्या अपि फलमूलाशनाः फलमूलमक्षकाः
 भूत्वा प्राप्तकालं प्राप्तसमयमनुध्यान्तो विचारयन्तः वरपूरुषाः
 श्रेष्ठमनुष्याः उत्तममत्यन्तं दुःखं सेहिरे ॥२॥ महाबाहुः राजर्षिः
 युधिष्ठिरस्तु राजश्रेष्ठो धर्मराजस्तु आत्मकर्मापराधजं आत्मनः
 स्वस्य कर्मणः अपराधात् जनितं उत्पन्नं भ्रातॄणां बंधूनां उत्तमं
 दुःखं चिंतयन् ॥३॥ स राजा हृदि अपितैः शल्यैः इव घृतोद्भवस्य
 घृतजनितस्य तत् दौरात्म्यं काले अनुपश्यन् सुखं न सुप्वाप ॥४॥

श्लोकार्थ-कृच्छ्र=कष्ट सेहिरे=सहन कर्तुं चिन्तयन्=विचार
 ३२५।५।७। अपित = शजेडा. सुप्वाप = सुता. दौरात्म्यम् =
 दुर्जनता. शल्यम्=शल्य, ७।७। सुखं न सुप्वाप=सुजे सुता नहि.

संस्मरन्परुषा वाचः सूतपुत्रस्य पांडवः ।

निःश्वासपरमो दीनो विभ्रत्कोपविपं महत् ॥५॥

अर्जुनो यमजौ चोमौ द्रौपदी च यशस्विनी ।

स च भीमो महातेजाः सर्वेषामुत्तमो बली ॥६॥

युधिष्ठिरमुदीक्षन्तः सेहर्दुःखमनुत्तमम् ।

अवशिष्टमल्पकालं मन्वानाः पुरुषर्षभाः ॥७॥

वपुर्न्यदिवाऽकार्पुरुत्साहामर्षचेष्टितैः ।

कस्यचित्त्वथ कालस्य व्यासः सत्यवतीसुतः ॥८॥

आजगाम महायोगी पांडवानवलोककः ।

तमागतमभिप्रेक्ष्य कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥९॥

सूतपुत्रस्य कर्णस्य परुषाः रूक्षाः वाचः शब्दाः संस्मरन् स्मरन्
पांडवो धर्मराजो महत् कोपविपं क्रोधस्य विपं विभ्रत् धारयन्
निःश्वासपरमो निःश्वासयुक्तो दीनश्च अभवत् ॥५॥ अर्जुनः उभौ
यमजौ नकुलसहदेवौ यशस्विनी द्रौपदी च सर्वेषामुत्तमो बली
बलिष्ठो महातेजाः महातेजस्वी स भीमश्च ॥ ६ ॥ एते सर्वे पुरुष-
र्षभाः युधिष्ठिरमुदीक्षन्तो अल्पकालमवशिष्टं मन्वानाः विचार-
यन्तोऽनुत्तममत्यन्तं दुःखं सेहुः सेहिरे ॥ ७ ॥ उत्साहामर्षचेष्टितैः
अन्यत् भिन्नं इव वपुः शरीरं अकार्षुः । अथ कस्यचित् कालस्य
पश्चात् सत्यवतीसुतो ॥ ८ ॥ महायोगी पांडवान् अवलोकको
द्रष्टुकामो व्यास आजगाम । कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः तं व्यासं

१।७-६।४-परुष = कठोर. कोपविपं = क्रोधपुं अडेर.

निःश्वासपरमः = उडोश्वास लेवावाणा. अनुत्तम = अत्यंत उत्तम.

उदीक्षन् = लेवावाणा. मन्वानः = भानवावाणा. सेहुः = सहन

कर्युं. अमर्ष = सहन न कर्युं. चेष्टित = चेष्टा. वपुः = शरीर.

अवलोककः = लेवाणी धृष्टवाणा. आजगाम = आया.

प्रत्युद्रम्य महात्मान प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ।
 तमासीनमुपासीन शुश्रूषुर्नियतेन्द्रिय ॥१०॥
 तोपयन्प्रणिपातेन व्यास पाडवनन्दन ।
 तानवेक्ष्य कृशान्पौत्रान्वने वन्येन जीवित ॥११॥
 महर्षिरनुकंपार्थमब्रवीद् वाष्पगद्गदम् ।
 युधिष्ठिर महाबाहो शृणु धर्मभृता वर ॥१२॥
 नातस्तपसो लोके प्राप्नुवन्ति महासुखम् ।
 सुखदुःखे हि पुरुष पर्यायेणोपसेवते ॥ १३ ॥
 न ह्यनन्त सुख कश्चित्प्राप्नोति पुरुषर्षभ ।
 प्रज्ञावास्त्वेव पुरुष संयुक्त परया विद्या ॥ १४ ॥

आगतं अभिप्रेक्ष्य अवलोक्य महात्मान व्यास प्रत्युद्रम्य संमुखं
 गत्वा यथाविधि विधि अनुसृत्य प्रत्यगृह्णान् प्रतिग्रहं कृतवान् ॥९॥
 व्यासं आसीन उपविष्टं पाडवनन्दन पांडुपुत्र युधिष्ठिर
 नियतेन्द्रिय संयतेन्द्रिय उपासीन समीपमेव उपाश्रित शुश्रूषु
 सेवां कर्तुकामं प्रणिपातेन नमस्कारेण तोपयन् संतोपयन् । तान्
 पौत्रान् पुत्रस्य पुत्रान् वन्येन । कंदमलकलादिना जीवत जीवने
 कुर्वत अतएव कृशान् दुर्बलान् अवेक्ष्य दृष्ट्वा ॥ ११ ॥ महर्षिः
 अनुकंपार्थं दयार्थं वाष्पगद्गदं वाष्पूरितनेत्राभ्यां गद्गदितकठेन
 च अब्रवीन् उक्तवान् । हे युधिष्ठिर ! हे महाबाहो ! हे धर्मभृता-
 वर ! शृणु ॥ १२ ॥ लोके अस्मिन् लोके अतस्तपसो महासुखं
 न प्राप्नुवन्ति । हि पुरुषः सुखदुःखे पर्यायेण उपसेवते ॥ १३ ॥
 हे पुरुषर्षभ ! कश्चिन् हि अनन्त सुखं न प्राप्नोति ॥ १४ ॥

शब्दार्थ— = शुश्रूषु = सेवा करवानी धरणावाणा
 अतस्तपसा = जेते तप नहीं कीधु जेवा पर्याय = डेरदेर

उदयास्तमनहो हि न हृष्यति न शोचति ।
 सुखमापतितं सेवेद् दुःखमापतितं वहेत् ॥ १५ ॥
 कालप्राप्तमुपासीत सस्यानामिव कर्पक ।
 तपसो हि परं नास्ति तपसा विन्दते महत् ॥ १६ ॥
 नासाध्यं तपस किञ्चिदिति बुध्यस्व भारत ।
 सत्यमार्जवमक्रोधः संविभागो दमः शमः ॥ १७ ॥
 अनसूयाऽविहिंसा च शौचमिन्द्रियसंयमः ।
 पावनानि महाराज नराणां पुण्यकर्मणाम् ॥ १८ ॥
 अधर्मरुचयो मूढा तिर्यग्गतिपरायणाः ।
 कृच्छां योनिमनुप्राप्ता न सुखं विन्दते जना ॥ १९ ॥

प्रज्ञावान् बुद्धिमान् एव पुरुषः परया धिया संयुक्तः उदयोस्तमनहः
 उदयं अस्तमनं अस्तं च जानाति इति उदयास्तमनहः न हृष्यति
 न च शोचति, न शोकं करोति ॥ १५ ॥ आपतितं प्राप्तं सुखं
 सेवेत, आपतितं दुःखं वहेत् । कर्पकः कृषिकर्मकर्ता सस्यानां
 कालप्राप्तं फलं इव उपासीत ॥ १६ ॥ हि तपस तपश्चरणात् पर
 श्रेष्ठं किञ्चित् अपि नारित । तपसा महत् फलं विन्दते प्राप्नोति ।
 हे भारत ! युधिष्ठिर ! तपसः असाध्यं किञ्चिदपि नास्ति इति
 बुध्यस्व जानीहि ॥ १७ ॥ सत्यं, आर्जवं = ऋजुत्वं = सरलत्वं,
 अक्रोधः = क्रोधराहित्यं, संविभागः = समाविभागः, दमः =
 इंद्रियदमनं, शमः = मनसः शांतिः, अनसूया = असूयाराहित्यं,
 अविहिंसा = अहिंसा शौचं, इंद्रियसंयमः ॥ १८ ॥ हे महाराज !
 पुण्यकर्मणां नराणां एतानि पावनानि कर्माणि सन्ति । अधर्म-
 रुचयः मूढा तिर्यग्गतिपरायणा अधोगतिं प्रति गच्छन्तः,
 कृच्छा कष्टप्रदां योनि अनुप्राप्ताः जनाः सुखं न विन्दते ॥ १९ ॥

પાઠ ૮

આત્મનેપદ--ઘાતુ ।

પ્રથમગણ પરસ્મેપદી ધાતુની સાથે પાઠકોને પરિચય થઈ ગયો છે. હવે પ્રથમગણના આત્મનેપદ ધાતુઓની સાથે પરિચય કરવાનો છે. વાસ્તવિક રીતે વિચાર કરીએ તો 'પરસ્મે' (ખીજાને માટે) પદ ' નો અર્થ ખીજાનો સંબંધ બતાવવાવાળો અને 'આત્મને' (પોતાને માટે) પદ ' નો અર્થ પોતાની સાથેનો સંબંધ બતાવવાવાળો થાય છે. આ અર્થ ઘણા પ્રાચીન કાલમાં થતો હતો, પરંતુ આ વખતે એ ભાવ કોઈ રીતે રપટ થતો નથી. પણ એ નામ સ્વદ થઈ ગયાં છે.

પ્રથમગણ આત્મનેપદ ધાતુના પણ પૂર્વોક્ત દશ લકાદેના પ્રત્યયો લાગી રૂપ થાય છે, એના ઉદાહરણ જુઓ.

‘ક્રંદ્’ (રડવું) પ્રથમગણ આત્મનેપદ ।

(૧) લટ (વર્તમાન-કાલ)

	एक व०	द्वि व०	बहु व०
૧ પ્ર. પુ. ક્રંદતે	ક્રંદતે	ક્રંદતે	ક્રંદન્તે
૨ મ. પુ. ક્રંદસે	ક્રંદસે	ક્રંદયે	ક્રંદધ્વે
૩ ઊ. પુ. ક્રંદે	ક્રંદાવહે	ક્રંદામહે	ક્રંદામહે

(૨) લટ (ભવિષ્ય-કાલ)

૧	ક્રંદિષ્યતે	ક્રંદિષ્યેતે	ક્રંદિષ્યન્તે
૨	ક્રંદિષ્યસે	ક્રંદિષ્યેયે	ક્રંદિષ્યધ્વે
૩	ક્રંદિષ્યે	ક્રંદિષ્યાવહે	ક્રંદિષ્યામહે

(૩) લઙ્ (ભૂતકાલ)

૧ અક્રંદત	અક્રંદેતામ્	અક્રન્દન્ત
૨ અક્રંદયાઃ	અક્રંદેયામ્	અક્રંદધ્વમ્
૩ અક્રંદે	અક્રંદાવહિ	અક્રંદામહિ

(૪) લોટ્ (આજ્ઞાથ^૯)

૧ ક્રંદતામ્	ક્રંદેતામ્	ક્રન્દન્તામ્
૨ ક્રંદસ્વ	ક્રંદેયામ્	ક્રંદધ્વમ્
૩ ક્રંદે	ક્રંદાવહૈ	ક્રંદામહૈ

(૪) લિટ્ (વિધ્યથ^૯)

૧ ક્રંદેત	ક્રંદેયાતામ્	ક્રંદેરન્
૨ ક્રંદેયાઃ	ક્રંદેયાયામ્	ક્રંદેધ્વમ્
૩ ક્રંદેય	ક્રંદેવહિ	ક્રંદેમહિ

આ પ્રમાણે નીચે લખેલા ધાતુઓના ૩૫ થાય છે.

પ્રથમગણ આત્મનેપદ ધાતુ ।

અંક્ (ચિહ્ન કરવું) અઙ્કતે, અઙ્કિપ્યતે, આઙ્કત, અઙ્કતામ્, અઙ્કેત ।

કત્થ્ (પ્રશંસા કરવી) કત્થતે, કત્થિપ્યતે, અકત્થત, કત્થતામ્, કત્થેત ।

કમ્ (ઇચ્છા કરવી) કામયતે, કામયિપ્યતે, અકામયત, કામયતામ્, કામયેત ।

કાશ્ (પ્રકાશવું) કાશતે, કાશિપ્યતે, અકાશત, કાશતામ્, કાશેત ।

ક્રંદ્ (રડવું) ક્રન્દતે, ક્રન્દિપ્યતે, અક્રન્દત, ક્રન્દતામ્, ક્રન્દેત ।

क्षम् (सङ्ख्य ३२५) क्षमते, क्षमिष्यते, क्षंस्यते, अक्षमत,
क्षमताम्, क्षमेत ।

खण्ड् (तोऽयु) खण्डते, खण्डिष्यते, अखण्डत, खण्डताम्,
खण्डेत ।

गह् (निन्दा ३२५) गहते, गहिष्यते, अगहत, गहताम् गहेत ।

गाह् (स्नान ३२५) गाहते, गाहिष्यते, अगाहत, गाहताम्-
गाहेत ।

ग्रस् (भाषु) ग्रसते, ग्रसिष्यते, अग्रसत, ग्रसताम्, ग्रसेत ।

चण्ड् (क्रोध ३२५) चण्डते, चण्डिष्यते, अचण्डत, चण्डताम्,
चण्डेत ।

चेष्ट् (चेष्टा ३२५) चेष्टते, चेष्टिष्यते, अचेष्टत, चेष्टताम्, चेष्टेत ।

डि (उड्यु) डयते, डयिष्यते, अडयत, डयताम्, डयेत ।

घप् (शरभाषु) घपते, घपिष्यते, अघपत, घपताम्,
घपेत ।

घ्रै (रक्षायु ३२५) घ्रायते, घ्रायते, अघ्रायत, घ्रायताम्, घ्रायेत ।

त्वर (उतावण ३२५) त्वरते, त्वरिष्यते, अत्वरत, त्वरताम्,
त्वरेत ।

दध् (धारयु ३२५) दधते, दधिष्यते, अदधत, दधताम्, दधेत ।

दय् (दया ३२५) दयते, दयिष्यते, अदयत, दयताम्, दयेत ।

देव् (शम्भु) देवते, देविष्यते, अदेवत, देवताम्, देवेत ।

ध्वंस् (न.श पाभयु) ध्वंसते, ध्वंसिष्यते, अध्वंसत, ध्वंसताम्,
ध्वंसेत ।

पण् (वेपार ३२५) पणते, पणिष्यते, अपणत, पणताम्, पणेत ।

पू (पवित्र ३२५) पवते, पविष्यते, अपवत, पवताम्, पवेत ।

प्रथ् (प्रथ्यात थयु) प्रथते, प्रथिष्यते, अप्रथत, प्रथताम्, प्रथेत ।

संस्कृत-वाक्यानि

१ अहं मम वस्त्रं अंके । त्वं किं तत्र अंकसे ? तौ द्वौ पुरुषौ अत्र न अंकेते । स कदा अंकियते ? वयं नैव अंकियामहे ।

२ अहं कथिष्ये । आवां कथिष्यावहे । वयं कथिष्यामहे । स तुभ्यं पुराणकथां कथ्यताम् । ते सर्वे कथां अकथ्यन्त ।

३ अहं ह्यः न अक्रंदे । यूयं एव तत्र ह्य अक्रदध्वम् । यदि स बालः क्रंदितुं इच्छति, तर्हि स सुखं क्रन्दताम् ।

४ स योगी शीतोष्णे क्षमते । अहं तव अग्नौ नव क्षस्य । सर्वे वयं क्षस्यामहे । वयं न क्षमामहे । क न क्षमते ?

५ स एवं किमर्थं तं गहते ? यथा स तं गहते तथा त्वं तं न गहस्व । स तं सदैव गहिष्यते । कः तं अगहन ?

६ अहं तडागस्य शीते जले गाहे । त्वं किं न गाहसे ? ते सर्वे कदा अगाहन्त ? त्वं किं न अगाहथाः ? अहं तत्र ह्यः अगाहे ॥

७ कः तत्र एवं चेष्टते ? स एवं किमर्थं चेष्टते ? अहं तथा नैव चेष्टे, यथा स चेष्टते । अत्र क एवं अचेष्टत ?

८ पक्षिणः आकाशे ड्यन्तः । विमानं आकाशे उडुयते । त्वं कथं उडुयिष्यसे ? अहं अधुना उडुये । त्वं न उडुयस ।

९ क्षतात् त्रायते यः स क्षत्रिय भवति । स क्षत्रिय भूत्वा कथं प्रजा न त्रायते ? कथं स तान् न अत्रायत ?

१० त्वं किं न पणसे ? वयं सर्वे अपि अस्मिन् देशे पणामहे । किमर्थं स तस्मिन् स्थानं न पणते ? कः तत्र अपणत ?

૧૧ ત્વં દ્વદારીં કિમર્યં એવં ત્વરસે ? સર્વે અપિ તે ત્વરન્તે ।
યદિ વયં ન એવં ત્વરામહે, તર્હિ કયં તત્ર ગમિષ્યામઃ ?

ગુજરાતી વાક્યો

(૧) હું માશ વાજ ઉપર ચિન્હ કરું છું. તું તું તેના ઉપર ચિન્હ કરે છે. ? તે બે પુરુષ અહિં ચિન્હ કરતા નથી. તે ક્યારે ચિન્હ કરશે. ? અમે ચિન્હ કરશુંજ નહિ.

(૨) હું પ્રશંસા કરું છું. અમે બે પ્રશંસા કરીશું. અમે પ્રશંસા કરીશું. તે તને પુરાણની વાર્તા કહે. તે બધાએ વાર્તાની પ્રશંસા કરી.

(૩) હું ગઈ કાલે રહ્યો નથી. તમેજ ત્યાં ગઈ કાલે, રહ્યા હતા. બે તે બાળક રહ્યા ઈચ્છતો હોય તો તે સુએ રહે.

(૪) તે થોંગી ઠંડી અને ગરમી સહન કરે છે. હું તારો અપરાધ સહન કરીશ નહિજ. અમે બધા સહન કરીશું અમે તેને ક્ષમા આપીએ છીએ. કોણ સહન કરતો નથી ?

(૫) તે આ પ્રમાણે શામાટે તેની નિંદા કરે છે ? જેમ તેતેની નિંદા કરે છે તેમ તું તેની નિંદા ન કર. તે તેને હુન્નેશાંજ નિંદશે. કોણે તેની નિંદા કરી.

(૬) હું તળાવના ઠંડા પાણીમાં સ્નાન કરું છું, તું શામાટે સ્નાન કરતો નથી ? તે બધાએ ક્યારે સ્નાન કર્યું ? તે શામાટે સ્નાન ન કર્યું ? મેં ત્યાં ગઈ કાલે સ્નાન કર્યું હતું.

(૭) કોણ ત્યાં આ પ્રમાણે ચેષ્ટા કરે છે ? તે આ પ્રમાણે શા માટે ચેષ્ટા કરે છે ? હું તે પ્રમાણે ચેષ્ટા કરતો નથી જે પ્રમાણે તે ચેષ્ટા કરે છે. અહીં કોણે આ પ્રમાણે ચેષ્ટા કરી ?

(૮) પક્ષિઓ આકાશમાં ઉડે છે. વિમાન આકાશમાં ઉડે છે. શું તું ઉડશે ? હું હમણાં ઉડું છું. તું ઉડતો નથી.

(૯) જે માણસ પ્રહારમાંથી બચાવે છે તે ક્ષત્રિય થઇને શા-માટે પ્રભુનું રક્ષણ કરતો નથી ? તેણે શામાટે તેઓને ન બચાવ્યા ?

(૧૦) તું શા માટે વેપાર કરતો નથી ? અમે બધા આ દેશમાં વેપાર કરીએ છીએ. શામાટે તે તે ઠેકાણે વેપાર કરતો નથી ? ત્યાં ઠેકાણે વેપાર કર્યો ?

(૧૧) તું હમણાં શામાટે આમ ઉતાવળ કરે છે ? તે બધા ઉતાવળ કરે છે. જે અમે આમ ઉતાવળ ન કરીએ તો ત્યાં કેવી રીતે જીવશું ?

પાઠ ૯

આત્મને પદ લકારોના ૩૫

૧ લટ્ (વર્તમાનકાલ) = (ભાષ્ ધાતુ) = ૧ ભાપતે, ભાપેતે, ભાપન્તે । ૨ ભાપસે, ભાપંથે, ભાપધ્વે । ૩ ભાપે, ભાપાવહે, ભાપામહે ।

૨ લિટ્ (અનદ્યતન પરીક્ષા ભૂતકાલ) = (ભાષ્ ધાતુ) = ૧ વભાપં, વભાપાંતે, વભાપિરે । ૨ વભાપિસે, વભાપાંથે, વભાપિધ્વે । ૩ વભાપે, વભાપિવહે, વભાપિમહે ॥

૩ લુટ્ (અનદ્યતન ભવિષ્યકાલ) = (ભાષ્ ધાતુ) =

१ भापिता, भापितारौ, भापितारः । २ भापितासे, भापिता-
साये, भापिताव्हे । ३ भापिताहे, भापितास्वहे, भापितास्महे ॥

४ लट् = (लविध्यङात्) (भिक्ष् घातु) १ भिक्षिष्यते,
भिक्षिष्येते, भिक्षिष्यन्ते । २ भिक्षिष्यसे, भिक्षिष्येथे, भिक्षिष्य-
ध्वे, । ३ भिक्षिष्ये, भिक्षिष्यावह, भिक्षिष्यामहे ॥

५ लोट् (जेने। प्रयोगे डेवत वेदम त्रे भाज थाय छे.)

६ लोट् = (अजधं) = (भृज् घातु) = १ भर्जताम्,
भर्जताम्, भर्जन्ताम् । २ भर्जस्व भर्जयाम्, भर्जध्वम् । ३
भर्जे, भर्जावह, भर्जामहे ॥

७ लङ् = (अनघनन भून्) = (भ्रंस् घातु) १ अभ्रंसत,
अभ्रंसताम्, अभ्रंसन्त । २ अभ्रसथा, अभ्रसेयाम्, अभ्रसध्वम् ।
३ अभ्रसे, अभ्रसावहि, अभ्रंसामहि ॥

८ लिट् = (विध्यर्थ) = (भ्राज् घातु) = १ भ्राजेत,
भ्राजेयान्ताम्, भ्राजेरन् । २ भ्राजेथा, भ्राजेयायाम्, भ्राजेध्वम् ॥
३ भ्राजय भ्राजेवहि, भ्राजेमहि ॥

आशीर्लिङ् = (आशीर्वाद्) (यत् घातु) = यतिपीठ,
यतिपीयान्ताम्, यतिपीरन् । २ यतिपीष्टा, यतिपीपास्थाम्,
यतिपीध्वम्, ३ यतिपीय, यतिपीवहि, यतिपीमहि ॥

९ लुङ् = (भृन्भङ्) = (व्यय् घातु) = १ अव्ययिष्ठ,
अव्ययिषाताम्, अव्ययिषत । २ अव्ययिष्टा, अव्ययिषाथाम्,
अव्ययिध्वम् । ३ अव्ययेषि, अव्ययिष्वहि, अव्ययेष्महि ॥

१० नृङ् = (हेतुमद्भावाद्) = (शंस् घातु) = १ अशंसिष्यत,

અસ્રંસિપ્યેતામ્, અસ્રંસિપ્યન્ત । ૨ અસ્રંસિપ્યેથાઃ, અસ્રંસિપ્યે-
યામ્, અસ્રંસિપ્યધ્વમ્ । ૩ અસ્રંસિપ્યે, અસ્રંસિપ્યાવહિ,
અસ્રંસિપ્યામહિ ॥

ધાતુ ।

માપ્ = [ભોલવું] માપતે, માપિપ્યતે, અમાપત, માપતામ્,
માપેત ।

માસ્ = [પ્રકાશિત થવું] માસતે, માસિપ્યતે, અમાસત,
માસતામ્, માસેત ।

મિક્ષ્ = [ભીખ માંગવી] મિક્ષતે, મિક્ષિપ્યતે, અમિક્ષત,
મિક્ષતામ્, મિક્ષેત ।

મૃજ્ = [શેકવું] મર્જતે, મર્જિપ્યતે, અમર્જત, મર્જતામ્,
મર્જેત ।

હવે નીચે લખેલા ધાતુઓના કેવલ વર્તમાન કાલનાજ રૂપ
આપવામાં આવે છે, એમને ભેદને પાઠક લવિષ્ય વિગેરે ખીન્ન
કાલના રૂપ ઓળખી શકે છે—

ઐસ્ [પડી જવું] ઐસતે

ઐજ્ [ચમકવું] ઐજતે

મંહ્ [વધવું] મંહતે

મુદ્ [હૃદય કરવો] મોદતે

મ્રદ્ [મર્દન કરવું] મ્રદતે

યત્ [ચલન કરવો] યતતે

રમ્ [રમમાણ થવું] રમતે

રુચ્ [ગમવું, પસંદ પડવું,
પ્રકાશિત થવું] રોચતે

લંઘ્ [જવું] લંઘતે

લભ્ [પ્રાપ્ત થવું] લભતે

લોક્ [ભેડવું] લોકતે

લોચ્ [ભેડવું] લોચતે

વંદ્ [વંદન કરવું] વંદતે

વર્ચ્ [ચમકવું] વર્ચતે

વર્ષ્ [વર્ષવું] વર્ષતે

વૃત્ [રહેવું] વર્તતે

વૃધ્ [વધવું] વર્ધતે

वेप् [वृ'पु'] वेपते ।	सेव् [सेवन ऊ२पु'] सेवते
वेष्ट् [वी'टु'] वेष्टते	स्पंद् [ध३ऊपु', ऊ२पु'] स्पंदते
व्यथ् [दुःखी थपु'] व्यथते	स्पर्ध् [स्पर्धा' ऊ२वी] स्पर्धते
शङ्क् [श'ङा ऊ२वी] शङ्कते	स्मि [हृसपु'] स्मयते
आशस् [अ२छा ऊ२वी]	संस् [यडी नपु'] संसते
आशंसते	स्वञ् [वे'टु'] स्वञ्जते
शिक्ष् [शी'भपु'] शिक्षते	[भविष्य०] स्वञ्श्यते
शुम् [शो'लपु'] शोमते	स्वाद् [स्वाह देवे] स्वादते
श्लाघ् [प्रश'सा ऊ२वी] श्लाघते	स्विद् [परसीने थवे] स्वेदते
श्लोक् [कविता ऊ२वी] श्लोकते	हृद् [शो'य नपु'] हृदने
सह् [स३न ऊ२पु'] सहते	ह्लाद् [पुश थपु'] ह्लादने

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ त्वं इदानीं किं आपसे ? तौ किं न आपेते ! ते कदापि नव आपन्ते । वयं सर्वेऽपि तदानीं आपामहे ।

२ स भिक्षुः किमर्थं न भिक्षते ? सर्वेऽपि भिक्षवः अत्र भिक्षन्ते । यथा त्वं भिक्षसे, तथैव स भिक्षते ।

३ यथा सूर्यः आजते तथैव अग्निः अपि आजते । यथा रात्रौ अग्निः आजते तथा न दिवा ।

४ त्वं किं न यतसे ! अत्र कः यतते ! तौ यतेते । वयं न यतामहे । यथा त्वं यतसे तथा अहं अपि यते ।

५ स वृद्धः पुरुषः वेपते । स रोगेण व्यथते । किमर्थं त्वं वेपसे !

ગુજરાતી વાક્યો

૧ તું હમણાં શું બોલે છે ? તે બે શું નથી બોલતા ? તેઓ કદાપિ બોલતાજ નથી. અમે બધા ત્યારે બોલીએ છીએ.

૨ તે લિખારી શામાટે લિખ માંગતો નથી ? બધા લિખુઓ અહિં લિખ માંગે છે. જેમ તું ભિક્ષા માંગે છે તેમજ તે લિખા માંગે છે.

૩ જેમ સૂર્ય ચમકે છે તેમજ અગ્નિ ચમકે છે. અગ્નિ રાત્રે જોવા ચમકે છે તેવો દિવસે ચમકતો નથી.

૪ તું કેમ પ્રયત્ન કરતો નથી ? અહિં કોણ પ્રયત્ન કરે છે ? તે બે પ્રયત્ન કરે છે. અમે પ્રયત્ન કરતા નથી. જેમ તું પ્રયત્ન કરે છે તેમ હું પણ પ્રયત્ન કરું છું.

૫ તે ઘરડો માણસ ધુજે છે. તે રોગથી પીડાય છે. તું શામાટે ધુજે છે ?

પાઠક આ પ્રમાણે વાક્ય બનાવે અને ધાતુઓના રૂપ બનાવવાનો અભ્યાસ કરે હવે નીચે લખેલા શ્લોક વાંચો—

(મહાભારત વન. અ. ૨૭૨)

સ મુક્તોઽભ્યેત્ય રાજાનમભિવાદ્ય યુધિષ્ઠિરમ્ ।

વવંદે વિહ્વલો રાજંસ્તાંશ્ચ દૃષ્ટ્વા મુર્નોસ્તદા ॥ ૧૯ ॥

તમુવાચ ઘૃણી રાજા ધર્મપુત્રો યુધિષ્ઠિરઃ ।

તથા જયદ્રથં દૃષ્ટ્વા ગૃહીતં સવ્યસાચિના ॥ ૨૦ ॥

સ જયદ્રથઃ મુક્તઃ વંધનાત્ મોચિતઃ યુધિષ્ઠિરં રાજાનં અભ્યેત્ય સમીપં ગત્વા તં ચ અભિવાદ્ય નમસ્કૃત્ય, હે રાજન ! તદા મુનીન્ દૃષ્ટ્વા વિહ્વલઃ વ્યથિતઃ ભૂત્વા તાન્ વવન્દે વંદનં કૃતવાન્ ॥ ૧૯ ॥ ધર્મપુત્રઃ યુધિષ્ઠિરઃ ઘૃણી દયામયઃ રાજા સવ્યસાચિના અર્જુનેન

भदास्ता गच्छ मुक्तोऽसि मैवं कार्षीः पुनः क्वचिन् ।
 स्त्रीकाम वा धिगस्तु त्वां क्षुद्रः क्षुद्रसहायवान् ॥ २१ ॥
 एवंविधं हि कः कुर्यात्स्वदन्यः पुरुषाधमः ।
 गतसत्त्वमिव ज्ञात्वा कर्तारमशुभस्य तम् ॥ २२ ॥
 संप्रेक्ष्य भरतश्रेष्ठः कृपां चक्रे नराधिपः ।
 धर्मे ॥ वर्धतां बुद्धिर्मा चाधर्मे मनः कृयाः ॥ २३ ॥
 साश्वः सरथपादात् स्वस्ति गच्छ जयद्रथ ।
 एवमुक्तस्तु सत्रीडं तूर्णो किञ्चिदवाङ्मुखः ॥ २४ ॥
 जगाम राजन्नुःखार्तो गंगाद्वाराय भारत ।

पृहीतं वद्धं जयद्रथं तथा दृष्ट्वा तं उवाच ॥ २० ॥ मुक्तः असि,
 भदास्त दासभावराहित गच्छ, एवं पुनः क्वचित् मा कार्षीः,
 त्वं क्षुद्रः क्षुद्रसहायवान् क्षुद्राणां पुरुषाणां सहायेन युक्तः असि,
 स्त्रीकाम त्वां धिक् अस्तु ॥ २१ ॥ त्वदन्यः कः पुरुषाधम एवं
 विधं हि कुर्यात् । अशुभस्य कर्मणः कर्तारं ते जयद्रथ गतसत्त्वं
 चलहीनं इव ज्ञात्वा ॥ २२ ॥ नराधिपः भरतश्रेष्ठः ते संप्रेक्ष्य
 दृष्ट्वा कृपां चक्रे । ते बुद्धिः धर्मे वर्धताम्, अधर्मे मनः मा
 कृया ॥ २३ ॥ हे जयद्रथ ! साश्वः अश्वयुक्तः सरथपादात् सरथ-
 पदातिभिः युक्तः स्वस्ति गच्छ । हे राजन् भारत ! एवं उक्तः तु
 सत्रीडं सलज्जं तूर्णो भूत्वा किञ्चित् अपि न उक्त्वा अवाङ्मुखो
 भूत्वा दुःखार्तः गंगाद्वाराय जगाम ॥ २४ ॥

પાઠ ૧૦

પ્રથમગણ ઉભયપદ ધાતુ ।

તે ધાતુ ઉભયપદના છે કે જેના રૂપ બન્ને પ્રકારોથી—અર્થાત્ પરસ્મૈપદની રીતિથી અને આત્મનેપદની રીતિથી થાય છે. કેવલ પરસ્મૈપદના રૂપ તથા કેવલ આત્મનેપદના રૂપ પૂર્વ સ્થાનમાં બતાવ્યાં છે, આગળ કહેલા બન્ને પ્રકારોની રીતિથી હવે એના રૂપ બનાવવાં બોધ્યો.

પહેલાં બતાવી દીધું છે કે આત્મનેપદનો ઉપયોગ પ્રારંભમાં પોતાના ઉદ્દેશને માટેજ થતો હતો, અને પરસ્મૈપદનો ઉપયોગ બીજાના ઉદ્દેશને માટેજ થતો હતો જેમકે ‘ વદ્ ’ ધાતુ પ્રથમગણ ઉભયપદી છે, એના રૂપ ‘ વદતિ, વદતે ’ એમ થાય છે. ‘ વદતિ ’ પરસ્મૈપદનું રૂપ છે, એટલે એનો વાસ્તવિક અર્થ તે ‘ વર ’ અર્થાત્ બીજાની સાથે બોલે છે, એવો થાય છે. અને ‘ વદતે ’ રૂપ આત્મનેપદનું છે, એટલે એનો અર્થ તે પોતાની સાથે બોલે છે એમ થાય છે. જો કે પ્રથમ પ્રારંભમાં એ લેદ્દ હતો, તોપણ આગળ જતાં સંસ્કૃત ભાષામાં એ લેદ્દ રહ્યો નથી અને બન્નેનો ઉપયોગ સરખી રીતે થવા લાગ્યો.

એ વાત અહિં લખવાનું કારણ એટલું જ છે કે સંસ્કૃતમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી બીજી ભાષાઓમાં એ બિંતના હબ્બપણુ બેવામાં આવે છે. નિરુક્તના જ્ઞાનને માટે એનું સ્મરણ રહેવું આવશ્યક છે. હવે એના રૂપ બુઝો—

લટ્ (વર્તમાનકાલ) = (' સ્વન્ ' ધાતુ) = (પરસ્મેપદ)
 ૧ સ્વનાતિ, સ્વનતે, સ્વનન્તિ । ૨ સ્વનાસિ, સ્વનય, સ્વનય । ૩
 સ્વનામિ, સ્વનાવ, સ્વનામઃ ॥

(આત્મેપદ) ૧ સ્વનમે, સ્વનેતે, સ્વનન્તે, ૨ સ્વનસે, સ્વનેથે,
 સ્વનધ્વે । ૩ સ્વને, સ્વનાવહે, સ્વનામહે ॥

૨ લઙ્ (અન્યતન ભૂત) = (' લુઘ્ ' ધાતુ) = (પરસ્મેપદ)
 ૧ અવોધત્, અવોધતામ્, અવોધન્, ૨ અવોધઃ, અવોધતમ્,
 અવોધત । ૩ અવોધમ્, અવોધાવ, અવોધામ ॥

(આત્મેપદ) ૧ અવોધત, અવોધેતામ્, અવોધન્ત ।
 ૨ અવોધયા, અવોધેયામ્, અવોધધ્વમ્ । ૩ અવોધે, અવોધાવહિ,
 અવોધામહિ ॥

૫૧૬૩ આ પ્રમ છે ૩૫ બનાવી શકે છે. હવે ઉલ્લેખપદના ધાતુ
 અહિ આપવામા આવે છે—

પ્રથમગણ ઉભયપદી ધાતુ ।

સ્વન્ (ખેડપુ) સ્વનાતિ, સ્વનતે । સ્વનિપ્યતિ, સ્વનિપ્યતે ।
 ગૂહ્ (છુપાવપુ) ગૂહતિ, ગૂહતે । ગૂહિપ્યતિ, ગૂહિપ્યતે ।
 ચપ્ (બસાવપુ ૬૨૫) ચપતિ, ચપતે । ચપિપ્યતિ, ચપિપ્યતે ।
 છદ્ (આચ્છાદન ૩૨૫) છદતિ, છદતે । છદિપ્યતિ, છદિપ્યતે ।
 ત્વિપ્ (ચમકવપુ) ત્વેપતિ, ત્વેપતે । ત્વેપિપ્યતિ, ત્વેપિપ્યતે ।
 દાન્ (આપવપુ) દાશતિ, દાશતે । દાશિપ્યતિ, દાશિપ્યતે ।
 દામ્ (આપવપુ) દાસતિ, દાસતે । દાસિપ્યતિ, દાસિપ્યતે ।
 ઘાવ્ (દેહવપુ) ઘાવતિ, ઘાવતે । ઘાવિપ્યતિ, ઘાવિપ્યતે ।

- धृ (धारण-करण) धरति, धरते । धरिष्यति, धरिष्यते ।
 नी (लब्ध-करण) नयति, नयते । नेष्यति, नेष्यते ।
 पच् (शोध-करण) पचति, पचते । पक्ष्यति, पक्ष्यते ।
 वृध् (ज्ञान-करण) बोधति, बोधते । बोधिष्यति, बोधिष्यते ।
 भक्ष् (आ-करण) भक्षति, भक्षते । भक्षिष्यति, भक्षिष्यते ।
 भज् (सेवा-करणी) भजति, भजते । भक्ष्यति, भक्ष्यते ।
 भृ (लक्षण-करण) भरति, भरते । भरिष्यति, भरिष्यते ।
 मृप् (सङ्ग-करण) मर्पति, मर्पते । मर्पिष्यति, मर्पिष्यते ।
 मेध् (ज्ञान-करण, डिंसा-करणी) मेधति, मेधते । मेधिष्यति,
 मेधिष्यते ।
 यज् (पूजा, संगतिकरण तथा दान-करण) यजति, यजते ।
 यक्ष्यति, यक्ष्यते ।
 याच् (याचना-करणी) याचति, याचते । याचिष्यति, याचिष्यते ।
 रञ्ज् (रंग-करण) रंजति, रंजते । रंक्ष्यति, रंक्ष्यते ।
 राज् (प्रकाश-करण) राजति, राजते । राजिष्यति, राजिष्यते ।
 लप् (धरणा-करणी) लपति, लपते । लपिष्यति, लपिष्यते ।
 वद् (ज्ञान-करण) वदति, वदते । वदिष्यति, वदिष्यते ।
 वप् (वा-करण, शोध-करण) वपति, वपते । वप्स्यति, वप्स्यते ।
 वह् (उद्भाषी लब्ध-करण) वहति, वहते । वक्ष्यति, वक्ष्यते ।
 वृ (वर-करण) वरति, वरते । वरिष्यति, वरिष्यते ।
 वे (वृ-करण) वयति, वयते । वास्यति, वास्यते ।
 शप् (शाप-आपवा) शपति, शपते । शप्स्यति, शप्स्यते ।
 श्रे (आश्रय-लब्ध-रण-करण) श्रयति, श्रयते । श्रयिष्यति, श्रयिष्यते ।
 ह् (ज्ञान-करण) हयति, हयते । हास्यति, हास्यते ।

આ ઠેકાણે પ્રથમ ધાતુ, -પછી તેનો અર્થ, ત્યાર પછી ધાતુના વર્તમાનકાલના (પરસ્મ અને આત્મનેપદી) રૂપ અને છેવટે ભવિષ્યકાલના બન્ને પ્રકારના રૂપ આપ્યાં છે. પાઠક ધીરજ રૂપ પાછળ આવી ગયેલાં રૂપોની માફક બનાવી શકશે.

સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

૧ સઃ खनते । तौ खनते । ते सर्वे मिलित्वा तत्र खनन्ते ।
 यदा त्वं खनिष्यसि तदा सः अपि खनतु । अहं नैव खनिष्ये ।

૨ बालः तेन मार्गेण धावते । बालकौ तत्र इदानीं धावेते । ते सर्वे इदानीं एव धाविष्यन्ते ।

૩ क. त्वां. एवं अवोधत ? अहं अवोधे । आवां अवोधावहे ।
 वयं अवोधामहे । ते सर्वे अवोधन्त ।

૪ भक्तः ईश्वरं भजते । सत्पुरुषो परमात्मानं भजते । साधवः
 जगत्पतिं भजन्ते ।

૫ याचकः धनं याचते । तौ भूमिं याचेते । कथं ते सर्वे जलं
 अयाचन्त ? त्वं किमर्थं याचसे ?

ગુજરાતી વાક્યો.

૧ તે ખોદે છે. તે બે ખોદે છે. તે બધા મળીને ત્યાં ખોદે છે.
 જ્યારે તું ખોદશે ત્યારે તે પણ ખોદે. હું નજ ખોદીશ.

૨ બાળક તે માર્ગે દોડે છે. બાળકો ત્યાં બે બાળકો દોડે છે. તે
 બધા હમણાં દોડશે.

૩ કોણે તને આમ સમજાવ્યું ? હું સમજાવ્યો. અમે બે સમજાવ્યા.
 અમે સમજાવ્યા. તે બધાએ બોલ્યું.

૪ ભક્ત ઇશ્વરને ભજે છે. જે સજ્જનો પરમાત્માને ભજે છે.
સાધુપુરુષો જગતના નાથને ભજે છે.

૫ લિખારી પૈસા માંગે છે, તે જે જમીન માંગે છે. શું તે
અધાએ પાણી માંગ્યું ? તું શામાટે માંગે છે.

ઉપસર્ગ સહિત ધાતુ ।

સંમજ્ઞ = (ભજન કરવું, મેવન કરવું, વિભાગ કરવો) સંમજ્જતે ।

વિરાજ્ઞ = (વિશેષ પ્રક શયું) વિરાજતિ, વિરાજતે ।

અભિલપ્ = (ઇચ્છા કરવી) અભિલપતિ ।

સંવદ્ઞ = (સંવાદ કરવો) સંવદતિ ।

આ પ્રમાણે ખીજ ધાતુઓની સાથે ઉપસર્ગ લગાવીને પ્રયોગ
થઈ શકે છે. કેાઈ કેાઈ ધાતુના પદ ઉપસર્ગ લાગવાથી ખદલાઈ
પણ લાય છે. પ્રયોગ જોવાથી એ વાત પાઠકો જાણી શકશે.

અહિ પ્રથમગણના ધાતુઓનું પ્રકરણ સમાપ્ત થયું છે જે કે
બધા ધાતુના રૂપ જલ્દી બનાવતાં ન આવડે તોપણ નંદકૃતમાં
બનેલાં રૂપોની સાથે પરિચય થયો તે પણ ઘણું જ્ઞાન થયું છે એમ
સમજવું જોઈએ. કારણ કે બધા ધાતુઓનાં રૂપ બનાવવાં એ મોટી
વિદ્વતાનું કામ છે. અને તે વિશેષ અભ્યાસથી થઈ શકે છે. એટલે
પાઠક પ્રત્યેક લકારના રૂપોની વિશેષતા ધ્યાનમાં રાખે તથા નંદકૃત
લાવાનો અભ્યાસ વધારે તો આગળ જતાં બધા રૂપ આપોઆપ
ઉપરિચિત થશે.

पाठ ११

(महाभारत वनपर्व अ. २७३)

जनमेजय उवाच-एवं हतायां कृष्णायां प्राप्य क्लेशमनुत्तमम् ।

अत ऊर्ध्वं नरव्याघ्राः किमकुर्वत पांडवाः ॥१॥

वैशम्पायन उवाच-एवं कृष्णां मोक्षयित्वा विनिर्जित्य जयद्रथम् ।

आसांचक्रे मुनिगणैर्धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ २ ॥

तेषां मध्ये महर्षीणां शृण्वतामनुशोचताम् ।

मार्कण्डेयमिदं वाक्यमब्रवीत्पांडुर्नंदनः ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच-भगवन्देवर्षीणां त्वं ख्यातो भूतभविष्यवित् ।

संग्रहं परिपृच्छामि छिन्धि मे हृदि संस्थितम् ॥ ४ ॥

द्रुपदस्य सुता ह्येषा वेदिमध्यात्समुत्थिता ।

अयोनिजा महाभागा स्नुषा पांडोर्महात्मनः ॥ ५ ॥

जनमेजय उवाच-एवं कृष्णायां द्रौपद्यां हतायां द्रौपदीहरणे

जयद्रथेन कृते, अनुत्तमं अत्यन्तं क्लेशं दुःखं प्राप्य, अत ऊर्ध्वं

नरव्याघ्राः नरश्रेष्ठाः पांडवाः किमकुर्वत ॥१॥ वैशम्पायन उवाच-

कृष्णां द्रौपदीमेवं रीत्या मोक्षयित्वा, जयद्रथं विनिर्जित्य तस्य

पराभवं कृत्वा, धर्मराजो युधिष्ठिरो मुनिगणैः सह आसांचक्रे

उपविष्टः ॥ २ ॥ शृण्वतां अनुशोचतां तेषां महर्षीणां मध्ये

मार्कण्डेयं महर्षिं पांडुर्नंदनो धर्मराज इदं वाक्यमब्रवीत् ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच-हे भगवन् ! त्वं देवर्षीणां मध्ये भूतभविष्य-

वित् ख्यातः । मे हृदि हृदये स्थित संग्रहं परिपृच्छामि तं संग्रहं

छिन्धि दूरीकुरु ॥४॥ हि एषा द्रुपदस्य सुता वेदिमध्यात्समुत्थिता

महाभाग्यवती महात्मन पाण्डोः स्नुषा अस्ति ॥ ५ ॥ अह

मन्ये कालश्च भगवान्दैवं च विधिनिर्मितम् ।

भवितव्यं च भूतानां यस्य नास्ति व्यतिक्रमः ॥ ६ ॥

इमां हि पत्नीमस्माकं मर्मज्ञां धर्मचारिणीम् ।

संस्पृशेद्दीदृशो भावः शुचिं स्तैन्यमिवानृतम् ॥ ७ ॥

न हि पापं कृतं किञ्चित्कर्म वा निन्दितं क्वचित् ।

द्रौपद्या ब्राह्मणेष्वेव धर्मः सुचरितो महान् ॥ ८ ॥

तां जहार बलाद्राजा मूढबुद्धिर्जयद्रयः ।

तस्याः संहरणात्पापः शिरसः केशपातनम् ॥ ९ ॥

पराजयं च संग्रामे ससहायः समाप्तवान् ।

प्रत्याहृता तथाऽस्माभिर्हत्वा तत्सैन्यं बलम् ॥ १० ॥

तदारहरणं प्राप्तमस्माभिरवितर्कितम् ।

दुःखश्चायं बने वासो मृगयायां च जीविका ॥ ११ ॥

मन्ये, भगवान् कालः अथवा विधिनिर्मितं दैवं अस्ति एव ।

भूतानां प्राणिनां यद् भवितव्यं अस्ति तस्य भवितव्यस्य व्यति-

क्रमो विपर्ययो नास्ति ॥ ६ ॥ हि इमां अस्माकं धर्मचारिणीं

धर्मज्ञां पत्नीं दीदृशो भावः दीदृग्विधं दुःखं संस्पृशेत्, शुचिं

शुद्धाचारं नरं अनृतं स्तैन्यमिव । अहो इत्याश्चर्यं ॥ ७ ॥ द्रौपद्या

किञ्चिदपि पापं कर्म न कृतम्, क्वचिन्निन्दितं वाऽपि कर्म न

कृतम् । ब्राह्मणेभ्येव महान् धर्मः सुचरितः सुष्ठु आचरितः ॥ ८ ॥

तां मूढबुद्धिर्जयद्रयो राजा बलाज्जहार । तस्याः संहरणाद् द्रौपद्या

हरणान् पापः ससहायः जयद्रयः शिरसः केशपातनं केशवपनम्

॥ ९ ॥ संग्रामे युद्धे च पराजयं समाप्तवान् प्राप्तवान् तथा

अस्माभिः सैन्यं सिन्धुदेशाधिपतेर्बलं हत्वा द्रौपदीं प्रत्याहृता ॥ १० ॥

अस्माभिः अवितर्कितं न वितर्कितं तद् दारहरणं प्राप्तं । एवं

हिंसा च मृगजातीनां वनौकोभिर्वनौकसाम् ।
 ज्ञातिभिर्विप्रवासश्च मिथ्या व्यवसितैरियम् ॥ १२
 अस्ति नूनं मया कश्चिदल्पभाग्यतरो नरः ।
 भवता दृष्टपूर्वो वा श्रुतपूर्वोऽपि वा भवेत् ॥ १३ ॥

(वनपर्व अ० २७५)

मार्कण्डेय उवाच- प्राप्तमप्रतिमं दुःखं रामेण भरतर्षभ ।
 रक्षसा जानकी तस्य हृता भार्या बलीयसा ॥ १ ॥
 आश्रमाद्राक्षसेन्द्रेण रावणेन दुरात्मना ।
 मायामास्थाय तरसा हत्वा गृध्र जटायुपम् ॥ २ ॥
 प्रत्याजहार तां रामः सुग्रीवयलमाश्रितः ।
 वध्वा सेतुं समुद्रस्य दग्ध्वा लंकां शितैः शरैः ॥ ३ ॥

प्रकारेण अयं वनवासः दुःखः दुःखकरः । मृगयायां च जीविका
 दुःखप्रदा एव अस्ति ॥ ११ ॥ वनौकोभिर्वननिवासिभिरस्माभिर्व-
 नौकसां वनचराणां मृगजातीनां ह्येवं हिंसा, मिथ्याव्यवसितः
 मिथ्याव्यवहारः शूरादिभिः ज्ञातिभिः विप्रवासः ग्रामाद् बहिर्नि-
 सारणं आदिकं सर्वमेव दुःखकरं अस्ति ॥ १२ ॥ नूनं मया सहस्र-
 अल्पभाग्यतरः हीनभाग्ययुक्तः नरः मनुष्यः भवता दृष्टपूर्वो
 वा श्रुतपूर्वो वा अपि अस्ति ? पूर्वं दृष्टः पूर्वं श्रुतः वाऽपि भवेत् ?

मार्कण्डेय उवाच- हे भरतर्षभ ! अप्रतिम दुःखं रामेण प्राप्तम् ।
 तस्य भार्या जानकी बलीयसा राक्षसा रावणेन हृता ॥ १ ॥
 दुरात्मना राक्षसेन्द्रेण रावणेन मायां कपट आस्थाय जटायुपं
 गृध्रं हत्वा तरसा धेनेन (सीता हृता) ॥ २ ॥ तां सीतां सुग्रीव-
 वलं आश्रित रामः प्रत्याजहार पुनः आनीतवान् समुद्रस्य सेतुं
 वध्वा, शितैः शरैः लंकां दग्ध्वा ॥ ३ ॥

પાઠ ૧૨

દશમગણના ધાતુ-

પ્રથમગણના ધાતુઓની માફક સહેલાઈથી દશમગણના ધાતુઓનાં રૂપ થાય છે. પ્રથમગણના ધાતુઓને ધાતુ અને પ્રત્યયની વચ્ચેમાં જ્યાં ' અ ' લાગે છે. ત્યાં દશમગણના ધાતુ અને પ્રત્યયની વચ્ચેમાં ' અય ' લાગે છે. એટલો જ મુખ્ય ભેદ છે. ઘણું કરીને બાકીનાં રૂપ એકસરખી રીતે જ થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે રૂપ જુઓ—

' પત્ ' (પડવું) એ ધાતુ પ્રથમ અને દશમગણમાં છે. એટલે એનાં રૂપ અહિં બતાવવામાં આવે છે—

' પત્ ' (પડવું)

પ્રથમગણ ।

દશમગણ ।

૧ પતતિ

પતયતિ ।

૨ પતિતા

પતયિતા ।

૩ પતિપ્યતિ

પતયિપ્યતિ ।

પ્રથમગણના ધાતુઓને જ્યાં ' અ ' નથી લાગતો ત્યાંના રૂપોમાં કોઈ વિશેષ ફરક પડતો નથી, કેવલ હિટ્ (ભૂતકાલ) ના રૂપોમાં થોડો ભેદ છે. જુઓ—

પ્રથમગણ

દશમગણ

૧ પપાત

પતપાચ્ચકાર

હવે પાઠકોની મુગમતાને માટે દશમગણના રૂપ આપવામાં આવે છે—

૫ (સં. સ્વ. શિ. ભા.૭)

“ પત્ ” ધાતુ (પડવું)

૧ લટ્ = (વર્તમાન કાલ) પરસ્મૈપદના રૂપ

૧ પતયતિ, પતયતઃ, પતયન્તિ । ૨ પતયસિ, પતયથઃ, પતયથ ।
૩ પતયામિ, પતયાવઃ, પતયામઃ ।

આત્મનેપદના રૂપ—

૧ પતયતે, પતયેતે, પતયન્તે । ૨ પતયસે, પતયેથે, પતયધ્વે ।
૩ પતયે, પતયાવહે, પતયામહે ।

આ ધાતુના બીજા રૂપ પછી નીચે પ્રમાણે થાય છે—

પરસ્મૈપદમાં—

૧ પાતયતિ, પાતયતઃ, પાતયન્તિ ।

તથા આત્મનેપદમાં—

૧ પાતયતે, પાતયેતે, પાતયન્તે ।

બીજા રૂપ ‘ પ ’ ને ઠેકાણે આ પ્રમાણે ‘ પા ’ સમજીને કરવાનું

૭. પુનઃ બીજા ધાતુના રૂપ જુઓ—

“ ચુર્ ” (ચોરવું)

૧ લટ્ (વર્તમાનકાલ) પરસ્મૈપદના રૂપ—

૧ ચોરયતિ, ચોરયતઃ, ચોરયન્તિ । ૨ ચોરયસિ, ચોરયથઃ,
ચોરયથ । ૩ ચોરયામિ, ચોરયાવઃ, ચોરયામઃ ।

આત્મનેપદના રૂપ—

૧ ચોરયતે, ચોરયેતે, ચોરયન્તે । ૨ ચોરયસે, ચોરયેથે,
ચોરયધ્વે । ૩ ચોરયે, ચોરયાવહે, ચોરયામહે ।

“ તડ ” (તાડન કર્ણુ-મારણુ)

૨ લડ્ (અનઘતન-મૂત) પરસ્મૈપદના ૩૫—

૧ અતાડયત, અતાડયતામ્, અતાડયન્ । ૨ અતાડયઃ,
અતાડયતમ્, અતાડયત । ૩ અતાડયમ્, અતાડયાવ,
અતાડયામ ।

આત્મનેપદના ૩૫—

૧ અતાડયત, અતાડયેતામ્, અતાડયન્ત । ૨ અતાડયયાઃ,
અતાડયેયામ્, અતાડયધ્વમ્ । ૩ અતાડયે, અતાડયાવહિ,
અતાડયામહિ ।

“ ભૂ ” (વિચાર કરવો)

૩ લોટ્ (આજ્ઞાથ) પરસ્મૈપદના ૩૫—

૧ ભાવયતુ, ભાવયતામ્, ભાવયન્તુ । ૨ ભાવય, ભાવયતમ્,
ભાવયત । ૩ ભાવયાનિ, ભાવયાવ, ભાવયામ ।

આત્મનેપદના ૩૫—

૧ ભાવયતામ્, ભાવયેતામ્, ભાવયન્તામ્ । ૨ ભાવયસ્વ,
ભાવયેયામ્, ભાવયધ્વમ્ । ૩ ભાવયૈ, ભાવયાવૈ, ભાવયામૈ ।

આ પ્રમાણે રૂપો થાય છે. આ દશમગણુમાં કેવલ પરસ્મૈપદના
ધાતુ ધણા નથી તેમજ આત્મનેપદના ધાતુ પણ થોડાજ । અને
શેષ ધાતુ ઉભયપદના છે. આ ઉભયપદના ધાતુઓના ૩૫ પરસ્મૈપદ
અને આત્મનેપદના રૂપોની માફકજ થાય છે. કે જે ઉપર આપેલાં છે.

દશમગણુના ‘ લિટ્ ’ (અનઘતન પરોક્ષ-મૂત) ના ૩૫
અતિસુગમ છે. કારણ કે દશમગણુના ધાતુના તે ૩૫ આ પ્રમાણે
બને છે—

“ચુ” (ચોરણ)

પરસ્મેપદ ।

ચોરયામાસ

ચોરયામ્બભૂષ

ચોરયાચ્ચકાર

આત્મનેપદ ।

ચોરયામાસ

ચોરયામ્બભૂષ

ચોરયાચ્ચક્રે

અર્થાત્ ‘ આસ, વભૂષ, ચકાર ’ એ રૂપ લગાવીને પૂર્વોક્ત રૂપ તૈયાર થાય છે. દરેક ધાતુના રૂપ આજ પ્રમાણે થાય છે. એટલે એ રૂપ બનાવવા અતિસુગમ છે.

પરસ્મેપદના રૂપ—

૧ ચકાર, ચક્રતુઃ, ચક્રુઃ । ૨ ચકર્થ, ચક્રથુઃ, ચક્ર । ૩ ચકાર, (ચકર), ચક્રવ, ચક્રમ ।

આત્મનેપદના રૂપ—

૧ ચક્રે, ચક્રાતે, ચક્રિરે । ૨ ચક્રપે, ચક્રાયે, ચક્રદ્વે । ૩ ચક્રે, ચક્રવહે, ચક્રમહે ।

આ રૂપ દશમગણના કોઈ પણ ધાતુની આગળ યુક્તવાથી ‘ લિટ્ ’ લક્ષરના રૂપ તૈયાર થાય છે. જેમકે—

ચોરયાચ્ચકાર, ચોરયાચ્ચક્રતુઃ, ચોરયાચ્ચક્રુઃ । વિગેરે બધા ધાતુઓના વિષયમાં ઘણું કરીને આજ નિયમ છે. હવે અહિં થોડા ધાતુ આપવામાં આવે છે—

દશમગણના ધાતુ

ઉભય-પદ

અઘ્ = (પાપ કરણ) અઘયતિ, અઘયતે । અઘયાચ્ચકાર-ચક્રે ।
અઘયિતા । અઘયિપ્યતિ, અઘયિપ્યતે ।

અંક્=(ચિહ્ન કરવું) અંકયતિ, અંકયતે, । અંકયાઙ્ચકાર-ચક્રે ।
અંકયિતા । અંકયિષ્યતિ, અંકયિષ્યતે ।

અંગ્=(ચિહ્ન કરવું) અંગયતિ, અંગયતે । इत्यादि० ।

અંધ્=(આંધળા થવું) અંધયતિ, અંધયતે । અંધયાઙ્ચકાર-ચક્રે ।
અંધયિતા । અંધયિષ્યતિ ।

અમ્=(શેઠ થવો) આમયતિ-તે । આમયાઙ્ચકાર-ચક્રે ।
આમયિતા । આમયિષ્યતિ ।

અર્ક્=(સ્તુતિ કરવી) અર્કયતિ-તે । અર્કયાંચકાર ચક્રે । અર્કયિતા ।

અર્ઘ્=(પૂજા કરવી) અર્ઘયતિ તે । અર્ઘયાંચકાર ચક્રે । અર્ઘયિતા ।
અર્ઘયિષ્યતિ ।

અર્ચ્=(પૂજા કરવી) અર્ચયતિ-તે । અર્ચયાંચકાર ચક્રે । (પૂર્વવત્)

અર્હ્=(પૂજા કરવી) અર્હયતિ તે । અર્હયાંચકાર ચક્રે । અર્હયિતા ।
અર્હયિષ્યતિ-તે ।

અવધીર્=(અપમાન કરવું) અવધીરયતિ-તે । અવધીરયાંચકાર-
ચક્રે । અવધીરયિતા । અવધીરયિષ્યતિ-તે ।

અંશ્=(વિભાગ કરવો) અંશયતિ-તે । અંશયાંચકાર-ચક્રે ।
અંશયિતા । અંશયિષ્યતિ તે ।

આ ઠેકાણે ધાતુ, તેનો અર્થ, પછી (લટ્) વર્તમાન કાલના રૂપ
(લિટ્) અનઘટન ભૂતકાલનું રૂપ, (લુટ્) અનઘટન ભવિષ્ય
કાલનું રૂપ, અને પછી (લટ્) સામાન્ય ભવિષ્ય કાલનું રૂપ આપ્યું
છે. એનાથી પાઠક પોતે રૂપ બનાવી શકશે.

સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

૧ સ વત્સં અંકયતિ । સ કિં અંકયાંચક્રે ? અહં ન કિમપિ અંકયાંચક્રે । ત્વં કદા તત્ અંકયિષ્યસિ ?

૨ કિમર્થે સ અધયતિ । યદા સ અધયાંચકાર તદા ત્વયા કિં કૃતમ્ ? વયં ન અધયાંચક્રમ્ ।

૩ તે સર્વે સૂર્ય અર્કયાંચક્રુઃ । ईश्वरं सर्वेऽपि अर्कयिष्यन्ति । કઃ તત્ર અર્કયિષ્યતિ ? કયં સ અર્કયિષ્યતિ ? કઃ એવં અર્કયતે ?

૪ ત્વં દેવં અર્ચય । મહમપિ પરમાત્માનં મનસા એવં અર્ચયામિ । યદા સ તેં અર્ચયાંચકાર તદા ત્વયા કિં કૃતમ્ ?

૫ સદા દુષ્ટઃ મનુષ્યઃ સત્પુરુષં અવધીરયતિ ।

આ પ્રમાણે પાઠક વાક્ય બનાવી શકે છે અને પોતાનો અભ્યાસ વધારી શકે છે. થોડો વિચારપૂર્વક પ્રયત્ન કરવાથી પાઠકોને ઘણું વાક્ય બનાવવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થશે.

સંધિ કરેલાં વાક્યો

અહ કિમપિ નાહ્નુયામિ । નાહ્નુયામ્યહં કિમપિ । કિમપ્યહં નાહ્નુયામિ । અહ્નુયામિ નાહં કિમપિ । ન કિમપ્યહમહ્નુયામિ । અહ્નુયાનિ કિમપિ નાહમ્ ।

પાઠ ૧૩

શબ્દાર્થ ।

વિપાકઃ = પરિણામ ✓
 ઉપસ્થિતઃ = પ્રાપ્ત
 સાંપ્રતં = હાલમાં
 વૃશંસ = હુલ્લ
 સકામ = ઇચ્છા સુકત,
 ઇચ્છા પુરી કરેલી
 દ્રોણી = ખાત્ર, વાસણ ✓
 વીજં = ખી
 પ્રકીર્યન્તે = ફેંકાય છે, વવાય છે.
 ત્વરમાણઃ = ઉતાવળ કરવાવાળો
 એકેકશઃ = એકએકથી
 અનુજાને = આજ્ઞા આપું છું
 શુનઃ = કુતરાઓ (ને)
 શ્વા = કુતરો
 ઉપાયનં = ભેટ
 સપ્તરાત્ર = સાત રાત્રિ
 તુમુલ = મોટો
 આલયં = મંદિર
 ઉપાગ્રાય = સૂધીને
 અત્યગાત્ = ગયા

આશ્વાહિ = ઠહે
 પશ્ચિમં સંદેશમ્ = અંતિમ
 નિવેદન
 વિવાસન = શહેરમાંથી ઠાઠી
 સુકલું
 અયશઃ = અપકીર્તિ
 નિવર્તયિष्याમિ = પાછો લાવીશ
 અનુત્તમં = બધાથી ઉત્તમ
 મોક્ષયિત્વા = બંધનથી છોડીને
 આસાંચક્રે = બેસી ગયો
 છિન્ધિ = છેદન કર
 સ્તુપા = વહુ
 સૈન્યં = ચોરી
 સૈન્યવઃ = સિન્ધુ દેશના
 દારહરણં = ચી ચોરવી
 વનોકાઃ = વનમાં
 ઘર કરવાવાળા
 વિપ્રવાસઃ = શહેરમાંથી બહાર
 ઠાઠલું
 અક્ષિપ્ત = કદ વગર

घात

उपस्था = उपस्थित थपुं
 सं-त्यज् = दे० थपुं, छोडपुं
 अपनी = ६२ छड थपुं
 आ-नी = छपुं
 आ-रुया = छडेपुं
 विलप् = २३पुं
 विलपन् = २३ने।

प्रपुं = पूछवा भाटे
 उपचक्रमे = आरंभ करे।
 परदारा = पारसी स्त्री.
 आघ्रा = सूँघपुं.
 उप-क्रम = आरंभ करे।
 नि-वृत् = पाछा करेपुं.
 मुच् = मुकत करेपुं.

हे कौसल्ये ! तस्यैव मम कर्मणोऽयं विपाक उपस्थितः । तस्य मुनेः शापकारणादयैव मे मरणं आगतमिति मन्ये । अद्याहं पुत्रशोकं जीवितं संत्यक्ष्यामि । साप्रतमेवाहं चक्षुर्भ्यां न पश्यामि त्वामपि । अतः, हे कौसल्ये ! त्वं हस्तेन मां स्पृश । मया रामे योग्यं आचरणं न कृतम् । यत्तु रामेण कृतं तत्तु शोभनमेव । अतस्तस्य रामस्य शोको मम प्राणाञ्छोषयति । क्षीणतलो दीप इव मम हृदयं शाम्यति । हा राम ! हा राम ! तुत कुत्र गतोऽसि । अत्रं त्वां न पश्यामि । हा कौसल्ये ! हा सुमित्रे ! इति विलपन् राजा दशरथः प्राणान् जहौ ।

दशरथे नृपे एवं शान्ते कौसल्या मूर्च्छिता भूत्वा भुवि निपतिता । तां तथा पतितां दृष्ट्वा सर्वनरेन्द्रस्य अवनं रोदनमयं बभूव । गतप्रभं राज्ञः दशरथस्य मुखमवलोक्य कौसल्या कैकेयीमब्रवीन्-‘ नृशंसे ! कैकेयी ! सकामा भव । अकंटकं राज्यं भुंक्ष्व । अहं तु अत ऊर्ध्वं जीवितुमपि नोत्सहे । का खलु भर्तारं परित्यज्य जीवितुमिच्छेत् ? कैकेय्या अद्य राघवाणां कुलं हतम् ।

न रामो जानाति मां अद्यैव विधवां जाताम् । साहं गमिष्यामि
पतिलोकमद्यैव । प्रवेक्ष्यामि वा अग्निम् । ' -

नृपतेः शरीरमेवालिंगयन्तीं कौसल्यां सेवकास्ततः स्थानात्
दूरं अपनिन्युः । राज्ञः शरीरं तैलद्रोण्यं संवेश्य ते तस्य सर्वाणि
कर्माणि चक्षुः । व्यतीतायां तु रजन्यां द्विजातयो राजसभां
- ईयुस्तत्र श्रेष्ठं राजपुरोहितं वसिष्ठं चोचुः ।

ऋषय ऊचुः - ' अद्यैव कश्चिद् राजा इक्ष्वाकूणां विधीयताम् ।
अराजकं हि नो राष्ट्रं विनाशं समवाप्नुयात् । अराजके जनपदे
पर्जन्योऽपि न वर्षति । न च केनापि बीजानि, प्रकीर्यन्ते । पुत्रः
पितुर्वशेन वर्तते; नापि भार्या स्वामिनः वशे भवति । अराजके
जनपदे मत्स्या इव जनाः परस्परं भक्षयन्ति । नरेन्द्रो हि राष्ट्रस्य
धर्मरक्षकः । अतः अद्यैव कश्चिद्राजा विधीयताम् । '

वसिष्ठ उवाच - ' अहो ! वयं किं समीक्षामहे ? शोकं त्यक्त्वा
मम शासनाद्भरतः शीघ्रं दूतसाहाय्येनानीयताम् । हे दूत ! त्वं
भरतं प्रति त्वरमाणो याहि । कथय च तं पुरोहितः त्वां कुशलं
प्राह । आगच्छ च शीघ्रमिति । तस्मै च पितरं मृतं, रामं च
वने गतं, मा कथय । '

तथा आज्ञप्ता दूता ययुः । यथाऽऽदिष्टं च भरतमूचुः ।
पश्चाण्याभरणानि भरताय तस्य मातुलाय च ददुः । भरतोऽपि
तत्सर्वं स्वीकृत्य सर्वेषां कुशलमेकैकशः पप्रच्छ । दूतैः प्रेरितो
भरतो मातामहमुवाच ' राजन् ! गच्छामि पितुः सकाशमिति । '
तं शिरसि आघ्राय मातामह उवाच - ' गच्छ तात ! अनुजाने
त्वाम् । सुप्रजा त्वया कैकेयी । मदर्थे सर्वेषां कुशलं ब्रूयाः ' इति ।

एवं सत्कृत्य राजा कैकेयः भरताय बहु धनं ददौ । अंतः-
पुरेऽतिसंवृद्धान् महाकायान् शुनश्चोपायनं ददौ । शशुव्रसहितः
भरतस्ततो रथमारुह्य ययौ । सप्तैरात्रादूर्ध्वं सालवनं प्राप्या-
योध्यामरुणोदयसमये ददर्श । पुरुषव्याघ्रः अयोध्यां पुरीं दृष्ट्वा
सारथिनमब्रवीत्- ' नाहं अयोध्यायाः तुमुलं शब्दं शृणोमि ।
उद्यानानि यथापूर्वाणि प्रफुल्लानि न दृश्यन्ते । सूत ! कथय
कथमेतत् ? मे बंधुषु कुशलं वर्तते वा न ? '

एवं दुःखार्तो भरतो अयोध्यां प्रविवेश । पितुरालये पितर-
मपश्यन्, मातुरालये मातरं द्रष्टुं अगाम । तं समुपाधाय कैकेयी
कुशलं पप्रच्छ । भरतः सर्वं कथयामास । मातरं पप्रच्छ च
' किमिति राजानं न पश्यामि ' इति । कैकेयी कथयामास-
' या सर्वेषां भूतानां गतिस्तां गतिं ते पिता गतः ' इति । श्रुत्यै-
तद्भरतो भूमौ निपपात । उवाच च ताम् ' केन न्याधिना
राजाऽस्यगतः ? रामोऽपि कुत्र गतः तच्छीघ्रमाख्यादि । पितैव
हि ज्येष्ठो भ्राता धर्मं जानतः आर्यस्य । तथा पितुः पश्चिमं
संदेशं श्रोतुमिच्छामि । '

एवं पृष्ट्वा कैकेयी यथाभूतमकथयत् । यथा ' हा राम, हा
सीते, हा लक्ष्मणेति विलपन् राजा परलोकं गतः । लक्ष्मणा-
नुचरो रामोऽपि सीतया सह वनं गतः । ' श्रुत्वैतद् भरतः पुनः
प्रष्टुमुपचक्रमे । ' कञ्चिद्दामेण ब्राह्मणधनं न हृतम् ? कञ्चिन्न
विहिसितोऽपापः ? न वा कचित्परदारानामिमन्यते येन
विवासितः ? ' इति ।

कैकेयी तमुवाच- ' अभिपेचनमिह रामस्य श्रुत्वा तव पिता

मया याचितः, राज्यं त्वदर्थं भवतु, रामस्य च वने विवासनं भवत्विति ।'

श्रुत्वैतत्संतप्तो भरतस्तां तदोवाच । ' राजानं मृत्युवशं रामं च तापसं कृत्वा त्वया मे दुःखमेव संवर्धितम् । त्वं कुलस्य कालरात्रिरेव प्रत्यक्षं संजाता । कथं तव ईदृशी पापमयी बुद्धिः समुत्पन्ना ? अस्मिन् जीवलोके त्वयाऽहं अयशः प्रापितः । एष इदानीं गमिष्यामि रामं प्रति निवर्तयिष्यामि च तं भ्रातरं वनात् ।' मातरं हत्युक्त्वा कैकेयीभवनात्कौसल्यागारं सशत्रुघ्नो भरतः प्राप्तः ।

-०-०-

पाठ १४

पाठकोनी सरलताने भाटे दशमगणना धातुओंनां छेदकांक ३५ अङ्कि आपवाभा आवे छे:—

लिट् (अनद्यतन परोक्षभूत)

“ ईड् ” (स्तुति करणी) परस्मैपद—

१ ईडयांचकार, ईडयांचक्रतुः, ईडयांचक्रुः । २ ईडयांचकर्ष, ईडयांचक्रयुः, ईडयांचक्र । ३ ईडयांचकार (चकर), ईडयांचकृष, ईडयांचकृम ।

आत्मनेपद—

१ ईडयांचक्रे, ईडयांचक्राते, ईडयांचक्रिरे । २ ईडयांचकृपे,

संस्कृत-वाक्यानि

१ वीर ऊर्जयति । कः तदा ऊर्जयांचकार । स किमर्थं ऊर्जयिष्यति । ते सर्वे नैव ऊर्जयन्ति ।

२ इदानीं बालकः आक्रन्दयति । सर्वेऽपि बालकाः एवं आक्रन्दयन्ति । कदा ते सर्वे आक्रन्दयांचक्रुः ?

३ यदा ते कर्तयिष्यन्ति तदा त्वं किं करिष्यसि ? कथं ते कर्तयांचक्रतुः ? किमर्थं ते एवं कर्तयांचक्रुः ?

४ त्वं कथय यत् त्वया तदानीं तत्र श्रुतम् । रामचन्द्रः स्वकीयां कथां कथयांचकार । स न कथयिष्यति ।

इये धातु धातु जुष्मो.

दशभगण्यु द्विभयचद धातु

क्षप्= (प्रेक्ष्वा ४२वी) क्षपयति-ते ।

क्षल्= (प्लु') क्षालयति ते ।

खण्ड्= (दुःख्वा ३२वा) खण्डयति-ते ।

गण्= (गण्धु') गणयति-ते ।

गर्ज्= (गर्ज्ना ३२वी) गर्जयति-ते ।

गर्ह्= (निर्हा ३२वी) गर्हयति-ते ।

गवेप्= (शोधु') गवेपयति-ते ।

अवगुण्ठ्= (धीटु') अवगुण्ठयति-ते ।

गुण्= (शुधु') गुणयति-ते ।

ग्रन्थ्= (बांधु', संभ'ध जेडवे) ग्रंथयति-ते ।

ग्रस्= (गणी ४२वी) ग्रासयति-ते ।

ग्राम् = (निभन्त्रष्टु आ०पु०) ग्रामयति-ते ।

घट् = (ओङ्कुं क०पु०) घटयति-ते ।

घण्ट् = (शण्ड क०पु०) घण्टयति-ते ।

चण्ड् = (के०पु० क०पु०) चण्डयति-ते ।

चर्व् = (था०पु०) चर्वयति-ते ।

चल् = (थला०पु०) चालयति-ते ।

चित्र् = (चित्र पा०पु०) चित्रयति-ते ।

चिन्त् = (चिन्तन क०पु०) चिन्तयति-ते ।

चिह् = (चिह् क०पु०) चिहयति-ते ।

चुद् = (चेरष्टु क०पु०) चोदयति-ते ।

चुम्ब् = (डि०सा क०पु०) चुम्बयति-ते ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ अहं वस्त्राणि अत्रैव प्रक्षालयामि । ते सर्वे कदा स्वकीयानि वस्त्राणि प्रक्षालयांचक्रुः । यः पुरुषः वस्त्रं प्रक्षालयिष्यति स एव अत्र आगच्छतु ।

२ त्वं किं खण्डयसि ? त्वं तत्काष्ठं केन शस्त्रेण खण्डयसि ? कः तत् खण्डयत् ? यदि त्वं खण्डयितुं इच्छसि तर्हि काष्ठं खण्डय । वयं तत् नैव खण्डयांचक्रुम ।

३ स रूप्यकान् गणयति । अहं रूप्यकान् अगणयम् । विश्वामित्रः सर्वं गणयांचकार ।

४ मेघा आकाशे गर्जन्ति । कदा मेघाः गर्जन्ति । यदा घृष्टि-समयः आगच्छति तदा एव मेघाः आकाशे गर्जन्ति । सर्वे मेघाः गर्जयांचक्रुः ।

५ चित्रकारः सुंदरं चित्रं चित्रयति । कस्य चित्रं सः चित्रयति ?
यदा तच्चित्रं चित्रितं भविष्यति तदा स किं करिष्यति ?

६ मनुष्यः अन्नं चर्वयति । यथा स चर्वयति तथैव त्वं चर्वय ।
सर्वे अपि चर्वयन्ति ।

पाठक न्यायीते पूर्वोक्त धातुशोभा इय अनायी वाक्य अनाये
अने पोत ने अक्यास वधादे,

-०-:-०-

पाठ १५

धनंजयश्च तेजस्वी प्रणिपत्य पुरंदरम् ।

भृत्यवत्प्रणतस्तस्यो देवराजसमीपत ॥ ८ ॥

“ तेजस्वी तेजोयुक्तः धनंजयः अर्जुनः च पुरंदरं द्राशुनगरं
विध्वंसकं इंद्रं प्रणिपत्य प्रणम्य देवराजसमीपत इंद्रस्य समीपं
एव भृत्यवत् दाससमाम् प्रणतः नम्र भूत्वा तस्योत्थितवान् । ”

आप्राप्य तं महातेजा कुन्तीपुत्रा युधिष्ठिर ।

धनंजयमभिप्रेक्ष्य विनीतं स्थितमन्तिके ॥ १० ॥

जटिलं देवराजस्य तपोयुक्तमकल्मषम् ।

हर्षेण महताऽऽविष्टः काल्गुनस्याथ दर्शनात् ॥ ११ ॥

‘ महातेजा अतितेजाः कुन्तीपुत्रः कुन्तीनेदनः युधिष्ठिरः तं
देवराजस्य इंद्रस्य अंतिके समीपमाने एव स्थितं विनीतं नम्रं
जटिलं प्रशस्ताभिः जटाभिः युक्तं, तपोयुक्तं तपसायुक्तं, अकल्मषं

पापराहितं तं धनंजयं अर्जुनं अभिप्रेक्ष्य अवलोक्य, तं अर्जुनं
आघ्राय च तस्य गन्धं आघ्राय च, अथ फाल्गुनस्य दर्शनात्
महता हर्षेण आविष्टः युक्तः अभूत् । ”

बभूव परमप्रीतो देवराजं च पूजयन् ।

तं तथाऽदीनमनसं राजानं हर्षसंप्लुतम् ॥ १२ ॥

उवाच वचनं धीमान्देवराजः पुरंदरः ।

त्वमिमां पृथिवीं राजन्प्रशासिष्यसि, पांडव ।

स्वास्ति प्राप्नुहि कौन्तेय काम्यकं पुनराश्रमम् ॥ १३ ॥

“ (सः युधिष्ठिरः) देवराजं इदं च पूजयन् पूजयित्वा परमप्रीतो
बभूव । तं राजानं धर्मराजानं हर्षसंप्लुतं हर्षयुक्तं तथा अदीनमनसं
दीनमनोभावरहितं युधिष्ठिरं धीमान् पुरंदरः शशुनगरभेत्ता
देवराजः इदं इदं वचनं अत्रवीत् । हे पांडव ! हे धर्मराज ! हे
राजन् ! त्वं इमां पृथिवीं प्रशासिष्यसि राष्ट्रस्य शासनं करिष्यसि ।
हे कौन्तेय ! कुन्तीनंदन ! धर्मराज ! पुनः काम्यकं आश्रमं
स्वास्ति प्राप्नुहि । ”

अस्त्राणि लब्धानि च पांडवेन सर्वाणि मत्तः प्रयतेन राजन् ।

कृतप्रियश्चास्मि धनंजयेन जेतुं न शक्यस्त्रिभिरेव लोकैः ॥ १४ ॥

(म. भारत. वन. २६६)

“ हे राजन् ! मत्तः मत्सकाशात् पांडवेन पंडुनंदनेन अर्जुनेन
सर्वाणि असिलानि अस्त्राणि प्राप्तानि । धनंजयेन अर्जुनेन अहं
कृतप्रियः अस्मि । तेन मम अतीव प्रियं कार्यं कृतं इति अभि-
प्रायः । अतः एव अर्जुनः त्रिभिः लोकैः जेतुं न शक्यः । एवं
सर्वत्र विजयी एव संजातः ॥ ”

हुवे जेनु' अध्ययन कर्या' पछी पाठक नीचे आपेला प्रलेख
पांथे —

युधिष्ठिर उवाच—

कस्मिन्नामः कुले जातः किं वीर्यं किं पराक्रमः ।
रावणः कस्य पुत्रो वा किं वैरं तस्य तेन ह ॥ ४ ॥
एतन्मे भगवन्सर्वं सम्यगाख्यातुमर्हसि ।
श्रोतुमिच्छामि चरितं रामस्याविलष्टकर्मणः ॥ ५ ॥

मार्कण्डेय उवाच—

अजो नामाभवद्वाजा महानिश्वाकुवंशजः ।
तस्य पुत्रो दशरथः शश्वत्स्वाध्यायवाञ्छुचिः ॥ ६ ॥
अभवंस्तस्य चत्वारः पुत्रा धर्मार्थकोविदाः ।
रामलक्ष्मणशत्रुघ्ना भरतश्च महाबलः ॥ ७ ॥
रामस्य माता कौशल्या कैकेयी भरतस्य तु ।
सुतौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्रायाः परंतपौ ॥ ८ ॥

(म. भा. वन. अ. २७४)

युधिष्ठिर उवाच— कस्मिन्कुले रामो जातः ? स किं वीर्यः ?
किं पराक्रमः ? रावणो वा कस्य पुत्रः ? तस्य रावणस्य तेन
रामेण सह किं निमित्तं वैरम् ? ॥ ४ ॥ हे भगवन् । एतत् सर्वं
मे सम्यक् आख्यातुं अर्हसि । अविलष्टकर्मणो रामस्य चरितं
श्रोतुमिच्छामि ॥ ५ ॥ मार्कण्डेय उवाच— इक्ष्वाकुवंशजः अजो
नाम महान् राजा अभवन् । तस्य पुत्रः दशरथः शश्वत् निरंतरं
स्वाध्यायवान् स्वाध्याययुक्तः शुचिः पवित्रः ॥ ६ ॥ तस्य दशरथस्य
धर्मार्थकोविदाः चत्वारः पुत्राः अभवन् । राम-लक्ष्मण-

शत्रुघ्नाः महाबलः भरतश्च ॥ ७ ॥ रामस्य माता कौशल्या,
भरतस्य तु माता कैकेयी, सुमित्रायाः सुतौ परन्तपौ शत्रुतापकौ
लक्ष्मण-शत्रुघ्नौ द्वौ एव अभवताम् ।

ततो गर्भः समभवत्पृथाया पृथिवीपते ।

शुक्ले दशोत्तरे पक्षे तारापतिरिवाम्बरे ॥ १ ॥

सा बांधवभयाद् बाला गर्भं तं विनिगूहति ।

धारयामास सुश्रोणी न चैनां बुबुधे जनः ॥ २ ॥

न हि तां वेद नार्यन्या काचिद्घात्रेयिकामृते ।

कन्यापुरगतां बालां निपुणां परिरक्षणे ॥ ३ ॥

ततः कालेन सा गर्भं सुपुत्रे वरवर्णिनी ।

कन्यैव तस्य देवस्य प्रसादादमरप्रभम् ॥ ४ ॥

(म. भा. वन- अ. ३०८)

हे पृथिवीपते ! ततः पृथायाः कुन्त्याः गर्भः समभवत् । अम्बरे
आकाशे दशोत्तरे शुक्ले पक्षे तारापतिः चन्द्रः इव ॥ १ ॥ सा
बाला सुश्रोणि कन्या कुन्ती बांधवभयात् विनिगूहति गूढं गुप्तं
यथा भवति तथा कृत्वा रक्षन्ती तं गर्भं धारयामास । जनः
एनां च न बुबुधे न ज्ञातवान् । कन्यापुरगतां परिरक्षणे निपुणां
बालां घात्रेयिकां ऋते घात्रीं विहाय, काचित् काऽपि अन्या
नारी अन्या स्त्री तां न वेद न ज्ञातवती । ततः ऊर्ध्वं कालेन
समयेन सा वरवर्णिनी उत्तमवर्णयुक्ता कुन्ती तस्य देवस्य प्रसादात्
अमरप्रभं देवसदृशं गर्भं पुत्रं कन्या एव सुपुत्रे उत्पादितवती ।

कर्ण उवाच—

भगवन्तमहं भक्तो यथा मां वेत्थ गोपते ।

तथा परमतिग्मांशो नास्त्यदेयं कथंचन ॥ १ ॥

न मे दारा न मे पुत्रा न चान्यद्देवतं दिवि ।
 तथेष्टा वै सदा भक्त्या यथा त्वं गोपते मम ॥ २ ॥
 इष्टानां च महात्मानो भक्तानां च न संशयः ।
 कुर्वन्ति भक्तिमिष्टां च जानीषे त्वं च भास्कर ॥ ३ ॥
 इष्टो भक्तश्च मे कर्णो न चान्यद्देवतं दिवि ।
 जानीत इति वै कृत्वा भगवानाह मद्भितम् ॥ ४ ॥
 भूयश्च शिरसा याचे प्रसाद्य च पुनः पुनः ।
 इति ब्रवीमि तिग्मांशो त्वं तु मे क्षन्तुमर्हसि ॥ ५ ॥

(म. भा. वन. ३०२)

हे परमतिग्मांशो अति तीक्ष्ण किरण, हे गोपते पृथ्वीपते
 सूर्य ! यथा मां त्वं वेत्थ जानासि तथा एव अहं भगवन्तं त्वां
 भक्तः अस्मि । अतः कथंचन किंचिदपि अदेयं दातुं अयोग्यं
 नास्ति ॥ १ ॥ हे गोपते ! हे सूर्य ! यथा त्वं मम भक्त्या सदा
 इष्टः आसि, तथा अन्यत्र दिवि देवतं न, न मे पुत्राः न च मे
 दाराः स्त्रियः इष्टाः सन्ति ॥ २ ॥ हे भास्कर सूर्य ! महात्मानः
 सज्जनाः इष्टानां च भक्तानां च इष्टां भक्तिं कुर्वन्ति इति त्वं
 जानीषे, मम संशयः न ॥ ३ ॥ कर्णः मे इष्टः भक्तः च तस्य
 अन्यत्र देवतं दिवि नास्ति इति कृत्वा एव भगवान् मद्भितं मम
 हितं आह ॥ ४ ॥ अतः पुनः पुनः भूयः शिरसा प्रसाद्य याचे
 याचामि, इति एवं ब्रवीमि । हे तिग्मांशो ! त्वं मे तत् भाषणं
 क्षन्तुं अर्हसि योग्योऽसि ॥ ५ ॥

પાઠ ૧૬

ફરીથી આ પાઠમાં કેટલાક ધાતુઓનાં રૂપ આપ્યાં છે. પાઠક
એના તરફ વિશેષ ધ્યાન આપે—

(૧) ચૂર્ણ = (ચૂર્ણ કરવું)

(લટ) વર્તમાનકાલના રૂપ (૫૨૨મ પદ)

૧ ચૂર્ણયતિ, ચૂર્ણયતઃ, ચૂર્ણયન્તિ । ૨ ચૂર્ણયાસિ, ચૂર્ણયથ,
ચૂર્ણયથ । ૩ ચૂર્ણયામિ, ચૂર્ણયાવઃ, ચૂર્ણયામઃ ॥

(આત્મનેપદ)

૧ ચૂર્ણયતે, ચૂર્ણયેતે, ચૂર્ણયન્તે । ૨ ચૂર્ણયસે, ચૂર્ણયેથે,
ચૂર્ણયધ્વે । ૩ ચૂર્ણયે, ચૂર્ણયાવહે, ચૂર્ણયામહે ॥

(૨) છિદ્ર = (છેદ કરવો)

(લઙ્) (અનધતન ભૂત) ૫૨૨મ પદ

૧ અચ્છિદ્રયત્, અચ્છિદ્રયતામ્, અચ્છિદ્રયન્ । ૨ અચ્છિદ્રયઃ,
અચ્છિદ્રયતમ્, અચ્છિદ્રયત । ૩ અચ્છિદ્રયમ્, અચ્છિદ્રયાવ,
અચ્છિદ્રયામ ॥

આત્મનેપદ

૧ અચ્છિદ્રયત્, અચ્છિદ્રયેતામ્, અચ્છિદ્રયન્ત । ૨ અચ્છિદ્ર-
યથાઃ, અચ્છિદ્રયેયામ્, અચ્છિદ્રયધ્વમ્ । ૩ અચ્છિદ્રયે,
અચ્છિદ્રયાવહિ, અચ્છિદ્રયામહિ ।

(૩) આ-જ્ઞા = (આજ્ઞા કરવી)

લોટ્ (આજ્ઞાર્થ) ૫૨૨મ પદ

૧ આજ્ઞાપયતુ, આજ્ઞાપયતામ્, આજ્ઞાપયન્તુ । ૨ આજ્ઞાપયઃ,

આજ્ઞાપયતમ્, આજ્ઞાપયત । ૩ આજ્ઞાપયાનિ, આજ્ઞાપયાવ,
આજ્ઞાપયામ ॥

આત્મનેપદ

૧ આજ્ઞાપયતામ્, આજ્ઞાપયેતામ્, આજ્ઞાપયન્તામ્ । ૨
આજ્ઞાપયસ્વ, આજ્ઞાપયેધામ્, આજ્ઞાપયધ્વમ્ । ૩ આજ્ઞાપયૈ,
આજ્ઞાપયાવહ, આજ્ઞાપયામહે ।

(૪) તુલ્ = (તોલ્યુ)

લિટ્ (વિધ્યથ) ૫૨૨મૈપદ

૧ તોલયેત્, તોલયેતામ્, તોલયેયુ । ૨ તોલયે, તોલયેતમ્,
તોલયેત । ૩ તોલયેયમ્, તોલયેવ, તોલયેમ ।

આત્મનેપદ

૧ તોલયેત, તોલયેતામ્, તોલયેરન્ । ૨ તોલયેથા, તોલયે-
યાધામ્, તોલયેધ્વમ્ । ૩ તોલયેષ, તોલયેવહિ, તોલયેમહિ ॥

(૫) દુલ્ = (દુઝા આપુ)

લિટ્ (અનધતન પદૈક્ષમૂત) ૫૨૨મૈપદ

૧ દુલ્ચાચકાર, દુલ્ચાચક્રન્, દુલ્ચાચકુ । ૨ દુલ્ચા
ચક્રથ, દુલ્ચાચક્રથુ, દુલ્ચાચક્રઃ । ૩ દુલ્ચાચકાર (ચકર),
દુલ્ચાચકૃચ દુલ્ચાચકૃમ ॥

આત્મનેપદ

૧ દુલ્ચાચક્રે, દુલ્ચાચક્રાતે દુલ્ચાચક્રિરે । ૨ દુલ્ચાચ-
કૃષ દુલ્ચાચક્રાથે, દુલ્ચાચકૃદ્વે । ૩ દુલ્ચાચક્રે દુલ્ચા
ચકૃવહ, દુલ્ચાચકૃમહે ।

(૬) તિજ્ (તેજ કરવું)

લટ્ (ભવિષ્યકાલ) ૫૨૨મૈ ૫૬

તેજયિષ્યેતિ, તેજયિષ્યતઃ, તેજયિષ્યન્તિ । ૨ તેજયિષ્યાસિ,
તેજયિષ્યથઃ, તેજયિષ્યથ । ૩ તેજયિષ્યામિ, તેજયિષ્યાવઃ,
તેજયિષ્યામઃ ।

આત્મને ૫૬

૧ તેજયિષ્યતે, તેજયિષ્યેતે, તેજયિષ્યન્તે । ૨ તેજયિષ્યસે,
તેજયિષ્યથે, તેજયિષ્યધ્વે, । ૩ તેજયિષ્યે, તેજયિષ્યાવહે,
તેજયિષ્યામહે ।

પાઠક આ પ્રમાણે રૂપ બનાવે.

દશમગણુ ઉભયપદ ધાતુ

ચૂર્ણ= (ચૂર્ણ કરવું) ચૂર્ણયતિ-તે ।

છદ્= (ઢાંકવું) છાદયતિ-તે ।

છન્દ= (છન્દ બનાવવો) છન્દયતિ-તે ।

છર્દ= (વમન કરવું) છર્દયતિ-તે ।

છિદ્= (છિદ્ર કરવું) છિદ્રયતિ-તે ।

છિદ્= (છેદન કરવું) છેદયતિ-તે ।

જુપ્= (સંતુષ્ટ થવું) જોપયતિ-તે ।

જૃ= (ધરડા થવું) જારયાતિ-તે ।

જપ્= (બાણવું) જપયતિ-તે ।

આ જ્ઞા= (આજ્ઞા કરવી) આજ્ઞાપયતિ-તે ।

તદ્= (મારવું) તાડયતિ-તે ।

તપ્= (તપાવવું) તાપયતિ-તે ।

तर्क= (विथार करये) तर्कयति-ते ।

तर्ज= (नि'द्व ३२वी) तर्जयति-ते ।

तिज्= (तेज ३२वुं) तेजयति-ते ।

तिल= (तेष लगावपुं) तेलयति ते ।

तुल्= (तोलपुं) तोलयति-ते ।

तृप्= (तृप्त ४४वुं) तर्पयति ते ।

त्रस्= (विरोध करये) त्रासयति-ते ।

दण्ड्= (ड'ड डेये) दण्डयति-ते ।

दु ख्= (दुःख डेपुं) दु खयति ते ।

संस्कृत-वाक्यानि

१ वैद्यस्य भृत्यः घनस्पतिमूलानि चूर्णयति । कः पयं चूर्णयां-
चकार ! वयं न चूर्णयामहे । कौ चूर्णयिष्येते ?

२ अहं एवं तर्कयामि । त्वं किं न तर्कयसि ? तौ द्वौ अपि
पुरुषौ तर्कयिष्यतः । त्वं तर्कय । स तर्कयतु ।

३ वैश्यः धान्यं कदा तोलयिष्यति ? यदि सः न तोलयिष्यति
तर्हि त्वं तोलयस्व । यदि त्वं अपि न तोलयिष्यसि तर्हि अहं
तोलयिष्यामि ।

४ कथं स कीटः एतत् काष्ठं छिद्रयति । कुत्र छिद्रयति ? यदा
त्वं पश्यसि तदा स कीटः न छिद्रयति ।

५ आज्ञापय तव भृत्यं यत् स मम गृहं प्रति न आगच्छतु ।
त्वं किमर्थं मां एवं आज्ञापयसि ? यदा स नृपः अत्र आगमि-
ष्यति तदा एव स आज्ञापयिष्यति ।

૬ સઃ ભદ્રઃ પુરુષઃ પિતૃન્, દેવાન્, અતિથીન્ ચ તર્પયતિ ।
યદા સ તાન્ સર્વાન્ તર્પયાંચકાર તદા તેઽપિ તૃપ્તાઃ સન્તઃ સ્વં
સ્થાનં ગતાઃ ।

૭ કાષ્ઠકારઃ કાષ્ઠં શસ્ત્રેણ છેદયતિ । યદિ સઃ તત્ છેદયિષ્યતિ
તર્હિ ત્વં તત્ર ગચ્છ, પદ્ય ચ તં યદિ સ છેતું ઇચ્છતિ વા ન ।

૮ વીરઃ પુરુષઃ સ્વદ્ગં તેજયતિ । નાપિતઃ ક્ષુરં તેજયતિ । જ્ઞાની
પુરુષઃ વાચં તેજયતિ ।

૯ યદિ ત્વં જોપયાસિ । તર્હિ સઃ તત્ર ગચ્છતુ । ત્વં કિમર્યં તં
જોપયિતું ઇચ્છસિ ?

પાઠક આ પ્રમાણે વાક્ય બનાવે અને અભ્યાસ વધારે, હવે
નીચે લખેલા ધાતુઓનો અભ્યાસ કરો—

દશમગણ ઉક્તય પદ ધાતુ

દુલ્ = (હલાવધુ) દોલયતિ-તે ।

ધૂ = (હલાવધુ) ધૂનયતિ-તે, ધાવયતિ-તે । દુધાવ, ધૂનયાં-
ચકાર-ચક્રે । ધૂનયિતા, ધવિતા । ધૂનયિષ્યતિ-તે ।

ધવિષ્યતિ-તે ।

ધૃ = (ધારણ કરવું) ધારયતિ-તે ।

ધૃષ્ = (અપમાન કરવું) ધૃષયતિ તે ।

ધ્વન્ = (શબ્દ કરવો) ધ્વનયતિ-તે ।

નટ્ = (બોલવું) નાટયતિ-તે ।

નદ્ = (શબ્દ કરવો) નાદયતિ-તે ।

નિવાસ્ = (નિવાસ કરવો) નિવાસયતિ-તે ।

પશ્ = (સ્ત્રીકાર કરવો) પશયતિ-તે ।

पञ्च= (विवेचनं कर्तुं) पञ्चयति ते ।

पट्= (ओल्लुं) पटयति ते ।

पत्= (पश्युं) पतयति ते ।

पार= (सभासं कर्तुं) पारयति ते ।

पिण्ड्= (ओङ्कुं कर्तुं) पिण्डयति ते ।

पीड्= (पीडां कर्तुं) पीडयति ते ।

पुप्= (पुष्टं कर्तुं) पोषयति ते ।

पुज्= (पूजां कर्तुं) पूजयति ते ।

पुर्= (पूर्युं) पूरयति ते ।

पूर्ण= (पूर्णं कर्तुं) पूर्णयति ते ।

पाल्= (पालनं कर्तुं) पालयति ते ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ राजा राष्ट्रं धारयति । मनुष्य प्राणं धारयति । देही देहं धारयति । वृक्षाः पुष्पाणि धारयन्ति ।

२ विज्ञानी पुरुषः शास्त्रसिद्धान्तं प्रपञ्चयति । कः एवं प्रपञ्चयितुं शक्नोति ? त्वं किं न प्रपञ्चयसे ?

३. स चौरः नदीं पारयते । तौ पुरुषौ नदीं पारयितुं न शक्नुत । पाठशालायाः सर्वेऽपि बालका नदीं पारयिष्यन्ति नात्र संशयः ।

४ जलेन तत् पात्रं पूरय । अहं इदानीं तत्पात्रं जलेन नैव पूरयामि । श्वं वा परश्वं वा पूरयिष्यामि । कः तत् पात्रं अपूरयत ।

५ यथा त्वं तं पुरुषं पीडयसि तथा स त्वां नैव पीडयति । त्वं किमर्थं तं एवं पीडयसि ? स कं पीडयांचकार ।

૬ તે પુરુષાઃ તાઃ સ્ત્રિયઃ ધર્પયાંચક્રિરે । કઃ એવ સ્ત્રીં ધર્પયેત્ ।
કિમર્થં ત્વં તાં અધર્પયઃ ? યઃ એવ સ્ત્રીં ધર્પયતિ સ રાજપુરુષઃ
દણ્ડ્યતે ।

૭ વાયુઃ વૃક્ષં કથં દોલયતિ, પશ્ય । ત્વં તં કિમર્થં આંદો-
લયાસિ ? યદિ ત્વં વૃક્ષં એવં દોલયસિ તર્હિ વૃક્ષાત્ સર્વાણિ
ફલાનિ પતિપ્યન્તિ ।

૮ ત્વં એવં કિમર્થં પિપ્તં પિપ્તયાસિ ? અપૂપ-નિર્માણાય અહં
એવં પિપ્તં પિપ્તયામિ । કઃ અપૂપાન્ કરિષ્યતિ ?

સૂચના— પાઠક આ પ્રમાણે વાક્ય બનાવે અને પોતાની
વાતચીતની તૈયારી કરે. આ પ્રકારના અભ્યાસથી પાઠક જલ્દી
સંસ્કૃતમાં વાતચીત કરી શકે છે.

અંધિ કરેલા વાક્યો.

તે પુરુષાસ્તાઃ સ્ત્રિયો ધર્પયાંચક્રિરે । કઃ એવં સ્ત્રીં ધર્પયેત્ ।
કિમર્થં તાં ત્વમધર્પયઃ ? ય એવં સ્ત્રીં ધર્પયતિ સ રાજપુરુષઃ દણ્ડ્યતે ।

વાયુઃ વૃક્ષં કથં દોલયતિ, પશ્ય । ત્વં તં કિમર્થમાન્દોલયાસિ ?
યદિ ત્વં તં વૃક્ષમેવમાન્દોલયાસિ, તર્હિ વૃક્ષાત્ સર્વાણિ ફલાનિ
પતિપ્યન્તિ ।

ત્વમેવં કિમર્થં પિપ્તં પિપ્તયાસિ ? અપૂપનિર્માણાયાહમેવં પિપ્તં
પિપ્તયામિ । કઃ અપૂપાન્ કરિષ્યતિ ?

५१४ १७

(म भा. वन अ. ६५)

बृहदश्व उवाच—

सा तच्छ्रुत्वाऽनवद्यांगी सार्थवाहवचस्तदा ।

जगाम सह तेनैव सार्थेन पतिलालसा ॥ १ ॥

अथ काले बहुतिथे वने महति दारुणे ।

तडागं सर्वतो भद्रं पद्मसौगन्धिकं महत् ॥ २ ॥

ददृशुर्वणिजो रम्यं प्रभूतयवसेन्धनम् ।

बहूपुष्पफलोपेतं नानापक्षिनिपेवितम् ॥ ३ ॥

निर्मलस्वादुसलिलं मनोहारि सशीतलम् ।

सुपरिश्रान्तवाहास्ते निवेशाय मनो दधुः ॥ ४ ॥

बृहदश्व उवाच- सा अनवद्यांगी सुंदरशरीरावयवा दमयन्ती तदा तत् सार्थवाहवच श्रुत्वा तस्य वणिजः भाषणं श्रुत्वा, सा पतिलालसा दमयन्ती तेन एव सार्थेन वणिजा समूहेन सह, जगाम अग्रे गतवती ॥ १ ॥ अथ अनंतरं बहुतिथे बहुदिने काले समये व्यतीति बहुकालानंतरं, महति दारुणे वने सर्वतोभद्रं सर्वतः कल्याणं पद्मसौगन्धिक पद्माना कमलाना सुगंधिना युक्तं महत् तडागं कासारम् ॥ २ ॥ रम्यं, प्रभूतयवसेन्धनं बहुतृणकाष्ठयुक्तं नाना-पक्षिनिपेवितं अनेकैः पक्षिभिः सेवितं वणिज ददृशु ॥ ३ ॥ निर्मल-स्वादुसलिलं निर्मलमधुरजलयुक्तं मनोहारि मनोहरं सुशीतलं अतिशीतलं तडागं दृष्ट्वा ते सुपरिश्रान्तवाहा- अतिपरिश्रान्त-

संमते सार्थवाहस्य-विविशुर्वनमुत्तमम् ।
 उवास सार्थः सुमहान्वेलामासाद्य पश्चिमाम् ॥ ५ ॥
 अथार्धरात्रसमये निःशब्दस्तिमिते तदा ।
 सुप्ते सार्थे परिश्रान्ते हस्तियूथमुपागमत् ॥ ६ ॥
 पानीयार्थं गिरिनिर्दीं मदप्रस्रवणाविलाम् ।
 अथापश्यत् सार्थं तं सार्थजान्सुबहून्गजान् ॥ ७ ॥
 ते तान्ग्राभ्यगजान्दृष्ट्वा सर्वे वनगजास्तदा ।
 समाद्रवन्त वेगेन जिघांसन्तो मदोत्कटाः ॥ ८ ॥
 तेषामापततां वेगः करिणां दुःसहोऽभवत् ।
 नगाग्रादिव शीर्णानां शृंगाणां पततां क्षितौ ॥ ९ ॥

वाहनाः तत्र एव निवेशाय मनः दधुः ॥ ५ ॥ सार्थवाहस्य मुख्यस्य
 वणिजः संमते संमत्या उत्तमं वनं विविशुः प्रविष्टाः । तत्र पश्चिमां
 वेलां आसाद्य स सुमहान् सार्थः उवास तत्रैव निवासं चकार ॥ ५ ॥
 अथ निःशब्दस्तिमिते शब्दरहिते स्तब्धे शांते वा अर्धरात्रसमये
 मध्यरात्रसमये तदा परिश्रान्ते सार्थे सुप्ते सति तत्र हस्तियूथं
 हस्तिनां गजानां यूथं आगमत् आगतम् ॥ ६ ॥ मदप्रस्रवणाविलां
 मदम्रावकलुपितां गिरिनिर्दीं पानीयार्थं जलपानार्थं तत् हस्ति-
 यूथं आगमन् । अथ तत् गजयूथं सार्थजान् सार्थगतान् सुबहून्
 गजान् तं सार्थं च तत्र अपश्यत् ॥ ७ ॥ तदा ते सर्वे मदोत्कटाः
 वनगजाः तान् ग्राभ्यगजान् दृष्ट्वा तान् जिघांसन्तः हिंसितु-
 मिच्छन्तः वेगेन समाद्रवन्त तेषां उपरि अभ्यधावन्त ॥ ८ ॥
 तेषां आपततां आक्रमणकारिणां गजानां वेगः दुःसहः सहनाय
 अयोग्यः अभवत् । नगाग्रात् पर्वताग्रात् शीर्णानां भिन्नानां
 अतएव क्षितौ भूम्यां पतनां शृंगाणां वेगः यथा दुःमहः भवति

स्पन्दतामपि नागानां मार्गां नष्टा वनोद्भवाः ।

मार्गं संरुध्य संसृप्तं पशिन्याः सार्थमुत्तमम् ॥ १० ॥

ते तं ममर्दुः सहसा चेष्टमानं महीतले ।

हाहाकारं प्रमुञ्चन्तः सार्थिकाः शरणार्थिनः ॥ ११ ॥

वनगुल्मांश्च धावन्तो निद्रान्धा बहवोऽभवन् ।

केचिदन्तैः करैः केचित्केचित्पद्भ्यां हता गजैः ॥ १२ ॥

निहतोऽष्टाश्वबहुलाः पदातिजनसंकुलाः ।

भयादाधावमानाश्च परस्परहतास्तदा ॥ १३ ॥

घोरान्नादान्विमुञ्चन्तो निपेतुर्वरणीतले ।

वृक्षेष्वारुढ्य संरुद्धा पतिता विपमेषु च ॥ १४ ॥

तथा स तेषां वेगः दुःसहः अभवत् ॥ ९ ॥ नागानां हस्तिनां
स्पन्दतां धावतां वनोद्भवाः वने उद्भूताः मार्गाः नष्टाः नाशं
प्राप्ताः । पशिन्याः कमलिन्याः सकाशे मार्गं संरुध्य उत्तमं सार्थं
संसृप्तं आसीत् ॥ १० ॥ ते सर्वे वनगजाः तं महीतले चेष्टमानं
यत्तमानं सार्थं ममर्दुः । शरणार्थिनः सार्थिकाः वणिजः हाहाकारं
प्रमुञ्चन्तः कुर्वन्तः ॥ ११ ॥ बहवः मनुष्याः वनगुल्मान् वनस्थितान्
वृक्षस्तंभान् धावन्तः निद्रान्धा अभवन् । केचिद् मनुष्या दन्तैः
करैः शुण्डाभिः केचिद् पद्भ्यां गजैः हताः ॥ १२ ॥ निहतो-
ऽष्टाश्वबहुलाः बहुलाः उष्ट्राः अश्वाः च निहताः, पदातिजनसंकुलाः
पदातिजना संकुलिताः, भयान् आधावमाना च तदा परस्पर-
हताः परस्पराधातेनैव हताः ॥ १३ ॥ ते मनुष्याः घोरान् नादान्
विमुञ्चन्तः धरणीतले निपेतुः । वृक्षेषु आरुढ्य संरुद्धा संभ्रान्ताः

एवं प्रकारैवहुभिर्देवेनाक्रम्य हस्तिभिः ।

राजन्विनिहतं सर्वं समृद्धं सार्थमण्डलम् ॥ १५ ॥

आरावः सुमहांश्चासीत्त्रैलोक्यभयकारकः ।

एषोऽग्निरुत्थितः कष्टस्त्रायध्वं धावताधुना ॥ १६ ॥

रत्नराशिर्विशीर्णोऽयं गृहीध्वं किं प्रधावत ।

सामान्यमेतद्द्रविणं न मिथ्या वचनं मम ॥ १७ ॥

एवमेवाभिभाषन्तो विद्वदन्ति भयात्तदा ।

पुनरेवाभिधास्यामि चिन्तयध्वं सकातराः ॥ १८ ॥

तस्मिंस्तथा वर्तमाने दारुणे जनसंक्षये ।

दमयन्ती च बुबुधे भयसंत्रस्तमानसा ॥ १९ ॥

विपमेषु विपमस्थानेषु पतिताः ॥ १४ ॥ एवं बहुभिः प्रकारैः

हस्तिभिः देवेन देवप्रेरणेन आक्रम्य, हे राजन् ! सर्वं समृद्धं धन-

युक्तं सार्थमण्डलं विनिहतं विशपेण नाशितम् ॥ १५ ॥ तदा तत्र

त्रैलोक्यभयकारकः सुमहान् आरावः कोलाहलं शब्दं आसीत् ।

एष कष्टं कष्टप्रदः अग्निः उत्थितः उत्पन्नः, त्रायध्वं, रक्षध्वं,

अधुना धावत ॥ १६ ॥ अयं रत्नराशिः रत्नानां राशिः विशीर्णः

पतितः तं गृहीध्वं, किं प्रधावत ? एतत् द्रविणं सामान्यं साधारणं

उभयोः समं वर्तते, अस्मिन् विषये मम वचनं मिथ्या न ॥ १७ ॥

तदा एवं एव अभिभाषन्तः भयात् विद्वदन्ति । हे सकातराः

सभयाः जनाः । पुनः एव अभिधास्यामि कथयिष्यामि, चिन्त-

यध्वं विचारयध्वम् ॥ १८ ॥ तस्मिन् दारुणे भयंकरे जनसंक्षये

जनानां नाशे तथा वर्तमाने सति भयसंत्रस्तमानसा भयेन

त्रस्तमानसा दमयन्ती बुबुधे जागृतिं प्राप्ता ॥ १९ ॥ नत्र सर्व-

અપદ્યદ્વૈશસં તત્ર સર્વલોકમયંકરમ્ ।

અદૃષ્ટપૂર્વં તદ્ દૃષ્ટ્વા ઘાલા પદ્મનિમેક્ષણા ॥ ૨૦ ॥

લોકમયંકર સર્વલોકમયાવહં વૈશસ ક્લેશં અપદ્યત્ પદ્મનિમેક્ષણા
કાલસદૃશલોચના ઘાલા દમયન્તી તત્ અદૃષ્ટપૂર્વં દૃષ્ટ્વા
મયમીતા ॥ ૨૦ ॥

-૦- - -૦-

પાઠ ૧૮

૧ (લટ્) વર્તમાન કાલ પરસ્મૈપદ ૧ મક્ષયતિ, મક્ષયત, મક્ષયન્તિ । ૨ મક્ષયસિ, મક્ષયથ, મક્ષયચ । ૩ મક્ષયામિ, મક્ષયાવઃ, મક્ષયામ ॥

(આત્મનેપદ) = મક્ષયતે, મક્ષયેતે, મક્ષયન્તે । ૨ મક્ષયસે, મક્ષયેથે, મક્ષયધ્વે । ૩ મક્ષયે, મક્ષયાવહે, મક્ષયામહે ।

૨ (લિટ્) અનઘતન પરોક્ષ-ભૂતકાલ પરસ્મૈપદ = ૧ મક્ષયાચકાર, મક્ષયાચન્તુ, મક્ષયાચન્તુ । ૨ મક્ષયાંચકર્ય, મક્ષયાચન્ત્યુ, મક્ષયાચન્તુ । ૩ મક્ષયાચકાર-ચકર, મક્ષયા-ચક્રવ, મક્ષયાચક્રમ ।

(આત્મનેપદ) = ૧ મક્ષયાંચક્રે, મક્ષયાંચક્રાણે, મક્ષયા-ચક્રિરે । ૨ મક્ષયાચક્રો, મક્ષયાંચક્રાયે, મક્ષયાચક્રદ્વે । ૩ મક્ષયાચક્રે, મક્ષયાચક્રવહે, મક્ષયાંચક્રમરે ।

મૂચના— અહિ ‘મક્ષયા’ ની પછી ‘આસ, વમૂચ’ મુડીને પણ રૂપ થાય છે એ વિષે આગળ પણ લખી દીધું છે

૩ (લુટ્) અનઘતન ભવિષ્યકાલ પરસ્મૈપદ = ૧ મક્ષયિતા, મક્ષયિતારૌ, મક્ષયિતાર । ૨ મક્ષયિતાસિ, મક્ષયિતાસઃ, મક્ષયિતાસ્ય । ૩ મક્ષયિતાસિ, મક્ષયિતાસ્વઃ, મક્ષયિતાસ્મઃ ।

(આત્મનેપદ) = ૧ મક્ષયિતા, મક્ષયિતારૌ, મક્ષયિતાર । ૨ મક્ષયિતાસે, મક્ષયિતાસાયે, મક્ષયિતાસ્વે । ૩ મક્ષયિતાહ, મક્ષયિતાસ્વહે, મક્ષયિતાસ્મહે ।

૪ (લટ્) ભવિષ્યકાલ પરસ્મૈપદ = ૧ મક્ષયિષ્યતિ, મક્ષયિષ્યત, મક્ષયિષ્યન્તિ । ૨ મક્ષયિષ્યસિ, મક્ષયિષ્યથ, મક્ષયિષ્યથ । ૩ મક્ષયિષ્યામિ, મક્ષયિષ્યાવઃ, મક્ષયિષ્યામઃ ।

(આત્મનેપદ) = ૧ મક્ષયિષ્યતે, મક્ષયિષ્યેતે, મક્ષયિષ્યન્તે । ૨ મક્ષયિષ્યસે, મક્ષયિષ્યેથે, મક્ષયિષ્યસ્વે । ૩ મક્ષયિષ્યે, મક્ષયિષ્યાવહે, મક્ષયિષ્યામહે ।

૫ (લેટ્) એનો પ્રયોગ વેદમાંજ થાય છે.

૬ (લોટ્) આશીર્વાદ પરસ્મૈપદ = ૧ મક્ષયતુ-મક્ષયતાન્, મક્ષયતામ્, મક્ષયન્તુ । ૨ મક્ષય-મક્ષયતાન્, મક્ષયતમ્, મક્ષયત । ૩ મક્ષયાનિ, મક્ષયાવ, મક્ષયામ ।

(આત્મનેપદ) = ૧ મક્ષયતામ્, મક્ષયેતામ્, મક્ષયન્તામ્ । ૨ મક્ષયસ્વ, મક્ષયેથામ્, મક્ષયધ્વમ્ । ૩ મક્ષયૈ, મક્ષયાવૈ, મક્ષયામૈ ।

૭ (લટ્) અનઘતન-ભૂતકાલ પરસ્મૈપદ = ૧ અમક્ષયન્, અમક્ષયતામ્, અમક્ષયન્ । ૨ અમક્ષયઃ, અમક્ષયતમ, અમક્ષયત । ૩ અમક્ષયમ્, અમક્ષયાવ, અમક્ષયામ ।

(आत्मनेपद) = १ अभक्षयत, अभक्षयेताम्, अभक्षयन्त ।
 २ अभक्षयथाः, अभक्षयेयाम्, अभक्षयध्वम् । ३ अभक्षये,
 अभक्षयावहि, अभक्षयामहि ।

८ (लिट्) विध्यर्थ-परस्मैपद = १ भक्षयेत्, भक्षयेताम्,
 भक्षयेयुः २ भक्षये, भक्षयेतम्, भक्षयेत । ३ भक्षयेयम्,
 भक्षयेव, भक्षयेम ।

(आत्मनेपद) = १ भक्षयेत, भक्षयेयाताम्, भक्षयेरन् ।
 २ भक्षयेथाः, भक्षयेयाथाम्, भक्षयेध्वम् । ३ भक्षयेय,
 भक्षयेवाहि, भक्षयेमहि ।

इत्थे दशभगवन्ना धातु लुञ्छे।

दशभगवन् उक्तयपद धातु

प्रथ् (प्रथ्वात् थयुं) प्रथयति-ते । प्रथयांचकार ।
 प्री (स'तुष्ट थयुं) प्रीणयति-ते । प्रीणयांचकार ।
 वध् (बाधयुं) बाधयति ते । बाधयांचकार ।
 बंध् (बांधयुं) बंधयति ते । बंधयांचकार ।
 मक्ष् (आधुं) मक्षयति-ते । मक्षयांचकार ।
 भू (विथार करणे) भावयति-ते । भावयांचकार ।
 भूप् (शय्यगारयुं) भूपयति ते । भूपयांचकार ।
 मण्ड् (भूषित करणे) मण्डयति-ते । मण्डयांचकार ।
 मन्त्र् (विथार करणे) मंत्रयति ते । मंत्रयांचकार ।
 मह् (पूज्य करणे) महयति-ते । महयांचकार ।
 मान् (न मान करणे) मानयति-ते । मानयांचकार ।
 मार्ग (योध्युं) मार्गयति-ते । मार्गयांचकार ।

मार्ज् (शुद्ध ३२५) मार्जयति-ते । मार्जयांचकार ।
 मिश्र् (मिश्र ३२५) मिश्रयति-ते । मिश्रयांचकार ।
 मुच् (छे ३२५) मोचयति-ते । मोचयांचकार ।
 मूत्र् (भूत ३२५) मूत्रयति-ते । मूत्रयांचकार ।
 मृज् (शुद्ध ३२५) मार्जयति-ते । मार्जयांचकार ।
 मुप् (सङ्ग ३२५) मर्पयति-ते । मर्पयांचकार ।
 यन्त्र् (धन ३२५) यंत्रयति-ते । यंत्रयांचकार ।
 यम् (धा ३२५) यमयति-ते । यमयांचकार ।
 युज् (यो ३२५) योजयति-ते । योजयांचकार ।
 रच् (रथ ३२५) रचयति-ते । रचयांचकार ।
 रस् (रस ३२५) रसयति-ते । रसयांचकार ।

संस्कृत-वाक्यानि

१ विश्वामित्रः ग्रन्थं रचयति । कः एतन् अरचयन् ? यः एवं अरचयत् स इदानीं कुत्र गतः ?

२ भृत्यः प्रभातसमये मम स्थानं मार्जयति । ते सर्वे दासाः तत्र न मार्जयांचक्रुः । त्वं च मार्जयिष्यसि किम् ?

३ यथा अश्वः मूत्रयति तथा श्वा न मूत्रयति । हस्ती प्रभृतं मूत्रयति । परन्तु मत्स्या न मूत्रयन्ति ।

४ मनुष्यः स्वदेहं अलंकारः भूषयति । ज्ञानी पुरुषः एवं न भूषयति, तस्य विद्या एव अलंकारः भवति ।

५ इदानीं कः अन्नं भक्षयति ? यः भक्षयितुं न दृच्छति स इतः स्थानान् दूरं गच्छतु ।

६ रामः प्रजां प्रीणयांचकार । युधिष्ठिर अपि सर्वाणि मित्राणि
अप्रीणयत् । किं त्वं तथा प्रीणयिष्यसि ?

७ सर्वाणि अपि भैषज्यानि तस्मिन् पात्रे मिश्रय । त्वं तन्
सर्वं मिश्रयितुं समर्थः असि वा न ? कदा ते वैद्या भैषज्यानि
मिश्रयांचकुः ?

८ राजा प्रीत्या सर्वान् दासान् अद्य वा श्वं वा मोचयिष्यति ।
ते राजपुरुषाः तान् सर्वान् मोचयांचकुः ?

पाठ्य आ प्रभाषे वाक्य अनाये अने धातुअनेने उपथेने
कथाने अस्थास वधादे.

-०००-

पाठ १८

तत्र स्थितां कौसल्यां दृष्ट्वा भरतशत्रुघ्नौ रुदतुः । कौसल्याऽपि
भरतशत्रुघ्नौ दृष्ट्वा रुदती प्राह । हे भरत ! इदं ते निष्कण्टकं
राज्यं प्राप्तम् । तव माता कैकयी मां अपि तत्रैव प्रस्थापयितुं
इच्छति यत्र कमलनेत्रो रामो गतः । त्वं वा तत्र नय यत्र रामः
अस्ति । कौसल्यया एवमुक्तो भरतः कौसल्यायाश्चरणयोः पयात
उवाच च । आर्य ! त्वं रामचन्द्रे मे विपुलां प्रीतिं जानास्येव ।
अज्ञानन्तं निरपराधिनं मां किं एवं गर्हसे ?

तदा भरतं कौसल्याऽब्रवीत् । ते आत्मा धर्मान्न चलिनः ।
वत्स ! त्वं सत्यप्रतिज्ञोऽसि । अतः सतां लोकान् अवाप्स्यसि ।

इत्युक्त्वा भ्रातृवत्सलं भरतं समीपं आनीय आलिंग्य च प्रभृतं करोद् । एवं तयोर्विलपतोः शोकेन सा रात्रिर्जगाम ।

एवं शोकसन्तप्तं भरतं वसिष्ठ ऋषिः उवाच । अलं शोकेन । नरपतेः दशरथस्य उत्तमं संयानं कुरु । तस्य वसिष्ठस्य आज्ञया धर्मज्ञो भरतो राज्ञः प्रेतकृत्यानि सर्वाण्यपि कारयामास । “ क्व गतोऽसि तात मां कौसल्यां च त्यक्त्वा ” इत्युक्त्वा भरतश्शत्रुघ्नौ विलेपतुः ।

वसिष्ठस्तु तावत्थाप्याह । “ युवयोः पितुः प्रेतस्य त्रयोदशो-
ऽयं दिवसः । अतः शोकं त्यक्त्वा स्वानि कार्याणि कर्तुं-
उत्तिष्ठतम् । ” इति ।

अथ चतुर्दशे दिवसे राजकर्मचारिणः समेत्य भरतमब्रुवन्-
“ त्वं अद्य अस्माकं राजा भव ” इति ।

तच्छ्रुत्वा भरत उवाच-“ हे जनाः ! एतत् अभिप्रेक्षनिकं
गृहीत्वा रामहेतोः अहं वनं गमिष्यामि । राम एव नः राजा
भवतु । ” इति ।

रामदर्शनेच्छया शीघ्रमेव भरतः प्रययौ । तस्याग्रतो मन्त्रिणः
प्रययुः । सकैकेय्यश्च सर्वा अपि मातरः तान् एव अनुजग्मुः ।
यदा ते सर्वे शृंगवेरपुरं गंगातीरं च प्राप्ताः तदा तत्र गुह आगत्या-
ब्रवीन् । “ भरत ! धन्योऽसि त्वं यत् अयत्नादागतं राज्यं अपि
त्यक्तुं इच्छसि रामहेतोः । ” इति । तदा भरतं न परिपृष्टो गुहोऽ-
कथयत्-“ एतदिंगुदीमूलं नृणै च, यत्र रामलक्ष्मणौ शयितौ । ”
इति । भरत आह-“ हा हतोऽस्मि । सभायां रामो मम कृते
इदृशीं नृणशय्यां अधिशेते, अहमपि अद्यप्रभृति भूमौ नृणेपु

एव शयिष्ये फलमूलाशनो भूत्वा जटाचीराणि च तथैव धारयामि
यथा रामो धारयति । ” इति ।

दाशः गंगां संतीर्य भरतो वनं प्रययौ । ततो भरद्वाजाश्रमं
गत्वा नरश्रेष्ठो भरतः क्रोशादेव सर्वं जनं अवस्थाप्य वसिष्ठेनैव
च कंचलेन सह भरद्वाजं प्रणनाम । अनामयं च ते परस्परं
पप्रच्छुः । भरद्वाजस्तु भरतमुवाच- “ राज्यं खलु प्रशासतस्तव
इहागमने किं कार्यम् ? आचक्ष्व सर्वम् । नहि मे मनः शुध्यति । ”
तच्छ्रुत्वा भरत उवाच- “ हतोऽस्मि, यदि भगवानपि एवं मां
मन्यते न ममेष्टं मातुर्वचनं, नापि तदहं आददे । अयोध्यामेव
प्रतिनेतुं रामं प्रसादयितुमहमागतोऽस्मि । ”

भरद्वाजस्ततो भरतमुवाच- “ युक्तमेवैतस्वायि राघववंशजे ।
अयं ते भ्राता रामश्चित्रकूटे वसति । तं श्वः गन्ताऽसि । ”
ससैन्यः सपरिवारस्तां रजनीं तत्र व्युष्य भ्रातृवत्सलो भरतो
चित्रकूटप्रदेशं प्रातः ।

लक्ष्मणस्तु भरतसैन्यशब्दं श्रुत्वा अत्रवीत्- “ व्यक्तं, कैकेय्याः
सुतो भरतः आवां हन्तुं ससैन्य अत्राभ्येति । अतः वध्य एव
हि सः । ” इति । तं परिसात्व्य राम आह- “ भरतं हत्वा किं
करोष्यामि, पितुः शासनान्मया, वन एव चस्तव्यम् । अहं तु
मन्ये भरतः मां अयोध्यां नेतुं मां द्रष्टुं वा आगतः । अतः त्वया
स निष्ठुरं न वाच्यः । ” इति ।

रामसेदर्शनाय उत्सुको भरतः स्वसैन्यं शैलस्य अधस्तात् एव
संस्थाप्य, मान् मे शीघ्रं आनयेति गुरुं वसिष्ठं उक्त्वा, स्वयं
अग्रे भूत्वा जगाम । गिरिशिखरं गत्वा तत्र रामं जटाजिनधरं

धीरवाससं दृष्ट्वा तमभ्यधावत तस्य पादयोः पपात च “आर्य”
इत्युक्त्वा पुन किंचिदपि वक्तुं न शशाक । तं मूर्ध्नि आघ्राय,
भरतं अंके आरोप्य तं सादरं पर्यपृच्छन्- “हे सत्यपराक्रम !
पितुः शुश्रूषसे कच्चित्, किं निमित्तं राज्यं हित्वा इमं देशं
प्रस्थितोऽसि ? ”

भरतस्ततो राममुवाच- “आर्य ! पुत्रशोकेन पीडितः तातः
स्वर्गं गतः । नरके पतिष्यति मे जननी । दासभूतस्य मे प्रसादं
कर्तुमर्हसि । अद्यैव राज्ये अभिषिच्यस्व । एतदर्थं हि सर्वा
मातरः प्रजाश्चातुप्राप्ताः । प्राप्नुहि राज्यं, कुरु च अस्मान् सर्वान्
सकामानिति । ” सवाप्य एव भरतो रामस्य पादां जग्राह ।

तदा राम उवाच- “माद्विधः सत्यव्रतः राज्यहेतोः पापं कथं
आचरेत्, न सूक्ष्ममपि पश्यामि त्वयि दोषम् । नापि जन्ममर्हसि
विगर्हितुम् । समादिष्टोऽस्मि मातापितृभ्यां वनं गच्छेति । कथं
ततोऽन्यत्समाचरे । त्वया एव प्राप्तव्यं राज्यम् । दण्डकारण्ये
पुनर्मया वस्तव्यम् । पित्रा दत्तं राज्यं त्वमुपभोक्तुमर्हसि । अहं
तु दुर्जातः यस्य शोकेन पिता मृतः । हे पितः ! कुत्र गतोऽसि ?
सीत ! हा मृतोऽस्मि । हे लक्ष्मण ! त्वमिदानीं पितृहीनोऽसि । ”
एवं दीर्घमाक्रोशं कृत्वा रामो लक्ष्मणमुवाच । ‘तातस्य जलक्रियार्थं
गमिष्यामि । ’ इति ।

शब्दार्थ

सू = २३९.

रुदती = २३८.

निष्कण्टक = कांटा बिना.

विपुल = धनं.

अवाप्स्यसि = प्राप्त कश्चे.

विलपन् = २३८.

संयान = प्रस्थान.

आभिपेचनिकम् = अलिपेक्ष
संबन्धी.

अनुजग्मुः = पाछग गया.

इंगुदीमूलम् = इंगुदी वृक्षसु
मूल

दायितः = सुता दुता.

दाश = भाषी लोक.

क्रोश = कोश, ये भाषल

अनामय = नीशजिता.

रजनी = रात्रि

व्युष्य = रहने.

अवस्तात्र = नीचे.

सूक्ष्म = छोटा.

परिसान्त्वय = शांत करीने.

अग्रे भूत्वा = आगज धधने.

विगर्हितम् = निर्दोषरथा भाटे

निष्ठुर = कुरता साथी.

वीरवासस् = वरकलधारी.

वस्तव्य = रहने.

दुर्जातः = अशुल व-भ वाजो.

सल = पर्वत.

मद्विधः = भास समान.

आक्रोश = कोलाहल.

संधि करेला वाक्यो.

संतीर्य गंगां दक्षैः, वनं भरतः प्रययौ । ततो भरद्वाजस्य
महर्षेराश्रमं प्राप्य, नरश्रेष्ठो भरतः सर्वं जनं क्रोशादेवा-
वस्थाप्य, केवलेन वसिष्ठेनैव सह, ऋषिः भरद्वाजं प्रणनाम ।
भरतमुवाच भरद्वाज ऋषिः- 'राज्यं सलु प्रद्यासतस्तव किं
प्रयोजनमिहागमने ? आचक्ष्व सर्व । नहि मे शुष्यति मनः ।'
तच्छ्रुत्वोवाच भरतः- 'हृतोऽस्मि । यदि भगवानपि मामेवं
मन्यते । न समेष्टं मातुर्वचनम् । नापि तदहमाददे ।
अयोध्यामेव रामं प्रतिनेतुं प्रसादायितुं चाहमागतोऽस्मि ।'

पाठ २०

दशभगणुना उभयपट्टी धातु.

- रिच् (विभक्त ३२पु) रेचयति-ते । रेचयांचकार ।
 लक्ष् (ध्यान आप्पु) लक्षयति-ते । लक्षयांचकार ।
 लंघ् (उल्लंघन ३२पु) लंघयति ते । लंघयांचकार ।
 लोक् (भ्रमश्चपु) लोकयति-ते । लोकयांचकार ।
 वच् (ज्ञातपु) वाचयति ते । वाचयांचकार ।
 वर (धृष्ट ३२पी) वरयति-ते । वरयांचकार ।
 वर्ण् (वर्णन ३२पु, २०पु) वर्णयति ते । वर्णयांचकार ।
 वर्ध् (वर्ध्पु) वर्धयति-ते । वर्धयांचकार ।
 वास् (निवास ३२पे) वासयति-ते । वासयांचकार ।
 विडम्ब् (विडम्बन ३२पु) विडम्बयति ते । विडम्बयांचकार ।
 वृ (वृत्तपु) वारयति-ते । वारयांचकार ।
 वृज् (वृत्त ३२पु) वर्जयति-ते । वर्जयांचकार ।
 व्यय् (व्यय ३२पे) व्यययति ते । व्यययांचकार ।
 शिप् (शेष ३२पु) शेषयति ते । शेषयांचकार ।
 श्लिप् (श्लेषपु) श्लेषयति ते । श्लेषयांचकार ।
 साद् (सात ३२पु) सादयति-ते । सादयांचकार ।
 सान्त्व् (शांत ३२पु) सान्त्वयति-ते । सान्त्वयांचकार ।
 साम् (शांत ३२पु) सामयति-ते । सामयांचकार ।
 सुप् (सुख आप्पु) सुखयति ते । सुखयांचकार ।
 स्तन् (स्तन ३२पे) स्तनयति-ते । स्तनयांचकार ।
 रतेन् (रति ३२पी) स्तेनयति ते । स्तेनयांचकार ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ स नैव लक्षयति । तौ कथं लक्षयतः ? ते सर्वेऽपि सर्वदा लक्षयन्ति । अहं लक्षयिष्ये । आवां लक्षयिष्यावहे । वयं सर्वेऽपि न लक्षयिष्यामहे ॥

२ स हनुमान् इदानीं महासागरं लंघयति । कः एवं नदीं अलंघयत् । यूयं कदा सागरं लंघयिष्यथ ? १

३ अहं न लोकयामि । त्वं विलोकयिष्यसि किम् ? कः तदा लोकयाचकार ? मम पुत्राः विलोकयाचकुः ।

४ पुत्राः इदानीं पुस्तकानि वाचयन्ति किम् ? के मनुष्याः पुस्तकानि वाचयितुं न शक्नुवन्ति ? ये वाचयाचकुः ते कुत्र गताः ?

५ चित्रकारः चित्रं वर्णयति । कवयः काव्येषु नायकान् वर्णयन्ति । त्वं किं अवर्णयः ? स वर्णयाचकार ।

६ धीरः पुरुषः तं सान्त्वयति । यथा तं त्वं सान्त्वयसि तथा स न सान्त्वयितुं शक्नोति । ते परिसान्त्वय इदानीम् ।

७ पुरुषः स्त्रीं सुखयति । मित्रं मित्रं सुखयति । ते पुत्रान् सुखयाचकुः । त्वं कं असुखयः ?

८ मेघः आकाशे स्तनयति । मेघाः आकाशे स्तनयाचकुः । स किमर्थं एवं स्तनयति ।

९ चोरः तत्र स्तेनयति । कः एवं अत्र अस्तेनयत् ? यः स्तेनयति सः स्तेन इति कथ्यते ।

१० पुरुषः स्त्रीं वरयति । स्त्री पुरुषं अवरयत् । के पुरुषाः वरयाचकुः ?

દશમગણુ ઉભયપદ ધાતુ

સ્તોમ્ (પ્રશંસા કરવી) સ્તોમયતિ-તે । સ્તોમયાંચકાર ।
 સ્નેહ્ (સ્નેહ કરવો) સ્નેહયતિ-તે । સ્નેહયાંચકાર ।
 સ્પૃહ્ (ઈર્ષ્યા કરવી) સ્પૃહયતિ-તે । સ્પૃહયાંચકાર ।
 સ્ફુટ્ (ફાટવું) સ્ફોટયતિ-તે । સ્ફોટયાંચકાર ।
 સ્વદ્ (ખમંદ પડવું) સ્વદયતિ તે । સ્વદયાંચકાર ।
 હિંસ્ (હિંસા કરવી) હિંસયતિ તે । હિંસયાંચકાર ।

સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

- ૧ પ્રતિવ્દેવતાં સ્તોમયતિ । યજમાનઃ સ્તોમયાંચકાર ।
- ૨ અહં મોદકાન્ સ્વાદયામિ । કઃ રસં અસ્વાદયન્ ?
- ૩ નર પશૂન્ હિંસયતિ । સિંહઃ હસ્તિનં હિંસયતિ ।

પાઠક આ પ્રમાણે વાક્ય પ્રયોગ કરે અને પોતાને અભ્યાસ બધારે. જો પાઠક આટલા દશમગણુના ધાતુઓ યાદ કરશે અથવા ધ્યાનમાં રાખશે, તો તેને સંસ્કૃતભાષા વણી જલ્દી આવડશે. કારણ કે ધાતુઓને બરાબર જાણવાથી જ સંસ્કૃતમાં સહેલાઈથી પ્રવેશ થઈ શકે છે.

આ દશમગણુના ઉભયપદ ધાતુ આખ્યા છે. દશમગણુમાં ધાતુ કરીને કેવલ પરસ્મૈપદી ધાતુ નથી. ઉભયપદમાં પરસ્મૈપદ અને આત્મનેપદના રૂપ થાય છે. પરંતુ કેવલ આત્મનેપદી થોડા જ છે તેમાંથી કેટલાક અહિં આપનામાં આવે છે.

દશમગણુ આત્મનેપદ ધાતુ

અર્થ્ (માંગવું) અર્થયતે । અર્થયાંચકે । અર્થયિતા । અર્થયિવ્યતે ।

કુત્સ (નિ'દા ૪૨વી) કુત્સયતે । કુત્સયાંચક્રે । કુત્સયિતા ।
કુત્સયિષ્યતે ।

ગંધ (હિંસા ૪૨વી) ગંધયતે । ગંધયાંચક્રે । ગંધયિતા ।

ગર્વ (ગર્વ ૪૨વો) ગર્વયતે । ગર્વયાંચક્રે । ગર્વયિતા । ગર્વયિષ્યતે ।

ચિત્ (વિચાર ૪૨વો) ચેતયતે । ચેતયાંચક્રે ।

તર્જ (નિ'દા ૪૨વી) તર્જયતે । તર્જયાંચક્રે ।

ઝટ (ઘો'ટું) ઝોટયતે । ઝોટયાંચક્રે ।

દંશ (૪૨૬યું) દંશયતે । દંશયાંચક્રે ।

દંસ્ (૪૨૬યું) દંસયતે । દંસયાંચક્રે ।

મત્સ (નિ'દા ૪૨વી) મત્સયતે । મત્સયાંચક્રે ।

મૃગ (શો'ધું) મૃગયતે । મૃગયાંચક્રે ।

યક્ષ (ખૂન ૪૨વી) યક્ષયતે । યક્ષયાંચક્રે ।

વીર (વીર'વાન યયું) વીરયતે । વીરયાંચક્રે ।

સંગ્રામ (યુદ્ધ ૪૨યું) સંગ્રામયતે । સંગ્રામયાંચક્રે ।

એના રૂપ કેવલ આત્મનેપદના રૂપોના જેવાંજ થાય છે.
આત્મનેપદના રૂપ આગળના પાઠોમાં આપ્યાંજ છે હવે એના રૂપ
બનાવીને વાક્ય બનાવો—

સંસ્કૃત-વાક્યાનિ

૧ મિશ્રક્રઃ ધનં પ્રાર્થયતે । ત્વં કિં ન પ્રાર્થયસે ? અહં
અર્થયે । સ તદ્ અર્થયાંચક્રે । તે અર્થયાંચક્રિરે ।

૨ વીરઃ ગર્વયતે । વીરપુરુષો ગર્વયિષ્યતે । ત્વં એવં મા ગર્વેય ।
મૃયં ગર્વયાંચક્રુદ્ધે ।

૩ ત્વં ચેતયસે । સર્વે ચેતયિષ્યન્તે । સ ચેતયાંચકાર ।

- ४ सर्पः मनुष्यं दंशयते । सर्पा मनुष्यान् दंशयिष्यन्ते ।
 ५ राजा राजपुरुषान् भर्त्सयते । क एनं एवं भर्त्सयेत् ।
 ६ राजा वने व्याघ्रं मृगयते । त्वं मृगयसे किम् ?
 ७ यः वीर्यते त एव वीरः भवति ।
 ८ सर्वे पुरुषाः पानिपतनगरे संग्रामयांचकुः ।
 ९ त्वं गंधयिष्यसे चेत् तर्हि स किं करिष्यति ?
 १० भ्रातरः परस्परं कुत्सयांचकुः ।

आ प्रभाष्टुं वाक्यं अनावीने तेने। ओलवाभां उपयोगे कुरे। अने
 चेताने। अक्यास वधाशे।

-०-:-०-

पाठ २१

एवं शोचतां तेषां रामभरतादीनां रजनी न्यवर्तत । प्रभाते
 भरतो रामचन्द्रं सुहृन्मध्ये उपविष्टमब्रवीत् । ‘ मे माता कैकेयी
 त्वया सान्त्विता । राज्यं च मह्यं दत्तम् । तदेव राज्यं तुभ्यमहं
 ददामि । अकंटकं भुंक्ष्व राज्यम् ’ इति । रामस्तु तदा भरतं
 समाश्वासयत् ।

राम उवाच- “ न आत्मनः कामचारो हि पुरुषः । किन्तु
 अनीश्वरः । सर्वेऽपि निचयाः क्षयान्ताः । संयोगा वियोगान्ता ।
 मरणान्तं च जीवितम् । अतस्त्वं स्वस्थो भव । अयोध्यां गच्छ,
 शोकं त्यज । यथा पित्रा नियुक्तोऽसि तथा कुरु । अहमपि

पुण्यकर्मणा तेनैव पित्रा यत्र नियुक्तोऽस्मि तत्रैवास्थार्यस्य शासनं
करिष्यामि, उभयोरपि आग्रयोः स पिता मान्य एव । ”

भरत उवाच- “ हे सत्यप्रतिज्ञ राम ! मयि प्रोषिते तत्
अनिष्टं पापं क्षुद्रया मात्रा कृतम् । बद्धोऽस्मि धर्मबन्धेन तेन इमां
मातरं पापकारिणीं न हन्मि । तातं च न परिगर्हे स अस्माकं
देवतम् । को हि धर्मज्ञ ईदृशं कुर्यात् ? स्त्रियः प्रियचिकीर्षवः
अन्तर्काले हि पुरुषाः मुह्यन्ति इति श्रुतम् । तत्प्रत्यक्षीकृतमत्र ।
प्रायताम् भवान् सर्वान् । क्व च अरण्यं क्व च क्षात्रं । क्व
जटाः क्व च प्रजापालनम् । अहं हि भवतः बालः ज्ञानेन स्थानेन
जन्मना च सोऽहं भवति तिष्ठति कथं भूमिं पालयिष्यामि ? मां
किल्बिषाद्रक्ष । नोचेद्भवता साधं अहमपि गमिष्यामि वनम् । ”
इति ।

एतच्छ्रुत्वा लक्ष्मणाग्रजो रामः पुनः प्रत्युवाच- हे भ्रातः !
पुरा किल तव पित्रा देवासुरसंग्रामे तव जनन्य द्वौ वरौ दत्तौ ।
ताभ्यां घराभ्यां सा तव माता तव राज्यं मम प्रवाजनं
अयाचत । सोऽहं पितुः सत्यवादे स्थितः भवानपि पितरं
सत्यवादिनं कर्तुमहेति । सत्ये लोकः प्रतिष्ठितः । भूमिः कीर्तिः
यशो लक्ष्मीः सत्यमेव समनुवर्तन्ते । सत्यमेव ततो भजेत् । मम
जीवता पित्रा यद्विकीर्तं, आदितं, कीर्तं वा तद्गृह्णतेन मया वा न
शक्यं लोपायितुम् । अहं पुनः वनान् भ्रात्रा लक्ष्मणेन सह यदा
प्रत्यागतो भविष्यामि तदा पृथिव्याः पतिर्भाविष्यामि । ” इति ।

पुनः भ्रातुः पादधीनिपत्य शृशं प्रार्थयामास भरतः ।
“ अहमेकस्तु सुमहद्भ्राज्यं नोन्महे रक्षितुं त्वं हि शक्तः लोकस्य
परिपालने । ” इति ।

रामः पुनरुवाच- “ हे भरत ! लक्ष्मीश्चन्द्रान्दपेयात् हिमवान् वा पर्वतः हिमं त्यजेत्, सागरो वा वेलामतीयान्, न त्वहं प्रतिज्ञां त्यजेयम् । ” इति ।

भरतेनापि प्रतिज्ञातम् । स आह च- “ आर्ष ! देहि तव पादुके, एते हि सर्वराज्यस्य योगक्षेमं विधास्यतः ” इति ।

तदा रामस्तथा कृत्वा पादुके भरताय प्रायच्छत् । सोऽपि पादुके संप्रणम्य उवाच- “ चतुर्दश वर्षाण्यहं जटाचीरधारी वसिष्यामि नगराद् वहिः, आगमनं तव आकांक्षन्, ते पादुकयोः उपरि राज्यतन्त्रं न्यस्यामि । संपूर्णे हि चतुर्दशे वर्षेऽहनि यदि न द्रक्ष्यामि त्वां हुताशनमेव प्रवेक्ष्यामि । ” इति ।

तथेति रामः प्रतिज्ञाय सादरं शत्रुघ्नं भरतं च परिष्वज्य उवाच- “ रक्ष मातरं कैकेयीम्, मातां प्रति रोषं कुरु । ” इति ।

इत्युक्त्वा अश्रुपरीताक्षः रामः भ्रातरं भरतं विससर्ज । भरतोऽपि राघवं प्रदाक्षिणं चकार । संपरिगृह्य पादुके च स अयोध्यां आजगाम ।

ततो मातुः अयोध्यायां निक्षिप्य भरतोऽब्रवीत्- “ अहं नैदिग्रामे गमिष्यामि ” ततो मंत्रिणामनुमते भरतो मुनिवेषधरो नैदिग्रामेऽवसन् । आभेपिच्य तत्रार्यपादुके सर्वदा तदधीनो राज्यं कारयामास ।

सर्वेषु भरतादिषु अपयातेषु सलक्ष्मणो रामचंद्रस्तत्र वासं नारोचयन् । ततो मुनिभिरभ्यनुज्ञातो रामचंद्रः सभार्यः वनं प्रविवेश ।

दण्डकारण्यं प्रविश्य तु गमस्तापसाश्रममंडलं ददृशे । तत्रत्यास्तापसाः सिद्धाश्च तान् गमचंद्रादीन् ययान्वायं

તર્પણમાણુઃ । કૃતાનિધ્યાસ્તુ તે મુનીનામંદ્ય ચનમેવાન્વગાહન્ત ।
 રામલક્ષ્મણૌ તત્ર ભૈરવં પુરુષાદં વિરોધં નામ રાક્ષસં દદશતુઃ ।
 અપક્રમ્ય વેદેહીં વિરાધોઽગ્રવીન્ । “ ભવિષ્યતિ મમેયં માર્ગા ।
 રુધિરં ચ યુવયો પાસ્યામિ ” ઇતિ । રામલક્ષ્મણૌ તુ તતો દર્શનં
 શરવણં વર્ણયન્તુઃ । સૌમિત્રિઃ સઘં રામોઽપિ તસ્ય દક્ષિણં બાહું
 વમજ્ઞ । રામવાણેન વિદ્ધઃ વિરાધઃ ભૂમૌ પપાત. મમાર ચ ।

एवं विराघं राक्षसं हत्वा ते शरभंगस्थाश्रमं अभिजग्मुः ।
 शरभंगोऽपि रामस्य आतिथ्यं यथायोग्यं चकार ।

શબ્દાર્થ

જાંચન્ = શોધ કરવાવાળો.

રજની = રાત્રિ

સુદૃઢ = મિત્ર.

સાન્નિવત = શાંત કરેલો.

અકંટક = કાંટા વિનાનું, દુઃખ વિનાનું.

સમાશ્વાસયત્ = ધીરજ આપી.

કામચારઃ = મન માન્યો વ્યવહાર.

ક્ષયાન્તમ્ = જેના અંતમાં નાશ છે.

સ્વપ્ન = શાંત.

નિયુક્ત = પ્રેરિત.

શાસન = આજ્ઞા.

પ્રોપિત = પ્રવાસમાં ગયેલો.

ગર્હ = નિંદા કરવી.

પ્રિયચિકીર્ણુઃ = પ્રિય કરવાવાળો.

પ્રત્યક્ષીકૃત = પ્રત્યક્ષ કર્યું.

ગ્રાયતામ્ = રક્ષણ કરે.

કિલ્બિપ = ધાપ.

સત્યવાદ = સત્ય વચન.

અનુવર્તતે = પાછળ આવે છે.

મજેન્ = સેવા કરવી જોઈએ.

વિક્રીત = વેચાયેલા.

આહિન = રાખેલું.

ક્રીત = ખરીદી લીધેલા.

મૃશમ્ - ફરીથી
 અપેયાત્ = આહી જાય.
 હિમવત્ = હિમાલય પર્વત.
 હિમમ્ = ઝરફ.
 વેલા = સીમા.
 અતીયાત્ = ઉલ્લંઘન કરે.
 પાદુકા = પામડી.
 પ્રાપ્ચછત્ = આપ્યું.
 સંપ્રણમ્ય = નમન કરીને.
 આકાંક્ષન્ = ઇચ્છા કરતો.
 ક્રુતાશન = અગ્નિ.
 પરિસ્વજ્ય = આલિંગન આપીને.
 રોપ. = કેદ.

અશ્રુપરીતાપઃ = જેની આંખ
 આંસુ ભરી છે.
 વિસસર્જ = છોડી દીધું.
 પ્રદક્ષિણમ્ = પ્રદક્ષિણા.
 અપયાત્ = ગયેલા.
 વાસઃ = રહેવું.
 અરોચયત્ = પસંદ થયા.
 અભ્યનુજ્ઞાત = આજ્ઞા કરાવેલા.
 મંડલમ્ = સમૂહ.
 આમન્ત્ર્ય = બોલાવીને.
 ભૈરવઃ = ભયંકર.
 પુરુષાદ્ = મનુષ્ય ભક્ષક.
 સૌમિત્રિઃ = લક્ષ્મણ.

સમાસાઃ ।

૧ રામભરતાદયઃ = રામશ્ચ ભરતશ્ચ રામભરતૌ । રામભરતૌ
 આદી યેષાં તે રામભરતાદયઃ ।

૨ સુહૃન્મધ્યમ્ = સુહૃદાં મધ્યં ।

૩ અર્કટકમ્ = ન વિદ્યન્તે કંટકાઃ યસ્મિન્ તત્ ।

૪ કામચારઃ = કામં યથા સ્યાત્ તથા ચરતિ ।

૫ અનીશ્વરઃ = ન ઈશ્વરઃ ।

૬ ક્ષયાન્તઃ = ક્ષયઃ અન્તે યસ્ય ।

૭ મરણાન્તમ્ = મરણં અન્તે યસ્ય ।

૮ સ્વસ્થઃ = સ્વાસ્મિન્ મિતઃ ।

૮ (સ. સ્વ. શિ. ભા. ૭)

- ९ पुण्यकर्मन् = पुण्यं कर्म यस्य ।
 १० सत्यप्रतिज्ञः = सत्या प्रतिज्ञा यस्य ।
 ११ धर्मेक्षः = धर्मं जनाति इति ।
 १२ प्रजापालनम् = प्रजानां पालनम् ।

पाठ २२

(महाभारत वनपर्व अ० ९४)

वामदेव उवाच--

अयुद्धेनैव विजयं वर्धयेद्वसुधाधिपः ।

जघन्यमाहुर्विजयं युद्धेन च नराधिपः ॥ १ ॥

न चाप्यलब्धं लिप्सेत् मूले नातिदृढे सति ।

नहि दुर्बलमूलस्य राज्ञो लाभो विधीयते ॥ २ ॥

वामदेव उवाच-- वसुधाधिपः पृथिवीपतिः अयुद्धेनैव युद्धेन विना एव विजयं वर्धयेत् जयं सम्पादयेत् । हे नराधिप, राजन्, युद्धेन विजयं युद्धद्वारा प्राप्तं विजयं जघन्यं निरुपेक्षं आहुः कथयन्ति ॥ १ ॥ तथा मूले अतिदृढे न सति, निर्बले राज्यशासने मति, अलब्धं अप्राप्यं न लिप्सेत् न दृष्टेत् । हि यस्मात्कारणात् दुर्बलमूलस्य अशक्तमूलस्य राज्ञः

यस्य स्फीतो जनपदः संपन्नप्रियराजकः ।

संतुष्टपुष्टसचिवो दृढमूलः स पार्थिवः ॥ ३ ॥

यस्य योधाः सुसंतुष्टाः सान्त्विताः सुपधास्थिताः ।

अल्पेनापि स दण्डेन महीं जयति पार्थिवः ॥ ४ ॥

पौरजानपदा यस्य भूतेषु च दयालवः ।

सधना धान्यवन्तश्च दृढमूलः स पार्थिवः ॥ ५ ॥

प्रतापकालमधिकं यदा मन्येत चात्मनः ।

तदा लिप्सेत मेधोवी परभूमिं धनान्पुत ॥ ६ ॥

नरपतेः लाभः न विधीयते न भवति ॥२॥ यस्य नराधिपस्य
जनपदः प्रजासमूहः स्फीतः समृद्धिं गतः, संपन्नप्रिय-
राजकः संपन्नाश्च प्रियाश्च राज्यशासकाः यस्य सः, सन्तुष्ट-
पुष्टसचिवः सन्तुष्टाश्च पुष्टाश्च मन्त्रिणः यस्य सः, पार्थिवः
राजा ' दृढमूलः ' भवति ॥३॥ यस्य राज्ञः योधाः सैनिकाः
सुसंतुष्टाः सम्यग् तुष्टाः सान्त्विताः सुखिताः सुपधास्थिताः
सम्यग् परीक्षिताः भवन्ति, स पार्थिवः धराधिपः अल्पेनापि
लघुनापि दण्डेन महीं पृथिवीं जयति ॥४॥ यस्य पार्थिवस्य
पौरजानपदाः पुरवासिनः प्रजाश्च भूतेषु प्राणिमात्रेषु दयालवः
दयावन्तः, सधना धनेन सहिता धान्यवन्तश्च धान्ययुक्ताश्च
भवन्ति सः पार्थिवः ' दृढमूलः ' मन्तव्यः ॥ ५ ॥ यदा
राजा आत्मनः स्वस्य अधिकं विश्लेषं प्रतापकालं प्रभावसमयं

भोगेषु दयमानस्य भूतेषु च दयावतः ।

वर्धते त्वस्माणस्य विषयो रक्षितात्मनः ॥ ७ ॥

तद्धेदात्मानमेवं स वनं परशुना यथा ।

यः सम्यक् वर्तमानेषु स्वेषु मिथ्या प्रवर्तते ॥ ८ ॥

नैव द्विषन्तो हीयन्ते राज्ञो नित्यमनिघ्नतः ।

क्रोधं निहन्तुं यो वेद तस्य द्वेष्टा न विद्यते ॥ ९ ॥

यदार्यजनविद्विष्टं कर्म तन्नाचरेत् युधः ।

मन्येत अवबुध्येत, तदा मेधावी बुद्धिमान् (स राजा)

परभूमि परेषां भूमिं, उत तथा धनानि द्रव्याणि लिप्सेत
इच्छेत् ॥ ६ ॥ भोगेषु उदयमानस्य वर्धमानस्य, च तथा भूतेषु

प्राणिषु दयावतः करुणाशीलस्य, त्वस्माणस्य कर्म शीघ्रं
सम्पादयता, रक्षितात्मनः आत्मरक्षायां समर्थस्य राज्ञ एव

विषयः राष्ट्रं वर्धते वृद्धिं प्राप्नोति ॥ ७ ॥ यः सम्यक्

वर्तमानेषु विद्यमानेषु स्वेषु आत्मीयजनेषु मिथ्या प्रवर्तते

आचरेत् स आत्मानं एवं तद्धेत् यथा वनं अरण्यं परशुना

तद्धेत् ॥ ८ ॥ नित्यं सर्वदा अनिघ्नतः राज्ञः अहिंसकस्य

पृथिवीपतेः द्विषन्तः शत्रवः नैव हीयन्ते न न्यूनाः भवन्ति,

यः क्रोधं निहन्तुं नियन्तुं वेदं जानाति तस्य द्वेष्टा द्वेषकर्ता

न विद्यते नैव भवति ॥ ९ ॥ यत् कर्म कार्यं आर्यजनविद्विष्टं

श्रेष्ठगुरुषु निदिशति तत् कर्म युधः बुद्धिमान् राजा न

यत्कल्याणमभिध्यायेत्तत्रात्मानं नियोजयेत् ॥१०॥

नैवमन्येऽवजानन्ति नात्मना परितप्यते ।

कृत्यशेषेण यो राजा सुखान्यनुबुभूषति ॥११॥

इदं वृत्तं मनुष्येषु वर्तते यो महीपतिः ।

उभौ लोकौ विनिर्जित्य विजये सम्प्रतिष्ठते ॥ १२ ॥

भीष्म उवाच—

इत्युक्तो वामदेवेन सर्वं तत्कृतवान्नृपः ।

तथा कुपेस्त्वमप्येतौ लोकौ जेता न संशयः ॥१३॥

आचरेत् न कुर्यात् । यत्कल्याणं अभिध्यायेत् येन कर्मणा
मङ्गलं स्यात् तत्र आत्मानं नियोजयेत् ॥ १० ॥ यो राजा
नरपतिः कृत्यशेषेण कर्तव्यपालनेन सुखानि अनुबुभूषति
अनुभवितुं इच्छति तं राजानं अन्ये नैव अवजानन्ति तस्य
अवज्ञां नैव कुर्वन्ति ॥ ११ ॥ यः महीपतिः यः राजा
मनुष्येषु प्रजासु इदं वृत्तं व्यवहारं वर्तते आचरते स राजा
उभौ लोकौ मर्त्यलोकं स्वर्गं च विनिर्जित्य विजये सम्प्रतिष्ठते
सर्वथा साफल्यं प्राप्नोति ॥ १२ ॥ भीष्म उवाच— ऋषिना
वामदेवेन इत्युक्तः इत्थं उपदिष्टः नृपः वसुमना नाम नृपतिः
तत्सर्वं कृतवान् । त्वमपि (हे युधिष्ठिर) तथा तद्वत्
कुर्वन् एतां उभौ जेता भविष्यसि, न संशयः अस्मिन् विषये
संशयो नास्ति ॥ १३ ॥

पाठ २३

श्रीमद्भगवद्गीता

प्रथमोऽध्यायः

धृतराष्ट्र उवाच—हे संजय ! धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे युद्धस्य
इच्छया समवेताः, मामकाः दुर्योधनादयः पुत्राः, पाण्डवाः
पण्डोः युधिष्ठिरादयः पुत्राः च किं अकुर्वत ?

संजय उवाच—तदा पाण्डवानां सैन्यं व्यूहरचनां कृत्वा
स्थितं दृष्ट्वा, राजा दुर्योधनः द्रोणाचार्यं उपसंगम्य, इदं वचनं
अब्रवीत् ।

राजा दुर्योधन उवाच—हे आचार्य द्रोण ! तव बुद्धिमता
शिष्येण धृष्टद्युम्नेन रचितव्यूहं एतां महतीं सेनां पश्य ।
अस्यां सेनायां भीमार्जुनसमाः युद्धे शूराः महाधनुष्काः,
युयुधानः विराटः च, महारथः द्रुपदः च, धृष्टकेतुः, चकितानः,
वीर्यवान् काशिराजः च, पुरुजित् कुन्तिभोजः, नरपुंगवः
शैब्यः च, विक्रान्तः युधामन्युः च, वीर्यवान् उत्तमौजाः च,
सुभद्रापुत्रः, द्रौपद्याः सर्वे पुत्राः च, एते सर्वे महारथाः सन्ति ।

हे द्विजानां मध्ये श्रेष्ठ द्रोणाचार्य ! अस्माकं सेनायां ये
विशिष्टाः, मम सैन्यस्य नायकाः, तान् एतान् निबोध ।
संक्षेपेण तान् मम सेनानायकान् तव ज्ञानार्थं कथयामि ।

भवान्, भीष्मः पितामहः, कर्णः च, समितिजयः कृपः च,
अश्वत्थामा, विकर्णः च, तथा च सोमदाक्षिः, अन्ये च बहवः
शूराः, एते सर्वे मदर्थे स्वकीयं जीवितं त्यक्तुं सिद्धाः सन्ति ।
एते सर्वे नानाशस्त्रप्रहरणाः तथा सर्वेऽपि युद्धविशारदाः सन्ति ।

अस्माकं धृतराष्ट्रपुत्राणां एतत् बलं अपर्याप्तं अस्ति ।
तथा एतेषां पाण्डुनन्दनानां भीमाभिरक्षितं सैन्यं पर्याप्तं
अस्ति । अतः सर्वे एव भवन्तः वीराः सर्वेषु अयनेषु
यथास्थानं अवस्थिताः भीष्मं पितामहं एव सर्वतः रक्षन्तु ।

राज्ञः दुर्योधनस्य एतत् भाषणं श्रुत्वा, तस्य हर्षं संजनयन्,
प्रतापवान् कुरुषु वृद्धः पितामहः भीष्मः उच्चैः सिंहनादं
विनद्य, पश्चात् शङ्खं च दध्मौ । ततः सर्वेषां वीराणां शङ्खाः
च भेर्यः च, पणवाः आनकाः गोमुखाः च, सहसा एव
अभ्यहन्यन्त । सः तुमुलः शब्दः अभवत् । ततः श्वेतैः द्वयैः
युक्ते महति रथे स्थितौ, माधवः श्रीकृष्णः पाण्डवः अर्जुनः
च, स्वकीयौ दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः ।

कृष्णः पाञ्चजन्यं शङ्खं दध्मौ, अर्जुनः देवदत्तं नामकं
शङ्खं दध्मौ, भीमकर्मा भीमः पौण्ड्रं नामकं महाशङ्खं दध्मौ ।
युधिष्ठिरः अनन्तविजयं, नकुलः सुघोषं, सहदेवः च मणि-
पुष्पकं शङ्खं दध्मौ । महाधनुर्धारी काशीराजः, महारथः

शिशुण्डी च, घृष्टधुम्नः, विराटः च, अपराजितः सात्याकिः
 च, द्रुपदः द्रौपदेयाः च, महाबाहुः सौमद्रः, पृथक् पृथक्
 सर्वशः स्वकीयान् शत्रून् दध्मुः । हे पृथिवीपते ! सः
 तुमुलः घोषः नमः पृथिवीं च विशेषेण अनुनादयन् सर्वेषां
 धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां हृदयानि व्यदारयत् ।

अथ कपिध्वजः पण्डुनन्दनः अर्जुनः, धृतराष्ट्रपुत्रान् स्वकीये
 सेनाव्यूहे व्यवस्थितान् दृष्ट्वा, इदानीं शस्त्राणां आघातः
 प्रवृत्त एव इति मत्वा, स्वकीयं धनुः उद्यम्य, हे राजन् !
 श्रीकृष्णं इदं वाक्यं आह । हे अच्युत ! उभयोः सेनयोः
 मध्ये मे रथं स्थापय । अहं एतान् योद्धुकामान् व्यवस्थितान्
 सेनास्थितान् वीरान् निरीक्षे । अस्मिन् रणे मया कैः सह
 योद्धव्यं इति च द्रष्टुं इच्छामि । दुष्टबुद्धेः दुर्योधनस्य अस्मिन्
 युद्धे प्रियं चिकीर्षवः एते समागताः वीराः सन्ति । योत्स-
 मानान् सर्वान् वीरान् अहं अवेक्षे ।

संजय उवाच-हे भारत धृतराष्ट्र ! एवं अर्जुनेन उक्तः
 कृष्णः उभयोः सेनयोः मध्ये, भीष्मद्रोणसमीपं एव, अन्येषां
 सर्वेषां च महोपालानां सन्मुखं, अर्जुनस्य उत्तमं रथं
 स्थापयित्वा, ' हे पार्थ ! एतान् समवेतान् कुरुन् पश्य ,
 इति उवाच ।

५।४ २४

अथ पार्थः अर्जुनः उभयोः सेनयोः मध्ये स्थितान्
 स्वकीयान् पितृन्, पितामहान्, आचार्यान्, मातुलान्,
 भ्रातृन्, पुत्रान्, पौत्रान्, सखान्, श्वशुरान्, सुहृदाः, च
 एव अपश्यत् । स अर्जुनः तान् सर्वान् बन्धून् अवस्थितान्
 समीक्ष्य, परया कृपया आविष्टः, विषोदन् इदं अब्रवीत् । हे
 कृष्ण ! इमं स्वजनं युयुत्सुं समुपस्थितं दृष्ट्वा, मम गात्राणि
 सीदन्ति, मम मुखं च परिशुष्यति, मे शरीरे कम्पः रोमहर्षः
 च जायते, मम हस्तात् गाण्डीवं धनुः संमते, मम त्वक् च
 सर्वतः परिदह्यते । अहं इदानीं अत्र अवस्थातुं अपि न शक्नोमि ।
 मे मनः इदानीं भ्रमति इव इति भाति । हे केशव ! सर्वतः
 निमित्तानि लक्षणानि विपरीतानि एव पश्यामि । अस्मिन्
 युद्धे एनं स्वजनं हत्वा, किञ्चिदपि श्रेयः न अनुपश्यामि ।
 हे कृष्ण ! अहं अस्मिन् युद्धे विजयं न कांक्षे, राज्यं सुखानि
 च अपि न इच्छामि । हे गोविन्द ! राज्येन नः किं सुखं
 भवेत् ? भोगैः जीवितेन अपि च कीदृक् सुखं भवेत् ? येषां
 एतेषां अर्थे नः राज्यं कांक्षितं, भोगाः च अपि कांक्षिताः,
 सुखानि च इष्टानि, ते इमे आचार्याः पितरः पुत्राः, तथा
 च पितामहाः मातुलाः श्वशुराः, पौत्राः, श्यालाः, तथा

संवन्धिनः, प्राणान् धनानि सुखानि च त्यक्त्वा, अस्मिन् युद्धे अवस्थिताः ।

हे मधुसूदन श्रीकृष्ण ! मां प्रतः अपि एतान् धृतराष्ट्रस्य पुत्रान्, अहं हन्तुं न इच्छामि । त्रैलोक्यस्य राज्यस्य हेतोः अपि एतान् हन्तुं अहं न इच्छामि । किं तु पृथिवीस्थितस्य राज्यस्य हेतो ? हे जनार्दन ! एतान् धृतराष्ट्रस्य पुत्रान् निहत्य, नः कः आनन्दः स्यात् ? एतान् आवतायिनः हत्वा, अस्मान् पापं एव आश्रयेत् । तस्मात् एतान् स्वबान्धवान् धृतराष्ट्रस्य पुत्रान् वयं हन्तुं न योग्याः । हे माधव ! हि स्वजनं हत्वा वयं कथं सुखिनः स्याम ?

यद्यपि लोभेन हतचेतसः एते धृतराष्ट्रस्य पुत्राः कुलस्य क्षयं न पश्यन्ति, मित्रद्रोहे पातकं च अपि न पश्यन्ति, तथापि हे जनार्दन ! कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिः अस्माभिः अस्मात् पापात् निवर्तितुं कथं न श्रेयम् ?

कुलस्य क्षये संजाते सनातनाः कुलधर्माः प्रणश्यन्ति, उत नष्टे धर्मे अधर्मः कृत्स्नं कुलं अभिभवति । हे कृष्ण ! अधर्मस्य प्रभावात् कुलस्त्रियः प्रदुष्यन्ति, स्त्रीषु दुष्टासु वर्णसंकरः जायते । संकरः कुलग्नानां कुलस्य नरकाय एव भवति ।

एषां पितरः सुप्त-पिण्डोदक-क्रियाः सन्तः पतन्ति । कुल-

घातकानां एतैः वर्णसंकरकारकैः दोषैः श्लाघ्यताः जातिधर्माः
'कुलधर्माः च उत्साद्यन्ते । हे जनार्दन ! उत्सन्नकुलधर्माणां
मनुष्याणां नरके नियतं वासः भवति, इति वयं अनुशुश्रुम ।
अहो ! वत, महत् पापं कर्तुं वयं व्यवस्थिताः, यत् राज्यस्य
लोभेन स्वजनं एव हन्तुं वयं उद्यताः ।

यदि शस्त्रपाणयः एते घृतराष्ट्रस्य पुत्राः, अशस्त्रं अप्रती-
कारं मां रणे हन्युः, तत् मे क्षेमतरं भवेत् ।

संजय उवाच-- रणभूम्यां एवं उक्त्वा, शोकेन उद्विग्न-
मनाः भूत्वा अर्जुनः सशरं चार्पं त्यक्त्वा, रथस्य उपस्थे
उपाविशत् ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

संजय उवाच-- तथा कृपया आविष्टं अश्रुपूर्णकुलेक्षणं
विपीदन्तं तं अर्जुनं मधुसूदनः इदं वाक्यं उवाच ।

श्रीभगवान् उवाच-- हे अर्जुन ! अनार्यजुष्टं अस्वर्ग्यं
अकीर्तिकरं इदं कश्मलं विषमे अस्मिन् समये, त्वां कुतः
समुपासितम् ? हे पार्थ ! क्लृप्तं मां गमः स्म । त्वयि वीरे
न एतत् उपपद्यते । हे परंतम अर्जुन ! इदं क्षुद्रं हृदय-
दौर्बल्यं त्यक्त्वा, युद्धाय उत्तिष्ठ ।

पाठ २५

अर्जुन उवाच—हे मधुसूदन ! अहं भीष्मं द्रोणं च युद्धे
इषुभिः कथं प्रतियोत्स्यामि ? हे अरिसूदन ! एतौ भीष्मद्रोणौ
पूजार्हौ । हि महानुभावान् गुरुन् न हत्वा, इह लोके भैक्ष्यं
अपि भोक्तुं श्रेयः । गुरुन् हत्वा तु, इह एव रुधिरं
प्रदिग्धान् अर्थकामान् भोगान् भुञ्जीथ ।

आवयोः कतरत् गरीयः ? यत् वा वयं तान् जयेम,
अथवा ते अस्मान् जयेयुः, एतत् अपि वयं न विद्मः । यान्
हत्वा न जिजीविमः, ते एव अस्मिन् युद्धे अस्मत्संमुखं
युद्धार्थं अवस्थिताः । दीनतायाः दोषेण अपहृतस्वमानः, धर्म-
निश्चये च समूढचेताः अहं त्वां पृच्छामि । यत् निश्चयेन
श्रेयः स्यात्, तत् मे ब्रूहि । अहं ते शिष्यः । त्वां प्रसन्नं
मां क्षाधि । अस्यां पृथिव्यां असत्पत्नं समृद्धं राज्यं, सुराणां
च अपि आधिपत्यं अवाप्य, यत् मम इन्द्रियाणां उच्छ्रोषकं
शोकं अनुपधात्, तत् न पश्यामि ।

संजय उवाच— परंतपः शुडाकेशः अर्जुनः एवं हृषी-
केशं कृष्णं उक्त्वा ' न योत्स्ये ' इति गोविन्दं उक्त्वा
तूष्णीं बभूव । हे भरतश्रेष्ठ धृतराष्ट्र ! उभयोः सेनयोः
मध्ये विपीदन्तं अर्जुनं हृषीकेशः ग्रहसन् इव इदं वचनं
अब्रवीत् ।

श्रीभगवान् उवाच— त्वं अशोचनीयान् अन्वशोचः ।
चेहून प्रज्ञावादान् च भाषसे । पण्डिताः गतासून् अगता-
सून् च न अनुशोचन्ति ।

अहं पूर्वकाले न आसं इति तु नैव, त्वं अपि पूर्वकाले
न आसीः इति अपि न, इमे सर्वे राजानः, ये अत्र समा-
गताः ते, पूर्वकाले नासन् इति अपि नैव । तथा च अतः
परं भविष्यकाले, वयं सर्वे न भविष्यामः इत्यपि नैव सत्यं
अस्ति । देहधारिणः अस्मिन् देहे यथा कौमारं यौवनं
जरा भवति, तथैव तस्य देहान्तरप्राप्तिः च भवति एव ।
अतः तत्र धीरः न मुह्यति ।

इन्द्रियैः सह ये विषयाणां स्पर्शाः भवन्ति, ते क्षीत-
उष्ण-सुख-दुःखदाः भवन्ति, एते स्पर्शाः कदा भवन्ति, कदा
न भवन्ति, अतः ते अनित्याः । हे अर्जुन ! तान् स्पर्शान्
तितिक्षस्व, सहस्व । हे पुरुषश्रेष्ठ ! यं दुःखे सुखे च सम-
भावेन वर्तमानं धीरं पुरुषं एते न व्यथयन्ति, स पुरुषः
अमृतत्प्राप्तये योग्यः भवति ।

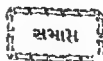
असतः सद्भावः न विद्यते, सतः च अभावः अपि न
भवति । तत्त्वदर्शिभिः उभयोः एनयोः अन्तिमः निश्चयः
कृतः । येन इदं सर्वं जगत् विस्तारितं तत् तत्त्वं अविनाशि

संग्रामं न करिष्यसि चेत्, ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा
पापं अवाप्स्यसि । अपि च भूतानि ते अव्ययां अकीर्तिं
कथयिष्यन्ति । संभावितस्य च अकीर्तिः मरणात् अतिरिच्यते

महारथाः त्वां भयात् रणात् उपरतं संस्यन्ते । येषां च
त्वं बहुमतः भूत्वा, लाभं यास्यसि । तव सामर्थ्यं निन्दन्तः
तव अहिताः, बहून् अवाच्यान् वादान् वदिष्यन्ति
ततः किंनु दुःखतम् ? असिन् युद्धे इतः स्वर्गं प्राप्स्यसि,
जित्वा वा महीं भोक्ष्यसे, हे अर्जुन ! तस्मात् युद्धाय
कृतनिश्चयः उत्तिष्ठ । सुखदुःखे, लामालाभी, जयाजयौ
समे कृत्वा, ततः युद्धाय युज्यस्व, एवं पापं न अवाप्स्यसि ।

हे पार्थ ! एषा ते सारूपे बुद्धिः अमिहिता । योगे तु इमां
बुद्धिं शृणु । यया बुद्ध्या युक्तः त्वं सर्वं कर्मबन्धं प्रहास्यसि ।

इह अभिक्रमनाशः नास्ति । अत्र प्रत्ययायः न विद्यते ।
अस्य योगधर्मस्य स्वल्पं अपि अनुष्ठानं महतः भयात्
प्राप्यते । हे अर्जुन ! इह व्यवसायात्मिका एका एव बुद्धिः
फलदायिनी भवति । । व्यवसायिनी अनन्ताः बुद्धयः
बहुशय्याः च भवन्ति ।

ભાગ ૮

ૐ

સંસ્કૃત-સ્વયં-શિક્ષક

(સંસ્કૃત ભાષાને અભ્યાસ કરવાનો સહેલો ઉપાય)

ભાગ આઠમો

— + —

લેખક

પં. શ્રીપાદ દામોદર સાતવળેકર

— * —

સંવત્ ૨૦૦૬, શક ૧૮૭૪, ધ ૨ ૧૬૫૨

— + —

મુદ્રાધ્યાય-મંડળ, પારડી (જિ. મુરત)

દ્વિતીય, ચતુર્થ અને પદ્ય ગણના ક્રિયાપદ.

આગળ થઈ ગયેલા ૭ મા ભાગમાં પ્રથમગણ અને દશમ-ગણના ક્રિયાપદ બનાવવાની વિધિ બતાવી છે એજ ગણ વિશેષ ઉપયોગી ધાતુઓથી પરિપૂર્ણ છે, અને એમાં જ બધાથી વધારે ધાતુઓની સંખ્યા છે. એટલે એ બે ગણ સારી રીતે થઈ જાય તો અર્થાથી પણ વધારે ધાતુ તૈયાર થઈ જાય છે પાંડી બાકીના થોડાજ ધાતુઓ બીજા આઠ ગણોમાંથી તૈયાર કરવાના રહે છે. એમાંથી દ્વિતીય, ચતુર્થ અને પદ્ય આ ત્રણ ગણના ધાતુઓના ક્રિયાપદ બનાવવાની વિધિ આ પુસ્તકમાં બતાવવાની છે. આશા છે કે પાઠક એનો સારો અભ્યાસ કરશે.

સુગમતાને માટે આ પુસ્તકમાં પ્રથમ પદ્ય ગણ પછી ચતુર્થ ગણ અને અંતમાં દ્વિતીય ગણના ધાતુઓ આપ્યા છે.

સ્વાધ્યાય-મંડળ

‘આનંદાશ્રમ’

પારડી (જિ. સુરત)

લેખક

શ્રીપાદ દામોદર સાતવળેકર

મુદ્રક અને પ્રકાશક—વસંત શ્રીપાદ સાતવળેકર

સ્વાધ્યાય-મંડળ, વારત મુદ્રણાલય,

‘આનંદાશ્રમ’ પારડી (જિ. સુરત)

સંસ્કૃત-સ્વયં-શિક્ષક

ભાગ આઠમો

પાઠ ૧

પષ્ટ ગણના ધાતુ

આથી પહેલાં જાતાવી રીધું છે કે પ્રથમ ગણના ધાતુઓને પ્રત્યય લગાડતાં પહેલાં “ અ ” લગાડવાનો હોય છે અને દશમ-ગણના ધાતુઓને “ અય ” લાગે છે. એજ પ્રમાણે આ પષ્ટ ગણના ધાતુઓને “ અ ” લાગે છે. પરંતુ પ્રથમ ગણનો “ અ ” દ્વિત્વ સ્વરોનો શુષ્ક કરવાવાળો છે અને ઘણું કરીને આ પષ્ટ ગણનો “ અ ” શુષ્ક નથી કરતો જેમકે—

૧ બુઘ્ (બળુધું) પ્રથમ ગણ = વોઘતિ, વોઘતઃ, વોઘન્તિ ।

૨ ગુઙ્ (ગુઙ્ઠ કરવો) પષ્ટ ગણ = ગુઙ્ઠતિ, ગુઙ્ઠતઃ, ગુઙ્ઠન્તિ ।

જો બુઘ્ ધાતુ પષ્ટ ગણમાં હોત તો તેનું ‘ વુઙ્ઠતિ ’ થાત અને જો ગુઙ્ ધાતુ પ્રથમ ગણમાં હોત તો તેનું રૂપ ‘ ગોઙ્ઠતિ ’ થાત. આટલો આ ગણોમાં તફાવત છે. ખાડક આ બેઢને ધ્યાનમાં રાખે. પછી પષ્ટ ગણના બાકીના બીજાં રૂપો ઘણાં ખરાં પ્રથમ ગણના મર્યાદામાં થાય છે, પરંતુ પૂર્વોક્ત શુષ્ક થવો અને ન થવો એ બેઢજ વિશેષ પ્રધાન સ્થાન રાખે છે. હવે બુઘ્-ગુઙ્-ઓનાં રૂપ નીચે પ્રમાણે મળે છે.

चल्' (आद्यपुं)

१ लृट् (अनेन भात आद्य) १ चलति, चलतः, चलन्ति । २ चलसि, चलथः, चलथ । ३ चलामि, चलावः, चलामः ।

२ लिट् (अनद्यतन परीक्षभूत) १ चचाल, चेलतुः, चेलुः । २ चेलिथ, चेलथुः, चेल । चचाल, चेलिव, चेलिम ।

३ लुट् (अनद्यतन भाविष्य) १ चलिता, चलितारौ, चलितारः । २ चलितासि, चलितास्यः, चलितास्य । ३ चलितासि, चलितास्वः, चलितास्मः ।

४ लट् (भाविष्य) १ चलिष्यति, चलिष्यतः, चलिष्यन्ति । २ चलिष्यासि, चलिष्यथ, चलिष्यथ । ३ चलिष्यामि, चलिष्यावः, चलिष्यामः ।

५ लोट् (अनेन प्रयोग वेदभां आद्य छे.)

६ लोट् (आह्वार्थ) १ चलतु, चलताम्, चलन्तु । २ चल, चलतम्, चलत । ३ चलानि, चलाव, चलाम ।

७ लङ् (अनद्यतनभूत) १ अचलत्, अचलताम्, अचलन् । २ अचलः, अचलतम्, अचलत । ३ अचलम्, अचलाव, अचलाम ।

८ लिङ् (विधिलिङ्) १ चलेत्, चलेताम्, चलेयुः । २ चले, चलेतम्, चलेत । ३ चलेयम्, चलेव, चलेम ।

(आशीर्लिङ्) १ चल्यात्, चल्यास्ताम्, चल्यासु । २ चल्या, चल्यास्तम्, चल्यास्त । ३ चल्यासम्, चल्यास्व, चल्यास्म ।

९ लुट् (भूतकाल) १ अचालीन्, अचालिष्टाम्, अचालिष्ट । २ अचाली, अचालिष्टम्, अचालिष्ट । ३ अचालिषम्, अचालिष्व, अचालिष्म ।

१० लङ् (हेतुहेतुमद्भावात्) १ अचलिष्यत्, अचलिष्यताम्,
अचलिष्यन् । २ अचलिष्यः, अचलिष्यन्तम्, अचलिष्यत ।
३ अचलिष्यम्, अचलिष्याव, अचलिष्याम ।

५४६ आ प्रभाषे पष्ठ गणना धातुभ्याना परस्मैपदी इप णनाची
शिक्षे.

पष्ठ-गणु परस्मैपदना धातु.

इप् (इच्छा करणी) इच्छति । इयेप । एपिता, एष्टा । एपिष्यति ।
उज्ज् (छेदयुं) उज्जति । उज्झाञ्चकार । उज्जिता । उज्जिष्यति ।
ऋच् (स्तुति करणी) ऋचति । आनर्च । अर्चिता । अर्चिष्यति ।
ऋच्छ् (न्ययुं) ऋच्छति । आनर्च्छ । ऋच्छिता । ऋच्छिष्यति ।
कुच् (सङ्कोच करणी) कुचति । चुकोच । कुचिता । कुचिष्यति ।
कुट् (कुटित ययुं) कुटति । चुकोट । कुटिता । कुटिष्यति ।
कृन् (क्षापयुं) कृन्तति । चकर्त्त । कर्तिता । कर्तिष्यति, कर्त्स्यति ।
कृ (क्लेशयुं) किरति । चकार । कर्तिता । कर्तिष्यति ।
क्षुर् (विक्षेपन करणी) क्षुरति । चुक्षोर । क्षोरिता । क्षोरिष्यति ।
गु (शैथिल्य करणी) गुवति । जुगाव । गुता । गुप्यति ।
गुज् (शोष करणी) गुजति । जुगोज । गुजिता । गुजिष्यति ।
गुञ्ज् (व्यरूप १०६ करणी) गुञ्जति । जुगुञ्ज । गुञ्जिता । गुञ्जिष्यति ।
गुम्फ् (शुभयुं) गुम्फति । जुगुम्फ । गुम्फिता । गुम्फिष्यति ।
गृ (गणयुं) गिरति । जगार । गरिता । गरिष्यति ।
गिलनि । जगाल । गालिता । गालिष्यति ।
घुर् (शोष करणी) घुरति । जुघोर । घोरिता । घोरिष्यति ।
घूर्ण (घुमानयुं) घूर्णति । जुघूर्ण । घूर्णिता । घूर्णिष्यति ।
चल् (गमयुं) चलति । चचाल । चलिता चलिष्यति ।

સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

૧ ત્વં કિં ઇચ્છસિ ? તૌ કિં ઇચ્છતઃ ? તે ક્રીડિતું ઇચ્છન્તિ । સ કદા ક્રીડાં કતું એપિચ્યતિ ? સર્વે બાલકાઃ ધાવિતું એપિચ્યન્તિ કિમ્ ?

૨ પण्डिताः परमात्मानं श्रूयन्ति । कः एवं देवं आनर्च ? यदि त्वं अर्चिष्यसि तर्हि अहमपि देवं तथा अर्चिष्यामि ;

૩ यथा काष्ठकारः काष्ठं कुन्तति तथा नयं न कुन्तामः । नापितः केशान् कुन्तति ।

૪ બાલકઃ બાલકેન સહ ગુજતિ । તદા એવં કઃ જુગોજ ? યુયં કદા ગુજિષ્યથ ? સર્વે પુરુષાઃ તથા ગુજન્તિ ।

૫ વાલિકાઃ પુષ્પાણાં માલાઃ ગુમ્ફન્તિ । માલાધારઃ ઉદ્યાનાત્ પુષ્પાણિ આનયતિ માલાં ચ ગુમ્ફતિ । ત્વં કદા માલાં ગુમ્ફિષ્યસિ ?

૬ યંત્રકારઃ ચક્રાણિ ઘૂર્ણતિ । ત્વં કિં ઘૂર્ણસિ ? યદા સ ઘૂર્ણિષ્યતિ તદા ત્વં કિં કરિષ્યસિ ?

૭ સર્વે માનવાઃ સાયંકાલે ઝ્રમણાય જ્ઞાલિષ્યન્તિ કિમ્ ? બાલકાઃ ઝ્રમણાય ચલન્તુ । ત્વં અપિ ઝ્રમણાય ચલ ।

પાઠક આ પ્રમાણે ધાતુઓના રૂપ બનાવી વાક્યો બનાવી શકશે, અને પોતાનો અભ્યાસ વધારી શકશે. આ પ્રમાણે વાક્ય બનાવવાથી જ સંસ્કૃતમાં વાતચીત કરવાનો અભ્યાસ વધી શકે છે.

પાઠ ૨

હવે આ પાઠમાં ૧૪૪૭ પરસ્પૃશ્ય ધાતુઓના કેટલાંક ૩૫ પાઠકોની સુગમતાને માટે આપવામાં આવે છે.

જુઙ્ = (જોડવું)

૧ જુઙ્ (વર્તમાન કાલ) = ૧ જુઙ્તિ, જુઙ્ત, જુઙ્ન્તિ ।
૨ જુઙ્સિ, જુઙ્સ્યઃ, જુઙ્સ્ય । ૩ જુઙ્સામિ, જુઙ્સાવઃ, જુઙ્સામઃ ।

તિલ્ = (તેલ લગાવવું)

૨ તિલ્ = (અનઘતન-પરોક્ષભૂત) ૧ તિતેલ, તિતિલતુઃ, તિતિલુઃ । ૨ તિતેલિય, તિતિલયુઃ, તિતિલ । ૩ તિતેલ, તિતિલિવ, તિતિલિમ ।

તૃપ્ = (તૃપ્ત થવું)

૩ તૃપ્ = (અનઘતન-ભવિષ્ય) = ૧ તર્પિતા, તર્પિતારૌ, તર્પિતારઃ । ૨ તર્પિતાસિ, તર્પિતાસ્યઃ, તર્પિતાસ્ય । ૩ તર્પિતાસ્મિ, તર્પિતાસ્વઃ, તર્પિતાસ્મઃ ।

[મૂચના— આ ધાતુના “ તર્પા, તર્પા ” એવાં ૫૭ ખીન્દ ૩૫ થાય છે.]

ઙુઙ્ = (ઠાપવું)

૪ ઙુઙ્ = (ભવિષ્ય) = ૧ ઙુઙ્પિયતિ, ઙુઙ્પિયતઃ, ઙુઙ્પિયન્તિ ।
૨ ઙુઙ્પિયાસિ, ઙુઙ્પિયસ્યઃ, ઙુઙ્પિયસ્ય । ૩ ઙુઙ્પિયામિ, ઙુઙ્પિયાવઃ, ઙુઙ્પિયામઃ ।

૫ લોઙ્ = (એનો પ્રયોગ ફક્ત વેદમાંજ થાય છે.)

ધૂ = (હલાવવું)

૬ લોઙ્ = (આજ્ઞાર્થ) = ૧ ધુવતુ, ધુવતામ્, ધુવન્તુ । ૨ ધુવ,

धुवतम्, धुवत । ३ धुवानि, धुवाव, धुवाम ।

नू = (स्तुति करणी)

७ लङ् = (अनद्यतनभूत) = १ अनुवत्, अनुवताम्, अनुवन् ।

२ अनुव, अनुवतम्, अनुवत । ३ अनुवम्, अनुवाव, अनुवाम ।

आ नभाश्चे पीन धातुभ्योना इय गनायो—

पठ-गणु परस्मैपदना धातु

चुट् (छेदयुं) चुटति । चुचोट । चुटिता । चुटिष्यति ।

छृत् (वेदन करयुं) छृति । छृच्छोर । छृतिता । छृतिष्यति ।

जुड् (जेडयुं, आधयुं) जुडति । जुजोड । जुडिता । जुडिष्यति ।

तिल् (तेल लगाययुं) तिलति । तिलतल । तिलिता । तिलिष्यति ।

तुट् (टुटयुं, आइ करयुं) तुटति । तुतोड । तुटिता । तुटिष्यति ।

तुड् (तोडयुं) तुडति । तुतोड । तुडिता । तुडिष्यति ।

तृप् (तृप्त ययुं) तृपति । ततपे । तपिता । तपिष्यति ।

तुट् (टुटयुं) तुटति । तुतोड । तुटिता । तुटिष्यति ।

दम् (दण्डयुं जेडयो) दमति । ददर्भ । दमिता । दमिष्यति ।

संदम् (,, ,,) संदमति । संददर्भ । संदमिता । संदमिष्यति ।

धि (धारण करयुं) धियति । धिघाय । धेता । धेयति ।

धृ (दृढाययुं) ध्रुवति । ध्रुवाव । ध्रुविता । ध्रुविष्यति ।

धृ (गति करणी, स्थिर ययुं) ध्रुवति । ध्रुवाव । ध्रुता । ध्रुष्यति ।

नृ (स्तुति करणी) नुवति । नुनाव । नुविता । नुविष्यति ।

पिश् (दीपन करयुं) पिशति । पिपेश । पेशिता । पेशिष्यति ।

पुण् (शुभकर्म करयुं) पुणाति । पुपोण । पोणिता । पोणिष्यति ।

पुर् (आगण करयुं) पुरति । पुपोर । पोरिता । पोरिष्यति ।

पृण् (भ०तुष्ट थयुं) पृणति । पपर्ण । पर्णिता । पर्णिष्यति ।
 प्रच्छ् (पूछयुं) पृच्छति । पप्रच्छ । प्रष्टा । प्रक्ष्यति ।
 बृह् (उद्योग कर्ये) बृहति । बवर्ह । बर्हिता । बर्हिष्यति ।
 भुज् (कुटिल थयुं) भुजति । बुभोज । भोक्ता । भोक्ष्यति ।
 मरुज् (स्नान कर्ये) मज्जति । ममज्ज । मंक्ता । मंक्ष्यति ।
 मृ (भरयुं) ममार । मर्ता । मरिष्यति ।

संस्कृत-वाक्यानि

१ यथा-नापितस्य क्षुरः क्षुरति तथा शूरस्य शस्त्राणि अपि क्षुरन्ति एव । तत्र क्षुरिकाः बालकं क्षुरिष्यन्ति ।

२ त्वं किमर्थं वृक्षं तुडसि ? कः उद्यानस्य वृक्षान् तुतोड्य ? यः वृक्षं तुतोड स कुत्र अस्ति ।

३ स देवान् मनुष्यान् पितॄन् च अन्नेन तर्पिष्यति । यः सदा अन्नादिना देवादीन् तृपति स एव श्रेष्ठो मनुष्यः ।

४ वायुः वनस्थान् वृक्षान् ध्रुवति । त्वं किमर्थं तत् काष्ठं अध्रुवः ? स एव वस्त्रं ध्रुवतु । त्वं तत् तथा मा ध्रुव ।

५ त्वं अधुना कं नुवसि ? सर्वे मानवाः परमात्मानं नुवन्तु । कः अपि मानवं मा नुवतु ।

६ शृणु स त्वां किंपृच्छति । यूयं पृच्छथ । ते प्रक्ष्यन्ति । यूयं सर्वे अपि प्रश्नान् पृच्छथ ।

७ छात्राः नदीजले मज्जन्ति । ते सर्वे मनुष्याः तस्मिन्

અગાધે જલે સમજ્જુઃ । ત્વં કદા મંક્ષ્યસિ ?

૮ સર્વેઽપિ ગ્રાણિનઃ જલેન ઉદરં પૂર્ણન્તિ । ત્વં કદા
તત્પાત્રં અપૂર્ણઃ ? મેઘઃ જલેન પૃથિવીં પર્ણિષ્યતિ ।

૯ અહં હૃદાનીં તિલામિ । સ શ્ચઃ તેલિષ્યતિ । ત્વં કદા
તેલિષ્યમિ ? વદા સર્વે તેલિષ્યન્તિ તદા અહમપિ તેલિષ્યામિ ।

પાઠક આ પ્રમાણે વાક્ય બનાવે અને ધાતુઓના રૂપ બનાવવાનો
અભ્યાસ વધારે. હવે થોડા ધાતુ આપવામાં આવે છે.

પછ ગણ પરસ્મૈ પદી ધાતુ

સૃશ્ (વિચાર કરવો) સૃશતિ । મમશં । મષ્ટો । મ્રક્ષ્યતિ ।

રુજ્ (ભગ્ન થવું) રુજતિ । રુએજ । રોક્તા । રોક્ષ્યતિ ।

લિષ્ (લખવું) લિષ્તિ । લિલેશ્વ । લેખિતા । લક્ષિણ્યતિ ।

વિશ્ (પ્રવેશ કરવો) વિશતિ । વિવેશ । વેણ । વેક્ષ્યતિ ।

વ્રશ્ (ઉઠાવ કરવું) વ્રશ્તિ । વ્રવશ્ચ । વ્રશ્ચિતા, વ્રષ્ટા ।

વ્રશ્ચિપ્યતિ, વ્રશ્ચ્યતિ ।

શુભ્ (શોભિત થવું) શુભતિ । શુશોભ । શોભિતા । શોભિષ્યતિ ।

સુર્ (સૈશ્વર્ય યુક્ત થવું) સુરતિ । સુપોર । સોરિતા । સોરિષ્યતિ ।

સૃ (પ્રેરણા કરવી) સુવતિ । સુપાવ । સવિતા । સવિષ્યતિ ।

સૃજ્ (ઉત્પન્ન કરવું) સૃજતિ । સસર્જ । સ્રષ્ટા । સ્રક્ષ્યતિ ।

સ્પૃશ્ (સ્પર્શ કરવો) સ્પૃશતિ । સ્પર્શશ્ચ । સ્પ્રષ્ટા । સ્પ્રક્ષ્યતિ ।

સ્ફુટ્ (વિદ્યિત થવું) સ્ફુટતિ । પુસ્ફોટ । સ્ફુટિતા । સ્ફુટિષ્યતિ ।

સ્ફુર્ (ફરકવું) સ્ફુરતિ । પુસ્ફોર । સ્ફુરિતા । સ્ફુરિષ્યતિ ।

સ્ફુલ્ (હાલવું) સ્ફુલતિ । પુસ્ફોલ । સ્ફુલિતા । સ્ફુલિષ્યતિ ।

હિલ્ (ઝાલવ કરવો) હિલતિ । જિહેલ । હેલિતા । હેલિષ્યતિ ।

હવે કેટલાક લોકોના રૂપ આપવામાં આવે છે.

વિશ્ = (પ્રવેશ કરવો)

૮ લિઙ્ (વિધિલિઙ્) = ૧ વિશેત્, વિશેતામ્, વિશેયુઃ । ૨ વિશેઃ, વિશેતમ્, વિશેત । ૩ વિશેયમ્, વિશેવ, વિશેમ ॥

(આશીર્લિઙ્) = ૧ વિશ્યાત્, વિશ્યાસ્તામ્, વિશ્યાસુઃ । ૨ વિશ્યાઃ, વિશ્યાસ્તમ્, વિશ્યાસ્ત । ૩ વિશ્યાસમ્, વિશ્યાસ્વ, વિશ્યાસ્મ ॥

૯ લુઙ્ (ભૂતકાલ) = ૧ અવિક્ષત્, અવિક્ષતામ્, અવિક્ષન્ । ૨ અવિક્ષઃ, અવિક્ષતમ્, અવિક્ષત । ૩ અવિક્ષમ્, અવિક્ષાવ, અવિક્ષામ ॥

૧૦ લઙ્ (હેતુહેતુમદ્ધાવાચ્ય) = ૧ અવેક્ષ્યત્, અવેક્ષ્યતામ્, અવેક્ષ્યન્ । ૨ અવેક્ષ્યઃ, અવેક્ષ્યતમ્, અવેક્ષ્યત । ૩ અવેક્ષ્યમ્, અવેક્ષ્યાવ, અવેક્ષ્યામ ॥

સંસ્કૃત-વાક્યાનિ

૧ ત્વં કિં ઇદાનીં મૃશસિ ? અહં કિમપિ ન મૃશામિ ।
ત્વં-એવ સર્વં મૃશ । મનુષ્યાઃ મૃશન્તુ । ત્વં કિં ન ગ્રક્ષ્યાસિ ?

૨ બાલકાઃ સ્વગૃહે વિશન્તુ । પશિણઃ તત્ર ન વેક્ષ્યન્તિ ।
ત્વં કદા તસ્મિન્ ગૃહે વેક્ષ્યાસિ ?

૩ અધિકારિણઃ પત્રાણિ લિખન્તિ । રામઃ એકં પત્રં
લિલેખ । યદિ ત્વં નિવન્ધં લેખિષ્યાસિ તર્હિં અહં નૈવ
લેખિષ્યામિ ।

પાઠ ૩

વાચન-પાઠ :

૧ માર્ગિનાઃ પુરુષાઃ તત્ર જલં સ્પૃશન્તુ । ત્વં તાન્ રુણાન્
નદૃસ્પૃશ । અહમેવ તં સ્પૃશ્યામિ ।

૨ નદઃ તત્ર કથં હિલતિ તત્ પદ્ય । ત્વં તથા ન હિલસિ ।
કદા ત્વં તથા અહિલઃ યથા ન હિલતિ ।

૩ ત્વં સર્વાનપિ વૃક્ષાન્ કિમર્થં વ્રથસિ ? સ કદા વનસ્પ-
તીન્ વ્રથશ્ચ ? અહ કદાપિ નૈવ વ્રથિષ્યામિ ।

૪ નરપતિઃ સમાયાં શુભતિ । ત્વમાપિ તથા શુભસિ યથા
સ શુભતિ । અલંકરૈઃ, ત્વં શોભિષ્યાસિ ।

પાઠક આ પ્રમાણે વાક્ય બનાવી પોતાનો અજ્ઞાત વધારે

વચ્ચ ગણુ આત્મનેપદના ધાતુ

વચ્ચ ગણુના પરસ્મૈપદી ધાતુઓના રૂપ બનાવવાની વિધિ પૂર્વ
પાઠોમા ૫ ઠકોએ જોઇ છે હવે આત્મનેપદી ધાતુઓની વિધિ
અહિ બતાવવામાં આવે છે—

‘કુ’ = (શબ્દ કરવો)

૧ તદ્ (વર્તમાનકાલ) = ૧ કુવતે, કુવેતે, કુવન્તે । ૨ કુવસે,
કુવેયે, કુવત્તે । ૩ કુવે, કુવાવહે, કુવામહે ॥

‘ जुष् ’ = (श्लेघन કરવું)

- ૨ લિટ્ (અનયતન-ભૂતકાલ) = ૧ જુજુપે, જુજુપાતે, જુજુપિરે ।
૨ જુજુપિસે, જુજુપાથે, જુજુપિધ્વે । ૩ જુજુપ, જુજુપિવહે, જુજુપિમહે ॥

‘ આ-દ્ ’ = (આદર કરવો)

- ૩ લુટ્ (અનયતન-ભવિષ્ય) ૧ આદર્તા, આદર્તારી, આદર્તાર ।
૨ આદર્તાસે, આદર્તાસાથે આદર્તાધ્વે । ૩ આદર્તાહે, આદર્તા-સ્વહે, આદર્તારમહે ।

‘ ધૃ ’ = (રહેવું)

- ૪ લટ્ (ભવિષ્યકાલ) = ૧ ધરિષ્યતં, ધરિષ્યેતં, ધરિષ્યન્તે ।
૨ ધરિષ્યસે, ધરિષ્યેથે, ધરિષ્ય-વે । ૩ ધરિષ્યં, ધરિષ્યાવહે, ધરિષ્યામહે ॥

‘ લજ્ઞ્ ’ = (લક્ષ્મ કરવી, શરમાવું)

- ૫ લોટ્ (આજ્ઞા) = ૧ લજ્જતામ્, લજ્જેતામ્, લજ્જન્તામ્ ।
૨ લજ્જરવ, લજ્જેથામ્, લજ્જવ્વમ્ । ૩ લજ્જે, લજ્જાવહે, લજ્જામહે ॥

પાઠક આ પ્રમાણે નીચે આપેલા ધાતુના રૂપ બનાવે.

પષ્ટ ગણ આત્મનેપદના ધાતુ

- કુ (ગાહ કરવો) કુપ્તે । કુકુવે । કુવિતા । કુવિષ્યતે ।
જુષ્ (પ્રીતિ કરવી) જુપતે । જુજુપે । જોપિતા । જોપિષ્યતે ।
આદ્ (આદર કરવો) આદ્રિયતે । આદ્રે । આદર્તા । આદ્રિષ્યતે ।
ઞ (રહેવું) ધ્રિયતે । ધ્રે । ધર્તા । ધરિષ્યતે ।
ઞ (પ્રાણ ત્યાગ કરવો) મ્રિયતે ।
લજ્ઞ્ (લક્ષ્મ કરવી, શરમાવું) લજ્જતં । લલજ્જે । લલિજ્જતા ।
લલિજ્જ્યતે ।

(સૂચના—“મૃ” ધાતુના કેટલાક રૂપ પરસ્મૈપદના સરખા અને કેટલાંક આત્મનેપદના સરખા થાય છે.)

આ ધાતુઓના રૂપોનો ઉપયોગ કરીને સંસ્કૃત વાક્યો બનાવો—

સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

૧ કઃ અત્ર કુવતે ? તે કિમર્થે કુવન્તે । ત્વં કિં ન તથા કુવસે યથા સ કુવતે । વયં ન કુવામહે ।

૨ ત્વં કિં જોષિષ્યસે ? આર્વાં જુષાવહે, વયમપિ જુષામહે । તે જોષિતારા ।

૩ છાત્રાઃ ગુરું આદરિષ્યન્તે । કૌ છાત્રૌ ગુરું ન આદરિષ્યેતે ? ત્વં રાજાનં કિં ન આદરિષ્યસે ?

૪ સર્વાઃ સ્ત્રિયઃ લજ્જન્તે । ત્વં એવં કિમર્થે લજ્જસે ? કઃ અપિ પુરુષઃ એવં ન લજ્જતે ।

૫ પ્રાણિનઃ મ્રિયન્તે । માનવાઃ અપિ મ્રિયન્તે । કથં યોગી શીઘ્રં ન મ્રિયતે ?

આ પ્રમાણે ધાતુઓનો ઉપયોગ થઈ શકે છે.

પદ્ય ગાથાના ઉભયપદી ધાતુ

ઉભયપદી ધાતુઓના રૂપ બન્ને પ્રકારે અર્થાત્ પરસ્મૈપદી અને આત્મનેપદી ધાતુઓનાં રૂપોના સરખા થાય છે.

‘કૃપ્’ = (હળ ચલાવવું, ખેડવું)

૧ લટ્ (વર્તમાન કાલ) પરસ્મૈપદ=૧ કૃપતિ, કૃપતઃ, કૃપન્તિ । ૨ કૃપસિ, કૃપયઃ, કૃપથ । ૩ કૃપામિ, કૃપાવઃ, કૃપામ ।

आत्मनेपद = १ कृपते, कृपेते, कृपन्ते । २ कृपसे, कृपेधे, कृपध्वे । ३ कृपे, कृपावहे, कृपामहे ॥

‘क्षिप्’ = (क्क्षिप्)

२ लङ् (अनद्यतनभूत) ५२२भैपद = १ अक्षिपत्, अक्षिपताम्, अक्षिपन् । २ अक्षिपः, अक्षिपतम्, अक्षिपत । ३ अक्षिपम्, अक्षिपाव, अक्षिपाम ॥

आत्मनेपद = अक्षिपत्, अक्षिपेताम्, अक्षिपन्त । २ अक्षिपथाः, अक्षिपेयाम्, अक्षिपध्वम् । ३ अक्षिपे, अक्षिपावहि, अक्षिपामहि ॥

‘तुद्’ = (दुःभी थवुं)

३ लोट् (आज्ञार्थ) ५२२भैपद = १ तुदतु, तुदताम्, तुदन्तु । २ तुद, तुदतम्, तुदत । ३ तुदानि, तुदाव, तुदाम ॥

आत्मनेपद = १ तुदताम्, तुदेताम्, तुदन्ताम् । २ तुदस्य, तुदेयाम्, तुदध्वम् । ३ तुदे, तुदावहे, तुदामहे ॥

‘मुच्’ = (छोडवुं)

८ विधिलिङ् (विध्यर्थ) ५२२भैपद = १ मुञ्चेत्, मुञ्चेताम्, मुञ्चेयुः । २ मुञ्चेः, मुञ्चेतम्, मुञ्चेत । ३ मुञ्चेयम्, मुञ्चेव, मुञ्चेम ॥

आत्मनेपद = १ मुञ्चेत, मुञ्चेयाताम्, मुञ्चेरन् । २ मुञ्चेयाः, मुञ्चेयायाम्, मुञ्चेध्वम् । ३ मुञ्चेय, मुञ्चेवहि, मुञ्चेमहि ॥

६वे पठगण उभयपदी धातु लुभ्ये—

पठ गलुना उभयपदी धातु

कृप् (कृष्ण यत्नायवुं, जेडवुं) कृपति ते । चकृप्, चकृपे । कृष्टा, कृष्टा । कृदप्यति-ते । कृदप्यति-ते ।

क्षिप् (क्षिपुं) क्षिपति ते । चिक्षेप । क्षेप्ता । क्षेप्स्यति-ते ।

तुद (ह्रःभी धपु) तुदति-त्ते । तुतोद, तुतुदे । तोत्ता । तोत्स्यति-त्ते ।
दिश (आभा ऊरुपी) दिशति-त्ते । दिदेश, दिदिशे । देष्टा ।
देक्ष्यति-त्ते ।

मुद् (घेरणु करवी) मुदति ते । मुनोद, मुनुदे । मोत्ता । मोत्स्यति ते ।
 भस्ज् (शेक्यु) भृज्जति-ते । बभ्रज्ज, वभर्ज । भर्षा । भर्ष्यति ते ।
 मिल् (भेण करवो, भणवुं) मिलति ते । मिमल, मिमिले ।
 मेलिता । मेलिष्यति-ते ।

मुच् (धे० धु०) मुञ्चति ते । मुमोच, मुमुचे । मोक्ता । मोक्षयति ते ।
लिप् (लि० पु०) लिम्पति ते । लिलिप-लिलिपे । लेप्ता ।
लेप्स्यति ते ।

विद् (ग्राम् अर्थः) विन्दति-ते । विवेद, विविदे । वेत्ता, वेदिता ।
वेत्स्यति-ते, वेदिष्यति ते ।

सिद्ध (सिन्धु ३२५, छांटपु) सिंचति-ते । सिपेच, सिपिचे ।
सेक्ता । सेक्ष्यति ते ।

આ ધાતુઓના રૂપ બનાવીને શબ્દોમાં એનો ઉપયોગ કરે.

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ कृपारलाः भूमिं कृषन्ति । ते भूमिं कदा कक्षर्यन्ते ।
प्रथमं राजा भूमिं कृषते, पश्चात् प्रजाजनाः कृषन्ते ।

२ तः वस्त्रं कूपे क्षिपति । अहं मम वस्त्रं तत्र न
अक्षिपम् । तौ तत्र किं क्षेप्स्येते ?

३ तस्य मृत्यः तुदति । सः अतुदत् । तौ न अतुदेताम् ।
स तत्र तौत्स्यति किम् ?

४ रामः लक्ष्मणं दिदेश । स त्वां कदा देख्यति ? अहं तं न अदिशम् । स एव सर्वान् दिशतु ।

५ स धान्यं भृञ्जते । स न बभर्जे । अहं एव चणकान् अक्ष्यामि । त्वं अक्ष्यासि किम् ?

६ सः अद्य तं मिलति । न स गतमासे एव मिमेल । त्वं कदा मेलिष्यसि ? सः न अमिलत् ।

७ स इदानीं जलं मृञ्चति । मेघाः आकाशात् जलं मृञ्चन्ति । त्वं तं पशुं कदा मोक्ष्यसि ?

८ त्वं स्वकीयं गृहं कदा लेप्स्यसे ? अहं तत्स्थानं न लिम्पामि । स एव लिम्पतु ।

९ मनुष्यः ध्यानेन सुखं विन्दते । आत्मना विन्दते वीर्यम् । विद्यया विन्दतेऽमृतम् ।

१० स उद्याने वृक्षेभ्यः जलं सिञ्चति । त्वमपि तथैव जलं सिञ्चस्व । नद, त्वं कदा जलं सेक्ष्यसे ?

पाठक आग्रहादेः वाक्ये जनानवानो अभ्यास करे. अङ्गि पट्ट गणुना धातुओनुं प्रकरणु समाप्त थयु. हुवे आगण चतुर्थ गणुना धातुओनो वित्तर करवाभां आवथे.

५॥४

रामायणम् ।

एवं विराधं राक्षसं हत्वा ते शरमंगस्याश्रमं जग्मुः । स तु तपोधनो रामं दृष्ट्वावाच “ हे नरन्याग्र रामचंद्र ! तवागमनस्य वृत्तान्तं श्रुत्वा, त्वामतिथिमदृष्ट्वा ब्रह्मलोकं न गच्छामि, इति निश्चयो मया कृतः । अतस्त्वां द्रुष्टुकाम एषाहं स्थितोऽग्र । ”

इत्युक्त्वा रामं संपूज्य, तस्यातिथ्यं कृत्वा स्वयमचिरादेवाग्निं प्रविवेश ।

ततो बहवस्तापसा राममभिगम्योचुः “ महानयं ब्राह्मणभूषिष्ठो वानप्रस्थगणो राक्षसैरनायवद्वन्द्यते । अतोऽस्माकं त्वमेव नाथः । एहि पश्य । धीरै राक्षसैर्महतं कंदनं कृतम् । एवं तपस्विनां दुःखं न वयं मृष्यामः । त्वां च ययं सर्वेऽपि रक्षणार्थं समुपस्थिताः । ”

तापसानां वचनं श्रुत्वा राम उवाच— “ भो भो पिप्राः ! मम वनवासो भवतां दुःखमिनाशाय तथा च भवतां रक्षणायैवास्ति । अतो भवद्भिर्मयं न कर्तव्यम् । अहं शीघ्रमेव सर्वान् राक्षसान् नाशयिष्यामि । ” इति ।

ततः सीतारामलक्ष्मणास्तैः सर्वैरपि द्विजैः सह क्रमेः

सुतीक्ष्णस्याश्रमपदं जग्मुः । अग्रतो रामो मध्ये सीता पृष्ठतो
घनुष्पाणिर्लक्ष्मणश्चेति क्रमेण ते सर्वेषां तपस्विनामाश्र-
माञ्जग्मुः । तत उर्ध्वं रामोऽगस्त्याश्रमं सीतया लक्ष्मणेन
च सह गतः ।

किञ्चिद् दूरं गत्वा रामोऽगस्त्याश्रमं ददर्श । तत्र गत्वा
महाबाहू रामः सूर्यसममगस्त्यं मुनिं दृष्ट्वा, तं मुनिमभिवाद्य
तत्रैव कृताञ्जलिस्तस्यौ ।

मुनिश्रेष्ठोऽगस्त्यो राममुवाच- “ भवान् मम पूज्योऽ-
तिथिर्मान्यश्च । ममाश्रमे विश्वकर्मणा निर्मितं हेमवज्रविभूषितं
दिव्यं चार्पं विद्यते ब्रह्मणा दत्ताश्च शरोत्तमा अत्र सन्ति ।
अक्षयसायकौ तूणीरौ च । रजतकोशश्च असिरस्ति । हे राम !
तव जयाय एतान् प्रतिगृह्णीष्व । तत्सर्वं श्रेष्ठमायुधजातं
रामाय दत्त्वाऽगस्त्यो रामं पुनरब्रवीत् । इतो द्वियोजनादूर्ध्वं
पञ्चवटीति विश्रुतो देशः । तत्र गत्वा स्वकीयं आश्रमं कुरु ।
स एव प्रदेशो यत्र त्वया अत ऊर्ध्वं वस्तव्यम् ।

अथैवं पञ्चवटीं गच्छन् रघुनन्दनो महाकायं भीमपराक्रमं
गृध्रं दृष्टवान् । तं गृध्रं दृष्ट्वा तौ महाभागौ रामलक्ष्मणौ तं
राक्षसं मेनाते “ को भवान् ” इति पृष्टस्तु स गृध्र उवाच-
“ वत्स राम ! ममात्मनः पितुर्व्यस्यं विद्धि । ” इति ।
पूजयित्वा पितृसखं गृध्रं राघवस्तस्य कुलं नाम च पप्रच्छ ।

स आचक्षे । प्रजापतेर्दक्षस्य पटिर्दुहितरः । तासां अष्टौ
 कश्यपः प्रतिजग्राह । तासु ताम्रायाः शुकी नाम्नी एकतमा
 कन्यका बभूव । तस्याः पौत्री विनतानाम्न्यासीत् । विनतायाः
 पुत्रमोर्गरुडारुणयोर्षध्येऽरुणादहं जातः । जटायुरिति मे
 नाम । संपातिष्व ममाग्रजः । सोऽहं यदीच्छसि ते सहायको
 भविष्यामि । सलक्ष्मणे त्वयि बहिर्घातेऽहं सीतां रक्षिष्ये ।
 इति । एवं जटायुषा कथितं वृत्तान्तं रामः श्रुत्वा । श्रुत्वा
 च तं पितुर्मित्रं ज्ञात्वा पूजयामास ।

ततस्तेन पक्षिणा सार्धं पञ्चवटीं गत्वा रामलक्ष्मणौ रम्ये
 गोदावरी-प्रदेशे यथा कथितमगस्त्येन तथाऽऽश्रमं चक्रतुः ।
 बहुकले तस्मिन्प्रदेशे सह सीतया रामलक्ष्मणौ सुखेन
 कंचित्कालं न्यवसताम् ।

अथ कदाचिद् दशग्रीवस्य रक्षसो भगिनी शूर्पणखा
 देवतोपमं रामं विलोक्य तत्रागता । तं रामं दृष्ट्वा सा
 राक्षसी काममोहिता बभूव । तां दृष्ट्वा रामोऽपि स्मित-
 पूर्वमब्रवीत् । 'कृतदारोऽस्मि । इयं मम दायिता भार्यासीत् ।
 अतो मम आतरं भज ।' एतच्छ्रुत्वा रामं विसृज्य राक्षसी
 लक्ष्मणं प्राप्ता । तामागतां लक्ष्मणोऽब्रवीत् । 'कथं दासस्य
 मे भार्या भूत्वा त्वं दासी भवितुमिच्छसि ? परवशोऽहम् ।
 मम आता राम एव त्वांगोग्यः भविष्यति । गच्छ तं प्रति ।'

सा पुनः रामं गत्वोवाच । ' एवं भूतां ते मानुषीं भार्यां
मक्षयिष्यामि । निःसपत्ना भूत्वा त्वया सह चरिष्यामि । '
तच्छ्रुत्वा कुपितो रामो लक्ष्मणमब्रवीत् । ' अनार्यैः सहायैः
कथंचनैवं परिहासो नैव कार्यः । अलं परिहासेन । '

लक्ष्मणस्तु तच्छ्रुत्वा खड्गमुद्धृत्य तस्याः शूर्पणखाया
कर्णनासिके चिच्छेद । सा तु शूर्पणखा तदा विस्वरं विनद्य
यथागतं वनं प्रदुद्राव । सा ततो रुधिरं विक्षरन्ती घोरदर्शना
शूर्पणखा भ्रातुः खरस्य स्थानं गत्वा सर्वं वृत्तान्तं शशंस ।

एवंविधां भगिनीं शूर्पणखां दृष्ट्वा खरः खरतरं वाचं
स्वभ्रातरं दूषणनामानमुवाच । ' हे भ्रातः ! चित्तानुवर्तिनां
मम राक्षसानां चतुर्दश सहस्राणि सज्जीकुरु इति । ' एवं
ब्रुवाणस्य तस्यैवं दूषण आचक्षे । ' युक्तो महारथः
सदश्वैः । ' निर्यातानि च घोराणां राक्षसानां चतुर्दश सहस्राणि ।

तानागतान् राक्षसान् रामो ददर्श । रामोऽपि चापमुद्यम्य
ज्याघोषेण दिशः पूरयन् तत्रैव सज्जीभूत्वा स्थितः । क्रुद्धा
निशाचरा रामं नानाविधैः शस्त्रैरभ्यवर्षन्त । रामस्य शरा
अपि राक्षसानां प्राणानाददुः । क्रमेणैकेनैव शरेण रामेण
राक्षसानां चतुर्दश-सहस्राणि हतानि ।

राक्षसानां वधादूर्ध्वं रामस्तत्रैव सीतया सह लक्ष्मणेन च
सह उवास ।

શબ્દાર્થ

નરવ્યાગ્ર: = મનુષ્ય શ્રેષ્ઠ.	પિતૃસત્ક: = પિતાના મિત્ર.
ધનુષ્પાણિ: = જેણે હાથમાં ધનુષ લીધું છે.	પ્રતિજગ્રાહ = સ્વીકાર કરી.
કૃતાંજલિ: = હાથ જોડીને.	પૌત્રી = પુત્રીની પુત્રી.
હેમવજ્રવિભૂષિત: = સુવર્ણ અને વજ્રથી સુશોભિત.	ન્યવસતામ્ = વાસ કર્યો.
અક્ષર્યસાયક: = જેમાંથી બાણ ખૂટતાં નથી.	કૃતદાર: = જેણે લગ્ન કર્યો છે.
રજતકોશ: = ચાંદીની ચાન જેમાં તલવાર રહે છે.	દયિતા = પ્રિયા.
આયુષ્જાતમ્ = શસ્ત્રોના સમૂહ.	પરવશ: = પરતગ્ર.
દ્વિયોજનમ્ = બે જોડન.	કયંચન = કાંઈ પણ પ્રકારે.
વયસ્ય: = મિત્ર..	અલં = બસ.
	વિસ્વરં = બેભુર.
	સ્વરતરં = વધારે કહોર.
	નિર્યાત = ગયેલા.
	સજ્જીભૂત: = તૈયાર.
	આવદુ: = લીધું.

પાઠ ૫

ચતુર્થગણના પરસ્મૈપદી ધાતુ

જે પ્રમાણે 'પ્રથમ' ગણના ધાતુઓને " અ ", દશમ ગણના ધાતુઓને ' અય ' અને પષ્ટ ગણના ધાતુઓને " અ " લાગે છે તે પ્રમાણે ચતુર્થ ગણના ધાતુઓને " ય " લાગે છે. ઉદાહરણ જુઓ—

૧ પ્રથમગણ = વદ + અ + તિ = વદતિ ।

૨ દશમગણ = મક્ષ + અય + તિ = મક્ષયતિ ।

૩ પષ્ટ ગણ = વિશ્ + અ + તિ = વિશતિ ।

૪ ચતુર્થગણ = ક્રુધ્ + ય + તિ = ક્રુધ્યતિ ।

પાઠક આ ચિન્હોને યાદ રાખે, આ ગણચિન્હ છે. એનું નામ વિકરણ છે. હવે ચતુર્થ ગણના રૂપોનો વિધિ જતાવવામાં આવે છે. પાઠક સમજી ગયા હશે કે " તિ " ની પહેલાં " ય " વધારે લાગે છે. બાકી બીજું પ્રથમ ગણના સરખું જ થાય છે.

ચતુર્થગણ પરસ્મૈપદી ધાતુ

' અસ્ ' = (ફેંકવું)

૧ લટ્ (વર્તમાન કાલ) = ૧ અસ્યતિ, અસ્યતઃ, અસ્યન્તિ ।

૨ અસ્યસિ, અસ્યથઃ, અસ્યથ । ૩ અસ્યામિ, અસ્યાવ, અસ્યામઃ ॥

' ક્રુધ્ ' = (ક્રોધ કરવો, ગુસ્સો કરવો)

૨ લિટ્ (અન્યતન પરોક્ષભૂત) = ૧ ક્રુક્રોધ, ક્રુક્રુધતુઃ, ક્રુક્રુધુઃ । ૨ ક્રુક્રોધિથ, ક્રુક્રુધથુઃ, ક્રુક્રુધ । ૩ ક્રુક્રોધ, ક્રુક્રુધિવ, ક્રુક્રુધિમ ॥

‘ક્લમ્’ = (ધાકું)

૩ લુટ્ (અનઘતન મવિપ્ય) = ૧ ક્લમિતા, ક્લમિતારૌ,
ક્લમિતારઃ । ૨ ક્લમિતાસિ, ક્લમિતાસ્થઃ, ક્લમિતાસ્થ ।
૩ ક્લમિતાસિ, ક્લમિતાસ્થઃ, ક્લમિતાસઃ ॥

‘ક્રોધ્’ = (ક્રોધ કરવો)

૪ લટ્ (મવિપ્યકાલ) = ૧ ક્રોધિપ્યતિ, ક્રોધિપ્યતઃ
ક્રોધિપ્યન્તિ । ૨ ક્રોધિપ્યાસિ, ક્રોધિપ્યથઃ, ક્રોધિપ્યથ ।
૩ ક્રોધિપ્યામિ, ક્રોધિપ્યાવઃ, ક્રોધિપ્યામઃ ॥

૫ લેટ્ ને પ્રયોગ ભાષામાં નહિ, ફક્ત વેદમાં થાય છે.

‘કુપ્’ = (ક્રોધ કરવો)

૬ લોટ્ (આહાર્ય) = ૧ કુપ્યતુ, કુપ્યતામ્, કુપ્યન્તુ ।
૨ કુપ્ય, કુપ્યતમ્, કુપ્યત । ૩ કુપ્યાનિ, કુપ્યાવઃ, કુપ્યામઃ ॥
૭ લઙ્ (અનઘતન ભૂત) = ૧ અકુપ્યન્, અકુપ્યતામ્,
અકુપ્યન્ । ૨ અકુપ્યઃ, અકુપ્યતમ્, અકુપ્યત । ૩ અકુપ્યમ્,
અકુપ્યાવઃ, અકુપ્યામઃ ॥

૮ લિટ્ (વિધિલિટ્) = ૧ કુપ્યેત, કુપ્યેતામ્, કુપ્યેયુઃ ।
૨ કુપ્યેઃ, કુપ્યેતમ્, કુપ્યેત । ૩ કુપ્યેયમ્, કુપ્યેવઃ, કુપ્યેમઃ ॥

(આશીર્લિટ્) = ૧ કુપ્યાત, કુપ્યાસ્તામ્, કુપ્યાસુઃ ।
૨ કુપ્યાઃ, કુપ્યાસ્તમ્, કુપ્યાસ્ત । ૩ કુપ્યાસમ્, કુપ્યાસ્વઃ,
કુપ્યાસ્મઃ ॥

૯ લુટ્ = (ભૂતકાલ) = ૧ અકુપન્, અકુપતામ્,
અકુપન્ । ૨ અકુપઃ, અકુપતમ્, અકુપત । ૩ અકુપમ્, અકુપાવઃ,
અકુપામઃ ॥

૧૦ સ્વરૂપ = હેતુ હેતુમદ્વાવર્થ = ૧ અકોપિવ્યત્, અકોપિવ્યતામ્,
અકોપિવ્યન્ । ૨ અકોપિવ્યઃ, અકોપિવ્યતમ્, અકોપિવ્યત ।
૩ અકોપિવ્યમ્, અકોપિવ્યાવ, અકોપિવ્યામ ॥

આ પ્રમાણે નીચે લખેલા ધાતુઓના ૩૫ ણનાવો.

ચતુર્થગણ ૫૨૨ મૈ ૫૬ ધાતુ

અસ્ = (ઈકધુ) । અસ્યતિ । આસ । અસિતા । અસિવ્યતિ ।

ઋધ્ = (સમૃદ્ધ થવું) ઋધ્યતિ । આનર્ધ । અર્ધિતા ।
અર્ધિવ્યતિ ।

કુપ્ = (ક્રોધ કરવો) કુપ્યતિ । ચુકોપ । કોપિતા ।
કોપિવ્યતિ ।

કૃશ્ = (અશક્ત થવું) કૃશ્યતિ । ચકર્શ । કર્શિતા ।
કર્શિવ્યતિ ।

ક્રુધ્ = (શુસ્સો કરવો) ક્રુધ્યતિ । ચુક્રોધ । ક્રોદ્ધા । ક્રોત્સ્યતિ ।

ક્લમ્ = (ધાકી જવું) ક્લમ્યતિ । ચક્લમ । ક્લમિતા ।
ક્લમિવ્યતિ ।

ક્લિદ્ = (ભીંજવું) ક્લિદ્યતિ । ચિક્લેદ । ક્લેત્તા, ક્લેદિતા ।
ક્લેત્સ્યતિ, ક્લેદિવ્યતિ ।

ક્ષમ્ = (સહન કરવું) ક્ષમ્યતિ । ચક્ષામ । ક્ષમિતા, ક્ષન્તા ।
ક્ષમિવ્યતિ, ક્ષન્સ્યતિ ।

ક્ષિપ્ = (ફેંકવું) ક્ષિપ્યતિ । ચિક્ષેપ । ક્ષેપ્તા । ક્ષેપ્સ્યતિ ।

ક્ષુધ્ = (બૂખ લાગવી) ક્ષુધ્યતિ । ચુક્ષોધ । ક્ષોદ્ધા ।
ક્ષોત્સ્યતિ ।

- ३ लोट् = (आहार्य) = १ तृप्यतु, तृप्यताम्, तृप्यन्तु ।
 २ तृप्य, तृप्यतम्, तृप्यत । ३ तृप्यानि, तृप्याव, तृप्याम ।
 ४ लिङ् (विधिलिङ्) = १ तृप्येन्, तृप्येताम्, तृप्येयुः ।
 २ तृप्ये, तृप्येतम्, तृप्येत । ३ तृप्येयम्, तृप्येव, तृप्येम ।

(आशीर्लिङ्) = १ तृप्यान्, तृप्यास्ताम्, तृप्यासु । २
 तृप्याः, तृप्यास्तम्, तृप्यास्ति । ३ तृप्यासम्, तृप्यास्व, तृप्यास ॥

‘ ज्ञप् ’ (नाश्च पाभञ्जु)

- ५ लट् (भविष्यकाल) = १ त्रसिष्यति, त्रसिष्यत, त्रसिष्यन्ति ।
 २ त्रसिष्यसि, त्रसिष्यथः, त्रसिष्यथ । ३ त्रसिष्यामि, त्रसिष्याव,
 त्रसिष्यामः ॥

‘ वृत् ’ (नाश्च यु)

- ६ लिङ् = (अनद्यतन परोक्षभूत) = ननर्त, ननृततु,
 ननृतुः । १ ननर्तिथ, ननृतथु, ननृत । ३ ननर्त, ननर्तिव, ननर्तिम ॥

आ प्रभाषे नीथे आपेक्षा धातुयोना ३५ णनापी शङ्शे—

चतुर्थे गण्य परस्मैपदाना धातुः ।

तृप् (लृप्त थञ्जु) तृप्यति । ततर्प । तर्पिता, तर्प्ता । तर्पिष्यति ।
 तर्प्स्यति ।

त्रस् (त्रास पाभञ्जु) त्रस्यति । तत्रास । त्रसिता । त्रसिष्यति ।

तृप् (त्रस लागपी) तृप्यति । ततर्प । तर्पिता । तर्पिष्यति ।

दम् (वश्च थञ्जु) दाम्यति । ददाम । दमिना । दमिष्यति ।

दस् (नाश्च थञ्जु) दस्यति । ददास । दसिता । दसिष्यति ।

दिष् (डीञ् कश्चि) दीव्यति । दिदेव । देविता । देविष्यति ।

दुष् (दुषित धवुं) दुष्यति । दुदोष । दोष्टा । दोक्ष्यति ।
दृष् (गृष् करवो) दृष्यति । ददर्प । दर्पिता, दर्सा, द्रप्ता ।

दर्पिष्यति, दर्प्स्यति, द्रप्स्यति ।

दो (दुडडा करवो) द्यति । ददौ । दाता । दास्यति ।
दुह् (द्वेष्ट करवो) दृह्यति । दुद्रोह । द्रोहिता, द्रोग्धा, द्रोढा ।

द्रोहिष्यति, द्रोक्ष्यति ।

नश् (नाश पाभधुं) नश्यति । ननाश । नशिता, नष्टा ।
नशिष्यति, नक्ष्यति ।

नृत् (नात्यधुं) नृत्यति । ननर्त । नर्तिता । नर्तिष्यति, नर्त्स्यति ।
पुप् (पुष्ट धवुं) पुष्यति । पुपोष । पोष्टा । पोक्ष्यति ।

अम् (अभावधुं) आम्स्यति । बभ्राम । अमिता । अमिष्यति ।
अंश् (पङ्धुं) अश्यति । बभ्रंश । अंशिता । अंशिष्यति ।

मद् (दुर्ध पाभधुं) माद्यति । ममाद । मदिता । मदिष्यति ।
मिद् (प्रीति करवी) मेद्यति । मिमेद । मेदिता । मेदिष्यति ।

मुह् (भूर्धित धवुं) मुह्यति । मुमोह । मोहिता । मोहिष्यति ।
मृग् (शोधधुं, शिकार करवो) मृग्यति । ममर्ग । मर्गिता

मर्गिष्यति ।

मृप् (सङ्गन करधुं) मृष्यति । ममर्ष । मर्पिता । मर्पिष्यति ।
यस् (प्रयत्न करवो) यस्यति । ययास । यसिता । यसिष्यति ।

राध् (वधधुं) राध्यति । रराध । राद्धा । रात्स्यति ।
रिप् (नाश पाभधुं) रिष्यति । रिरिप । रेपिता । रेपिष्यति ।

रुप् (छिन्ना करवी) रुष्यति । रुतोप । रोपिता, रोष्टा । रोपिष्यति ।
लुप् (आन्त धवुं) लुप्यति । लुलोप । लोपिता । लोपिष्यति ।

लुम् (लोभ करवे) लुभ्यति । लुलोभ । लोभिता, लोब्धा ।
लोभिष्यति ।

व्यध् (विधुं) विध्यति । विव्याध । व्यद्धा । व्यत्स्यति ।

वीड् (शरभाधुं) व्रीड्यति । विव्रीड । व्रीडिता । व्रीडिष्यति ।

शम् (शांत थुं) शाम्यति । शशाम । शमिता । शमिष्यति ।

शुब् (शुद्ध थुं) शुध्यति । शुशोध । शोद्धा । शोत्स्यति ।

शुप् (सुधाधुं) शुप्यति । शुशोष । शोष्टा । शोक्ष्यति ।

शो (भारीक करुं) श्यति । शशौ । शाता । शास्यति ।

श्रम् (धाधुं, श्रम करवे) श्राम्यति । शश्राम । श्रमिता ।

श्रमिष्यति ।

श्लिप् (श्लेधुं) श्लिप्यति । शिश्लेप । श्लेष्टा । श्लेक्ष्यति ।

श्लिब् (श्लुं धुं) श्लिभ्यति । श्लिषेव । श्लेविता । श्लेविष्यति ।

सह् (तृप्त थुं) सहाति । ससाह । सहिता । सहिष्यति ।

सिध् (सिद्ध थुं) सिध्यति । सिपेव । सेद्धा । सेत्स्यति ।

सीब् (सीवधुं) सीव्यति । सिपेव । सेविता । सेविष्यति ।

स्निह् (स्नेह करवे) स्निह्यति । सिष्णेह । स्नेहिता ।

स्नेहिष्यति ।

स्विब् (परसीना-आववे) स्विद्यति । सिष्वेद् । स्वेत्ता ।

स्वेत्स्यति ।

हृप् (शुश्रु थुं) हृप्यति । नहर्ष । हर्षिता । हर्षिष्यति ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ कथां श्रुत्वा श्रुत्वा अहं न वृष्यामि । स त्वां नैव
तर्पिष्यति । परशुरामस्य पितरः तत्पुः । देवाः वृष्यन्तु ।

२ राक्षसाः अनेन कारणेन त्रस्यन्ति । के एवं न

त्रसिष्यन्ति ! भवन्तः किमर्थं त्रसन्ति ! यूयं सर्वे अपि
मा त्रस्यत ।

३ सर्वे बालका इदानीं दीव्यन्ति । यूयं कदा देविष्यथ ?
वयं अद्य नैव देविष्यामः । स मा दीव्यतु । अक्षैर्मा दीव्यः ।

४ शत्रवः द्रुह्यन्ति, ते सर्वे द्रुह्यन्तु, किन्तु अहं कदापि
नैव द्रुह्यामि । त्वमपि द्रोहिष्यसि किम् ?

५ सर्वे प्राणिनः नश्यन्ति, सर्वं जगत् नश्यति । अपि
तु आत्मा नैव नश्यति ।

६ नटा नृत्यान्ति । बालका नाट्यशालायां नृत्यन्तु,
परन्तु ते अन्यत्र न नृत्येयुः । अहं गृहे एव नर्तिष्यामि ।

७ पुरुषः अग्नेन पुष्यति । शरीरं अग्नेन विना न पुष्यति ।
त्वं कथं पोक्ष्यसि । स रसेन पुष्यतु ।

८ राजा राज्यात् भ्रश्यति । तारकाः आकाशाद् भ्रश्यान्ति ।
भृत्यः प्रासादात् भ्रश्यति । त्वं तस्मात् स्थानान्मा भ्रश्य ।

९ त्वं लुभ्यसि । अहं कदापि नैव लुभ्यामि । मूर्खाः
लुभ्यन्तु । ज्ञानिनः मा लुभ्यन्तु ।

१० शरीराणि जलेन शुष्यन्ति । मनः सत्येन शुष्यति ।
ज्ञानेन बुद्धिः शुष्यति । तपसा आत्मा शुष्यतु ।

११ यत् त्वया प्रतिपादितं तत् कथं सिध्यति ? त्वं
स्वसिद्धान्तं सेत्स्यासि किम् ?

૧૨ નરાઃ વિજયેન હૃષ્યન્તિ । સર્વેઽપિ ઘનપ્રાપ્ત્યા
હર્ષિષ્યન્તિ । પુત્રસ્ય મુખં દષ્ટ્વા માતાપિતરૌ હૃમ્યતઃ ।

પાઠ ૭

એ ધાતુઓના ૩૫ નીચે બતાવ્યા પ્રમાણે ધાતુ છે

ચતુર્થ ગણુ આત્મનેપદી ધાતુ.

‘ ક્લિષ્ ’ (ક્લેશઃ ભોગવે)

૧ ક્લિષ્ (વર્તમાનકાલ) = ૧ ક્લિષ્યતે, ક્લિષ્યેતે, ક્લિષ્યન્તે ।
૨ ક્લિષ્યસે, ક્લિષ્યેયે, ક્લિષ્યધ્વે । ૩ ક્લિષ્યે, ક્લિષ્યાવેત્,
ક્લિષ્યામતે ॥

‘ લિધ્ ’ (ખિન્ન થનુ)

૨ લિધ્ (અન્યતનભૂત) = ૧ અલિધત, અલિધેતા, અલિધન્ત ।
૨ અલિધયા, અલિધેયા, અલિધધ્વમ્, ૩ અલિધે, અલિધાવેત્,
અલિધામતિ ॥

‘ તપ્ ’ (એશ્વર્યં યુક્ત થવું)

૧ તપ્ (આશર્ય) = ૧ તપ્યતામ્, તપ્યેતામ્, તપ્યન્તામ્ ।
૨ તપ્યન્ત્ય, તપ્યેયામ્, તપ્યધ્વમ્, ૩ તપ્યે, તપ્યાવેત્, તપ્યામતે ॥

‘ પુર ’ (અરવું)

૪ પુરિ (વિધિગિહ) = ૧ પૂર્યંત, પૂર્યંયાના, પૂર્યંત ।
૨ પૂર્યંયા, પૂર્યંયાયા, પૂર્યંધ્વમ્, ૩ પૂર્ય, પૂર્યંતિ, પૂર્યંમતિ ॥

‘ युज् ’ (ध्यान् ध२वुं)

५ लिट् (अनद्यतन परोक्षभूत) = १ युयुजे, युयुजाते, युयुजिरे । २ युयुजिषे, युयुजाधे, युयुजिध्वे । ३ युयुजे, युयुजिवहे, युयुजिमहे ॥

‘ सृज् ’ (छोऽवुं)

६ लट् (भविष्यकाल) = १ स्रक्ष्यते, स्रक्ष्येते, स्रक्ष्यन्ते । २ स्रक्ष्यसे, स्रक्ष्येथे, स्रक्ष्यध्वे । ३ स्रक्ष्ये, स्रक्ष्यावहे, स्रक्ष्यामहे ॥

चतुर्थगण आत्मनेपद धातु.

किल्श् (दुःख लोऽवुं) किल्श्यते । चिकिल्शे । क्लेशिता । क्लेशिष्यते ।

क्षी (ङिःसा क२वी) क्षीयते । चिक्षिये । क्षेता । क्षेप्यते ।

खिद् (षेऽ पा२वुं) खिद्यते । चिखिदे । खेत्ता । खेत्स्यते ।

जन् (जन्म लेवे) जायते । जहे । जनिता । जनिष्यते ।

डी (उऽवुं) डीयते । डिड्ये । डयिता । डयिष्यते ।

तप् (तैःथ२यं युक्त२युं) तप्यते । तपे । तप्ता । तप्स्यते ।

दीप् (प्रकाशयुं) दीप्यते । दिदीपे । दीपिता । दीपिष्यते ।

दू (दुःखी ययुं) दूयते । दुदुवे । दविता । दविष्यते ।

पत् (तैःथ२यं प्राप्त२युं) पत्यते । पेते । पतिता । पतिष्यते ।

पद् (प२वुं) पद्यते । पेदे । पत्ता । पत्स्यते ।

पी (पीयुं) पीयते । पिप्ये । पेता । पेप्यते ।

पूर (प२वुं) पूर्यते । पुपूरे । पूरिता । पूरिष्यते ।

प्री (प्रीति क२वी) प्रीयते । पिप्रिये । प्रेता । प्रेप्यते ।

बुध् (ल२वुं) बुध्यते । बुबुधे । बोद्धा । भोत्स्यते ।

मन् (भवन कश्चु) मन्यते । मेने । मन्ता । मंस्यते ।
 युज् (ध्यान लगाववुं) युज्यते । युयुजे । योक्ता । योक्ष्यते ।
 युष् (लक्ष्णुं) युष्यते । युयुधे । योद्धा । योत्स्यते ।
 विद् (धनुं, छेवुं) विद्यते । विविदे । वेत्ता । वेत्स्यते ।
 सू (प्रसूत थवुं) सूयते । सुपुवे । सविता । सोप्यते । सविष्यते ।
 सृज् (छेवुं) सृज्यते । समृजे । स्रष्टा । स्रक्ष्यते ।

भा०३३ ७वे अे धातुञ्जोने उभययोग करी शकरी.

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ त्वं किमर्थं एवं क्लिश्यसे । न क्लिश्यतां परन्तु त्वं
 मा क्लिश्यस्व । लोकहेतोः राजा क्लिश्यते ।

२ ब्राह्मणः तत्र खिद्यते । त्वं खेत्स्यसे किम् । अजाय-
 मानः बहुधा विजायते । काष्ठात् अग्निः जज्ञे ।

३ विश्वामित्रः ऋषिषु दीप्यते । अहं दीपेन तव दीपं
 दीपिष्ये । स दीप्यताम् ।

४ यथा स बुध्यते तथा त्वं न बुध्यसे । तव शिष्यः
 यथा बुबुधे तथा स बालः न बुध्यते ।

५ अहं मन्ये तवैव एतत् राज्यमिति । त्वं किं मन्यसे ?
 यदि त्वं एवे मंस्यसे तर्हि अहं किमपि न वदिष्यामि ।

६ यदा त्वं युष्यसे तदा तव पदातयः कुत्र भवन्ति ।
 यदि त्वं इच्छसि तर्हि मया सह युष्यस्व ।

७ तव मित्रं अत्र विद्यते किम् ? मम गृहे महाभारतस्य

પુસ્તકં વિદ્યતે ।

૮ ત્વં અસ્મિન્ દેશે કિમર્થં તપ્યસે ? સઃ અપિ તથા ન તપ્યતે યથા ત્વં તપ્યસે ।

૯ પક્ષિણઃ આકાશે હીયન્તે । ઉષ્ણકાલે મયૂરાઃ આકાશે કિમર્થં ન હીયન્તે । સ હચિષ્યતે કિમ્ ?

પાઠક આ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત ધાતુઓના રૂપ બનાવી વાક્યોમાં એમનો ઉપયોગ કરી શકે છે. અહિં 'ચતુર્થ' ગણના આત્મનેપદી ધાતુઓનો વિચાર થયો. હવે 'ચતુર્થ' ગણના ઉભયપદી ધાતુઓનો વિચાર કરાય છે—

ચતુર્થ ગણના ઉભયપદી ધાતુ.

ઉભયપદી ધાતુઓના રૂપ પરસ્મૈપદી અને આત્મનેપદી એમ બે રીતે થાય છે.

‘ શુચ્ ’ (શુદ્ધ થવું)

૧ લટ્ (વર્તમાનકાલ)

પરસ્મૈપદ = ૧ શુચ્યતિ, શુચ્યતઃ, શુચ્યન્તિ । ૨ શુચ્યાસિ, શુચ્યથઃ, શુચ્યથ । ૩ શુચ્યામિ, શુચ્યાવઃ, શુચ્યામ્ ॥

આત્મનેપદ - ૧ શુચ્યતે, શુચ્યેતે, શુચ્યન્તે । ૨ શુચ્યસે, શુચ્યેયે, શુચ્યધ્વે । ૩ શુચ્યે, શુચ્યાવહે, શુચ્યામહે ॥

૨ ‘ લટ્ ’ = (અનદ્યતનભૂત)

પરસ્મૈપદ = ૧ અશુચ્યત, અશુચ્યતામ્, અશુચ્યન્ । ૨ અશુચ્યઃ, અશુચ્યતમ્, અશુચ્યત । ૩ અશુચ્યમ્, અશુચ્યાવ, અશુચ્યામ ॥

આત્મનેપદ = ૧ અશુચ્યત, અશુચ્યેતામ્, અશુચ્યન્ત ।

૨ અશુચ્યથા, અશુચ્યેથામ્, અશુચ્યધ્વમ્ । ૩ અશુચ્યે,
અશુચ્યાવહિ, અશુચ્યામહિ ।

૩ ' લોટ ' (આજ્ઞાર્ય)

પરસ્મૈપદ = ૧ શુચ્યતુ, શુચ્યતામ્, શુચ્યન્તુ । ૨ શુચ્ય,
શુચ્યતમ્, શુચ્યત । ૩ શુચ્યાનિ, શુચ્યાવ, શુચ્યામ ॥

આત્મનેપદ = ૧ શુચ્યતામ્, શુચ્યેતામ્, શુચ્યન્તામ્ ।
૨ શુચ્યસ્વ, શુચ્યેથામ્, શુચ્યધ્વમ્ । ૩ શુચ્યે, શુચ્યાવહિ,
શુચ્યામહિ ॥

૪ ' લિટ્ ' (વિધિલિટ્)

પરસ્મૈપદ = ૧ શુચ્યેત, શુચ્યેતામ્, શુચ્યેયુઃ । ૨ શુચ્યે,
શુચ્યેતમ્, શુચ્યેત । ૩ શુચ્યેયમ્, શુચ્યેવ, શુચ્યેમ ॥

આત્મનેપદ = ૧ શુચ્યેત, શુચ્યેયાતામ્, શુચ્યેરન્ ।
૨ શુચ્યેથા, શુચ્યેયાથામ્, શુચ્યેધ્વમ્ । ૩ શુચ્યેય, શુચ્યેવહિ,
શુચ્યેમહિ ॥

આ પ્રમાણે બીજા લોકાદેના ૩૫ પાઠ બનાવી શકાય છે.

ચતુર્થ ગણના ઉદાહરણ-ધાતુ.

રજ્ (રંગ્યું) રજ્યતિ તે । રરઞ્-રરજ્જે । રંક્તા । રંક્ષ્યતિ તે ।
શુચ્ (શુદ્ધ કર્યું) શુચ્યતિ-તે । શુશોચ-શુશુચે । શોચિતા ।
શોચિષ્યતિ-તે ।

સંસ્કૃત-વાક્યાનિ

૧ રંજયિતા વદ્ધાણિ રજ્યતિ । ત્વં કિં ન વસ્તં રજ્યસે ?
અહં નૈવ રંક્ષ્યામિ ।

૨ ત્વં મયં શુચ્યસે । અહં ન શુચ્યે । વયં શુચ્યામહે ।
ત્વં શોચિષ્યમિ । યુવાં શોચિષ્યથઃ । યૂયં શોચિષ્યથ ।

અહિ ચતુર્થ ગણનો વિચાર સમાપ્ત થાય છે. હવે પછી દ્વિતીય ગણના ધાતુઓના વિચાર થશે. એની વચ્ચે એક વાચનપાઠ વાંચી જીઓ.

પાઠ ૮

રામાયણમ્ ।

તતઃ શૂર્પણખા દૂષણં खरं त्रिशिरसं च रामेण हतं दृष्ट्वा
परमોद्विग्ना रावणपालितां लंकां जगाम, ददर्श च दशग्रीवम् ।
तं रावणमुपगम्य भयविह्वला शूर्पणखाऽब्रवीत् । “ हे रावण !
त्वं कामभोगेषु प्रमत्तः बोद्धव्यं घोरं भयं नावबुध्यसे !
कामवृत्तं लुब्धं ग्राम्येषु भोगेषु सक्तं महीपतिं प्रजाः बहु न
मन्यन्ते । एकेन रामेण राक्षसानां चतुर्दश सहस्राणि हतानि,
खरोऽपि दूषणेन सह हतः । दण्डकारण्यं निर्भयं कृतम् ।
ऋषयो निर्भयाः जाताः । कथं त्वं सर्वमेतत् नावबुध्यसे ? ”

एतच्छ्रुत्वा रावणः संक्रुद्धस्तां पुनः पप्रच्छ । “ कोऽयं
रामः ? किं वीर्यः ? तस्य किं रूपम् ? किमर्थं प्रविष्टो दुर्गमं
दण्डकारण्यम् ? किं च तस्यायुधं येन राक्षसा हताः ? केन
च त्वं एवं विरूपिता ? ” इति ;

रावणस्य भाषणं श्रुत्वा क्रोधमूर्च्छिता शूर्पणखा राम-
लक्ष्मणयोः पराक्रमभाख्यातवती । सा रावणं पुनरुवाच—
“ हे दशमुख ! रामस्य धर्मपत्नी सीता नाम विशालाक्षी
सुंदरी, तथारूपा नारी मया कुत्रापि न दृष्टपूर्वा । यादृशी
सीता तादृशी न देवी, न गंधर्वी, न यक्षी, न किन्नरी । अतः
सा तवैवानुरूपा भार्या । त्वं च तस्या योग्यः पतिः । अहं
तामानेतुमुद्यताऽस्मि, किन्तु क्रूरेण लक्ष्मणेन विरूपिताऽस्मि ।”
इति ।

श्रुत्वा तच्छूर्पणखावचनं राक्षसाधिरो रावणो रथधालां
गत्वा “ रथः संयुज्यताम् ” इति सूत्रं संचोदयामास ।

रावणो रथमास्थाय समुद्रस्य पारं गत्वा भारीचस्याश्रमं
ददर्श । तत्र जटामण्डलधारिणं नियताहारं भारीचं नाम
राक्षसं दृष्ट्वा उवाच— “ भवान् हि मे परमा गतिः । जन-
स्थाने मानुषेण त्रिशिरदूषणादयो राक्षसा हताः । मम
भगिनी शूर्पणखाऽपि कर्णनासिकाछेदनेन विरूपिता । अतो-
ऽस्य भार्या जनस्थानादानयिष्यामि । तन्न मे सहायो भव ।
‘सीतायाः संमुखं सौवर्णो मृगो भूत्वा विचर । त्वां तु दृष्ट्वा
सीता निःसंशयं अयं गृह्यतामिति भर्तारं लक्ष्मणं च कथयि-
ष्यति । रामलक्ष्मणौ अपि त्वद्ग्रहणार्थं आश्रमाद् बहिर्गमि-
ष्यतः । यदा ताम्यां रामलक्ष्मणाम्यां विहीन आश्रमो

भविष्यति, अहं तत्र प्रविश्य सीतामाहरिष्यामि ।

रावणस्यैतद्भाषणं श्रुत्वा महातेजा मारीचः प्रत्युवाच
 “ हे राजन् ! सुलभाः प्रियवादिनः । अप्रियस्य पथ्यस्य
 च श्रोता वक्ता च दुर्लभः । अयुक्ताचारश्चपलस्त्वं महावीर्य-
 गुणोपेतं रामं न बुध्यसे । संक्रुद्धो रामो लोकानराक्षसान्
 कुर्यात् । त्वद्विषः कामवृत्तो हि राजा दुःशीलः पापमन्त्रितः
 स्वजनं राष्ट्रमात्मानं च हन्ति । दीप्तस्याग्नेर्ज्वालेव सा सीता
 धर्पायितुं न शक्या । परदारामर्शाच्च नान्यन्महत्पातकं परतरम् ।
 अतः स्वदारनिरतो भव । रक्ष स्वकुलं राक्षसांश्च ।

तन्मारीचस्य युक्तं वाक्यं रावणस्तु न प्रतिजग्राह । काल-
 प्रेरितश्चाब्रवीत्-- “ मारीच ! निष्फलं वाक्यं किमर्थमेवं
 ब्रवीषि ? खरघातिनस्तस्य रामस्य प्रिया भार्या सीता मया-
 ऽवश्यमेव हर्तव्या । मादृशस्य राज्ञः प्रतिकूलो भूत्वा न
 कोऽपि सुखं प्राप्नोति । यदि त्वं ममैतत्कार्यं स्वेच्छया न
 कर्तुमिच्छसि तर्हि बलात्करिष्यसि । ”

ततस्ताटिकासुतो मारीचस्तथेत्युवाच । तत उभौ अपि
 राघवस्याश्रमे जग्मतुः । मारीचो मृगो भूत्वा रामस्याश्रमद्वारि-
 विचचार । तं सौवर्णमृगं रुचिरं दृष्ट्वा प्रहृष्टा सीता भर्तारं
 रामं लक्ष्मणं चाब्रवीत्-- “ हे राम ! पश्य सौवर्णं मृगम् ।
 अहो अस्य रूपम् । अहो लक्ष्मीः । स्वरसंपन्न शोभना ।

हे महाबाहो राम ! आनयैनं । एष नः क्रीडार्थं भविष्यति । ”
इति ।

एवं प्रचोदितो रामो लक्ष्मणमुवाच । “ हे लक्ष्मण !
इह त्वं सन्नद्धो भव ! रक्ष तावत् सीताम् । यावदहमाजयामि
मृगम् । अप्रमत्तेन त्वया मान्यम्, प्रयत्नेन रक्षितव्या च
त्वया सीता । ” इति ।

इत्यादिश्य, उग्रपराक्रमो रामो चापं गृहीत्वा मृगमनुगतः ।
रामं अवेक्ष्यावेक्ष्य धावन्मृगो मुहूर्तादेवन दृष्टे, मुहूर्द्वादेव
प्रकाशिते च । रामस्तु तमुद्दिश्य प्रदीप्तं ब्रह्मास्त्रं मुमोच । स
शरः मृगरूपस्य मारीचस्य हृदय विभेद, तदा तत्रैव स
न्यपतत् । प्राप्तकालं ज्ञात्वा तदा मरणसमये रामस्येयाक्रोशं
चकार “ हा सीते ! हा लक्ष्मण ! ” इति । एवमाक्रोशं
कृत्वा तत्रैव ममार च ।

तस्य तीव्रं शब्दं च श्रुत्वा रामो भयं आविवेश । तं
शब्दं श्रुत्वा सीता कथं भवेत् ? कथं च लक्ष्मणः ? इति स
सन्नसि विचारयामास ।

एवं मृगरूपं राक्षसं हत्वा त्वरमाण आश्रमामिमुर्यं ससार ।
अत्र सीता रामस्यार्तं शब्दं श्रुत्वा लक्ष्मणमाह “ गच्छ
रामं जानीहि । आक्रन्दमानं भ्रातरं प्रातुमर्हसि । ” इति ।
भ्रातुरार्तां स्मृत्वा न जगाम लक्ष्मणः । जनकात्मजा ततः

क्रुद्धा तमुवाच “यस्त्वमस्यामवस्थायां नाभिगच्छसि भ्रातरं,
नूनं मत्कृते लोभादेवात्र स्थितोऽसि ।”

एवं ब्रुवन्तीं वैदेहीं लक्ष्मणोऽब्रवीत्— “हे देवि ! ते
भर्ता पन्नगासुरगन्धर्वदेवदानवराक्षसैरपि नैव जेतुं शक्यः ।
समरेऽवध्यो हि रामः । अतो मां नैवं वक्तुमर्हसि । अस्मिन्वने
राघवं विना त्वां हातुं नोत्सहे । नान्यथा चिन्तयितुमर्हमि
वैदेहि । महावने विविधवाचो राक्षसा एवं व्याहरन्त्येव ।”
इति ।

तथापि क्रुद्धा सीता संरक्तलोचना भूत्वा परुषं वाक्यमब्रवीत्
“अनार्य लक्ष्मण ! हे नृशंस ! कुलपांसन ! मन्ये राघवस्य
महद्व्यसनं तुभ्यं रोचत एव । नैतच्चित्रं यत् त्वद्विधेषु
सपत्नेषु प्रच्छन्नचारिणु नृशंसेषु पापं भवेत् । सुदुष्टस्त्वम् ।
मन्ये मम हेतोरेव त्वमेकं राममनुगतोऽसि । भरतेनापि वा
प्रयुक्तो भवेः । हे सौमित्रे ! नैव तवोद्दिष्टं सिध्यति । कथं
रामं भर्तारं प्राप्यान्यं जनं कामयेयम् । यदि इतो न गच्छसि
रामरक्षणाय तर्हि त्वत्समक्षमेवात्र प्राणान्सन्त्यजामि ।” इति ।

एवं परुषमुक्तो जितेन्द्रियो लक्ष्मणः प्राञ्जलिराह ।—
“नोत्सहे वक्तुमस्योत्तरम् । हे सीते ! स्त्रीषु न चित्रमेत-
द्वाक्यम् । स्वमाव एवैष नारीणाम् । भवती तु मम देवतम् ।
इदं तु तव वाक्यं तप्तनाराचसंनिभं न सहे श्रोतुम् ।

उपशृण्वन्तु मे साक्षिणः सर्वेऽपि वनचराः, परुषं यथाऽहं
याक्यं त्वयोक्तोऽस्मि । स्त्रीत्वाद् दुष्टस्वभावेन मां भ्रातृवाक्ये
व्यवस्थितमपि विशङ्कसे ! अस्तु ते स्वस्ति । गच्छामि यत्र
काकुत्स्थः । ” इत्युक्त्वा पित्रो भूत्वा लक्ष्मणो निष्क्रान्तः ।

वृक्षवल्लीषु प्रच्छन्नो रावणस्तदा क्षिप्रमेव परिव्राजकरूपधृक्
कापायवस्त्रधारी वैदेहीमभिचक्राम । रामस्याश्रममागत्य तत्र
सीतां दृष्ट्वा ब्रह्मघोषमुदीरयन् सीतामेवमववीत्-“ पीतकौशेय-
चासिनि त्वं श्रीः शुभा वा लक्ष्मीरप्सरा वा काऽसि ? का
त्वं ? देवता प्रतिभासि मे । कथं पुनस्त्वमिहागताऽसि ?
राक्षसानामयं वासः । ” इति ।

एवं रावणेन संवृष्टा सीता सर्वं प्रोवाच वृत्तम् । सा तमुवाच
च-“ आगमिष्यसि मे भर्ता पुष्कलं वन्यमादाय । स त्वं
नाम च गोत्रं च कुलं च समाचक्ष्व । एकाकी च त्वं
अस्मिन्दण्डकारण्ये किं चरसि ? ” इति ।

त रावणः प्रत्युवाच-“ सदेवासुरमानुषा लोका येन
वित्रासिताः सोऽहं रावणो नाम राक्षसेश्वरः । लङ्का नाम
महापुरी गिरिमूर्धनि सागरमध्येऽस्ति, तत्र गत्वा मेऽग्रमहिषी
भय । ” इति ।

अनादृत्य तस्य तद्वाक्यं कुपिता जनकात्मजा तं प्रत्युवाच-

“ जितेन्द्रियमक्षोभ्यं राममेवानुव्रताऽस्मि । त्वं पुनर्जन्मवृको भूत्वा सिंहीं मामिहेच्छसि ? नाहं शक्या त्वया स्पृष्टुमपि । ”

श्रुत्वा तत्सीतावाक्यं दशग्रीवः स्वकीयं वपुः सुमहच्चकार सीतां पुनर्वभाषे च- “ मन्ये, त्वया मम वीर्यपराक्रमौ न श्रुतौ । अहं भुजाभ्यां पृथिवीमुद्वहेयम्, समुद्रमपि संपूर्णमपि वेयम्, रणे मृत्युमपि हन्याम् । ” इति ।

इत्युक्त्वा रावणः सीतां केशेषु हस्तेनैकेन जग्राह अपरेणोर्वोः । एवं गृहीता सा सीता भयार्ता विह्वलं चुक्रोश “ हा राम, हा राम ” इति । “ हा लक्ष्मण, हा लक्ष्मण ” इति च । एवं ह्रियमाणा सीता विललाप चैवम्- “ हा राम ! न जानीषे मां राक्षसेन ह्रियमाणाम् । न पश्यसि मामधर्मेण ह्रियमाणाम् । कथं न शाधि पापमेवंविधं रावणम् । हन्त ! सकामा सलु कैकेयीदानीं संवृत्ता । हे राम ! पश्य माम्, रक्ष माम् । ” इति

एवं विलपन्ती सीतां गृहीत्वा रावणो लंकां प्रास्थितः ।

शब्दार्थ

उद्विग्न = अस्मिन्, दुःखी.

पालिता = पालन करायत्री.

वोद्धव्यम् = बोधयितुं योग्य.

विह्वल = दुःखी, पीडित.

ग्राम्य = आभीष्ट, हीन.

आख्यातवती = श्रुतं

नियताहार = निश्चित भोजन

पश्य = द्रष्टुं शक्नु.

અયુક્તાચાર = દુરાચારી.

ચપલ = ચંચલ

પાપમગ્નિત = પાપી સલાહ
આપાયલો.

ઘલાત્ = બખરબસ્તીથી.

તથા = કીક છે.

લક્ષ્મી = શોભા.

સ્વરસપન્ = શબ્દની શોભા.

ફાકુલ્લ્ય = રામ.

સત્રદ્ધ = તૈયાર, સિદ્ધ

ત્વરમાણ = ઉતાવળ કરવાવાળો

સન્માર = આચ્યો

પન્નગ = સાપ

જેતું = છતવા માટે.

હાતું = છોડવા માટે.

વિવિધવાચ = અનેક પ્રકારના
શબ્દ કરવાવાળા

વ્યાહરન્તિ = બોલે છે

પરુપ = કઠોર

નૃશંસ = ક્રૂર

બુલપાંસન = બુળ દ્વષિત
કરનારો

નારાચ = બ્રાહ્મ

સંનિભ = સરખો

વન્ય = વનમાં ઉત્પન્ન થયેલો.

સમાસાઃ ।

૧ રાવણપાલિતા = રાવણેન પાલિતા ।

૨ કામભોગૌ = કામથ મોગથ ।

૩ વિશાલાક્ષી = વિશાલે અક્ષિણી યસ્યાઃ સા ।

૪ દૃષ્ટપૂર્વા = પૂર્વ દૃષ્ટા ।

૫ રથશાલા = રથાનાં શાલા ।

૬ જટામંડલધારિન્ = જટાયાઃ મંડલં જટામંડલં । ત્વ
ધારયતીતિ જટામંડલધારી ।

- ७ नियताहारः = नियतः आहारः यस्य ।
 ८ कर्णनासिकाछेदनं = कर्णश्च नासिका च कर्णनासिके ।
 तयोः छेदनम् ।
 ९ प्रियवादिन् = प्रियं वदति इति ।
 १० अयुक्ताचारः = न युक्तः अयुक्तः । अयुक्तः आचारः
 यस्य सः ।
 ११ महावीर्यगुणोपेतः = वीर्यं च गुणश्च वीर्यगुणौ ।
 महान्तौ च तौ वीर्यगुणौ च महावीर्य-
 गुणौ । ताभ्यां उपेतः ।
 १२ उग्रपराक्रमः = उग्रः पराक्रमो यस्य ।
 १३ संरक्तलोचना = संरक्ते लोचने यस्या ।
 १४ कापायवस्त्रधारी = कापायं च तद्वस्त्रं च कापायवस्त्रं ।
 तद् धारयतीति ।
 १५ जितेन्द्रियः = जितानि इन्द्रियाणि येन ।
 १६ अक्षोभ्यः = न शोभ्यः ।
 १७ भयार्ता = भयेन आर्ता ।
 १८ अधर्मः = न धर्मः ।
 १९ सीतावाक्यं = सीताया वाक्यं ।
 २० दशग्रीवः = दश ग्रीवा यस्य सः ।

ખાઠ ૯

દ્વિતીય ગણના ધાતુ.

જે પ્રમાણે પ્રથમ, ચતુર્થ, પષ્ટ, અને દશમ ગણના ક્રમથી વિકરણ ' અ, ય, ઐ, અને અય ' છે, એ પ્રમાણે આ બીજા ગણના ધાતુઓ માટે કોઈ વિકરણ લાગતો નથી, વિકરણ વિનાજ આ ગણના ધાતુઓની સાથે પ્રત્યય લાગે છે. જુઓ.—

ગણ	ધાતુ	વિકરણ	પ્રત્યય	રૂપ	અર્થ
પ્રથમગણ	=	ભૂ (ભવ)	+ અ	+ તિ ભવતિ	= (થાય છે)
ચતુર્થગણ	=	ક્રુઘ્	+ ય	+ તિ ક્રુઘ્યતિ	= (કોથ કરે છે)
પષ્ટગણ	=	ભુજ્	+ અ	+ તિ ભુજતિ	= (વાંકો થાય છે)
દશમગણ	=	ગણ્	+ અય	+ તિ ગણયતિ	= (ગણે છે)
દ્વિતીયગણ	=	અદ્	+ ૦	+ તિ અત્તિ	= (ખાય છે)
"	"	પા	+ ૦	+ તિ પાતિ	= (રક્ષણ કરે છે)
"	"	યા	+ ૦	+ તિ યાતિ	= (જાય છે)

દ્વિતીય ગણની વિશેષતા હવે પાઠકોના ધ્યાનમાં આવી ગઈ હશે. હવે એના રૂપ જુઓ—

‘ અદ્ ’ (ખાવું, રક્ષણ કરવું)

પરસ્મૈપદ.

૧ લટ્ (વર્તમાનકાલ) = ૧ અત્તિ, અત્તઃ, અદન્તિ । ૨ અત્તિ, અત્યઃ, અત્ય । ૩ અત્તિ, અદ્ઃ, અદઃ ॥

૨ લોટ્ (આજ્ઞાર્થ) = ૧ અત્તુ, અત્તામ્, અદન્તુ । ૨ અદ્ધિ, અત્તમ્, અત્ત । ૩ અદાનિ, અદાવ, અદામ ॥

१ लङ् (अनद्यतनभूत) = १ आदत्, आत्ताम्, आदन् ।

२ आदः, आत्तम्, आत्त । ३ आदम्, आद्व, आद्व ॥

४ लिङ् (विधिलिङ्) = १ अद्यात्, अद्याताम्, अद्युः ।

२ अद्याः, अद्यातम्, अद्यात । ३ अद्याम्, अद्याव, अद्याम ॥

द्वितीय गणु परस्मै पठना धातु.

अद् (आधुं) अत्ति । आदत् । आद । अत्ता । अत्स्यति ।

अन् (आसोऽध्वास् लेवो) अनिति । आन । अनिता । अनिष्यति ।

अस् (अधुं, डोधुं) अस्ति । आसीत् । भविता । भविष्यति ।

इ (इधुं) एति । अयांचकार । एता । एष्यति ।

कु (शण्ड इरवो) कौति । चुकाव । कोता । कोष्यति ।

ख्या (कडेधुं) ख्याति ।

चकास् (प्रकाश पाभधुं) चकास्ति । चकासांचकार । चकासिता ।

चकासिष्यति ।

जक्ष् (आधुं) जक्षिति । जजक्ष । जक्षिता । जक्षिष्यति ।

जागृ (जागधुं) जागर्ति । अजागार । जागरिता । जागरिष्यति ।

दरिद्रा (दरिद्र अधुं) दरिद्राति । दरिद्रांचकार-ददरिद्रौ । दरिद्रिता ।

दरिद्रिष्यति ।

दा (दाधुं) दाति । ददौ । दाता । दास्यति ।

द्रा (धराध रीते आधधुं) द्राति । दद्रौ । द्राता । द्रास्यति ।

नु (स्तुति इरवी) नौति । नुनाव । नविता । नविष्यति ।

पा (रक्षधु इरधुं) पाति । पपौ । पाता । पास्यति ।

भा (प्रकाश पाभधुं) भाति । बभौ । भाता । भास्यति ।

या (अधुं) याति । ययौ । याता । यास्यति ।

मा (मा५धुं) माति । ममौ । माता । मास्यति ।
 यु (मि३धुं) यौति । युयाव । यविता । यविष्यति ।
 रा (आ५धुं) राति । ररौ । राता । रास्यति ।
 रु (रु३धुं) रोदिति । रुरोद । रोदिता । रोदिष्यति ।
 ला (ले३धुं) लाति । ललौ । लाता । लास्यति ।
 वच् (वी३धुं) वक्ति । उवाच । वक्ता । वक्ष्यति ।

आ धातुज्योना इ५ धनावी पाठयोर्मां प्रयोगे कदे—

संस्कृत-वाक्यानि

१ अहं फलं अस्मि । त्वं फलं अस्ति किम् ? स किं फलं
 न अस्ति ? राम फलानि एव अचु ।

२ तत्र पुस्तकं अस्ति, परंतु दीपः नास्ति । त्वं कुत्र
 अस्ति ? अहं अत्रैव अस्मि ।

३ स शोभनां कथां ख्याति । त्वं किं न ख्यासि ? यथा
 स शोभनां कथां आख्याति तथा त्वं किं न आख्यामि ?

४ अद्य स जागर्ति । अहं अद्य न जागर्मि । त्वं किमर्थं
 जागर्षि । स जागर्तु । त्वं जागृहि ।

५ राजा धनं ब्राह्मणाय दाति । स तस्मै पुस्तकं दास्यति ।
 अहं न तुभ्यं द्रव्यं दामि ।

६ राजा मानवान् पाति । राष्ट्रं अपि राजा एव पाति ।
 त्वं किं पासि ? सर्वं ईश्वरः पाति ।

७ अश्वः शीघ्रं याति । श्वा अपि तथैव यातु । त्वं याहि इदानीं । अहं न यास्यामि । स यातु ।

८ त्वं किमर्थं रोदिषि ? यथा स रोदिति तथा कः अपि न रोदिति । अहं नैव रोदिष्यामि ।

९ स वक्ति । अहं वच्मि । त्वं वक्षि । स किं वक्ष्यति ? अहमपि तथैव वक्ष्यामि । मनुष्याः वचन्तु ।

१० मनुष्यः वनं एति । बालकः इदानीं गृहं एतु । त्वं किं तत्र न एष्यसि । अहं अपि नैव तत्र एष्यामि ।

द्वितीय गणुना धातुभ्योना ३५.

‘ अस् ’ (थवुं, डोवुं)

१ लट् (वर्तमानकाल) = १ अस्ति, स्तः, सन्ति । २ अस्ति, स्थः, स्थः । ३ अस्मि, स्वः, स्मः ।

२ लोट् (आज्ञार्थ) = १ अस्तु, स्ताम्, सन्तु । २ एधि, स्तम्, स्तः । ३ अस्तानि, असाव, असाम ॥

३ लङ् (अनद्यतनभूत) = १ आसीत्, आस्ताम्, आसन् । २ आसीः, आस्तम्, आस्तः । ३ आसम्, आस्व, आस्म ॥

४ लिङ् (विधिलिङ्) = १ स्यात्, स्याताम्, स्युः । २ स्याः, स्यातम्, स्यातः । ३ स्याम्, स्याव, स्याम ॥

‘ इ ’ (ञवुं)

१ लट् = १ एति, इतः, यन्ति । २ एषि, इयः, इयः । ३ एमे, इवः, इमः ।

४ (अ. २५. शि. भा. ८)

२ लोट् = १ एतु, इताम्, यन्तु । २ एहि, इतम्, इत ।

३ अयानि, अयाव, अयाम ॥

१ लङ् = १ ऐत्, ऐताम्, आयन् । २ ऐ, ऐतम्, ऐत ।

३ आयम्, ऐव, ऐम ॥

४ लिङ् = १ इयात्, इयाताम्, इयु । २ इया, इयातम्, इयान । ३ इयाम्, इयाव, इयाम ॥

‘रया’ (३६६३)

१ रुट् = १ रयाति, रयात, रयान्ति । २ रयासि, रयाथ, रयाथ । ३ रयामि, रयाव, रयाम ॥

२ लोट् = १ रयातु रयाताम्, रयान्तु । २ रयाहि, रयातम्, रयात । ३ रयामि, रयाव, रयाम ॥

३ लङ् = १ अर्यान्, अर्याताम्, अर्यु अर्यन् । २ अर्या, अर्यातम्, अर्यात । ३ अर्याम्, अर्याव, अर्याम ॥

४ लिङ् = १ रयायात्, रयायाताम्, रयायु । २ रयाया, रयायातम्, रयायात । ३ रयायाम्, रयायाव, रयायाम ॥

‘जागृ’ (७१३३)

१ रुट् = १ जागति, जागृत, जाग्रति । २ जागसि, जागृथ, जागृथ । ३ जागमि, जागृव, जागृम ॥

२ लोट् = १ जागर्तु जागृताम्, जाग्रतु । २ जागृहि, जागृतम्, जागृत । ३ जागराणि, जागराव, जागराम ॥

३ लङ् = १ अजाग, अजागृताम् अजागरु । २ अजाग, अजागृतम्, अजागृत । ३ अजागरम्, अजागृव, अजागृम ॥

४ लिङ् = १ जागृयात्, जागृयाताम्, जागृयु । २ जागृया, जागृयातम्, जागृयात । ३ जागृयाम्, जागृयाव, जागृयाम ॥

સૂચના—પાઠકોના સુગમતાને માટે કેટલાક ધાતુઓના રૂપ અહિં આપી દીધાં છે. આ પ્રમાણે બીજા ધાતુઓનાં રૂપ પાઠક બનાવી શકશે, અને એનો પ્રયોગ વાક્યમાં કરી શકશે.

—:૦:—

પાઠ ૧૦

‘ નુ ’ (સ્તુતિ કરવી)

૧ લટ્ = ૧ નૌતિ, નુતઃ, નુવન્તિ । ૨ નૌપિ, નુથ, નુથ ।
૩ નૌમિ, નુવઃ, નુમઃ ॥

૨ લોટ્ = ૧ નૌતુ, નુતામ્, નુવન્તુ । ૨ નુહિ, નુતમ્, નુત ।
૩ નવાનિ, નવાવ, નવામ ॥

૩ લટ્ = ૧ અનૌત્, અનુતામ્, અનુવન્, । ૨ અનૌ, અનુતમ્, અનુત । ૩ અનુવમ્, અનુવ, અનુમ ॥

૪ લિટ્ = ૧ નુયાન્, નુયાતામ્, નુયુઃ । ૨ નુયાઃ, નુયાતમ્, નુયાત । ૩ નુયામ્, નુયાવ, નુયામ ॥

‘ વશ્ ’ (હિંચા કરવી)

૧ લટ્ = ૧ વષ્ટિ, ઉષ્ટઃ, ઉશન્તિ । ૨ વશિ, ઉષ્ટઃ, ઉષ્ઠ । ૩ વશિમ, ઉશ્વઃ, ઉશ્મઃ ॥

૨ લોટ્ = ૧ વષ્ટુ, ઉષ્ટામ્, ઉશન્તુ । ૨ ઉષ્ટિ, ઉષ્ટમ્, ઉષ્ઠ ।
૩ વશાનિ, વશાવ, વશામ ॥

‘ વિદ્ ’ (બાણુ)

૧ લટ્ = ૧ વેત્તિ, વિત્ત, વિદન્તિ । ૨ વેત્તિ, વિત્તઃ, વિન્ન્ય ।
૩ વેશિ, વિદ્, વિન્નઃ ॥

એના બીજા ૩૫ નીચે પ્રમાણે થાય છે—

૧ વેદ, વિદતુ, વિદુ । ૨ વેત્ય, વિદ્યુ, વિદ । ૩ વેદ, વિદ્વ, વિમ્ ।

૨ લોટ્ = ૧ વેત્, વિત્તામ્, વિદન્તુ । ૨ વિદ્ધિ, વિત્તમ્, વિત્ત । ૩ વેદાનિ, વેદાવ, વેદામ ॥

એના બીજા ૩૫ નીચે પ્રમાણે થાય છે—

૧ વિદાઙ્કરોતુ, વિદાઙ્કુરુતામ્, વિદાઙ્કુર્વન્તુ । ૨ વિદાઙ્કુરુ, વિદાઙ્કુરુતમ્, વિદાઙ્કુરુત । ૩ વિદાઙ્કુરવાણિ, વિદાઙ્કુરવાવ, વિદાઙ્કુરવામ ॥

૩ લઙ્ = ૧ અવેત્, અવિત્તામ્, અવિદુ । ૨ અવે, અવિત્તમ્, અવિત્ત । ૩ અવેદમ્, અવિદ્, અવિદ્મ ॥

૪ લિઙ્ = ૧ વિદ્યાત્, વિદ્યાતામ્, વિદ્યુ । ૨ વિદ્યા, વિદ્યાતમ્, વિદ્યાત । ૩ વિદ્યામ્, વિદ્યાવ, વિદ્યામ ॥

‘ શામ્ ’ (૨૧મું કુટુંબ)

૧ શાઙ્ = શાસિ, શિષ્ટ, શાસતિ । ૨ શાસિ, શિષ્ટ, શિષ્ટ । ૩ શાસિ, શિષ્વ, શિષ્મઃ ॥

૨ લોટ્ = ૧ શાસત્, શિષ્ટામ્, શાસતુ । ૨ શાસિ, શિષ્ટમ્, શિષ્ટ । ૩ શાસાનિ, શાસાવ, શાસામ ॥

૩ લઙ્ = ૧ અશાત્, અશિષ્ટામ્, અશાતુ । ૨ અશા, અશિષ્ટમ્, અશિષ્ટ । ૩ અશાસમ્, અશિષ્વ, અશિષ્મ ॥

૪ લિઙ્ = ૧ શિષ્યાત્, શિષ્યાતામ્, શિષ્યુ । ૨ શિષ્યા, શિષ્યાતમ્, શિષ્યાત । ૩ શિષ્યામ્, શિષ્યાવ, શિષ્યામ ॥

પાઠ ૩ આ પ્રમાણે દ્વિતીય અણ ૫૨૨મૈપદી ધાનુઓના ૩૫ બનાવી વાક્યોમા પ્રયોગ કરી જુઓ—

द्वितीय गणु परस्मैपद धातु.

वश् (वृश् ३२वी) वष्टि । उवाश । वशिता । वशिष्यति ।
 वा (वृधुं) वाति । ववौ । वाता । वास्यति ।
 विद् (वृधुं) वेत्ति, वेद । विवेद्, विदांचकार । वेदिता । वेदिष्यति ।
 वी (वृधुं) वेति । विवाय । वेता । वेप्यति ।
 शास् (शाश्न ३२वुं) शास्ति । शशास । शासिता । शासिष्यति ।
 आ (रंधुं) आति । शश्रौ । आता । आस्यति ।
 श्वस् (श्वास् ३२वे) श्वसिति । शश्वास । श्वसिता । श्वसिष्यति ।
 सु (प्रसव ३२वे) सौति । सुपाव । सोता । सोप्यति ।
 स्ना (स्नान ३२वुं) स्नाति । सस्नौ । स्नाता । स्नास्यति ।
 स्वप् (सुधुं) स्वपिति । सुष्याप । स्वप्ता । स्वप्स्यति ।
 हन् (ह्रिंसा ३२वी) हन्ति । जघान । हन्ता । हनिष्यति ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ अहं वने व्याघ्रान् हन्मि । त्वं तत्र कं हंसि ? सः अत्र
 वानरं हन्ति । व्याघ्रः मृगान् मा हन्तु । शूराः शत्रून् युद्धे
 घ्नन्ति । २ त्वं किमर्थं तं हंसि । अहं नैव हनिष्यामि । स
 हनिष्यति किम् ? त्वं मा जहि । ३ स तस्य तडागस्य
 जलेन तत्र स्नाति । अहमपि तथैव स्नामि । त्वं न स्नास्यसि
 किम् ? ४ सर्वे प्राणिनः श्वसन्ति । त्वं श्वसिषि । अहं, अपि
 श्वसिमि । त्वं श्वसिष्यसि । अहं श्वसिष्यामि । ५ राजा राष्ट्रं
 शास्ति । राजपुत्रः कदा राज्यं शासिष्यति । राज्ञः प्रथमः
 पुत्रः एव शासिष्यति नान्यः ।

સાત્યકિરુવાચ ।

યાદૃશઃ પુરુષસ્વાત્મા તાદૃશં સંપ્રમાપસે ।

યથારૂપોઽન્તરાત્મા તે તથારૂપં પ્રમાપસે ॥ ૧ ॥

સન્તિ વૈ પુરુષાઃ શૂરાઃ સન્તિ કાપુરુષાસ્તથા ।

ઉમાવેતૌ દૃઢૌ પક્ષૌ દૃઢ્યેતે પુરુષાન્પ્રતિ ॥ ૨ ॥

એકસ્મિન્નેવ જાયેતે કુલે ક્લીબમહાવલૌ ।

ફલાફલવતી શાણે યથૈકસ્મિન્વનસ્પતૌ ॥૩॥

(મહાભારત ઉદ્યોગ ૦ ૩)

સાત્યકિઃ ઉવાચ = પુરુષસ્ય યાદૃશઃ આત્મા તાદૃશં (ત્વં) સંપ્રમાપસે । તે અન્તરાત્મા યથારૂપઃ તથારૂપં (ત્વં) પ્રમાપસે ॥ ૧ ॥ પુરુષાઃ શૂરાઃ સન્તિ વૈ, તથા કાપુરુષાઃ (અપિ) સન્તિ । એતૌ ઉમૌ (અપિ) દૃઢૌ પક્ષૌ પુરુષાન્પ્રતિ દૃઢ્યેતે ॥ ૨ ॥ એકસ્મિન્ એવ કુલે ક્લીબમહાવલૌ જાયેતે । યથા એકસ્મિન્ વનસ્પતૌ ફલાફલવતી શાણે (ભવતઃ) ॥૩॥

યાદૃશ = જોવો.

તાદૃશ = તેવો.

માપ્ = ખોલવું.

યથારૂપ = જેવો.

દૃઢ = બલવાન

ક્લીબ = બળી વગરનો.

કુલ = વંશ

મહાવલ = બલવાન.

ફલાફલવતી = ફળ આપવા-
વાળી અને ફળ
ન આપવાવાળી.

પાઠક આ પ્રમાણે મંત્રકૃત શ્લોકનું અધ્યયન કરી શકશે.

पाठ ११

द्वितीय गणु आत्मनेपद धातु.

‘ आस् ’ (भेदधुं)

१ लट् = १ आस्ते, आसाते, आसते । २ आस्ते, आसाथे, आध्वे । ३ आसे, आस्वहे, आस्महे ॥

१ लोट् = १ आस्ताम्, आसाताम्, आसताम् । २ आस्व, आसाथाम्, आध्वम् । ३ आसै, आसावहै, आसामहै ॥

३ लङ् = १ आस्त, आसाताम्, आसत । २ आस्था, आसाथाम्, आध्वम् । ३ आसि, आस्वहि, आस्महि ॥

४ लिङ् = १ आसीत्, आसीयाताम्, आसीरन् । आसीथाः, आसीयाथाम्, आसीध्वम् । २ आसीय, आसीवहि, आसीमहि ॥

‘ चक्ष् ’ (भेदधुं)

१ लट् = १ चष्टे, चक्षाते, चक्षते । २ चक्षे, चक्षाथे, चड्द्वे । ३ चक्षे, चक्ष्वहे, चक्ष्महे ॥

१ लोट् = १ चष्टाम्, चक्षाताम्, चक्षताम् । २ चक्ष्व, चक्षाथाम्, चड्द्वम् । ३ चक्षै, चक्षावहै, चक्षामहै ॥

३ लङ् = १ अचष्ट, अचक्षाताम्, अचक्षत । २ अचष्टाः, अचक्षाथाम्, अचड्द्वम् । ३ अचक्षि, अचक्ष्वहि, अचक्ष्महि ॥

४ लिङ् = १ चक्षीत्, चक्षीयाताम्, चक्षीरन् । २ चक्षीथा, चक्षीयाथाम्, चक्षीध्वम् । ३ चक्षीय, चक्षीवहि, चक्षीमहि ॥

आ प्रभाते नीचे आपेक्षा धातुभ्यानां ३५ पाठक जनावी शङ्गे.

द्वितीय गणु आत्मनेपदना धातु.

आस् (भेदधुं) आस्ते । आसांचक्रे । आसिता । आसिप्यते ।

ईग् (समर्थं थपुं) ईष्टे । ईशांचक्रे । ईशिता । ईशिष्यते ।
 चक्ष् (ज्ञेयपुं) चष्टे । चक्षे । ख्याता । ख्यास्यति-ते ।
 वस् (आच्छादनं करपुं) वस्ते । वससे । वसिता । वसिष्यते ।
 वृज् (छेदपुं) वृक्ते । वृजे । वृजिता । वृजिष्यते ।
 आशास् (धृष्ट्वा इत्थी) आशास्ते । आशाशांस । आशासिता ।
 आशासिष्यते ।
 शी (क्षुपुं) शेते । शिष्ये । शायिता । शायिष्यते ।
 सू (प्रसूति थवी) सूते । सुपुवे । सोता, सविता । सोप्यते,
 सविष्यते ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ स पुरुषः वृक्षस्य अधस्तात् आस्ते । तौ पुरुषौ तत्र
 आस्ताते । सर्वे बालकाः तत्र आसते । त्वं कुत्र आस्ते ।

२ ईशः सर्वं जगत् ईष्टे । त्वं किं ईशिष्ये ? ते सर्वे राजानः
 ईशते । वयं सर्वेऽपि ईशमहे । अहं ईशे ।

३ स बालः शोभनं चष्टे । त्वं इदानीं किं चक्षे ? सः
 अपि किं चक्षे । ते शूराः किं चक्षते ।

४ मनुष्याः तत्र वसते । त्वं कुत्र वस्ते ? अहं अत्र वसे ।
 स तत्र वस्ताम् । त्वं अत्र वस्स्व ।

५ मनुष्यः घनं आशास्ते । त्वं किं आशास्ते ? अहं न
 किमपि आशासे ।

६ नारी पुत्रं सूते । अहं बालकं सुवे । ताः स्त्रियः पुत्रान्
 सुवते । यूयं सूष्वे ।

દ્વિતીય ગણના ઉલ્લેખપદ ધાતુ.

‘ વ્રૂ ’ (ખોલવું)

૧ લટ્ (પરસ્મૈપદ) ૧ વ્રવીતિ, વ્રૂતઃ, વ્રુવન્તિ । ૨ વ્રવીષિ, વ્રૂથઃ, વ્રૂથ । ૩ વ્રવીમિ, વ્રૂવઃ, વ્રૂમઃ ॥

એ પરસ્મૈપદના ૩૫ બીજા એક પ્રકારે પણ થાય છે - ૧ આહ, આહતુઃ, આહુઃ । ૨ આત્ય, આહ્યુઃ, વ્રૂષ । ૩ વ્રવીમિ, વ્રૂવઃ, વ્રૂમઃ ॥

(આત્મનેપદ) = ૨ વ્રૂને, વ્રુવાતે, વ્રુવતે । ૨ વ્રૂપે, વ્રુવાયે, વ્રૂધ્વે । ૩ વ્રુવે, વ્રૂવહે, વ્રૂમહે ॥

૨ લોટ્ = (પરસ્મૈપદ) ૧ વ્રવીતુ, વ્રૂતામ્, વ્રુવન્તુ । ૨ વ્રૂહિ, વ્રૂતમ્, વ્રૂત । વ્રવાણિ, વ્રવાવ, વ્રવામ ॥

(આત્મનેપદ) = ૧ વ્રૂતામ્, વ્રુવાતામ્, વ્રુવતામ્ । ૨ વ્રૂષ્વ, વ્રુવાયામ્, વ્રૂધ્વમ્ । ૩ વ્રૂવૈ, વ્રુવાવહે, વ્રુવામહે ॥

૩ લઙ્ = (પરસ્મૈપદ) = ૧ અવ્રવીત્, અવ્રૂતામ્, અવ્રુવન્ । ૨ અવ્રવી, અવ્રૂતમ્, અવ્રૂત । ૩ અવ્રવમ્, અવ્રૂવ, અવ્રૂમ ॥

(આત્મનેપદ) = ૧ અવ્રૂત, અવ્રુવાતામ્, અવ્રુવત । ૨ અવ્રૂથા, અવ્રુવાથામ્, અવ્રૂધ્વમ્ । ૩ અવ્રૂવિ, અવ્રૂવહિ, અવ્રૂમહિ ॥

૪ લિટ્ = (પરસ્મૈપદ) = ૧ વ્રૂયાત્, વ્રૂયાતામ્, વ્રૂયુઃ । ૨ વ્રૂયાઃ, વ્રૂયાતમ્, વ્રૂયાત । ૩ વ્રૂયામ્, વ્રૂયાવ, વ્રૂયામ ॥

(આત્મનેપદ) = ૧ વ્રૂવીત, વ્રૂવીયાતામ્, વ્રૂવીરન્ । ૨ વ્રૂવીયાઃ, વ્રૂવીયાથામ્, વ્રૂવીચ્વમ્ । ૩ વ્રૂવીય, વ્રૂવીવહિ, વ્રૂવીમહિ ॥

ઉલ્લેખપદી ધાતુઓના ૩૫ પરસ્મૈપદ ધાતુના સરખાં તથા આત્મનેપદ ધાતુના સરખાં થાય છે. એ બાબતમાં આગળ ઘણી-વાર કહી દીધું છે.

ईश् (सभर्थं यत्) ईष्टे । ईशांचक्रे । ईशिता । ईशिष्यते ।
 चक्ष् (जेतुं) चष्टे । चक्षे । ख्याता । ख्यास्यति-ते ।
 वस् (आच्छादनं कर्तुं) वस्ते । वससे । वसिता । वसिष्यते ।
 वृज् (छेदयुं) वृक्ते । वृजे । वर्जिता । वर्जिष्यते ।
 आशास् (धृष्ट्वा कर्त्तुं) आशास्ते । आशशासे । आशासिता ।
 आशासिष्यते ।
 शी (क्षुप्तुं) शेते । शिष्ये । शयिता । शयिष्यते ।
 सू (प्रसूतिं यत्) सूते । सुपुत्रे । सोता, सविता । सोप्यते,
 सविष्यते ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ स पुरुषः वृक्षस्य अधस्तात् आस्ते । तौ पुरुषौ तत्र
 आसते । सर्वे बालकाः तत्र आसते । त्वं कुत्र आस्ते ।

२ ईशः सर्वं जगत् ईष्टे । त्वं किं ईशिषे ? ते सर्वे राजानः
 ईशते । वयं सर्वेऽपि ईदमहे । अहं ईशे ।

३ स बालः शोभनं चष्टे । त्वं इदानीं किं चक्षे ? सः
 अपि किं चक्षे । ते शूराः किं चक्षते ।

४ मनुष्याः तत्र वसते । त्वं कुत्र वस्से ? अहं अत्र वसे ।
 स तत्र वस्ताम् । त्वं अत्र वस्स्व ।

५ मनुष्यः वनं आशास्ते । त्वं किं आशास्से ? अहं न
 किमपि आशासे ।

६ नारी पुत्रं सूते । अहं बालकं सुवे । ताः स्त्रियः पुत्रान्
 सुवते । यूयं सूष्वे ।

દ્વિતીય ગણુના ઉભયપદ ધાતુ.

‘ વ્રૂ ’ (ખોલવું)

૧ લટ્ (પરસ્મૈપદ) ૧ વ્રવીતિ, વ્રૂતઃ, વ્રુવન્તિ । ૨ વ્રવીષિ, વ્રૂય, વ્રૂય । ૩ વ્રવીમિ, વ્રૂવઃ, વ્રૂમઃ ॥

એ પરસ્મૈપદના ૩૫ બીજા એક પ્રકારે પણ થાય છે - ૧ આહ, આહતુઃ, આહુઃ । ૨ આત્ય, આહ્યુ, વ્રૂવ । ૩ વ્રવીમિ, વ્રૂવઃ, વ્રૂમઃ ॥

(આત્મનેપદ) = ૧ વ્રૂને, વ્રુવાતે, વ્રુવતે । ૨ વ્રૂપે, વ્રુવાયે, વ્રૂધ્વે । ૩ વ્રુવે, વ્રૂવહે, વ્રૂમહે ॥

૨ લોટ્ = (પરસ્મૈપદ) ૧ વ્રવીતુ, વ્રૂતામ્, વ્રુવન્તુ । ૨ વ્રૂહિ, વ્રૂતમ્, વ્રૂત । વ્રવાણિ, વ્રવાવ, વ્રવામ ॥

(આત્મનેપદ) = ૧ વ્રૂતામ્, વ્રુવાતામ્, વ્રુવતામ્ । ૨ વ્રૂવ્ય, વ્રુવાયામ્, વ્રૂધ્વમ્ । ૩ વ્રૂવૈ, વ્રવાવહે, વ્રવામહે ॥

૩ લઙ્ = (પરસ્મૈપદ) = ૧ અવ્રવીત, અવ્રૂતામ્, અવ્રુવન્ । ૨ અવ્રવી, અવ્રૂતમ્, અવ્રૂત । ૩ અવ્રવમ્, અવ્રૂવ, અવ્રૂમ ॥

(આત્મનેપદ) = ૧ અવ્રૂત, અવ્રુવાતામ્, અવ્રુવત । ૨ અવ્રૂયા, અવ્રુવાયામ્, અવ્રૂધ્વમ્ । ૩ અવ્રૂવિ, અવ્રૂવહિ, અવ્રૂમહિ ॥

૪ લિટ્ = (પરસ્મૈપદ) = ૧ વ્રૂયાત, વ્રૂયાતામ્, વ્રૂયુઃ । ૨ વ્રૂયાઃ, વ્રૂયાતમ્, વ્રૂયાત । ૩ વ્રૂયામ્, વ્રૂયાવ, વ્રૂયામ ॥

(આત્મનેપદ) = ૧ વ્રૂવીત, વ્રૂવીયાતામ્, વ્રૂવીન્ । ૨ વ્રૂવીયાઃ, વ્રૂવીયાયામ્, વ્રૂવીધ્વમ્ । ૩ વ્રૂવીય, વ્રૂવીયહિ, વ્રૂવીમહિ ॥

ઉભયપદી ધાતુઓના ૩૫ પરસ્મૈપદ ધાતુના સરખાં તથા આત્મનેપદ ધાતુના સરખાં થાય છે. એ બાબતમાં આગળ પાણી-વાર કહી દીધું છે.

દ્વિતીય ગણુ ઉચ્ચપદના ધાતુ.

દુહ્ (દૂધ દોહયું) દોગ્ધિ, દુગ્ધે । દુદોહ, દુદુહે । દોગ્ધા ।
ધોક્ષ્યતિ-તે ।

દ્વિષ્ (દેવ ક્રશે) દ્વેષ્ટિ, દ્વિષ્ટે । વિદ્વેષ, વિદ્વિષે । દ્વેષા । દ્વેક્ષ્યતિ તે ।

બ્રૂ (બોલયું) બ્રૂતી, વ્રૂતે । ઉવાચ, ઋચે । વક્તા । વક્ષ્યતિ તે ।

લિહ્ (ચાટયું, સ્નાહલેયે) લેહિ, લેહિ । લિલેહ, લિલિહ । લેહા ।
લેક્ષ્યતિ-તે ।

સ્તુ (સ્તુતિ કરવી) સ્તૌતિ, સ્તૌતી-સ્તુતે, સ્તુવીતે । તુષ્ટાવ,
તુષ્ટુષે । સ્તોતા । સ્તોન્યતિ-તે ।

સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

૧ ભક્તઃ ઈશ્વરં સ્તૌતિ । ત્વં કં સ્તૌયિ ? અહં કં અપિ
આનવં ન સ્તૌમિ । સર્વે બાલકાઃ પરમેશ્વરં સ્તુવન્તુ ।

૨ સ કિં બ્રૂતી ? ત્વં કિં બ્રૂયિ ? અહં ન કિમપિ
બ્રૂમિ । જ ન્સ્તુતામ્ । ત્વં ન્હિ ।

૩ કં ત્વં દ્વેષિ ? અહં ન કમપિ દ્વેષ્મિ । યઃ સર્વદા એવ
દ્વેષ્ટિ સ દ્વેષ્ટુ ।

૪ માતા ગાં દોગ્ધિ । ત્વં કિં ન ગાં ધોક્ષિ ? અહં ન
દોક્ષિ કિન્તુ મમ પત્ની દોગ્ધિ । સર્વે માનવાઃ ગાયઃ દુહન્તુ ।

૫ બાલકઃ મધુ લેહિ । ત્વં ધીરં લેક્ષિ કિમ્ ? અહં ધીરં
ન લેક્ષિ । પ્રાણિનઃ ફલં લિહન્તિ ।

પાઠક આ પ્રમાણે ઉચ્ચપદી ધાતુઓના ૩૫ બનાવી અને તેને
ઉપયોગ કરે.

અહિ દ્વિતીય ગણુનો વિચાર પ્રમાણ થાય છે.

५।४ १२

(म० भा० अनु० अ० २)

भीष्म उवाच—अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

यथा मृत्युर्गृहस्थेन धर्ममाश्रित्य निर्जितः ॥ ४ ॥

मनोः प्रजापते राजन्निश्वाकुरभवत्सुतः ।

तस्य पुत्रशतं जज्ञे नृपतेः सूर्यवर्चसः ॥ ५ ॥

दशमस्तस्य पुत्रस्तु दशाश्वो नाम भारत ।

माहिष्मत्यामभूद्राजा धर्मात्मा सत्यविक्रमः ॥ ६ ॥

दशाश्वस्य सुतस्त्वासीद्राजा परमधार्मिकः ।

भीष्मः उवाच— गृहस्थेन धर्ममाश्रित्य धर्मं कृत्वा यथा येन प्रकारेण मृत्युः मरणं निर्जितः जितः अत्रापि अस्मिन् विषये अपि पुरातनं प्राचीनं इतिहासं कथां (वृद्धाः) उदाहरन्ति कथयन्ति ॥ ४ ॥ हे राजन् ! हे नृप ! प्रजापतेः नराधिपस्य मनोः इक्ष्वाकुः इक्ष्वाकुनामा सुतः पुत्रः जातः । सूर्यवर्चसो रवितुल्यप्रभावस्य नृपतेः भूपस्य तस्य इक्ष्वाकोः पुत्रशतं शतसंख्याः सुताः जज्ञे जाताः ॥ ५ ॥ हे भारत ! तस्य इक्ष्वाकोः दशमः दशाश्वो नाम पुत्रः तु सुतः तु माहिष्मत्यां नगर्यां धर्मात्मा धर्मनिष्ठः सत्यविक्रमः यथार्थपराक्रमः राजा अभूत् अभवत् ॥ ६ ॥ यस्य मनः चेतः नित्यं सदा सत्ये

नगरं विषयश्चास्य प्रतिपूर्णस्तदाऽभवत् ।

न तस्य विषये चाभूत्कृपणो नापि दुर्गतः ॥ १५ ॥

व्याधितो वा कृशो वाऽपि तस्मिन्नाभून्नरः क्वचित् ।

सुदक्षिणो मधुरवागनम्रयुर्जितेन्द्रियः ।

धर्मात्मा चानृशंसश्च विक्रान्तोऽथाविकत्थनः ॥ १६ ॥

यज्ज्ञा च दान्तो मेधावी ब्रह्मण्यः सत्यसंगरः ।

न चावमन्ता दाता च वेदवेदाङ्गपारगः ॥ १७ ॥

द्रव्यैः अपि च पृथग्भिधैः धान्यैः ॥ १४ ॥ तदा प्रतिपूर्णः
परिपूर्णः अभवत् । तस्य विषये देशे कृपणो अदानशूरः
दुर्गतः द्ररिद्रः अपि न अभूत् ॥ १५ ॥ तस्मिन् तस्य देशे
क्वचित् व्याधितः कृणः कृशः दुर्बलः अपि वा नरः मनुष्यः
नाभूत् नासीत् । न च सुदक्षिणः अतीव उदारः मधुरवाक्
मधुरभाषी अनम्रयुः विगतद्वेषः जितेन्द्रियः संयतेन्द्रियः
धर्मात्मा धार्मिकः अनृशंसः अक्रूरः विक्रान्तः विक्रमशाली
अथ अपि च अविकत्थनः आत्मश्लाघामकुर्वाणः ॥ १६ ॥ यज्ज्ञा
विधिपूर्वकं यज्ञकर्ता दान्तः ब्राह्मेन्द्रियविजयी मेधावी बुद्धिमान्
ब्रह्मण्यः ब्राह्मणभक्तः सत्यसंगरः सत्यप्रतिज्ञः अभवत्,
अवमन्ता परेषां अरमानशीलः च न आसीत्, दाता दानशीलः
च वेदवेदाङ्गपारगः वेदेषु शिधादिषु वेदानामङ्गेषु च प्रवीणः

तं नर्मदा देवनदी पुण्या शीतजला शिवा ।
 चकमे पुरुषव्याघ्रं स्वेन भावेन भारत ॥ १८ ॥
 तस्यां जज्ञे तदा नद्यां कन्या राजीवलोचना ।
 नाम्ना सुदर्शना राजन् रूपेण च सुदर्शना ॥ १९ ॥
 तादृग् रूपा न नारीषु भूतपूर्वा युधिष्ठिर ।
 दुर्योधनसुता यादृग्भवद्वरवर्णिनी ॥ २० ॥
 तामग्निश्चकमे साक्षाद्राजकन्यां सुदर्शनाम् ।
 भूत्वा च ब्राह्मणो राजन् वरयामास तं नृपम् ॥ २१ ॥

आसीत् ॥ १७ ॥ पुरुषव्याघ्रं तं दुर्योधनं पुण्या पुण्यसाधनीभूता
 शीतजला शीतलोदका शिवा मंगलकारिणी देवनदी देवानां
 अमराणां नदी नर्मदा स्वेन स्वकीयेन भावेन मनसा चकमे
 वरयामास ॥ १८ ॥ हे राजन् ! तदा तस्यां नद्यां नर्मदायां
 राजीवलोचना कमलसदृशलोचना नाम्ना सुदर्शना रूपेण च
 सुदर्शना दर्शनीय कन्या बाला जज्ञे जाता ॥ १९ ॥ दुर्योधन-
 सुता दुर्योधनस्य पुत्री यादृग् यादृशी वरवर्णिनी उत्तमरूप-
 वती अभवत् बभूव, हे युधिष्ठिर ! तादृग् रूपा नारीषु भूत-
 पूर्वा न पूर्वं न भूता ॥ २० ॥ हे राजन् ! तां राजकन्यां
 सुदर्शनां साक्षात् अग्निः चकमे ऐच्छत् । अग्निः च ब्राह्मणो
 भूत्वा ब्राह्मणवेषं गृहीत्वा तं दुर्योधनं नृपं वरयामास प्रार्थया-

दरिद्रश्चासवर्णश्च ममायमिति पार्थिवः ।

न दित्सति सुतां तस्मै तां विप्राय सुदर्शनाम् ॥ २२ ॥

ततोऽस्य वितते यज्ञे नष्टोऽभूद्द्व्यवाहनः ।

ततः सुदुःखितो राजा वाक्यमाह द्विजांस्तदा ॥ २३ ॥

मास ॥ २१ ॥ पार्थिवः राजा अयं दरिद्रः निर्धनः मम
असवर्णः भिन्नवर्णीयः च इति मत्वा तस्मै विप्राय तां सुदर्शनां
सुतां कन्यां न दित्सति दातुं नेच्छति स्म ॥ २२ ॥ ततः
अनंतरं अस्य दुर्योधनस्य वितते आरब्धे यज्ञे द्व्यवाहनः
अग्निः नष्टोऽभूत् नाश गतः । ततः अग्निनाशानन्तर राजा
दुर्योधनः सुदुःखितो नितरां दुःखितो भूत्वा तदा द्विजान्
वाक्यं वक्ष्यमाण आह उक्तवान् ॥ २३ ॥

समाप्ताः ।

गृहस्थ - गृहे तिष्ठति इति ।

प्रजापति - प्रजानां पति ।

पुत्रशतं - पुत्रणा शत ।

सत्याविक्रम - सत्य विक्रम यस्य ।

पृथिवीपति - पृथिव्या पति ।

सर्वसग्रामदुर्जय - सर्वसग्रामेषु दुर्जय ।

मधुरवाक् - मधुरा वाक् यस्य ।

प्राक्षणाभक्त - प्राक्षणाभक्ता भक्त ।

પાઠ ૧૩

તૃતીય ગણ પરસ્મૈપદના ધાતુ

તૃતીય ગણના પ્રત્યય ધાતુઓને લાગે તે પહેલાં ધાતુના પ્રથમ અક્ષરનું ક્ષિત્વ થાય છે. જેમકે—

‘દા’ (આપવું) એનું ‘દદાતિ’ રૂપ થાય છે. એ રૂપ બનાવવાની રીતિ આ પ્રમાણે છે—દા દા, દદા+તિ=દદાતિ । પ્રથમ અક્ષર દીર્ઘ હોય તો તે હ્રસ્વ બને છે. એ નિયમ પ્રમાણે ‘દા દા’ નું ‘દ દા’ થયું અને ‘તિ’ પ્રત્યય લાગીને ‘દદાતિ’ રૂપ બન્યું.

‘ધા’ (ધારણ કરવું) એનું ‘દધાતિ’ રૂપ થાય છે. ‘ધા ધા’ ‘ધ ધા’ ‘દધા+તિ=દધાતિ’ થાય છે. વર્ગનો ત્રીજો અક્ષર બની જાય છે. ‘ધ’ અક્ષર તવર્ગમાં આવે છે. એટલે એને ઠેકાણે એજ વર્ગનો ત્રીજો અક્ષર ‘દ’ બને છે. એ નિયમ પ્રમાણે ‘ધ ધા’ નું ‘દ ધા’ થયું.

કવર્ગના અક્ષરને ઠેકાણે ચવર્ગનો અક્ષર બને છે. જેમકે—

‘ગા’ (સ્તુતિ કરવી) ‘ગા ગા’ ‘ગ ગા, જ ગા, જિગા+તિ=જિગાતિ’ ‘મી’ (ભયભીત થવું) ‘મી મી, વિ મી, વિમે+તિ=વિમેતિ’ હકારનો પણ જકાર બને છે, જેમકે—‘હુ’ (હવન કરવો) ‘હુ હુ, જુ હુ, જુહો+તિ=જુહોતિ’ વિગેરે એ પ્રમાણે રૂપ બને છે. ઘણા ભાગે ‘લિટ્’ ના રૂપોમાં આ ફેરફાર પાઠકોએ જોયોજ હશે. પાઠકોની સરલતાને માટે અહિં કેટલાક ધાતુઓના રૂપ આપવામાં આવે છે—

પરસ્મૈપદ ।

‘ જુ ’ (ઉવન ઈચુ)

૧ લટ્ = ૧ જુહોતિ, જુહતઃ, જુહતિ । ૨ જુહોપિ, જુહયઃ, જુહય ।
૩ જુહોમિ, જુહવઃ, જુહમઃ ॥

૨ લોટ્ = ૧ જુહોતુ, જુહતામ્, જુહતુ । ૨ જુહધિ, જુહતમ્, જુહત ।
૩ જુહવાનિ, જુહવાવ, જુહવામ ॥

૩ લઙ્ = ૧ અજુહોત, અજુહતામ્, અજુહતુઃ । ૨ અજુહોઃ, અજુહતમ્,
અજુહત । ૩ અજુહવમ્, અજુહવ, અજુહમ ॥

૪ લિટ્ = ૧ જુહ્યાત, જુહ્યાતામ્, જુહ્યુઃ । ૨ જુહ્યાઃ,
જુહ્યાતમ્, જુહ્યાત । ૩ જુહ્યાન્, જુહ્યાવ,
જુહ્યામ ॥

૫ લિટ્ = ૧ જુહાવ, જુહવતુઃ, જુહવુ । ૨ જુહવિથ, જુહવથુઃ,
જુહવ । ૩ જુહાવ, જુહવિવ, જુહવિમ ॥

૧ જુહવાંચકાર, જુહવાંચક્રતુઃ, જુહવાંચક્રુઃ ।
૨ જુહવાંચકર્થ, જુહવાંચક્રથુઃ, જુહવાંચક્ર । ૩ જુહવાં-
ચકાર, જુહવાંચક્રવ, જુહવાંચક્રમ ॥

૬ લટ્ = ૧ હોપ્યતિ, હોપ્યતઃ, હોપ્યન્તિ । ૨ હોપ્યસિ, હોપ્યથઃ,
હોપ્યથ । ૩ હોપ્યામિ, હોપ્યાવઃ, હોપ્યામઃ ॥

પાઠક આ પ્રમાણે ધાતુઓનાં રૂપ બનાવી વાક્યોમાં ઓળખી ઉપયોગ
કરી જીએ.

पाठ १४

तृतीय गणु परस्मैपदना धातु

क्र (१४धुं)	इयति । आर । अर्ता । अरिप्यति ।
कित् (११धुं)	चिकेति । चिकेत । केतिता । केतिप्यति ।
गा (स्तुति ४२वी)	जिगाति । जगौ । गाता । गास्यति ।
घृ (अरधुं, प्र३१धुं)	जिघर्ति । जघार । घर्ता । घरिप्यति ।
पृ (पादन ४२धुं)	पिपति । पपार । परिता । परिप्यति ।
भी (लयलीत धुं)	विभेति । विभाय, विभयांचकार । भेता । भेप्यति ।
हा (त्याग ४२वे)	जहाति । जहौ । हाता । हास्यति ।
हु (देवुं, द्वेधुं, उपन ४२वे)	जुहोति । जुहाव, जुहवांचकार । होता । होप्यति ।
ही (लज्जित धुं)	जिहेति । जिहाय, जिहयांचकार । हेता । हेप्यति ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ यजमानः यज्ञे आहुतीः जुहोति । ब्रह्मचारिणः अग्नौ आहुतीः जुह्वति । त्वं किं न होष्यसि । सः तत्र कः अजुहोत् ?

२ वीरः अशक्तान् पिपति । स कं पपार । ते सर्वेऽपि तान् पिप्रुः । त्वं परिप्यसि किम् ?

३ अहं चौरात् न विभेभि । स व्याघ्रात् अपि न विभेति ।

वीराः पुरुषाः कस्मिन् अपि युद्धे न बिभ्याति ।

४ स्त्रियः सदा जिह्मयति । पुरुषाः कदापि न जिह्मयति ।
ते सर्वे जिह्मयांचक्रुः । नारी न्हेष्यति एव ।

५ ईश्वरः सर्वं चिकेचि । मनुष्यः केन साधनेन एवं
केतिष्यति ? योगी पुरुषः सर्वं मनोगतं चिकेच ।

तृतीय गणु आत्मनेपद धातु.

मा (भणधुं तुलना करवी) मिमीते । ममे । माता । मारयते ।
हा (७धुं) जिहीते । जहे । हाता । हास्यते ।

आ धातुश्रोतां ३४

‘ मा ’ (भणधुं, तुलना करवी)

१ लट् = १ मिमीते, मिमाते, मिमते । १ मिमीपे, मिमापे,
मिमीध्वे । १ मिमे, मिमीवहे मिमीमहे ॥

१ लोट् = १ मिमीताम्, मिमाताम्, मिमताम् । १ मिमीप्व,
मिमाथाम्, मिमीध्वम् । १ मिमै, मिमावहे,
मिमामहे ॥

३ लृट् = १ अमिमोत, अमिमाताम्, अमिमत । १ अमिमीया,
अमिमाथाम्, अमिमीध्वम् । ३ अमिमि,
अमिमीवहि, अमिमीमहि ॥

४ लिट् = १ मिमीत, मिमीयाताम्, मिमीरन् । २ मिमीथा,
मिमीयाथाम्, मिमीध्वम् । ३ मिमीय, मिमीवहि, मिमीमहि ॥

‘ हा ’ (त्याग करवे)

१ लट् = १ जिहीते, जिहाते, जिहते । २ जिहीपे, जिहापे,
जिहीध्वे । ३ जिहे, जिहीवहे, जिहीमहे ॥

पाठक आ प्रभाषे आत्मनेपदना रूप जनावी शंङ्खे.

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ स धान्यं मिमीते । अहं घृतं न अमिमि । त्वं
मिमोष्य । ते भूमिं मिमताम् ॥

—:०:—

पाठ १५

तृतीय गणु उभयपदना धातु.

दा (आपृथुं) ददाति, दत्ते । ददौ. ददे । दाता । दास्यति-ते ।

धा (धारणु-पोषणु क्स्वुं) दधाति, धत्ते । दधौ, दधे । धाता ।
धास्यति-ते ।

निज् (शुद्ध क्स्वुं) नेनेक्ति, नेनित्ते । निनेज, निनिजे । नेक्ता ।
नेक्ष्यति-ते ।

भृ (धारणु-पोषणु क्स्वुं) विभर्ति, विभृते । बभार, बभ्रे,
विभरांचकार चक्रे । भर्ता । भरिष्यति-ते ।

विज् (लुट् धुं) वेवेक्ति, विवित्ते । विवेज, विविजे । वेक्ता, ।
वेक्ष्यति-ते ।

विप् (व्याप्त धुं) वेवेष्टि, वेविष्टे । विवेप, विविपे । वेष्टा । वेक्ष्यति-ते ।
धातुओंनां रूप.

लट् = (परमैपद) १ ददाति, दत्तः, ददति । २ ददासि, दत्थः,
दत्थ । ३ ददामि, दद्वः, दद्वः ॥

(आत्मनेपद) = १ दत्ते, ददाते, ददते । २ दत्से, ददाये, ददध्वे । ३ ददे, ददहे, ददमहे ॥

लोट् = (परस्मैपद) १ ददातु, दत्ताम्, ददतु । २ देहि, दत्तम्, दत्त । ३ ददानि, ददाय, ददाम ॥

(आत्मनेपद) = १ दत्ताम्, ददाताम्, ददताम्, । २ दत्स्व, ददाथाम्, ददध्वम् । ३ ददे, ददावहे, ददामहे ॥

लङ् = (परस्मैपद) १ अददात्, अदत्ताम्, अददुः । २ अददाः, अदत्तम्, अदत्त । ३ अददाम्, अदद, अदम ॥

(आत्मनेपद) १ अदत्त, अददाताम्, अददत । २ अदत्थाः, अददाथाम्, अददध्वम्, । ३ अददि, अददहि, अदमहि ॥

‘ मृ ’ (धारण्युपोपत्यु क्त्वा)

लट् = (परस्मैपद) विभर्ति, विभृतः, विभ्रति । २ विभर्षि, विभृयः, विभृय । ३ विभर्षि, विभृवः, विभृमः ॥

(आत्मनेपद) = १ विभृते, विभ्राते, विभ्रते । २ विभृपे, विभ्राये, विभृष्वे । ३ विभ्रे, विभृवहे, विभ्रमहे ॥

लोट् = (परस्मैपद) १ विभर्तु, विभृताम्, विभ्रतु । २ विभृहि, विभृतम्, विभृत । ३ विभराणि, विभराव, विभराम ॥

(आत्मनेपद) = १ विभृताम्, विभ्राताम्, विभ्रताम्, २ विभृष्व, विभ्राथाम्, विभृध्वम् । ३ विभरै, विभरावहे, विभरामहे ॥

याङ् आ प्रभाष्ये ३५ जनापवानो प्रयत्न करे.

संस्कृत-वाक्यानि

१ स मह्यं धनं ददाति । ते तुभ्यं किं ददति ? राजा मह्यं सुवर्णस्यालंकारं अददात् ।

૨ ત્વં તસ્ય મૂલ્યં અધુના એવ દેહિ । અહં તસ્મૈ પુસ્તકં
દદામિ । ત્વં તસ્મૈ કિં દદાસિ ?

૩ ईश्वरः स्थिरचरं सर्वं जगत् स्वशक्त्या विभर्ति । त्वं
किं विभर्षि ? यथा राजा राष्ट्रं विभर्ति तथा गृहस्थाः गृहं
विभ्रति ।

પાઠક આ પ્રમાણે વાક્યોની રચના કરી શકશે. અહિ તૃતીય
ગણનો વિચાર સમાપ્ત થાય છે.

સંધિ કરેલા વાક્યો.

૧ यजमानो यज्ञे जुहोत्याहुतीः । आहुतीर्यजमानो जुहोति
यज्ञे । यज्ञे यजमान आहुतीर्जुहोति । आहुतीर्जुहोति यजमानो
यज्ञे । यजमानो जुहोति यज्ञे आहुतीः ।

૨ અહં ચોરાન્ન વિભેમિ । ન વિભેમ્યહં ચોરાત્ । વિભેમિ
નાહં ચોરાત્ । અહં વિભેમિ ન ચોરાત્ । વિભેમ્યહં ન ચોરાત્ ।

૩ સ વ્યાગ્રાદપિ ન વિમેતિ । ન વિમેતિ સ વ્યાગ્રાદપિ ।
વ્યાગ્રાદપિ સ ન વિમેતિ ।

(महाभारत विराट् पर्व अ० ५)

वैशम्पायन उवाच ।

ते वीरा बद्धनिर्व्विशास्तथा बद्धकलापिनः ।

बद्धगोधांगुलित्राणाः कालिंदीममितो ययुः ॥ १ ॥

ततस्ते दक्षिणं तीरमन्वगच्छन्पदातयः ।

निवृत्तवनवासा हि स्वराष्ट्रप्रेप्तवस्तदा ।

वसन्तो गिरिदुर्गेषु वनदुर्गेषु घन्विनः ॥ २ ॥

विध्यन्तो मृगजातानि महेष्वासा महाबलाः ।

उत्तरेण दक्षार्णास्ते पंचालान्दक्षिणेन च ॥ ३ ॥

वैशम्पायनः उवाच अवधीत् = ते पांडवाः वीराः वीर-
 पुरुषाः, बद्धनिर्व्विशाः बद्धखड्गाः, तथा बद्धकलापिनः
 बद्धकेशपाशाः, बद्धगोधांगुलित्राणाः गोधाचर्मणः अंगुलित्राणं
 पदं यैः ते, कालिन्दीं नदीं अमितः अभिप्लुतं कृत्वा ययुः
 जग्मुः ॥ १ ॥ ततः अनंतरं ते पदातयः एव पद्भ्यां एव
 गच्छन्तः कालिंदीनद्याः दक्षिणं तीरं अन्वगच्छन् अगच्छन् ।
 तदा ते पांडवा निवृत्तवनवासाः वनवासात् निवृत्ताः स्वराष्ट्रं
 स्वकीयराज्यं प्रेप्तवः प्रकर्षेण इच्छवः गिरिदुर्गेषु पर्वतस्थानेषु
 वनदुर्गेषु वनदुर्गमस्थानेषु वसन्तः ॥ २ ॥ ते महेष्वासाः
 महाधनुषधारेणः महाबलाः महाशक्तयः वनेषु मृगजातानि

अन्तरेण यकृल्लोमाञ्छूरसेनांश्च पाण्डवाः ।

लुब्धा ब्रुवाणा मत्स्यस्य विषयं प्राविशन्वनात् ॥ ४ ॥

धन्विनो बद्धनिर्लिंशा विवर्णाः श्मश्रुधारिणः ।

ततो जनपदं प्राप्य कृष्णा राजानमब्रवीत् ॥ ५ ॥

पश्यैकपद्यो दृश्यन्ते क्षेत्राणि विविधानि च ।

व्यक्तं दूरे विराटस्य राजधानी भविष्यति ॥ ६ ॥

वसामेक्षापरां रात्रिं बलवान्मे परिश्रमः ।

मृगसमूहान् शूरैः विध्यन्तः ते उत्तरेण दशार्णान् देशान् तथा
दक्षिणेन पंचालान् देशान् ॥ ३ ॥ अन्तरेण च यकृल्लोमान्

शूरसेनान् देशान् कृत्वा ' वयं लुब्धाः लुब्धकाः व्याधाः '

इति ब्रुवाणाः कथयन्तः वनात् मत्स्यस्य विषयं देशं

प्राविशन् प्रविष्टाः ॥ ४ ॥ धन्विनः धनुष्मन्तः बद्ध-निर्लिंशाः

खड्गधारिणः विवर्णाः शोभनवर्णरहिताः श्मश्रुधारिणः ते

पाण्डवाः आसन् । ततः मत्स्यस्य नगरं प्राप्य राजानं धर्म-

राजानं कृष्णा द्रौपदी अब्रवीत् कथयामास ॥ ५ ॥ पश्य

एकपद्यः एकपादपीरमिताः मार्गाः एकपद्यः पदव्यः दृश्यन्ते,

अवलोक्यन्ते, विविधानि च क्षेत्राणि च दृश्यन्ते, अतः

अगेन चिन्हेन व्यक्तं स्पष्टं भवति यत् विराटस्य राज्ञः

राजधानी राजनगरी दूरे एव भविष्यति ॥ ६ ॥ अतः इह

एव अपरां रात्रिं वसामः, यतः मे बलवान् परिश्रमः जातः ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

धनंजय समुद्यम्य पाञ्चालीं वह भारत ।

राजधान्यां निवत्स्यामो विमुक्ताश्च वनादितः ॥ ७ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तामादायार्जुनस्तूर्णं द्रौपदीं गजराडिव ।

संप्राप्य नगराभ्यासमवतारयदर्जुनः ॥ ८ ॥

स राजधानीं संप्राप्य कौन्तेयोऽर्जुनमब्रवीत् ।

ष्वआयुधानि समासज्य प्रवेक्ष्यामः पुरं वयम् ॥ ९ ॥

सायुधाश्च प्रवेक्ष्यामो वयं तात पुर यदि ।

समुद्देशं जनस्यास्य करिष्यामो न संशयः ॥ १० ॥

युधिष्ठिर उवाच— हे भारत धनंजय अर्जुन ! त्वं पाञ्चालीं द्रौपदीं समुद्यम्य वह । इतः वनात् अस्मात् अरण्यात् विमुक्ताः च राजधान्यां निवत्स्यामः ॥ ७ ॥ वैशंपायन उवाच— अर्जुनः गजराट् इव तूर्णं सत्वरं तां द्रौपदीं आदाय गृहीत्वा नगराभ्यासं नगरसमीपं संप्राप्य अर्जुनः तां अवातारयत् ॥ ८ ॥ सः धर्मराजः कौन्तेयः कुन्तीपुत्रः राजधानीं संप्राप्य अर्जुनं अब्रवीत् । आयुधानि क्व समासज्य स्थापयित्वा वयं पुरं प्रवेक्ष्यामः ? ॥ ९ ॥ हे तात ! यदि वयं सायुधाः आयुधैः सहिताः पुरं प्रवेक्ष्यामः तर्हि अस्य जनस्य समुद्देशं करिष्यामः

गाण्डीवं च महद्गाढं लोके च विदितं नृणाम् ।

तच्चेदायुधमादाय गच्छामो नगरं वयम् ॥ ११ ॥

ततो द्वादश वर्षाणि प्रवेष्टव्यं वने पुनः ।

एकस्मिन्नपि विज्ञाते प्रतिज्ञातं हि नस्तथा ॥ १२ ॥

अत्र न संशयः । ॥ १० ॥ गांडीवं गांडीवनामकं धनुः
महद्गाढं अतिदृढं अस्ति लोके च नृणां मनुष्याणां तत्सर्वं
विदितं प्रसिद्धं अस्ति । तत् आयुधं आदाय वयं नगरं
गच्छामः चेत् ॥ ११ ॥ ततः एकस्मिन् अपि विज्ञाते पुनः
अस्मामिः वने द्वादशवर्षाणि प्रवेष्टव्यं भविष्यति यतः तथा
नः प्रतिज्ञातम्, तथा अस्मामिः प्रतिज्ञा कृता ॥ १२ ॥

समाप्ताः ।

१ बद्धनिस्त्रिंशाः—बद्धाः निस्त्रिंशाः यैः ।

२ बद्धगोधांगुलित्राणाः = बद्धानि गोधांगुलित्राणानि यैः ।

३ निवृत्तवनवासाः = वनवासात् निवृत्ताः ।

४ स्वराष्ट्रं = स्वस्य राष्ट्रम् ।

५ सायुधाः = आयुधैः सहिताः ।

६ द्वादशवर्षाणि = द्वादश च तानि वर्षाणि ।

પાઠ ૧૭

પંચમ ગણના ધાતુ.

પંચમ ગણનો વિકરણ પ્રત્યય ' નુ ' છે. કે જે પ્રત્યયોની પૂર્વમાં લાગે છે. એ ગણના ધાતુઓના ૩૫ નીચે પ્રમાણે થાય છે—

‘ સાધ્ ’ (સાધન કરવું)

૧ લટ્ = ૧ સાધ્નોતિ, સાધ્નુતઃ, સાધ્નુવન્તિ । ૨ સાધ્નોષિ,
સાધ્નુયઃ, સાધ્નુયઃ । ૩ સાધ્નોમિ, સાધ્નુવ,
સાધ્નુમઃ ॥

૨ લોટ્ = ૧ સાધ્નોતુ, સાધ્નુતામ્, સાધ્નુવન્તુ । ૨ સાધ્નુહિ,
સાધ્નુતમ, સાધ્નુત । ૩ સાધ્નવાનિ, સાધ્નવાવ,
સાધ્નવામ ॥

૩ લટ્ = અસાધ્નોત, અસાધ્નુતામ્, અસાધ્નુવન્ । ૨ અસાધ્નોઃ,
અસાધ્નુતમ્, અસાધ્નુત । ૩ અસાધ્નવમ્, અસાધ્નુવ,
અસાધ્નુમ ॥

૪ વિધિલિટ્ = ૧ સાધ્નુયાત, સાધ્નુયાતામ્, સાધ્નુયુઃ ।
૨ સાધ્નુયાઃ, સાધ્નુયાતમ્, સાધ્નુયાત । ૩ સાધ્નુયામ્,
સાધ્નુયાવ, સાધ્નુયામ ॥

આ પ્રમાણે પંચમ ગણના બીજા પરસ્મૈપદી ધાતુઓના ૩૫ થાય છે. જુઓ—

૧ લટ્ = (‘ આપ્ ’ ધાતુ) ૧ આપ્નોતિ, આપ્નુતઃ, આપ્નુવન્તિ ।
૨ આપ્નોષિ, આપ્નુયઃ, આપ્નુયઃ । ૩ આપ્નોમિ, આપ્નુવ,
આપ્નુમઃ ॥

२ लोट् ('राध्' धातु) १ राध्नोत्, राध्नुताम्, राध्नुवन्तु ।
 २ राध्नुहि, राध्नुतम्, राध्नुत । राध्नुवानि, राध्नुवाव,
 राध्नुवाम ॥

द्वे नीचे लजेला धातु लुओ-

पंचम गणु परस्मैपदना धातु.

आप् (व्याप्तं थुं) आप्नोति । आप । आप्ता । आप्स्यति ।

(वि उपसर्गपूर्वक) व्याप्नोति । व्याप । व्याप्ता । व्याप्स्यति ।

अध् (वधुं) अर्ध्नोति । आनर्ध । अर्धिता । अर्धिष्यति ।

तृप् (तृप्तं थुं) तृप्नोति । ततर्प । तर्पिता । तर्पिष्यति ।

दु (दुःख आप्थुं) दुनोति । दुदाव । दोता । दोष्यति ।

दृ (दृष्टि कर्त्तुं) दृणोति । ददार । दर्ता । दर्ष्यति ।

राध् (सिद्ध कर्त्तुं, पूर्ण कर्त्तुं) राध्नोति । रराध । राद्धा ।
 रात्स्यति ।

शक् (शक्तिमान् थुं) शक्नोति । शशाक । शक्ता । शक्ष्यति ।

साध् (साधन कर्त्तुं, पूर्ण कर्त्तुं) साध्नोति । ससाध । साद्धा ।
 सात्स्यति ।

हि (हृत्, वधुं) हिनोति । जिघाय । हेता । हेप्यति ।

संस्कृत-वाक्यानि

१ मनुष्यः स्वकीयस्य कर्मणः फलं आप्नोति । बालकः
 वृक्षस्य फलं न आप्नोत् । स धनं प्राप्नोति ।

२ अहं तत्कर्म कर्त्तुं न शक्नोमि । त्वं श्रद्धयासि किम् ? ।
 यः न शक्नोति स तत्र मा गच्छतु ।

३ ॥ साधका साध्यं साधनेन साध्नोति । सर्वेऽपि तथैव साध्नुवन्तु ।

४ त्वं कथं तत् साध्नोषि ? स न असाध्नोत् । त्वं साध्नुहि । सः अपि साध्नोतु ।

—:०-०:—

पाठ १८

पंचम गद्य आत्मनेपदना धातु.

अग् (व्यास धृ) अश्नुते । आनशे । अशिता, अष्टा ।
अशिष्यते, अश्यते ।

जेना ३५ नीचे प्रभाष्टे थाय छे—

१ लट् = १ अश्नुते, अश्नुषाते, अश्नुवते । २ अश्नुपे, अश्नुवाथे
अश्नुध्वे । ३ अश्नुवे, अश्नुवहे, अश्नुमहे ॥

२ लोट् = १ अश्नुताम्, अश्नुवाताम्, अश्नुवताम् । २ अश्नुध्व,
अश्नुवाधाम्, अश्नुध्वम् । ३ अश्नुवे, अश्नुवहे,
अश्नुवामहे ॥

३ लृट् = १ आश्नुत, आश्नुवाताम्, आश्नुवत । २ आश्नुथा,
आश्नुवाथाम्, आश्नुध्वम् । ३ आश्नुवि, आश्नुवाहि,
आश्नुमहि ॥

४ विधिलिट् = १ अश्नुवीत, अश्नुवीयाताम्, अश्नुवीरन् ।

२ अश्नुवीयाः, अश्नुवीययाम्, अश्नुवीय्वम् ।

३ अश्नुवीय, अश्नुवीवहि, अश्नुवीमहि ॥

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ पुरुषः अन्नं सायं-प्रातः अश्नुते । स्त्रीपुरुषौ फलानि अश्नुवीत । सर्वे बालकाः मिष्टं अश्नुवते ।

२ स भोजनं अद्य अश्नुताम् । त्वं अन्नं अद्य मा अश्नुथाः । यूयं फलानि अश्नुष्वम् ।

पंचम गाणु उक्त्यपह्ना धातुः.

कृ (कृिस् ३२थी) कृणोति, कृणुते । चकार, चक्रे । कर्ता । करिष्यति-ते ।

चि (च्छे३३ ३२थु') चिनोति, चिनुते । चिकाय, चिकये, चिधाय, चिच्ये । चेता । चेष्यति-ते ।

धु (धृ३३ ३२थु') धुनोति, धुनुते । दुधाव, दुधुवे । घोता । घोष्यति-ते ।

वृ (वृ३३ ३२थु') वृणोति, वृणुते । ववार, वव्रे । वरीता, वरीता । वरिष्यति-ते ।

शि (शि३३ ३२थु') शिनोति, शिनुते । शिशाय, शिष्ये । शेता । शेप्यति-ते ।

सि (सि३३ ३२थु') सिनोति, सिनुते । सिपाय, सिष्ये, सेता । सेप्यति-ते ।

सु (सु३३ ३२थु') सुनोति, सुनुते । सुपाव, सुपुवे । सोता । सोप्यति-ते ।

स्तृ (स्तृ३३ ३२थु') स्तृणोति, स्तृणुते । तस्तार, तस्तरे । स्तर्ता । स्तरिष्यति-ते ।

पाठ १८

विधायपदी धातुशोभा ३५

‘ वि ’ (ओङ्कुं इरुं)

लृट् (परस्मैपद) = १ चिनोति, चिनुतः, चिन्वन्ति । २ चिनोषि,
चिनुथः, चिनुथ । ३ चिनोमि, चिनुवः,
चिनुमः ॥

(आत्मनेपद) = १ चिनुते, चिन्वाते, चिन्वते । २ चिनुषे,
चिन्वाये, चिनुध्ये । ३ चिन्वे, चिनुवहे,
चिनुमहे ॥

लोट् (परस्मैपद) = १ चिनोतु, चिनुताम्, चिन्वातु । २ चिनु,
चिनुतम्, चिनुत । ३ चिनवानि, चिनवाव,
चिनवाम ॥

(आत्मनेपद) = १ चिनुताम्, चिन्वाताम्, चिन्वताम् ।
२ चिनुष्व, चिन्वायाम्, चिनुध्वम् ।
३ चिनवै, चिनवावहे, चिनवामहे ॥

लृङ् (परस्मैपद) = १ अचिनोन्, अचिनुताम्, अचिन्वन् ।
२ अचिनो, अचिनुतम्, अचिनुत ।
३ अचिनवम्, अचिनुव, अचिनुम ॥

(आत्मनेपद) = १ अचिनुत, अचिन्वाताम्, अचिन्वत ।
२ अचिनुया, अचिन्वायाम्, अचिनुध्वम् ।
३ अचिन्वि, अचिनुवहि, अचिनुमहि ॥

विंघिलिङ् (परस्मैपद) = १ चिनुयात्, चिनुयाताम्, चिनुयुः ।

२ चिनुयाः, चिनुयातम्, चिनुयात ।

३ चिनुयाम्, चिनुयाव, चिनुयाम् ॥

(आत्मनेपद) = १ चिन्वीत, चिन्वीयाताम्, चिन्वीरन् ।

२ चिन्वीथाः, चिन्वीयाथाम्, चिन्वीध्वम् ।

३ चिन्वीय, चिन्वीवहि, चिन्वीमहि ॥

आ प्रभाषे पूर्वोक्त उभयपदी धातुभ्याम् इय अनावीने अभूने
वाक्येभ्यां उपयोगो कश्चि—

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ बालकाः फलानि चिन्वन्ति । सः पुष्पाणि अचिनोत् ।

अहं अद्य फलानि न चिनोमि ।

२ वायुः वृक्षान् धुनोति । आकाशे वायुः अभ्राणि

धुनुते । त्वं कथं एवं वस्त्रं धुनोषि ?

३ पुरुषः कन्यां वृणुते । प्रजाजनाः राजानं राष्ट्राय

वृण्वन्ति । त्वं कथं अवृणुथाः ?

४ ब्राह्मणाः सोमं सुन्वन्ति । सः औषधिं असुनोत् । स

सुनोतु । त्वं न सुनुहि ।

५ स वस्त्रेण तत् स्तृणोति । पश्य कथं स स्तृणुते । यथा

स स्तृणोति तथा त्वमपि स्तृणुहि ।

—:०-०:—

५१४ २०

(महाभारत उद्योगपर्व, अ० ३८)

अपकृत्य बुद्धिमतो दूरस्थोऽस्मीति नाश्वसेत् ।

दीर्घौ बुद्धिमतो बाहू याम्यां हिंसति हिंसितः ॥ ८ ॥

न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।

विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृन्तति ॥ ९ ॥

अनीर्षुर्गुप्तदारस्य संविभागे प्रियंवदः ।

श्लक्ष्णो मधुरवाक् स्त्रीणां न चासां वशगो भवेत् ॥ १० ॥

बुद्धिमतः ज्ञानसंपन्नान् पुरुषान् अपकृत्य पीडयित्वा
 “ अहं दूरस्थः दूरे अयस्थितः अस्मि ” अतः अहं सुरक्षितोऽ-
 स्मि इति मत्वा नाश्वसेत् न विश्वसेत् । बुद्धिमतः ज्ञानिनः
 मनुष्यस्य दीर्घौ बाहू, याम्यां बाहुभ्यां हिंसितः बुद्धिमान्
 पुरुषः पीडयितारं निश्चयेन हिंसति ॥ ८ ॥ अविश्वस्ते
 विश्वासरहिते अविश्वासरहिते कदाऽपि न विश्वसेत्, विश्वस्ते
 विश्वासरहितेऽपि नैव अतिविश्वसेत् न अतिशयेन विश्वसेत् ।
 अतिविश्वासात् यद् भयं उत्पन्नं भवति तत् मूलानि अपि
 निकृन्तति निःशेषेण छिनत्ति ॥ ९ ॥ अनीर्षुः ईर्ष्यारहितः, गुप्त-
 दारः गुप्ता रक्षिताः दाराः स्त्रियाः धर्मपत्न्यः येन सः गुप्तदारः,
 संविभागी प्राप्तधनस्य योग्यविभागकर्ता, प्रियंवदः प्रियवादी,

पूजनीया महामागाः पुण्याश्च गृहदीप्तयः ।

स्त्रियः श्रियो गृहस्योक्तास्तस्माद्रक्ष्या विशेषतः ॥ ११ ॥

पितुरन्तःपुरं दद्यान्मातुर्दद्यान्महानसम् ।

गोषु चात्मसमं दद्यात्स्वयमेव कृषिं व्रजेत् ॥ १२ ॥

भृत्यैर्वाणिज्यचारं च पुत्रैः सेवेत च द्विजान् ।

अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ॥ १३ ॥

तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योगिषु शाम्पति ।

नित्यं सन्तः कुले जाताः पावकोपमतेजसः ॥ १४ ॥

श्लक्ष्णः कोमलः, स्त्रीणां मधुरवाक् मधुरवचनाः, तथापि
आसां स्त्रीणां वशगः वशवर्ती त भवेत् ॥ १० ॥ पूजनीयाः
महामागाः महामाग्यवत्यः, पुण्याः गृहदीप्तयः गृहप्रकाशकाः,
स्त्रियः सन्ति, तां गृहस्य श्रियः एव सन्ति, तस्मात् ताः
विशेषतः रक्ष्याः ॥ ११ ॥ अंतःपुरं पितुः दद्यात्, मातुः
च महानसं पाकशालां दद्यात्, गोषु आन्मसमं मित्रं दद्यात्,
स्वयं एव कृषिं व्रजेत् गच्छेत् ॥ १२ ॥ भृत्यैः परिचारकैः
वाणिज्यचारं व्यवहारं सेवेत, द्विजान् पुत्रैः सेवेत । अद्भ्यः
जलात् अग्निः, ब्रह्मणः ब्राह्मणात् क्षत्रं क्षत्रियः, अश्मनः
प्रस्तरात् लोहं उत्थितम् ॥ १३ ॥ तेषां अग्निक्षत्रियलोहानां
तेजः यद्यपि सर्वत्रगं सर्वत्र संचारि वर्तते, तथापि स्वासु
योगिषु स्वकीयोत्पत्तिस्थानेषु शाम्पति । कुले जाताः श्रेष्ठे

क्षमावन्तो निराकाराः काष्ठेऽग्निरिव क्षेरते ।
 यस्य मन्त्रं न जानन्ति बाह्याश्चाभ्यन्तराश्च ये ॥ १५ ॥
 स राजा सर्वतश्चक्षुश्चिरमैश्वर्यमश्नुते ।
 करिष्यन्न प्रभाषेत कृतान्येव तु दर्शयेत् ॥ १६ ॥
 धर्मकामार्थकार्याणि तथा मंत्रो न भिद्यते ।
 गिरिपृष्ठमुपारुह्य प्रासादं वा रहोगतः ॥ १७ ॥
 अरण्ये निःशलाके वा तत्र मंत्रो विधीयते ।
 नासुहृत्परमं मन्त्रं भारताहति वेदितुम् ॥ १८ ॥

कुले उत्पन्नाः सन्तः पावकोपमतेजसः अभिघत्प्रकाशकाः
 ॥ १४ ॥ क्षमावन्तः क्षमायुक्ताः, काष्ठे अग्निः इव, यथा
 काष्ठे अग्निः अव्यक्तरूपेण भवति तथैव निराकाराः अव्यक्ताः
 क्षेरते घसन्ति । बाह्याः अभ्यन्तराश्च ये पुरुषाः यस्य मन्त्रं
 विचारं न जानन्ति ॥ १५ ॥ स राजा सर्वतश्चक्षुः सर्वप्रदृष्टिः
 ऐश्वर्यं प्रभुत्वं चिरं चिरकालं अश्नुते प्राप्नोति । करिष्यन्
 कर्म कर्तुं इच्छन् कदापि न प्रभाषेत, कृतानि एव तु कर्माणि
 दर्शयेत् ॥ १६ ॥ धर्मकामार्थकार्याणि धर्मार्थकामसंबन्धीनि
 कर्माणि पूर्णतया कृत्वा एव तत्पश्चात् लोकेषु दर्शयितव्यानि ।
 गिरिपृष्ठं पर्वतशिखरं उपारुह्य, आरुह्य, प्रासादं हर्म्यं राजभवनं
 वा रहोगतः एकान्तस्थाने गतः ॥ १७ ॥ निःशलाके
 एकान्ते रहसि अरण्ये वा एवंविधे स्थाने मन्त्रः गुप्तविचारः

अपण्डितो वाऽपि सुहृत्पण्डितो वाऽप्यनात्मवान् ॥

नापरीक्ष्य महीपालः कुर्यात्सचिवमात्मनः ॥ १९ ॥

अमात्ये ह्यर्थलिप्सा च मंत्ररक्षणमेव च ।

कृतानि सर्वकार्याणि यस्य पारिषदा विदुः ॥ २० ॥

• धर्मे चार्थे च कामे च स राजा राजसत्तमः ।

गूढमंत्रस्य नृपतेस्तस्य सिद्धिरसंशयम् ॥ २१ ॥

अग्रशस्तानि कार्याणि यो मोहादनुतिष्ठति ।

स तेषां विपरिभ्रंशाद् भ्रश्यते जीवितादपि ॥ २२ ॥

विधीयते क्रियते । हे भारत ! भरतकुलोत्पन्न ! परमं श्रेष्ठं

मन्त्रं अमित्रो असुहृत् वेदितुं ज्ञातुं नार्हति ॥ १८ ॥ अपण्डितः

अज्ञानः वा अपि सुहृत् मित्रं, पण्डितो वाऽपि अनात्मवान्

आत्मबलरहितः । महीपालः सचिवं मंत्रिणं अपरीक्ष्य परीक्षां

न कृत्वा न कुर्यात् ॥ १९ ॥ अमात्ये हि अर्थलिप्सा अर्थलाभेच्छा

तथा मंत्ररक्षणं गुह्याविचारस्य रक्षणं तथा च यस्य पारिषदाः

सभाः कृतानि एव सर्वकार्याणि विदुः ॥ २० ॥ स राजा

धर्मे च अर्थे च कामे च राजसत्तमः राजश्रेष्ठः भवति ।

गूढमंत्रस्य तस्य नृपतेः असंशयं सिद्धिः भवति ॥ २१ ॥

यः राजा मोहात् अग्रशस्तानि कार्याणि अनुतिष्ठति करोति

स तेषां कार्याणां विपरिभ्रंशात् जीविताद् अपि भ्रश्यते

कर्मणां तु प्रशस्तानामनुष्ठानं सुखावहम् ।
 तेषामेवाननुष्ठानं पश्चात्तापकरं मतम् ॥ २३ ॥
 अनधीत्य यथा वेदान् विप्रः श्राद्धमर्हति ।
 एवमश्रुतपाद्गुण्यो न मंत्रं श्रोतुमर्हति ॥ २४ ॥
 स्थानवृद्धिक्षयज्ञस्य पाद्गुण्यविदितात्मनः ।
 अनवज्ञातशीलस्य स्वाधीना पृथिवी नृप ॥ २५ ॥

॥ २२ ॥ प्रशस्तानां कर्मणां अनुष्ठानं तु सुखावहं सुखकारकम् ।
 तेषां प्रशस्तानां कर्मणां अननुष्ठानं अनुष्ठानस्य अकरणं
 पश्चात्तापकरं मतम् ॥ २३ ॥ यथा वेदान् अनधीत्य न
 अधीत्य विप्रः श्राद्धं न अर्हति । एवं एव अश्रुतपाद्गुण्यः
 पाद्गुणानां अपरिज्ञाता मंत्रं श्रोतुं न अर्हति ॥ २४ ॥ हे
 नृप ! स्थानवृद्धिक्षयज्ञस्य पाद्गुण्यविदितात्मनः पाद्गुणज्ञान-
 युक्तस्य अनवज्ञातशीलस्य प्रशस्तशीलस्य राज्ञः सर्वा अपि
 पृथिवी स्वाधीना भवति ॥ २५ ॥

समाप्ताः ।

- १ अविश्वस्तः = न विश्वस्तः ।
 २ गुप्तदारः = गुप्ताः दाराः यस्य ।
 ३ मधुरवाक् = मधुरा वाक् यस्य ।
 ४ सर्वत्रगम् = सर्वत्र गच्छति इति ।

૫ ગિરિષ્ઠમ્ = ગિરેઃ પૃષ્ઠમ્ ।

૬ ગૂઢમંત્રઃ = ગૂઢઃ મંત્રઃ યસ્ય ।

૭ અશ્રુતપાદ્ગુણ્યઃ = અશ્રુતં પાદ્ગુણ્યં યેન ।

૮ અનવદ્ધાતશીલઃ = અનવદ્ધાતં શીલં યસ્ય ।

—'૦:—

પાઠ ૨૧

સપ્તમ ગણુના ધાતુ.

આ સપ્તમ ગણુનું ચિહ્ન 'ન' છે અને એ ધાતુના અંતિમ સ્વરની પાછળ તથા અંતિમ વ્યંજનની પૂર્વ ધાતુના વચમાં જ લાગે છે. જેમકે—

હિન્ (હિંસા કરવી) હિન્ + ન = હિં (ન) સ્ = હિન્ + તિ = હિન્સિતિ ।

કૃન્ (કાપવું) કૃન્ + ન = કૃ (ન) ત્ = કૃણન્ = તિ = કૃણન્સિતિ ।

આ પ્રમાણે ૩૫ બને છે, હવે એના ૩૫ બુદ્ધિઓ—

' પિવ્ ' (ચૂણું કરવું)

૧ લટ્ = ૧ પિનષ્ટિ, પિષ્ટઃ, પિપન્તિ । ૨ પિનક્ષિ, પિષ્ટઃ, પિષ્ટ ।

૩ પિનપ્મિ, પિષ્વ, પિપ્મઃ ॥

૨ લોટ્ = ૧ પિનષ્ટુ, પિષ્ટામ્, પિપન્તુ । ૨ પિનષ્ટ્, પિષ્ટમ્, પિષ્ટ । ૩ પિનષાણિ, પિનષાવ, પિનષામ ॥

૩ લટ્ = ૧ અપિનટ્, અપિષ્ટામ્, અપિવન્ । ૨ અપિનટ્,

अपिष्टम्, अपिष्ट । ३ अपिनपम्, अपिप्व, अपिप्म ॥

४ विधिलिङ् = १ पिप्यात्, पिप्याताम्, पिप्युः । २ पिप्याः,
पिप्यातम्, पिप्यात । ३ पिप्याम्, पिप्याव, पिप्याम ॥

‘हिम्’ (हिंसा ३२पी)

१ लट् = १ हिनस्ति, हिंस्तः, हिंसन्ति । २ हिंनस्ति, हिंस्थः,
हिंस्थ । हिंनस्मि, हिंस्वः, हिंस्मः ॥

२ लोट् = १ हिनस्तु, हिंस्ताम्, हिंसन्तु । २ हिन्धि, हिंस्तम्,
हिंस्त । ३ हिनस्तानि, हिनस्ताव, हिनसाम ॥

३ लङ् = १ अहिनत्, अहिंस्ताम्, अहिंसन् । २ अहिनः,
अहिंस्तम्, अहिंस्त । ३ अहिनसम्, अहिंस्व, अहिंस्म ॥

४ विधिलिङ् = १ हिंस्यात्, हिंस्याताम्, हिंस्युः । २ हिंस्याः,
हिंस्यातम्, हिंस्यात । ३ हिंस्याम्, हिंस्याव, हिंस्याम ॥

‘अञ्ज्’ (अञ्जन ३२वु, तेज ये ५३वु)

१ लट् = १ अनक्ति, अङ्क्तः, अअन्ति । २ अनक्षि, अङ्क्थः,
अङ्क्थ । ३ अनज्मि, अञ्ज्वः, अञ्जमः ॥

२ लोट् = १ अनक्तु, अङ्क्ताम्, अअन्तु । २ अङ्ग्धि, अङ्क्तम्,
अङ्क्त । ३ अनजानि, अनजाव, अनजाम ॥

३ लङ् = १ आनक्, आङ्क्ताम्, आअन् । २ आनक्, आङ्क्तम्,
आङ्क्त । ३ आनजम्, आञ्ज्व, आञ्जम ॥

४ विधिलिङ् = १ अञ्ज्यात्, अञ्ज्याताम्, अञ्ज्युः । २ अञ्ज्याः,
अञ्ज्यातम्, अञ्ज्यात । ३ अञ्ज्याम्, अञ्ज्याव,
अञ्ज्याम ॥

सप्तम गणु परस्मैपदना धातु.

अञ्ज् (अञ्जन करुं, तेन लगावुं) अनक्ति । आनक् ।

अङ्क्ता, अञ्जिता । अञ्जिष्यति, अङ्क्ष्यति ।

उन्द् (उन्नापुं) उनक्ति । उन्दाश्चकार । उन्दिता । उन्दिष्यति ।

कृन् (कृपापुं) कृणक्ति । चकर्त । कर्तिता । कर्तिष्यति ।

पृच् (संपर्क करणे) पृणक्ति । पपर्व । पर्विता । पर्विष्यति ।

भञ्ज् (तोड़ुं) भनक्ति । बभञ्ज । भङ्क्ता । भङ्क्ष्यति ।

वृज् (वृटापुं) वृणक्ति । ववर्ज । वर्जिता । वर्जिष्यति ।

शिप् (विशेष थपुं) शिनष्टि । शिशेप । शेष्टा । शेक्ष्यति ।

हिस् (हिंसा करणी) हिनस्ति । जिहिंस । हिंसिता । हिंसिष्यति ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ व्याघ्रः अरण्ये आरण्यान् पशून् हिनस्ति । त्वं तत्र किं हिनस्सि ? क्षत्रियः प्रजाः मा हिनस्तु । अहं कदापि न हिनास्मि ।

२ भृत्यः धान्यं पिनष्टि । यथा स यंत्रेण पिनष्टि तथा कः हस्तेन पिष्यात् ?

३ कः काष्ठं कृणक्ति ? त्वष्टा तत्र किं कृणक्ति ? यदा म तत्र कृणक्ति तदा त्वं किं न कृणत्सि ?

४ वायुः वृक्षान्मनक्ति । वायुः सर्वान् वृक्षान् बभञ्ज । त्वं किमर्थं तद् भङ्क्ष्यसि ?

સમ્પ્રત ગણુ આત્મનેપદના ધાતુ.

હન્ (પ્રકાશતું) હન્ધે । હન્ધાંચક્રે । હન્ધિતા । હન્ધિપ્યતે ।
વિદ્ (વિચાર કરવો) વિન્તે । વિવિદે । વેતા । વેત્સ્યતે ।
આ ધાતુઓના ૩૫ નીચે પ્રમાણે થાય છે—

‘ હન્ ’ (પ્રકાશતું)

૧ લટ્ = ૧ હન્ધે, હન્ધાતે, હન્ધતે । ૨ હન્તે, હન્ધાતે, હન્ધ્વે ।
૩ હન્ધે, હન્ધ્વહે, હન્ધ્મહે ॥

૨ લોટ્ = ૧ હન્ધામ્, હન્ધાતામ્, હન્ધતામ્ । હન્ત્સ્વ, હન્ધાયામ્,
હન્ધ્વમ્ । ૩ હન્ધૈ, હન્ધાવહે, હન્ધામહે ॥

૩ લઙ્ = ૧ હેન્ધ, હેન્ધાતામ્, હેન્ધત । ૨ હેન્ધાઃ, હેન્ધાયામ્,
હેન્ધ્વમ્ । ૩ હેન્ધિ, હેન્ધ્વહિ, હેન્ધ્મહિ ॥

૪ વિધિલિટ્ = ૧ હન્ધીત, હન્ધીયાતામ્, હન્ધીરન્ । ૨ હન્ધીયાઃ,
હન્ધીયાયામ્, હન્ધીધ્વમ્ । ૩ હન્ધીય, હન્ધીવહિ,
હન્ધીમહિ ॥

સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

૧ ક્ષત્રિજઃ અગ્નિં હન્ધતે । તે પુરુષાઃ અગ્નિં હેન્ધત ।
અહં હન્ધે, ત્વં હન્તે, સ હન્ધે ।

૨ સ વિન્તે । રાજા વિવિદે । બાલકઃ વેત્સ્યતે ।

સમ્પ્રત ગણુના કેવલ આત્મનેપદી ધાતુ બહુ થોડા છે.

એટલા માટે હવે ઉભયપદી ધાતુ આપવામાં આવે છે.

સમ્પ્રત ગણુના ઉભયપદી ધાતુ.

શુદ્ (શૂર્ષ કરવું) શુણતિ, શુન્તે । ચુક્ષોદ, ચુક્ષુદેઃ ક્ષોત્સ્યતિ-તે ।

छिद् (छेदन करणं) छिनक्ति, छिन्ते । चिच्छेद, चिच्छिदे । छेत्ता ।
छेत्स्यति-ते ।

तृद् (हिंसा करणी, निराहर करणे) तृणात्ति, तृन्ते । ततर्द, ततृदे ।
तर्दिता । तर्दिष्यति-ते ।

भिद् (वेद करणे) भिनात्ति, भिन्ते । बिभेद, बिभिदे । भेत्ता ।
भेत्स्यति-ते ।

भुज् (भाषुं, बोधवपुं) भुनात्ति, भुङ्क्ते । बुभोज, बुभुजे ।
भोक्ता । भोक्ष्यति-ते ।

युज् (जेडपुं) युनात्ति, युङ्क्ते । युयोज, युयुजे । योक्ता ।
योक्ष्यति-ते ।

रिच् (भाषी करणं) रिणक्ति, रिङ्क्ते । रिरिच, रिरिचे । रेक्ता
रेक्ष्यति-ते ।

रुग् (रोकपुं, घोरपुं) रुणाद्दि, रुङ्घे । रुरोध, रुरुधं । रोद्धा ।
रोत्स्यति-ते ।

विच् (विस्तृ यपुं) विनक्ति, विङ्क्ते । विवेच, विविचे । वेक्ता ।
वेक्ष्यति-ते ।

‘युज्’ (जेडपुं)

गृट् (परस्मैपद) = १ युनक्ति, युङ्क्ते, युञ्जति । २ युनक्षि,
युङ्क्ष्यः, युङ्क्ष्य । ३ युनज्मि, युञ्ज्वः, युञ्ज्मः ॥

(आत्मनेपद) = १ युङ्क्ते, युञ्जाते, युञ्जते । २ युङ्क्षे,
युञ्जाथे, युङ्ग्वहे । ३ युञ्जे, युञ्ज्वहे, युञ्ज्महे ॥

जोट् = (परस्मैपद) १ युनक्तु, युङ्क्ताम्, युञ्जन्तु । २ युङ्ग्मि,
युङ्क्ताम्, युङ्क्त । ३ युनजानि, युनजाव, युनजाम ॥

(आत्मनेपद) = १ युङ्क्ताम्, युञ्जाताम्, युञ्जताम् ।
२ युङ्क्ष्व, युञ्जाथाम्, युङ्ग्वेम । ३ युनजै, युनजावहै,
युनजामहे ॥

लङ् (परस्मैपद) = १ अयुनक्, अयुङ्क्ताम्, अयुञ्जन् ।
 २ अयुनक्, अयुङ्क्ताम्, अयुङ्क्त । ३ अयुनजम्,
 अयुञ्जव, अयुञ्जम् ॥

(आत्मनेपद) = १ अयुङ्क्त, अयुञ्जाताम्, अयुञ्जन् ।
 २ अयुङ्क्था, अयुञ्जायाम्, अयुङ्ग्वम् । ३ अयुञ्जि-
 अयुञ्ज्वहि, अयुञ्जमहि ॥

विधिलिङ् (परस्मैपद) = १ युञ्ज्यात्, युञ्ज्याताम्, युञ्ज्युः ।
 २ युञ्ज्या, युञ्ज्यातम्, युञ्ज्यात । ३ युञ्ज्याम्,
 युञ्ज्याव, युञ्ज्याम ।

आत्मनेपद) = १ युञ्जीत, युञ्जीयाताम्, युञ्जीरन् । २ युञ्जीथा,
 युञ्जीयायाम्, युञ्जीवम् । ३ युञ्जीय, युञ्जीवहि,
 युञ्जीमहि ॥

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ त्वं शुंठी क्षुणात्ति किम् ? अहं शुंठी न क्षुणाणि परंतु
 धान्य क्षुणधि ।

२ कः वृक्षस्य शाखां छिनत्ति ? किमर्थं स एवं वृक्षान्
 छिनत्ति । कः इवः छेत्स्यते ।

३ सर्वे पुरुषाः तत्र अन्नं भुञ्जन्ति, स्त्रियः कुत्र अन्नं
 भुञ्जते ? बालकैः कदा अन्नं खादितम् ?

४ स तत्र जलं रुणद्धि । गोपाः सर्वानपि पशून् रुन्धन्ति ।
 मार्गे सैनिकान् कः रोत्स्यति ?

५ योगी स्वकीयं मनः परमात्मनि युनक्ति । सः मनः
 विवक्षया युङ्क्ते ।

पाठ २२

(म० मा० उद्योग पर्व अ० ३८)

- ० अमोघक्रोधहर्षस्य स्वयं कृत्वाऽन्ववेक्षिणः ।
 आत्मप्रत्ययकोशस्य वसुदैव वसुंधरा ॥ २६ ॥
 नाममात्रेण तुष्येत छत्रेण च महीपतिः ।
 भृत्येभ्यो विसृजेदर्थान्नैकः सर्वहरो भवेत् ॥ २७ ॥
 ब्राह्मणं ब्राह्मणो वेद भर्ता वेद स्त्रियं तथा ।
 अमात्यं नृपतिर्वेद राजा राजानमेव च ॥ २८ ॥
 न शत्रुर्वशमापन्नो भोक्तव्यो वक्ष्यतां मतः ।

अमोघक्रोधहर्षस्य अव्यर्थक्रोधहर्षस्य यस्य क्रोधः हर्षश्च
 न व्यर्थः तस्य, स्वयं कर्म कृत्वा अन्ववेक्षिणः अन्वीक्षणं
 कुर्वतः निरीक्षणं कुर्वतः आत्मप्रत्ययकोशस्य स्वकीयकोशस्य
 प्रत्यक्षं कुर्वतः वसुंधरा वसुदा धनदा नित्यं भवति ॥ २६ ॥
 नाममात्रेण छत्रेण च महीपतिः तुष्येत । भृत्येभ्यः अर्थान्
 धनानि विसृजेत् दद्यात् । एक एव सर्वहरः सर्वधनहारकः न
 भवेत् ॥ २७ ॥ ब्राह्मणः ब्राह्मणं वेद जानाति, तथा भर्ता पतिः
 स्त्रियं धर्मपत्नीं वेद, नृपतिः राजा अमात्यं मंत्रिणं वेद, तथा
 राजा अन्यं राजानं वेद ॥ २८ ॥ शत्रुः यदि वशं आपन्नः

न्यग्भूत्वा पर्युपासीत वष्यं हन्याद् बले सति ।
 अहताद्धि मयं तस्माज्जायते न चिरादिव ॥ २९ ॥
 दैवतेषु प्रयत्नेन राजसु ब्राह्मणेषु च ।
 नियंतव्यः सदा क्रोधो बृद्धबालातुरेषु च ॥ ३० ॥
 निरर्थं कलहं प्राज्ञो वर्जयेन्मूढसेवितम् ।
 कीर्तिं च लभते लोके न जानर्थेन युज्यते ॥ ३१ ॥
 प्रसादो निष्फलो यस्य क्रोधश्चापि निरर्थकः ।
 न तं भर्तारमिच्छन्ति पण्डं पतिमिव स्त्रियः ॥ ३२ ॥

प्राप्तः वष्यतां च गतः स कदापि न मोक्तव्यः । तं वष्यं
 शत्रुं बले सति स्वकीये घले सति हन्यात् एव अन्यथा स
 न्यक् भूत्वा पुनः अमिषुखो भूत्वा पर्युपासीत आक्रमणं
 करिष्यति अतः अवश्यमेव वशगतः शत्रुः हन्तव्यः । हि
 अहतात् तस्मात् शत्रोः न चिरात् शीघ्रमेव मयं जायते ॥ २९ ॥
 प्रयत्नेन दैवतेषु राजसु ब्राह्मणेषु च बृद्धबालातुरेषु स्थिर-
 बालकरोणिषु च क्रोधः सदा नियंतव्यः न कर्तव्यः ॥ ३० ॥
 मूढसेवितं मूर्खप्रयुक्तं निरर्थं अर्थहीनं कलहं प्राज्ञः ज्ञानी
 वर्जयेत् । तेन लोके कीर्तिं लभते, अनर्थेन च न युज्यते
 अर्थेन लाभेन च युक्तो भवति ॥ ३१ ॥ यस्य प्रसादः
 संतोषः निष्फलः फलरहितः, क्रोधः च अपि निरर्थकः तं
 भर्तारं राजानं प्रजाः न इच्छन्ति यथा स्त्रियः पण्डं पतिं न

न बुद्धिर्धनलाभाय न जाड्यमसमृद्धये ।

लोकपर्यायवृत्तान्तं प्राज्ञो जानाति नेतरः ॥ ३३ ॥

विद्याशीलवयोवृद्धान् बुद्धिवृद्धांश्च भारत ।

धनाभिजातवृद्धांश्च नित्यं मूढोऽवमन्यते ॥ ३४ ॥

अनार्यवृत्तमप्राज्ञमसूयकमधार्मिकम् ।

अनर्थाः क्षिप्रमायान्ति चाग्दुष्टं क्रोधनं तथा ॥ ३५ ॥

अविसंवादनं दानं समयस्याव्यतिक्रमः ।

आवर्तयन्ति भूतानि सम्यक्प्रणिहिता च वाक् ॥ ३६ ॥

इच्छन्ति ॥ ३२ ॥ केवलं बुद्धिः ज्ञानं धनकालाय एव

सदा न भवति, तथा जाड्यं जडता बुद्धिहीनत्वं असमृद्धये

धननाशाय एव सदा न भवति । लोकपर्यायवृत्तान्तं लोक-

परलोकव्यवस्थां प्राज्ञः ज्ञानी एव जानाति न इतरः अज्ञः

॥ ३३ ॥ विद्याशीलवयोवृद्धान्, विद्यावृद्धान्, शीलवृद्धान्,

वयोवृद्धान्, बुद्धिवृद्धान् च धनाभिजात-वृद्धान् धनवृद्धान्

अभिजातवृद्धान्, कुलवृद्धान्, हे भारत ! मूढः एव नित्यं

अवमन्यते न प्राज्ञः कदापि एतान् अवमन्यते ॥ ३४ ॥

अनार्यवृत्तं अनार्यवत् दुष्टकर्मकर्तारं अप्राज्ञं प्रज्ञाहीनं, असूयकं,

निंदकं, अधार्मिकं, चाग्दुष्टं दुष्टभाषणकर्तारं, तथा क्रोधनं,

अनर्थाः क्षिप्रं आयान्ति ॥ ३५ ॥ अविसंवादनं, अविवादः,

दानं, समयस्य कालस्य च अव्यतिक्रमः, सम्यक् प्रणिहिता

अविसंवादको दक्षः कृतज्ञो मतिमानृजुः ।

अपि संक्षीणकोशोऽपि लभते परिवारणम् ॥ ३७ ॥

धृतिः शमो दमः शौचं कारुण्यं वागनिष्टुरा ।

मित्राणां चानभिद्रोहः सप्तैताः समिधः श्रियः ॥ ३८ ॥

असंविभागी दुष्टात्मा कृतघ्नो निरपत्रपः ।

तादृक् नराधिपो लोके वर्जनीयो नराधिप ॥ ३९ ॥

न च रात्रौ सुखं शेते ससर्प इव वेदमनि ।

यः कोपयति निर्दोषं स दोषोऽभ्यन्तरं जनम् ॥ ४० ॥

प्रयुक्ताश्च वाक् एतानि कृत्यानि भूतानि आवर्तयन्ति समीपं

कुर्वन्ति ॥ ३६ ॥ अविसंवादकः विवादस्य अकर्ता, दक्षः, कृतज्ञः,

मतिमान्, ऋजुः सरलः, एवंविधः राजा यदि अपि संक्षीणकोशो

घनहीनः भवति तथापि परिवारणं मृत्यादिपरिवारं लभते

प्राप्नोति ॥ ३७ ॥ धृतिः धैर्यं शमः, दमः शौचं, कारुण्यं

करुणा दया, अनिष्टुरा मधुरा वाक्, मित्राणां च अनभिद्रोहः

अद्रोहः एताः सप्त श्रियेः ऐश्वर्यस्य समिधः सन्ति ॥ ३८ ॥

हे नराधिप ! असंविभागी घनस्य अदाता, दुष्टात्मा, कृतघ्नः,

निरपत्रपः निर्लज्जः, तादृक् एवंविधः नराधिपः लोके

वर्जनीयः ॥ ३९ ॥ स रात्रौ सुखं न शेते; ससर्पं सर्पयुक्ते

वेदमनि गृहे इव । यः निर्दोषं कोपयति स दोषो अभ्यन्तरं

येषु दुष्टेषु दोषः स्याद्योगक्षेमस्य भारत ।

सदा प्रसादनं तेषां देवतानामिवाचरेत् ॥ ४१ ॥

येऽर्थाः स्त्रीषु समायुक्ताः प्रमत्तपतिषु च ।

ये चानार्ये समासक्ताः सर्वे ते संशयं गताः ॥ ४२ ॥

जनं, अपि नाशयति ॥ ४० ॥ हे भारत ! येषु दुष्टेषु
दोषयुक्तेषु योगक्षेमस्य योगक्षेमसंबन्धी दोषः स्यात् देवतानां
इव तेषां सदा प्रसादनं प्रसन्नत्वं आचरेत् ॥ ४१ ॥ ये अर्थाः
स्त्रीषु समायुक्ताः ये प्रमत्तपतिषु च समासक्ताः, ये च
अनार्ये अनार्येण सह समासक्ताः, ते सर्वे अर्थाः संशयं
गताः तेषां सिद्धिर्नैव भविष्यति ॥ ४२ ॥

— ० —

પાઠ ૨૩

અષ્ટમ ગણના ધાતુ.

અષ્ટમ ગણના ધાતુઓનું ચિન્હ ' ડ ' છે તથા એ ધાતુ અને પ્રત્યયની મધ્યમાં લાગે છે. જેમકે—

ક્ષિણ્ + ડ + તિ = ક્ષિણોતિ (પરસ્મૈપદ)

ક્ષિણ્ + ડ + તે = ક્ષિણુતે (આત્મનેપદ)

અષ્ટમ ગણમાં કેવળ પરસ્મૈપદી ધાતુ નથી, અને કેવળ આત્મનેપદી ધાતુ પણ બહુ થોડા છે. ઉભયપદી ધાતુ પણ થોડાજ છે. એટલે ઉભયપદી ધાતુઓનાં ૩૫ બતાવવામાં આવે છે.

‘ તનુ ’ (વિસ્તાર કરવો, ફેલાવવું) ઉભયપદી ધાતુ.

૧ છઠ્ઠ (પરસ્મૈપદ) ૧ તનોતિ, તનુત, તન્વન્તિ । ૨ તનોષિ, તનુયઃ, તનુય । ૩ તનોમિ, તનુવ (તન્વઃ), તનુમઃ (તન્મ) । (આત્મનેપદ) ૧ તનુતે, તન્વાતે, તન્વતે । ૨ તનુપે, તન્વાપે, તનુધ્વે । ૩ તન્વે, તનુવહે (તન્વહે), તનુમહે (તન્મહે) ।

૨ છોડ (પરસ્મૈપદ) ૧ તનોતુ, તનુતામ્, તન્વન્તુ । ૨ તનુ, તનુતમ્, તનુત । ૩ તનવાનિ, તનવાવ, તનવામ ॥

(આત્મનેપદ) ૧ તનુતામ્, તન્વાતામ્, તન્વતામ્ । ૨ તનુષ્વ, તન્વાધામ્, તનુધ્વમ્ । ૩ તનર્વ, તનવાર્ધે, તનવાર્મહ ॥

૩ છડ (પરસ્મૈપદ) ૧ અતનોત, અતનુતામ્, અતન્વન્ । ૨ અતનોઃ, અતનુતમ્, અતનુત । ૩ અતનવમ્, અતનુવ (અતન્વ), અતનુમ (અતન્મ) ॥

(આત્મનેપદ) ૧ અતનુત, અતન્વાતામ્, અતન્વત । ૨ અતનુથા,
અતન્વાથામ્, અતનુધ્વમ્ । ૩ અતન્વિ, અતનુવહિ
(અતન્વહિ), અતનુમહિ (અતન્મહિ) ॥

૪ વિધિલિङ્ (પરસ્મૈપદ) ૧ તનુયાત્, તનુયાતામ્, તનુયુઃ ।
૨ તનુયાઃ, તનુયાતમ્, તનુયાત । ૩ તનુયામ્, તનુયાય,
તનુયામ ॥

(આત્મનેપદ) ૧ તન્વીત, તન્વીયાતામ્, તન્વીરન્ । ૨ તન્વીયાઃ,
તન્વીયાથામ્, તન્વીધ્વમ્ । ૩ તન્વીય, તન્વીવહિ,
તન્વીમહિ ॥

એ પ્રમાણે ખીજા ધાતુઓનાં રૂપ બનાવી શકાય છે. કેટલાંક
વચનોમાં એ રૂપ બને છે. જે ઉપર બતાવેલાં છે. એ પાઠકોના
ધ્યાનમાં આવ્યું હશે.

હવે અષ્ટમ ગણના ઉભયપદના ધાતુ જુઓ—

અષ્ટમ ગણ ઉભયપદના ધાતુ.

ઋણ્ (ગતિ કરવી) ઋણોતિ, ઋણુતે । આનર્ણ, આનૃણે ।
અર્ણિતા । અર્ણિપ્યતિ-તે ।

કૃ (કરવું) કરોતિ, કુરુતે । ચકાર, ચક્રે । કર્તા । કરિપ્યતિ-તે
ક્ષિણ્ (હિસા કરવી) ક્ષિણોતિ, ક્ષિણુતે । ચિક્ષેણ, ચિક્ષિણે ।
ક્ષેણિતા । ક્ષેણિપ્યતિ-તે ।

તન્ (વિસ્તાર કરવો) તનોતિ, તનુતે । તતાન, તેને । તાનિતા,
તાનિપ્યતિ-તે ।

તૃણ્ (ખાવું) તૃણોતિ, તૃણુતે । તર્તણ । તર્ણિતા । તર્ણિપ્યતિ-તે ।

સન્ (આપવું) સનોતિ, સનુતે । સસાન, સેને । સનિતા ।
સનિપ્યતિ-તે ।

સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

૧ સ યજ્ઞં તનુતૈ । ધર્માણ્યશ્ચૌ ધર્મં તન્વાતૈ । ચાલકાઃ
ઉપવનક્રીડાં તન્વન્તિ ।

૨ અહં પઠનં કરોમિ । ત્વં કિં કરોપિ ? સઃ કરોતુ । ત્વં
કુરુ । સઃ મા કરોતુ ॥

૩ સિંહઃ વને હસ્તિનઃ ક્ષિણોતિ । ત્વં કિમર્થં ક્ષિણોપિ ?
ચાલઃ ક્ષિણોતુ પરંતુ પ્રાજ્ઞઃ મા ક્ષિણોતુ ।

આ પ્રમાણે પાઠ્ય, અનાવી શકાય છે. હવે આત્મનેપદના ધાતુ
બુઝો—

અદમ ગણ આત્મનેપદ ધાતુ.

મન્ (જાણું, વિચાર કરવો) મનુતૈ । મેને । મનિતા, મનિપ્યતૈ ।
વન્ (યાચના કરવી) વનુતૈ । વવને । વનિતા । વનિપ્યતૈ ।

૧ લટ્ = ૧ મનુતૈ, મન્વાતૈ, મન્વતૈ । ૨ મનુપૈ, મન્વાપૈ, મનુધ્વૈ ।
૩ મન્વૈ, મનુવહં, મનુમહિ ॥

૨ લોટ્ = ૧ મનુતામ્, મન્વાતામ્ મન્વતામ્ । ૨ મનુન્વા,
મન્વાયામ્, મનુધ્વમ્ । ૩ મનૈવૈ, મનવાવહૈ, મનવામહૈ ॥

૩ લટ્ = ૧ અમનુતૈ, અમન્વાતામ્, અમન્વતૈ । ૨ અમનુપૈ,
અમન્વાયામ્, અમનુધ્વમ્ । ૩ અમન્વૈ, અમનુવહિ,
અમનુમહિ ॥

૪ વિધિલિટ્ = ૧ મન્વીતૈ, મન્વીયાતામ્, મન્વીરન્ । ૨ મન્વીયા,
મન્વીયાયામ્, મન્વીધ્વમ્ । ૩ મન્વીયૈ, મન્વીવહિ,
મન્વીમહિ ॥

આ પ્રમાણે 'વન્' ધાતુના પશુ રૂપ બનાવી શકાય છે, અને એનો વાક્યોમાં ઉપયોગ કરી શકાય છે.

સંસ્કૃત-વાક્યાનિ

૧ વયં सर्वेऽपि मानवाः मनुमहे । मूढः मनुष्यः अपि मनुते, प्राङ्मस्तु मनुत एव ।

૨ याचकः अन्नं वनुते । कः एवं अवनुत । सुमिक्षुः वनताम्, परंतु त्वं मा वनुष्व ।

—:~:—

પાઠ ૨૪

નવમ ગણ્યુના ધાતુ.

નવમ ગણ્યુ' ચિન્હ ' ના ' છે અને તે પ્રત્યયની પૂર્વમાં લાગે છે. શ્રુત્યો—

અશ્ + ના + તિ = અશ્નાતિ ।

પુષ્ + ના + તિ = પુષ્ણાતિ ।

સ્તમ્ + ના + તિ = સ્તમ્નાતિ ।

આ પ્રમાણે આ ધાતુઓનાં રૂપ થાય છે. એના રૂપ બનાવવા ધણાં સહેલાં છે.

‘વન્’ (બાંધ્યુ)

૧ ભૂ = ૧ વજ્ઞાતિ, વજ્ઞીતઃ, વજ્ઞન્તિ । ૨ વજ્ઞાસિ, વજ્ઞીયઃ, વજ્ઞીય । ૩ વજ્ઞામિ, વજ્ઞીવઃ, વજ્ઞીમઃ ॥

२ लङ् = १ वध्नात्, वध्नीताम्, वधन्तु । २ वधान, वध्नीतम्,
वध्नीत । ३ वध्नानि, वध्नाव, वध्नाम् ॥

३ लङ् = १ अवध्नात्, अवध्नीताम्, अवधन् । २ अवध्नाः,
अवध्नीतम्, अवध्नीत । ३ अवध्नाम्, अवध्नीव,
अवध्नीम् ॥

४ विधिलिङ् = १ वध्नीयान्, वध्नीयाताम्, वध्नीयुः ।
२ वध्नीया, वध्नीयाताम्, वध्नीयात । ३ वध्नीयाम्,
वध्नीयाव, वध्नीयाम् ॥

आ रीते पाठ्य नीचे लघ्वेऽत्र नवम गणुना, परस्मैपदो धातुभ्यानां
३५ भनावी शक्ये—

नवम गणु परस्मैपदना धातु.

अश् (षोडश ३२५) अश्नाति । अशान । अशिता । अशिष्यति ।
ऋ (१५) ऋणाति । अरांचकार । अरिता । अरिष्यति ।
कुंश् (दुःषी ३५) कुंथनाति । चुकुन्थ । कुंथिता । कुंथिष्यति ।
क्लिंश् (दुःष लोचन ३५) क्लिंश्नाति । चिक्लेश । क्लेशिता । क्लेशा,
क्लेशिष्यति ।

क्षुम् (षोडश ३२५) क्षुम्नाति । चुक्षोभ । क्षोभिता । क्षोभिष्यति ।
गृ (शोड ३२५) गृणाति । अगार । गरिता । गरिष्यति ।
ग्रन्थ (श्रुत्यं, नोऽयं) ग्रन्थति । अग्रन्थ । ग्रंथिता । ग्रंथिष्यति ।
जृ (ध्रुव ३५) जृणाति । अजार । अरिता, जरीता ।
अरिष्यति, जरीष्यति ।

दृ (श्रुत्यं) दृणाति । ददार । दरिता । दारिष्यति ।

नम् (हिंसा करणी) नम्नाति । ननाम् । नभिता । नभिष्यति ।
 नृ (लघु ७२५) नृणाति । ननार । नरिता । नरिष्यति ।
 पुप् (पुष्ट ७२५) पुष्णाति । पुपोप । पोष्टा । पोक्ष्यति ।
 पृ (पालन करणी) पृणाति । पपार । परिता । परिष्यति ।
 वन्ध् (आधुं) वध्नाति । ववन्ध । वन्धा । भन्त्स्यति ।
 भृ (निन्दा करणी, पोषण करणी) भृणाति । वभार । भरिता ।
 भरिष्यति ।

मन्थ् (वल्लोवधुं) मथ्नाति । ममन्थ । मन्थिता । मन्थिष्यति ।
 मुप् (योनी करणी) मुष्णाति । मुमोप । मोपिता । मोपिष्यति ।
 मृद् (दध्नावधुं) मृद्नाति । ममर्द । मर्दिता । मर्दिष्यति ।
 मृ (हिंसा करणी) मृणाति । ममार । मरिता । मरिष्यति ।
 शृ („ „) शृणाति । शशार । शरिता । शरिष्यति ।
 श्रन्ध् (दीप्तुं करणी, आनदित ७२५) श्रन्नाति । शश्रन्ध ।
 श्रन्धिता । श्रन्धिष्यति ।

स्तम्भ् (धारण करणी) स्तम्नाति । तस्तम्भ । स्तम्भिता ।
 स्तम्भिष्यति ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ जनाः मधुरं अन्नं अश्नन्ति । सर्वे प्राणिनः अन्नं
 अश्नन्तु । बालकाः प्रथमं अश्नन्तु ।

२ भृत्यः तत्र किमर्थं क्लिश्नाति ? शिष्यः मा क्लिश्नातु ।
 स्त्रियः न क्लिश्नीयुः ।

- ३ मालाकरः पुष्पाणां मालाः ग्रथ्णाति । त्वं किं
ग्रथ्णासि ? यदा स ग्रथ्णाति तदा त्वमपि ग्रथान ।
४ दुर्गन्धं बालः मुष्णाति । त्वं केन अग्नेन पुष्णासि ?
सर्वे मनुष्याः पुष्णन्तु ।
५ घौराः गृहं मिस्त्रा घनं मुष्णन्ति । कः अपि मनुष्यः
कदापि कस्यापि घनं मा मुष्णातु ।
६ वायुः मैघं उदकं स्तम्भाति । हिमकालः तडागं
उदकं स्तम्भाति । त्वं नदीजलं स्तमान ।

नवम गण्ड आत्मनेपठना धातुः

वृ (सेवन ४२५, ५२५) वृणीति । ववे । वरिता । वरिष्यति ।
आत्मनेपद ।

१ लट् = १ वृणीति, वृणाते, वृणते । २ वृणीये, वृणाथे, वृणीध्वे ।
३ वृणे, वृणीवहे, वृणीमहे ॥

२ लोट् = १ वृणीताम्, वृणाताम्, वृणताम् । २ वृणीष्व,
वृणायाम्, वृणीध्वम् । ३ वृणे, वृणावहे, वृणामहे ॥

३ लङ् = १ अवृणीत, अवृणाताम्, अवृणत । २ अवृणीथा,
अवृणायाम्, अवृणीध्वम् । ३ अवृणे, अवृणीवहि,
अवृणीमहि ॥

४ विधिलिट् = १ वृणीत, वृणीयाताम्, वृणीरन् । २ वृणीथा,
वृणीयाथाम्, वृणीध्वम् । ३ वृणीय, वृणीवहि, वृणीमहि ॥

•संस्कृत-वाक्यानि ।

१ पुरुषः विधां अर्धात्य ब्रह्मचर्यं समाप्य गृहाश्रमाय
स्त्रियं वृणीते धर्मेण विधिना ।

२ हे शिष्य ! त्वं इदानीं विद्याव्रतस्नातकोऽसि अतः
अनुरूपां स्त्रियं वृणीष्व ।

३ सर्वाः प्रजाः राज्यशासनाय सुयोग्यं राजानं वृणते ।

नवम गणुना उभयपट्टी धातु.

कृ (कृसा ३२वी) कृणाति, कृणीते ।

क्री (अरी६तुं) क्रीणाति, क्रीणीते । चिक्राय, चिक्रिये ।
क्रेता । क्रेप्यति-ते ।

ग्रह् (लेतुं) गृह्णाति, गृह्णीते । अग्राह, जगृहे । ग्रहीता ।
ग्रहीप्यति-ते ।

ज्ञा (ज्ञा६तुं) जनाति, जानीते । जहौ, जज्ञे । ज्ञाता । ज्ञास्यति ते ।

घू (घृ५तुं) घुनाति, घुनीते । दुधाव, दधुवे । घोता, घविता ।
घोप्यति-ते ।

पू (पवित्र ३२तुं) पुनाति, पुनीते । पुषाव, पुषुवे । पविता ।
पविप्यति-ते ।

प्री (संतुष्ट ३तुं) प्रीणाति, प्रीणीते । पिप्राय, पिप्रिये । प्रेता ।
प्रेप्यति-ते ।

मी (हिंसा ३२वी) मीनाति, मीनीते । ममो, मिम्ये । माता ।
मास्यति-ते ।

यु (अ०धन ४२५) युनाति, युनीते । युंयाव, युयुवे । योता ।
योप्यति-ते ।

लु (५१५) लुनाति, लुनीते । लुलाव, लुलुवे । लविता ।
लविप्यति-ते ।

वृ (५२५) वृणाति, वृणीते । ववार, ववे । वरिता । वरिप्यति-ते ।
श्री (२०५) श्रीणाति, श्रीणीते । शिश्राय, शिश्रिये । श्रेता ।
श्रेप्यति-ते ।

सि (००५) सिनाति, सिनीते । सिपाय, सिप्ये । सेता ।
सेप्यति-ते ।

स्तृ (६०५) स्तृणाति, स्तृणीते । तस्ताद, तस्तर । स्तरिता ।
स्तरिप्यति-ते ।

उभयपदी धातुओंनां ३५.

१ लट् (परस्मैपद) = १ क्रीणाति, क्रीणीतः, क्रीणन्ति ।
२ क्रीणासि, क्रीणीथः, क्रीणीथ । ३ क्रीणामि, क्रीणीवः,
क्रीणीम ॥

(आत्मनेपद) = १ क्रीणीते, क्रीणाते, क्रीणते । २ क्रीणीधे,
क्रीणाधे, क्रीणीध्वे । ३ क्रीणे, क्रीणीवहे, क्रीणीमहे ॥

२ लोट् (परस्मैपद) = १ क्रीणातु, क्रीणीताम्, क्रीणन्तु ।
२ क्रीणीहि, क्रीणीतम्, क्रीणीत । ३ क्रीणानि, क्रीणाव,
क्रीणाम ॥

(आत्मनेपद) = १ क्रीणीताम्, क्रीणाताम्, क्रीणताम् ।
२ क्रीणीध्वं, क्रीणायाम्, क्रीणीध्वम् । ३ क्रीणे, क्रीणावहे,
क्रीणामहे ॥

३ लङ् (परस्मैपद) = १ अक्रीणात्, अक्रीणीताम्, अक्रीणन् ।

२ अक्रीणाः, अक्रीणीतम्, अक्रीणीत । ३ अक्रीणाम्,
अक्रीणीव, अक्रीणीम ॥

(आत्मनेपद) = १ अक्रीणीत, अक्रीणाताम्, अक्रीणत ।

२ अक्रीणीथाः, अक्रीणाथाम्, अक्रीणीध्वम् । ३ अक्रीणि,
अक्रीणीवहि, अक्रीणीमहि ॥

४ विधिलिङ् (परस्मैपद) = १ क्रीणीयात्, क्रीणीयाताम्,

क्रीणीयुः । २ क्रीणीयाः, क्रीणीयाताम्, क्रीणीयात ।

३ क्रीणीयाम्, क्रीणीयाव, क्रीणीयाम ॥

(आत्मनेपद) = १ क्रीणीत, क्रीणीयाताम्, क्रीणीरन् ।

२ क्रीणीथाः, क्रीणीयाथाम्, क्रीणीध्वम् । ३ क्रीणीय,
क्रीणीवहि, क्रीणीमहि ॥

संस्कृत-वाक्यानि

१ अहं धान्यं क्रीणामि, त्वं किं क्रीणीषे ? त्वं किं श्वः
क्रेष्यसि ? न ह्यहं घृतं अक्रीणम् ।

२ अहं जानामि, त्वं जानासि, स जानातु । अहं न
अजानम्, यत् त्वं तत्र पुस्तकं अपठः ।

३ अहं ते सौभगत्वाय हस्तं गृह्णामि । ते अन्नं गृह्णन्तु ।
त्वं किं ग्रहीष्यसि ?

४ वायुः चंपकवनानि धुनाति । त्वं वसं किं न घोष्यसि ?
ते सर्वे काष्ठानि धुनन्ति ।

૫ સ તાં મૃષિં ચલેન પુનાતિ । ત્વં કિં પુનાસિ ? સ
મંત્રૈઃ કર્ણૌ પુનાતે । મહારમા આશીર્વાદૈઃ સર્વાન્ પુનાતુ ।

આ પ્રમાણે વાક્યે બનાવવાં હવે પાઠકોને ઘણાં સુગમ થઈ પડશે.
અહીં હવે સંપૂર્ણ ધાતુઓનો વિચાર થઈ ગયો છે. ધાતુઓના
રૂપ બનાવવાની અતિસુગમ રીતિ આગળના ભાગમાં આપનામાં
આવશે, પાઠક તેને અવશ્ય જુએ અને તેમાંથી અધિક લાભ પ્રાપ્ત કરે.

—૦—:—:—૦—

ખાઠ ૨૫

(મહામારત ઉદ્યોગપર્વે, અ. ૩૯)

દૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ।

સર્વં ત્વમાયતીયુક્તં માપસે પ્રાજ્ઞસંમતમ્ ।

ન ચોત્સહે સુતં ત્યક્તું યતો ધર્મસ્તતો જયઃ ॥ ૯ ॥

વિદુર ઉવાચ ।

અતીવ ગુણસંપન્નો ન જાતુ વિનયાન્વિતઃ ।

સુદૃક્ષમપિ ભૂતાનામુપમર્દમપેક્ષતે ॥ ૧૦ ॥

દૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ = ત્વં સર્વે પ્રાજ્ઞસંમતં યજ્ઞસંમતં આયતી-
યુક્તં દિતકરં માપસે, તથાપિ સુતં પુત્રં ત્યક્તું ન ઉત્સહે
ઉત્સાહં ન ધારયમિ । અતઃ સત્યમેવ ઇતત્, યતઃ ધર્મઃ
તતો જયઃ ॥ ૯ ॥ વિદુરઃ ઉવાચ = યઃ અતીવ ગુણસંપન્નઃ
ગુણૈઃ યુક્તઃ વિનયાન્વિતઃ અસ્તિ સઃ ભૂતાનાં પ્રાણિનાં

परापवादनिरताः परदुःखोदयेषु च ।

परस्परविरोधे च यतन्ते सततोत्थिताः ॥ ११ ॥

सदोषं दर्शनं येषां संवासे सुमहद्भयम् ।

अर्थादाने महान्दोषः प्रदाने च महद्भयम् ॥ १२ ॥

ये वै भेदनशीलास्तु सकामा निस्त्रपाः शठाः ।

ये पापा इति विख्याताः संवासे परिगर्हिताः ॥ १३ ॥

युक्ताश्चान्यैर्महादोषैर्ये नरास्तान्विवर्जयेत् ।

निवर्तमाने सौहार्दे प्रीतिर्नाचि प्रणश्यति ॥ १४ ॥

या चैव फलनिर्वृत्तिः सौहर्दे चैव यत्सुखम् ।

मुमुक्षुं अत्यल्पमपि उपमर्दनाशं न अपेक्षते न इच्छति ॥ १० ॥

परापवादनिरताः परनिन्दारताः दुष्टाः सततोत्थिता सतत-
जागरूका भूत्वा परस्परविरोधे परस्परकलहे यतन्ते प्रयतन्ते
तथा च परदुःखोदयेषु कर्मसु च प्रयतन्ते ॥ ११ ॥ येषां
दर्शनं सदोषं दोषयुक्तं, येषां संवासे च महद्भयं वर्तते, येषां
अर्थादाने घनग्रहणे महान् दोषः, येषां घनस्य प्रदाने च
महद्भयं वर्तते ते महादुष्टाः सन्ति ॥ १२ ॥ ये वै शठाः
खलाः, निस्त्रपाः निर्लज्जाः, सकामाः कामेन सहिताः, तथा
भेदनशीलाः विरोधकारकस्वभावाः, ये च पापा इति विख्याताः
ते संवासे सहवासे परिगर्हिताः निदिताः सन्ति । तैः सह मैत्री
कदापि न कर्तव्या ॥ १३ ॥ ये अन्यैः महादोषैः युक्ताः

यतते चापवादाय यत्नमारमते क्षये ॥ १५ ॥

अल्पेऽप्यपकृते मोहान्न शान्तिमधिगच्छति ।

तादृशैः संगतं नीचैर्नृशंसैरकृतात्मभिः ॥ १६ ॥

निशम्य निपुणं बुद्ध्या विद्वान्दूराद्विर्वर्जयेत् ।

यो ज्ञातिमनुगृह्णाति दरिद्रं दीनमातुरम् ॥ १७ ॥

स पुत्रपशुभिर्वृद्धिं श्रेयश्चानन्त्यमश्नुते ।

ज्ञातयो वर्धनीयास्तैर्घ्नं इच्छन्त्यात्मनः शुभम् ॥ १८ ॥

तान् नरान् सौहृदर्थं विवर्जयेत् । सौहार्दे निवर्तमाने नाशमाने

नीचे जने प्रीतिः प्रणश्यति ॥ १४ ॥ या च एव फलनिर्वृत्तिः

सौहृदे मित्रत्वे च एव यत्सुखं वर्तते, तत्तु नीचसंगत्या नैव

प्राप्नोति । यः अपवादाय निंदाकरणार्थं एव यतते यत्नवान्

भवति, क्षये नाशाय एव यत्नं आरमते ॥ १५ ॥ यः च

अल्पे अपि अपकृते अपकारे कृते मोहात् कदापि शान्तिं न

अधिगच्छति प्राप्नोति, तादृशैः नीचैः नृशंसैः दुष्टैः

अकृतात्मभिः हीनात्मभिः सह संगतं मित्रत्वम् ॥ १६ ॥

बुद्ध्या विचारशक्त्या निपुणं निशम्य पूर्णं विचार्य विद्वान्

पुरुषः दूरात् विवर्जयेत् । तैः दुष्टैः सह मैत्री न कर्तव्या । यः

दरिद्रं, दीनं, आतुरं रोगिणं ज्ञातिं अनुगृह्णाति ॥ १७ ॥

स पुत्रपशुभिर्वृद्धिं श्रेयः कल्याणस्य आनन्त्यं अनंतत्वं च

अश्नुते प्राप्नोति, य आत्मनः शुभं इच्छति, तैः ज्ञातयः

कुलवृद्धिं च राजेन्द्र तस्मात्साधु समाचर ।
 श्रेयसा योक्ष्यते राजन् कुर्वाणो ज्ञातिसत्क्रियाम् ॥ १९ ॥
 विगुणा ह्यपि संरक्षया ज्ञातयो भरतर्षभ ।
 किं पुनर्गुणवन्तस्ते त्वत्प्रसादाभिकांक्षिणः ॥ २० ॥
 प्रसादं कुरु धीराणां पाण्डवानां विशांपते ।
 दीयतां ग्रामकाः केचित्तेषां वृत्त्यर्थमीश्वर ॥ २१ ॥
 एवं लोके यशः प्राप्तं भविष्यति नराधिप ।
 वृद्धेन हि त्वया कार्यं पुत्राणां तात शासनम् ॥ २२ ॥

वर्धनीयाः संवर्धनीयाः ॥ १८ ॥ यः कुलवृद्धिं च इच्छति
 तेन अपि तथैव कर्तव्यम् । हे राजेन्द्र राजश्रेष्ठ ! तस्मात्
 साधु यथा स्यात् तथा समाचर शोभनं आचरणं कुरु ।
 हे राजन् ! ज्ञातिसत्क्रियां कुर्वाणः श्रेयसा योक्ष्यते कल्याणेन
 युक्तो भवति ॥ १९ ॥ हे भरतर्षभ भरतश्रेष्ठ ! विगुणाः
 गुणहीना अपि ज्ञातयः स्वजातिपुरुषाः संरक्षयाः । किं पुनः
 त्वत्प्रसादाभिकांक्षिणः तव प्रसादं एव इच्छन्तः ॥ गुणवन्तः
 ज्ञातयः रक्षणीया इति वक्तव्यम् ? ॥ २० ॥ हे विशांपते
 प्रजानां पालक ! धीराणां पाण्डवानां उपरि प्रसादं कुरु ।
 हे ईश्वर ! राजन् ! तेषां वृत्त्यर्थं केचित् ग्रामकाः ग्रामाः
 दीयन्ताम् ॥ २१ ॥ हे नराधिप ! एवं लोके यशः प्राप्तं
 भविष्यति । हे तात ! त्वया वृद्धेन हि पुत्राणां शासनं कार्यम्

मया चापि हितं वाच्यं विद्धि मा त्वद्विर्तेषिणम् ।

ज्ञातिभिर्विग्रहस्तात न कर्तव्यः शुमार्थिना ।

सुखानि सह भोज्यानि ज्ञातिभिर्भरतर्पम ॥ २३ ॥

॥ २२ ॥ मया च अपि हितं वाच्यम् । मां त्वद्विर्तेषिणं तव हितं एव इच्छन्तं मां विद्धि जानीहि । हे तात ! शुमार्थिना शुभं इच्छता पुरुषेण ज्ञातिभिः विग्रहः कलहः न कर्तव्यः । हे भरतर्पम ! ज्ञातिभिः सह भोज्यानि सह भोजनानि सुखानि सुखकारकानि भवन्ति ॥ २३ ॥

—०—०—

पाठ २६

रामायणम् ।

(३)

एवं विलपन्ती सीता तदा वृधगतं गृध्रं ददर्श । सा सीता तदा तं गृध्रमुदीक्ष्य समाक्रन्दच्च महता शब्देन ।
“ पश्य माम्, रावणस्य वशं गताऽस्मि, पश्य मां, अनाथवद् द्रिपमानाम् । ”

जटापुस्तु तं शब्दं श्रुत्वा, दृष्ट्वा च तं राक्षसेन द्रिपमानां, व्याजहार “ राक्षमाधम ! नार्हसि निदितं कर्म

कर्तुम् । धीरो नैवं कर्म समाचरेत् येन तं परो विगर्हयेत् ।
 यथाऽऽत्मनः दारास्तथा परेषामपि रक्ष्या एव । अहं तु
 ब्रूहः । त्वं तु युवा कवची सशस्त्रश्च, किंतु सीतामादाय
 कुशली नैव गमिष्यसि । ” इति ।

एवमुक्तो रावणो अमर्षणशीलः पतगेन्द्रं गृध्रं जटायुं
 अभिदुद्राव । वातोद्धूतयोर्भेद्योरिव तयोस्तत्र तुमुलः संप्रहारो
 बभूव । जटायुस्तु तदा तुण्डेन रावणस्य दश बाहूनतिक्रम्य
 तं अदशत् । दशग्रीवोऽपि सीतां तत्रोत्सृज्य क्रोधाद् मुष्टिभ्यां
 चरणाभ्यां गृध्रराजमपोथयत्, खड्गेन तस्य पक्षौ पादौ
 चाच्छिनत् । तदाऽसौ जटायुः धरण्यां पपात ।

रावणेन निहतं गृध्रराजं निरीक्ष्य सीता भृशं विललाप ।
 रावणस्तु तां क्रौञ्चन्तीं केशेषु जग्राह । तदा सर्वं जगत्
 अंधेन तमसा व्याप्तम् । भक्तगज इव स दधाननस्तामादाय
 सत्वरं प्रस्थितः । तदा तस्याः शरीरात् पुष्पमाला व्युता
 घर्णीतले पपात । तस्याश्चरणान्च रत्नभूषितं नूपुरं,
 कंठाद्धारवलयं च अष्टम् । एवं रावणेन हियमाणायाम् सीतायाम्
 दिवाकरः प्रभारहितो बभूव । यत्र रावणः सीतां पतिव्रतां
 हरति तत्र धर्मः नास्ति, कुतः सत्यं, आर्जवं अपि च न,
 इति मर्वाण्यपि भूतानि पर्यदेवयन् ।

सीता रावणेनैवं ह्रियमाणा पंच वानरश्रेष्ठान् गिरिशृंगस्थान्
ददर्श । तेषां मध्ये सा कौशेयमुत्तरीयं शुमानि चाभरणानि
मृमोच इमे शंसेयू रामायेति । रावणस्तु संभ्रमात्तत्र बुबोध ।
चापाच्च्युतः शर इव स तामादाय लंकांमेव जगाम ।

(२)

रामस्तु मारीचं राक्षसं निहत्य पृष्ठतो निवर्तमानः दीनं
शून्यं लक्ष्मणं दृष्ट्वा पर्यपृच्छत् । “ हे लक्ष्मण ! कथं
वैदेहीं तत्र त्यक्त्वाऽत्रागतोऽसि । ” इति ।

लक्ष्मणोऽपि सर्वं यथावृत्तमकथयत् । तच्छ्रुत्वा
रामस्त्वरमाणस्ततः स्थानाद् स्वाश्रममागत्य तं शून्यं दृष्ट्वा
उद्विग्नमानसो बभूव, बहु विललाप च ।

शोकार्णवे निमग्नो रामो वृक्षाद्वृक्षं प्रधावन् नदीनदं
गिरींश्च प्रभ्राम । “ हा सीते ! क्व गताऽसि ” इति कृत्वा
पुनः पुनर्बहु विललाप च । शोकेन विह्वलधामवत् ।

लक्ष्मणस्तं प्रथितो बहुप्रकार सान्त्वयामास । तमनादृत्य
मोऽपि पुनः पुनः प्राक्रोशत् । “ लक्ष्मण ! गच्छाद्यायोष्याम्,
मद्वचनाद्भरतो वाच्यः । अनुज्ञातोऽसि रामेण, पालय
चसुंधराम् । अभ्याथ सर्वा अपि रक्षणीया इति । ”

रामस्य महता शोककरणेन च लक्ष्मणोऽपि दीनो

व्यथितमनाश्च बभूव । उवाच च रामः— ‘ हे राम ! यदि त्वं काकुत्स्थो भूत्वाऽपि दुःखं न सहिष्यसे तर्हि कः इतरः प्राकृतोऽल्पसत्त्वः सहिष्यति ? कस्योपरि आपदो नागच्छन्ति ? ’

इति लक्ष्मणवचनं श्रुत्वा रामश्चेतनां प्राप्तः उवाच च लक्ष्मणं “ भद्र ! चिन्तयेह केनोपायेन सीतां पश्याव इति । ”

तौ रामलक्ष्मणौ वनमन्विष्यन्तौ मृतप्रायं भूमौ पतितं तं जटाधुं ददृशुः । तं दृष्ट्वा रामो लक्ष्मणमब्रवीत् । “ अनेनैव सीता भक्षिता भवेत् । एष राक्षस एव भवेत् । एनं बधिष्ये । ” इति ।

गृध्रस्तु रुधिरं वमन्नुवाच— “ यां देवीं त्वं अन्वेषसि सा देवी रावणेन हता । मम प्राणा अपि तेनैव हताः । इदमस्य धनुर्भगम् । एते शरास्तस्य । एष भग्नो रथः । भवतः शत्रुः मे पक्षौ छित्त्वा सीतामादाय इत एव लंका प्रस्थितः । ” इति ।

इति तस्य भाषणं श्रुत्वा तं गृध्रं परिष्रज्य सलक्ष्मणो रामो बहु रुरोद । उवाच च— “ राज्यं भ्रष्टं, वने वासः, सीताऽपि रावणेन हता, त्वं अपि मृतः । ईदृशी ममेयं स्थितिः विलपत् । ”

तदा गृध्रं मृतं दृष्ट्वा रामो लक्ष्मणमब्रवीत्— “ आहर काष्ठानि, दहाव एनमिति ”

एवमुक्त्वा धर्मात्मानौ तं गृध्रशरीरं दीप्तां चितामारोप्य
देहतुः । गोदाचरीं नदीं गत्वा तस्मै उदकमपि चक्रतुः ।

तदा दक्षिणां दिशं प्रस्थितौ तौ वीरौ रामलक्ष्मणौ किञ्चिद्
दूरं गत्वा तौ कपन्धं नाम राक्षसं आसेदतुः । तं खड्गेन
हत्वा किञ्चिद् दूरमग्रे गत्वा क्षयर्या आश्रमं तौ अपश्यताम् ।
सा क्षमर्यपि रामलक्ष्मणौ दृष्ट्वा तयोः पादौ जग्राह ।

तस्या आतिथ्यं वन्यफलमूलादिकं गृहीत्वा तत्र कञ्चित्कालं
स्थित्वा रामलक्ष्मणौ अग्रे जग्मतुः । केनचित्स्वथ कालेन तौ
पम्पासरोवरं प्राप्नौ । पम्पायाः सौन्दर्यं रमणीयतां च दृष्ट्वा
रामस्सेन्द्रियाणि चकम्पिरे । तत्रत्यां वन्यां शोभां दृष्ट्वा
रामः सीताधिरहं स्मृत्वा विह्वलोऽभूत् । “ हे लक्ष्मण !
सीतया विहीनोऽहं दीनः कथं प्राणान् धारये ” इति भृशं
रुरोद ।

एवं विलपन्तं लक्ष्मणो राममब्रवीत् । “ क एष शोकः ?
संस्तम्भ राम ! सर्वथा न भविष्यति रावणः पातालमपि
गच्छन् । स्थानं तावल्लभ्यतां पापस्य । सीतां ततो हास्यति
निधनं वा गमिष्यति । आर्यपुत्र ! उत्साहं वर्धय ।
नास्त्युत्साहात्परमं बलम् । सोत्साहस्य हि लोकेषु न
किञ्चिदपि दुर्लभं वर्तते ” इति ।

एवं लक्ष्मणेन संबोधितो रामस्त्यक्त्वा शोकं धैर्यमुपागमत् ।
अतिक्रम्य ततः पम्पां ऋष्यमूकपर्वतस्य समीपं रामलक्ष्मणौ
प्राप्तौ वानराणां तत्रत्यानां अधिपेन च दृष्टौ ।

सुग्रीवस्तु तौ दृष्ट्वा शंकितोऽभवत् । शंकितं च तं
वाक्यकोविदो हनुमानुवाच । “ त्यजतामेष संभ्रमः ।
मलयोऽयं गिरिवरः । नेह मयं वालिनः ” इति । सुग्रीव-
स्तुवाच “ कस्य न स्याद्भयमेतौ पुरुषोत्तमौ दीर्घबाहू धैर्यव-
त्तरौ वीरौ दृष्ट्वा । शंके वालिप्रहितावेवैतौ भवतः । नात्र
विश्वासः संशयश्च । जानीहि भद्र ! एतौ शुद्धात्मानौ वा
अन्यथेति । ”

एवं समादिष्टो हनुमान् ऋष्यमूकात्पुच्छुवे यत्र राम-
लक्ष्मणौ आस्ताम् । हनुमान् भिक्षुरूपेण तत्र गतो विनीत-
वदुपागम्य प्रणिपत्य च तौ वाक्यमुवाच ॥ “ राजर्षिप्रतिमौ
तापसौ कथं प्राप्तौ अमुं देशम् ? सुग्रीवनामको हि वानरराजो
धर्मात्मा विनिकृतो आत्रा दुःखितोऽत्र तिष्ठति । तेन
महात्मनाऽहं प्रेषितो हनुमान्नाम वानरोऽस्मि । स हि
युवाभ्यां सख्यमिच्छति । अस्म्यसुग्रीवस्य मां सचिवं जानीतम् ।
कामंगः कामचारी चास्मि । केवलं सुग्रीवप्रियकरणात् ऋष्य-
मूकपर्वतादिह प्राप्तोऽस्मि । नान्यत् किञ्चित् कर्तव्यमस्ति । ”

इत्येतच्छ्रुत्वा रामो लक्ष्मणमब्रवीत् । “ सचिवोऽयं

वानरेन्द्रस्य, समान्तिकमागतोऽस्ति । अनेन कृत्स्नं व्याकरण-
मपि पठितमिति, दृश्यते; यतः व्याहरतानेन किञ्चिदपि
नापशब्दितम् । ” एवमुक्तो लक्ष्मणो हनुमन्तमब्रवी-
“ विदिता हि गुणाः सुग्रीवस्य, तमेव वयं मार्गावः । यत्सुग्रीव-
वचनाद् ब्रवीषि तत्कारण्यावः इति । ”

तच्छ्रुत्वा हनूपान्प्रच्छ “ किमर्थं रामः सानुजो घोरं
वन्मागतः ? ” इति हनूमत्प्रश्नं श्रुत्वा लक्ष्मणेन सर्वोऽपि
वृत्तान्तः तस्मै निवेदितः । उवाच च— “ यस्य प्रसादेन सर्वा
इमाः प्रजाः प्रसादयेयुः स एष रामः शरण्यस्य वानरेन्द्रस्य
सुग्रीवस्य प्रसादमभिकांक्षते । ” इति । करुणमेवं ब्रुवाणं
सौमित्रिं हनूमान्प्रत्युवाच । “ दिष्ट्या वानरेन्द्रेणेदृशा द्रष्टव्या
जितक्रोधा बुद्धिमन्तो जितेन्द्रिया वीराश्च दर्शनमागताः ।
सोऽपि सुग्रीवो बालिन राज्याद्विभ्रष्टः कुतचैरथ । हतदारश्च
भ्रात्रा वने प्रस्तो विनिकृतश्च मृशं युवयोः साहाय्यं करिष्यति
इति । ’

हनूमांस्ततो रामलक्ष्मणौ स्वकीयं पृष्ठं आरोपयामास,
अप्यभूकपर्वतान्मलयागिरिं गत्वा कपिराजाय सुग्रीवाय राम-
लक्ष्मणावागतौ इति निवेदयामास ।

सुग्रीवस्तु प्रीत्या राघवमुवाच— “ एष प्रसारितो बाहुर्यदि
रोचते मे सम्यग् । अप्यतां ध्रुवा मर्यादा । इति । ” उभौ

ततो हस्तौ संपीड्य दीप्यमामनमग्निं प्रदक्षिणीचक्रतुः वयस्यत्वं
 चोपाजग्मतुः । सुग्रीतमनसौ च कपिराधवौ तदाऽन्योन्य-
 मभिवीक्षन्तौ तृप्तिं नाभिगतौ । सुग्रीवस्तदा प्रहृष्टवदनो
 राममुवाच-- “ हृद्यो मे त्वं वयस्यः । एकं नौ सुखं दुःखं
 च । विदितो हि मे वृत्तान्तः सर्वस्तवास्माद्धनूमतो मन्त्रि-
 चरात् । हे राम ! अहं तव भार्या अचिरादेवानयिष्यामि ।
 तेन दुःखाद्वियोगजान्मुक्तो भविष्यसि । अनुमतो जानामि
 च हियमाणा सीता मया दृष्टेति । तयैव स्वकीयं उत्तरीयं
 शोभनान्याभरणानि अत्र त्यक्तानि इति मन्ये । अहंसीदानीं
 तानि प्रत्यक्षीकर्तुमिति । ”

ततो दृष्ट्वा तु तान्याभरणानि वासांसि च रामश्चन्द्रमा
 इव नीहारेण वाष्पैः संरुद्धोऽभवत् । “ हा प्रिये ” इति
 रुदन् क्षितौ च न्यपतत् । हृदि कृत्वाऽलंकारान् सर्पबद्धशं
 निशश्नात् । लक्ष्मणं चादर्शयत् पुनः पुनर्भूषणानि । तानि
 दृष्ट्वा लक्ष्मण उवाच--

नाहं जानामि केयूरे नाहं जानामि कुंडले ।

नूपुरे त्वमिजानामि नित्यं पादाभिवंदनात् ॥ इति ॥

तदनंतरं दुःखितेन रामेण पृष्टोऽपि राक्षससंबन्धिनं वृत्तान्तं
 सुग्रीवः किंचिदपि नाशकद्रव्यतुम् । परंतु तदैव स प्रत्य-

जानात् यत् " तथा यत्नं करिष्यामि यथा मैथिलीं त्वं शीघ्रं
प्राप्स्यसि । "

इत्युक्त्वा सांत्वयामास, च तं- 'अलमिदानीं दुःखेन, धैर्यं
धारय, मामपि भार्याव्यसनजं दुःखं प्राप्तम् । तथाऽपि न
परित्यजे धैर्यम्, न तेषां सुखं भवति ये शोकमनुवर्तन्ते ।
अतो नैवासि योग्यः शोचितुमिति । '

—:०-०:—

पाठ २७

॥ श्रीशिवराज्याभिषेकः ॥

एष पुण्यदर्शनस्मरणो ' रायगढः ' । अत्रैव किल भरत
भू-स्व-राज्यसंस्थापकस्य सुगृहीतनाम्नः श्रीशिवरायस्य
राज्याभिषेक-महोत्सवः समजनि ।

गागामडेन क्षेत्रभूमी महाराजस्य व्रतबन्धो विहितः ।
अभिषेकमहोत्सवश्च १५९६ मित शालिवाहनशकस्य ज्येष्ठ-
मासे शुद्ध-त्रयोदश्यां (६ जून १६७४) दुर्गराजे राजदुर्गे
निर्वर्तनीय इति निर्धारितमभूत् ।

अथ सश्रुपागते तस्मिन् प्रशस्तेऽहनि सुमहत् खलु महोत्सव-
संविधानमुत्पत्ताके तस्मिन् राजदुर्गे बभूव । असङ्ख्याः खलु

जना महोत्सवादिदृक्षवः प्रतिदिनं राजदुर्गमापुः । वैदेशिका
 अप्येतस्मिन्नवसरे समुपतस्थुरिति श्रूयते । त्रयोदश सुवर्ण-
 मारनिर्मितं महाराजस्य सिंहासनमासीत् । तस्य नातिदूरमेव
 हैमदण्डोच्छ्रिता वृत्तिसाम्यमुपलक्षयन्ती सुवर्णमयी तुला
 संस्थापिताऽऽसीत् । अभिषेक-पात्राणि कलशाश्च सर्वे सुवर्ण-
 मया आसन् । राजदुर्गस्य महाद्वारं मङ्गलतोरणेन महार्हेण
 समलङ्कृतमभूत् । महाद्वारस्योभयतः पार्श्वं कलमद्वयं धौत-
 तुरगद्वयं च स्थापितमासीत् । तत्र विशेषतः कलमयुगं वीक्ष्य
 'समुच्छ्रिततमेऽस्मिन् दुर्गशृष्टे कथङ्कारमिदमानीतं' इति
 सर्वे कुतूहलं सविस्मयमावहन्ति स्म । अथ घटिकाद्वयमात्रा-
 यशिष्टायां रजन्यां, यथा स्थानस्थितेषु, कलशपाणिष्वष्टा-
 मात्येषु, महाराजः सह महिष्या, मुक्तामणिमयोपान्त
 शुभ्रछत्रवितानं हैमं सिंहासनमारूरोह । ततश्च मोरोपन्त-
 प्रभृतिभिरष्टामात्यैर्गङ्गाभट्टप्रभृतिभिश्च विप्रवरैर्वेदमन्त्रोच्चारण-
 पूर्वकं सकलसरितां सरित्पथे च पावनेनाम्भसा श्री शिवरायः
 स्वराज्यसिंहासनेऽभिषिक्तः । तत्क्षण एव 'विजयतां क्षत्रिय-
 कुलाचतंसः श्री शिवछत्रपतिमहाराजः सिंहासनाधीश्वरः'
 इति जय-श्लोकमिथितो मङ्गलवाद्यव्यातेकरः सुदूरं दिशो
 व्याप्यात्थातिष्ठत् ।

अभिषेकादिनादारम्य 'स्वस्ति श्रीराज्याभिषेकशक'

इत्यभिधानेन संवत्सरगणनाऽस्मिन्वा प्रवर्तिता । तस्य साम्प्रतं
 २७५ तमं वत्सरं विद्यते । सा च ' शिवशक ' इत्यभिधानेन
 सम्प्रत्युपलक्ष्यते । एतत्प्रसङ्गेन महाराजेन राज्यव्यवहार-
 कोशं कारयित्वा सर्वा यावनीः पदसंज्ञा निःसारिताः ।
 संस्कृताश्च तत्स्थले प्रवर्तिताः । महोत्सवप्रसङ्गेऽस्मिन्
 द्वात्रिंशल्लक्षाधिक-कोटि- ' होन ' प्रमितो व्ययोऽभूदिति प्राहुः ।

अस्मादभिषेकदिनादारभ्य ' नासौ कोऽपि तस्करनृपः,
 किन्तु मूर्धाभिषिक्तः सिंहासनाधीश्वरोऽयं सार्वभौमः ' इति
 सर्वत्र प्रथितं महाराजस्य शासनम् । मुद्रा चास्य प्रणत-
 सामन्त-चूडामणि-रञ्जिता विराजमाना सर्वैराद्रियतेस्म—

प्रतिपच्चन्द्ररेखेव वर्धिष्णुर्विश्ववन्दिता ।

ग्राहामुतस्य मुद्रेयं शिवराजस्य राजते ॥ इति ।

પાઠ ૨૮

આર્યચાળક્યસ્ય સંસ્મરણીયાનિ સૂત્રાણિ ।

- ૧ સુખસ્ય મૂલં ધર્મઃ = સુખનું મૂલ કારણ ધર્મ છે.
- ૨ ધર્મસ્ય મૂલં અર્થઃ = ધર્મનું મૂલ ધન છે.
- ૩ અર્થસ્ય મૂલં રાજ્યમ્ = ધનનું મૂલ રાજ્ય છે.
- ૪ રાજ્યસ્ય મૂલં ઇન્દ્રિયજયઃ = રાજ્યનું મૂલ ઇન્દ્રિયજય છે.
- ૫ ઇન્દ્રિયજયસ્ય મૂલં વિનયઃ = ઇન્દ્રિયોના વિજયનું મૂલ
સુશિક્ષા છે.
- ૬ વિનયસ્ય મૂલં વૃદ્ધોપસેવા = સુશિક્ષા પ્રાપ્ત કરવાનું
સાધન વૃદ્ધોની સેવા છે.
- ૭ વૃદ્ધસેવાયા વિજ્ઞાનં = વૃદ્ધોની સેવા કરવાથી અનુભવ
જ્ઞાન મળે છે.
- ૮ વિજ્ઞાનેન આત્માનં સંપાદયેત્ = આ અનુભવ જ્ઞાનથી પોતે
યુક્ત થવું જોઈએ.
- ૯ સંપાદિતાત્મા જિતાત્મા ભવતિ = અનુભવ જ્ઞાનથી યુક્ત
થયેલો પુરુષ મનોનિગ્રહી બને છે.
- ૧૦ જિતાત્મા સર્વાર્થેઃ સંયુજ્યતે = મનોનિગ્રહી પુરુષ બધા
અર્થોને પ્રાપ્ત કરે છે.
- ૧૧ અર્થસંપત્ પ્રકૃતિસંપદં કરોતિ = અર્થપ્રાપ્તિ જનપદ
સંપત્તિને બતાવે છે.

(પ્રકૃતિ-સંપદ = જનપદશાસન-અધિકારોનું સ્થાન)

- ૧૨ પ્રકૃતિસંપદા હિ અનાયકમપિ રાગ્યં નીયતે = આમાલ્ય

અધિપ્રતેથી મુખ્ય શાંસક ન હોય તોપણ રાજ્ય ચલાવી શકાય છે.

૧૩ પ્રકૃતિકોપઃ સર્વકોપેભ્યો ગરીયાન્ = પ્રજના ક્રોધ બધા ક્રોધોથી ભયંકર હોય છે.

૧૪ અ-વિનીત સ્વામિ-લામાત્ અસ્વામિલામઃ શ્રેયાન્ = અશિક્ષિત દુઃશીલ રાજા હોય એના કરતાં રાજા ન હોય એ સારું છે.

૧૫ સપાઘ આત્માનં, ઇચ્છેત્ સહાયવાન્ = પોતે જ્ઞાનાદિ સંપત્તિ પ્રાપ્ત કર્યા પછી સહાયકોની અનુકૂલતા પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ.

૧૬ નાસહાયસ્ય મન્ત્રનિશ્ચય. = જેની પાસે સહાયક નથી તે કંઈ પણ નિશ્ચય કરી શકતો નથી.

૧૭ નૈકં ચક્રં પરિભ્રમતિ = એક ચક્ર ફરતું નથી.

૧૮ સહાય્યઃ સમસુખદુઃખઃ = જે સુખદુઃખમાં સાથે રહે છે તેને સહાયક કહે છે.

૧૯ માની, પ્રતિમાનિનં આત્મનિ, દ્વિતીયં મન્ત્રં ઉત્પાદયેત્ = એક માની પુરુષ, બીજા માની પુરુષની સાથે સ્પર્ધામાં બીજું જ પદ્યંત્ર ઉત્પન્ન કરી શકે છે.

૨૦ અવિનીતં સ્નેહમાત્રેણ ન મન્ત્રે કુર્વોત્ = કેવલ પરિચિત છે એ હેતુથી અસરકારી મનુષ્યને પોતાની આયોજનામાં લેવો યોગ્ય નથી.

५।४ २८

रामायणं सुन्दरकाण्डम्

अथ हनूमान् मनसा रामं प्रणुम्य, सहसा समुद्रस्य सन्तरणार्थं उत्पपात । अत्रान्तरे सागरः रामस्य तं दूतं दूरं गन्तुं उद्यतं ज्ञात्वा, तस्य विश्रान्तिं चिन्तयामास । स सागरः मैनाकं पर्वतं सत्वरं समुपेत्य प्रोवाच । हे गिरिश्रेष्ठ ! रामकार्यार्थं मारुतिः आकाशमार्गेण गच्छति, अतोऽस्य विश्रान्त्यै त्वं स्वशिखराणि दर्शयितुं अर्हसि । स मैनाकः पर्वतः तथा कृतवान् । मैनाकेन स्वशिखराणि ऊर्ध्वभागे प्रसारितानि ।

तानि मार्गे समुन्नतानि शिखराणि दृष्ट्वा, हनूमान् तत् विघ्नं अस्तीति मत्वा, तानि शिखराणि ताडितुं आरब्धवान् । तदा स पर्वतः तं अवदत् । हे कपिश्रेष्ठ ! सागरः तव विश्रान्त्यै मां विसृज्य तव प्रीतिं अभिलषति । अतः मम शिरसि किञ्चित्कालं विश्रामाय स्थातुं अर्हसि ।

श्रुत्वा एतत् पर्वतभाषणं हनूमान् प्रत्यभाषत् । आतः ! मया सागरस्य तव च इयं पूजा गृहीता । मम शरीरे कश्चिदपि परिश्रमः नास्ति । अतः मिथ्या कालक्षेपेण किं कार्यम् ? इति उक्त्वा मैनाकं पर्वतं अंगुल्या स्पृष्ट्वा सत्वरं अग्रे जगाम ।

अथानेन कर्मणा परितुष्ट इन्द्रः मैनाकस्य वरं प्रादात् । येन
तस्य सर्वं वज्रभयं संपूर्णतया विनष्टम् ।

अनन्तरं सुरगणप्रेषिता सुरसा करालरूपं धृत्वा हनूमतः
पलं ज्ञातुं सहसा तत्र आगता । सा स्वकीयं मुखं विवृत्य
मारुतिं प्रोवाच । दिष्ट्या अद्याहं भोजनं पश्यामि । एतदा-
कर्ण्य हनूमान् तां प्रत्यवदत् । भद्रे ! किञ्चित्कालं प्रतीक्षस्व ।
रामकार्ये कृते स्वयमेव अहं त्वां अभ्येत्य तव मुखे प्रवेक्ष्यामि ।
तच्छ्रुत्वा साऽन्नवीत् । हे मारुते ! नाहं त्वां अद्य प्राप्तं
त्यक्ष्यामि । एतदाकर्ण्य हनूमान् विहस्य प्रोवाच । मुखं
प्रसारय । अहं तव आननं प्रविश्यामि । एवं तेन उक्ता सा
दशयोजनं स्वमुखं चकार । एतदवलोक्य हनूमान् क्षणेनैव
अंगुष्ठमात्रो भूत्वा तस्या आननं प्रविवेश ।

ततो मनोजवः स हनूमान् तस्या मुखात् बहिः निर्गत्य
तां प्रोवाच । हे सुरमे ! मया त्वद्वचः सत्यं कृतम् । सांप्रतं
गमनाय अनुमतिं देहि । तत् श्रुत्वा सा देवी स्वेन रूपेण
वानरं प्रोवाच । हे वानरश्रेष्ठ ! कार्यसिद्धयर्थं यथासुखं
गच्छ । एवं हनूमतः सुदुष्करं कर्म दृष्ट्वा सर्वाणि भूतानि
“ साधु साधु इति ” तं प्रशंसन्तुः ।

ततो मारुतिः रामस्य लंकां गन्तुं प्रस्थितः । किञ्चित्

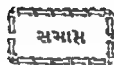
कालात् ऊर्ध्वं स लंकाया उत्तरं द्वारं प्राप्तः । तदा सूर्यः
अस्तं गतः ।

ततो लंकानगर्याः संरक्षणकर्मणि नियुक्तां राक्षसीं
विजित्य लंकां प्रविवेश । निशायां उदिते चन्द्रमासि स कपिः
राक्षसानां भवनानि प्रविवेश । रावणस्य अन्तःपुरे प्रविश्य
तत्सर्वं दृष्टवान् । तत्र सः सीतां न दृष्ट्वा चिन्तितवान् ।
इयं सकला लंकापुरी मया दृष्टा, अत्र अपि सीता न दृश्यते,
अतः सागरलंघनं वृथैव जातमिति मन्ये ।

मया जानकी न दृष्टा इति विषयत् यच्चनं श्रुत्वा रामो
जीवितं त्यक्ष्यति इति व्यक्तम् । अतोऽहं सीतार्थं पुनर्यत्नं
करोमि । यदि सा न लब्धा तर्हि रावणस्य वधं करिष्यामि ।
इति निश्चित्य तस्मात् स्थानात् अशोकवाटिकां जगाम ।
तस्यां वाटिकायां राक्षसीभिः परिवेष्टितां पीतवसनधारिणीं
निर्मलां क्षीणां तपस्विनीं सीतां ददर्श । सैव सीतेति तर्कया-
मास । स तां दृष्ट्वा आह । नूनं रामो भाग्यवान् यस्य इयं
भार्या । एषा अपि भाग्यशालिनी यस्या भर्ता रामचन्द्रः ।
मयापि अस्या दर्शनेन भाग्यवत्त्वं प्राप्तम् । ततः सोऽचिन्तयत्
अस्याः सीताया हेतोः वाली हतः । अस्या एव कारणेन
सरदूपजादयो राक्षसा निहताः ।

हन्तूमान मनसि अर्चितयत् । हे सीते ! त्वं घन्या ।
 या सर्वान् भोगान् परित्यज्य निर्जनं वनं प्रविष्टासि । भर्ता
 हि नार्यो भूषणम् ।

अथ प्रभाते ब्रह्मरक्षसा नं वेदघोषं शुश्राव ।

ભાગ ૯ : ૐ

સંસ્કૃત-સ્વયં-શિક્ષક

(સંસ્કૃત-ભાષાનો અભ્યાસ કરવાનો સહેલો ઉપાય)

ભાગ નવમો

લેખક

પં. શ્રીપાદ દામોદર સાતવળેકર

સ્વાધ્યાય-મંડળ, પારડી (જિ. સુરત)

વિક્રમ સંવત્ ૨૦૦૬, ઈ. સ. ૧૯૫૨

સરકૃત ભાષાના ક્રિયાપદોનો વિશેષ વિચાર

આગળના ભાગોમાં સરકૃત ભાષાના ક્રિયાપદોનો વિચાર સમાપ્ત થઈ ચૂક્યો છે. પરંતુ આ ક્રિયાપદ વિચાર ણીલ વિચારો કળા દર્શક કંઠેણ હોવાથી સક્ષિપ્ત રીતિથી પરંતુ અતિચુબ્ધ રીતિમાં આ ભાગમાં એ ક્રિયાપદ વિચાર ફરીથી બતાવવાનો ઉદ્દેશ છે, જેથી પાઠકોને આ ક્રિયાપદ વિચાર સારી રીતે સમજાઈ શકે

આશા છે કે પાઠકગણ એનો લાભ ઉઠાવશે

સ્વાધ્યાય-મંડળ 'આનંદાશ્રમ' પારડી (જિ. સુરત)	}	લેખક શ્રીપાદ દામોદર સાતવળેકર
---	---	---------------------------------

મુદ્રક અને પ્રકાશક—વસંત શ્રીપાદ સાતવળેકર
સ્વાધ્યાય-મંડળ, ભારત મુદ્રણાલય,
'આનંદાશ્રમ' પારડી (જિ. સુરત)

સંસ્કૃત-સ્વયં-શિક્ષક

ભાગ નવમો

પાઠ ૧

વર્તમાનકાલ (લટ)

અત્યાર સુધીના અભ્યાસથી પાઠક ધાતુઓના વર્તમાન, ભૂત, ભવિષ્ય વિગેરેના રૂપ બનાવી શકે છે. તથાપિ અહીં એજ રૂપોને સુગમતા પૂર્વક બનાવવાનો વિધિ ફરી બતાવવાનો છે. પાઠક જાણે છે કે ધાતુઓના દશ ગણ છે અને પ્રત્યેક ધાતુના વર્તમાન (લટ) વિગેરે દશ રૂપ થાય છે. આ દશ લટ વિગેરે લક્ષણોમાં ગણુ ચિહ્નોવાળા લક્ષર આ પ્રમાણે છે—

૧ લટ (વર્તમાન)		વોઘતિ ।
૨ લોટ (આજ્ઞાર્થ)		વોઘતુ ।
૩ લટ (અનદ્યતન ભૂતકાલ)		અવોઘન્ ।
૪ (વિધિ) લિટ (વિધ્યર્થ)		વોઘેત ।

જીજ્ઞાસુ લક્ષણોને ગણુની સાથે વિશેષ સંબંધ નથી. અર્થાત્ ધાતુ કરીને જીજ્ઞાસુ જાણે લક્ષણોના રૂપ બધા ગણુના ધાતુઓના એક સમાન જ હોય છે. જુઓ—

- ૫ લિટ્ (અનઘતન પરોક્ષભૂત)..... બુબોઘ ।
 ૬ લટ્ (અનઘતન-ભવિષ્ય) બોધિતા ।
 ૭ લટ્ (ભવિષ્યકાલ) બોધિષ્યતિ ।
 ૮ લેટ્ (વૈદિક)

- આશીલિટ્ (આશીર્વાદાર્ય)..... બુઘ્યાત્ ।
 ૯ લુટ્ (ભૂતકાલ) અબુઘત્ ।
 ૧૦ લટ્ (હેતુહેતુમદ્ધાવાર્ય) અબોધિષ્યત્ ।

આશીલિટ્ ને પૂર્વોક્ત વિવિલિટ્ સાથે સંબંધ છે. અને લેટ્ કેવલ વેદમાં જ આવે છે, એટલે એના રૂપ બનાવવાના નથી. વેદમાં એના રૂપ છે તેજ જોવાના છે. એટલે એના રૂપ બનાવવાની વિધિ જાણવાની આવશ્યકતા નથી.

પાઠકે અહીં એ વાત યાદ રાખવાની છે કે (૧) લટ્, (૨) લોટ્, (૩) લુટ્ અને (૪) વિવિલિટ્ આ ચાર લઘારોમાં જ ગણના ચિહ્ન લાગે છે, બાકી છ લઘારોના રૂપોને ગણચિહ્ન સાથે કોઈ સંબંધ નથી. આટલું યાદ રાખવાથી રૂપ બનાવવામાં ઘણી મહેનત ઓછી થઈ જશે. હવે વર્તમાન કાલના પ્રત્યય જુઓ—
 વર્તમાન કાલના પરસ્મૈપદી પ્રત્યય.

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
૧ પ્રથમ પુરુષ ...	તિ તઃ અન્તિ
૨ મધ્યમ , ...	સિ થઃ ય
૩ ઉત્તમ , ...	આમિ આવઃ આમઃ

આ પ્રત્યય બધા ગણોના પરસ્મૈપદી વર્તમાનકાલ માટે સરખાજ છે. જુઓ. —

‘ બુઘ્ ’ ધાતુ =	બોધ-તિ	બોધ-તઃ	બોધ-ન્તિ ।
	બોધ-સિ	બોધ-થઃ	બોધ-થ ।
	બોધામિ	બોધાવઃ	બોધામઃ ।

આ પ્રમાણે દરેક ગણના ધાતુઓને ગણચિહ્ન લગાવીને આ પ્રત્યયો લગાડો તો તેના વર્તમાન કાલના રૂપ બને છે. આ નિયમને ધ્યાનમાં રાખવાથી પાઠક દરેક ધાતુના વર્તમાન કાલના રૂપ સહેલાઈથી બનાવી શકશે. બુઘો—

૧ પ્રથમગણ- (ચિહ્ન ‘ ઝ ’) = મૂ = (ભવ્) થવું.

૧ ભવતિ, ભવતઃ, ભવન્તિ । ૨ ભવાસિ, ભવથઃ, ભવથ । ૩ ભવામિ, ભવાવઃ, ભવામઃ ॥

૨ દ્વિતીયગણ- (ચિહ્ન નથી) = પા = રક્ષણ કરવું.

૧ પાતિ, પાતઃ, પાન્તિ । ૨ પાસિ, પાથઃ, પાથ । ૩ પામિ, પાવઃ, પામઃ ॥

૩ તૃતીયગણ- (ચિહ્ન નથી, પરંતુ ધાતુનો પ્રથમ અક્ષર જેવડાવવામાં આવે છે) દા = આપવું

૧ દદાતિ, દત્તઃ, દદતિ । ૨ દદાસિ, દત્થઃ, દત્થ । ૩ દદામિ, દદ્ધઃ, દદ્ધઃ ॥

૪ ચતુર્થગણ- (ચિહ્ન ‘ ય ’) = ક્રુઘ્ = ક્રોધ કરવો.

૧ કરુહ્યતિ, કરુહ્યતઃ, કરુહ્યન્તિ । ૨ કરુહ્યસિ, કરુહ્યથઃ, કરુહ્યથ । ૩ કરુહ્યામિ, કરુહ્યાવઃ, કરુહ્યામઃ ॥

૫ પંચમગણ- (ચિહ્ન ‘ જુ ’) = સુ = રસ કાઢવો.

૧ સુનોતિ, સુનુતઃ, સુન્વાન્તિ । ૨ સુનોપિ, સુનુથઃ,

સુનુય । ૩ સુનોમિ, સુનુવઃ, સુનુમઃ ॥

૬ પટ્ટમગણ- (ચિન્હ ' ચ ') = ચલ્ = ચાલવું.

૧ ચલતિ, ચલતઃ, ચલન્તિ । ૨ ચલસિ, ચલયઃ,
ચલય । ૩ ચલામિ, ચલાવઃ, ચલામઃ ॥

૭ સપ્તમગણ- (ચિન્હ ' ન ') આ ચિન્હ ધાતુની વચમાં આવે

છે. હિંસ્ = હિંઆ કરવી.

૧ હિનસિ, હિંસતઃ, હિંસન્તિ । ૨ હિનસિ, હિંમ્યઃ,
હિંમ્ય । ૩ હિનસિ, હિંસઃ, હિંસઃ ॥

૮ અષ્ટમગણ- (ચિન્હ ' ડ ') તન્ = વિસ્તાર કરવો.

૧ તનોતિ, તનુતઃ, તન્વન્તિ । ૨ તનોપિ, તનુયઃ,
તનુય । ૩ તનામિ, તનુવઃ, તનુમઃ ॥

૯ નવમગણ- (ચિન્હ ' ના ') વેઙ્ = બાંધવું.

૧ વઙ્નાતિ, વઙ્નીતઃ, વઙ્નન્તિ । ૨ વઙ્નાસિ,
વઙ્નીયઃ, વઙ્નીય । ૩ વઙ્નામિ, વઙ્નીવઃ, વઙ્નીમઃ ॥

૧૦ દશમગણ- (ચિન્હ ' અય ') ચુર્ = ચોરવું.

૧ ચોરયતિ, ચોરયતઃ, ચોરયન્તિ । ૨ ચોરયસિ,
ચોરયયઃ, ચોરયય । ૩ ચોરયામિ, ચોરયાવઃ,
ચોરયામ ॥

જુઓ, આ યુક્તિથી પાકક બધા ગણના ધાતુઓના વર્તમાન-
કાલના પરસ્પરપદી રૂપ બનાવી શકશે. બધા ધાતુઓને માટે એકજ
પ્રત્યય છે કેવલ ગણચિન્હ જુદાં છે. આ પ્રમાણે સહેલાઈથી
ધાતુઓના રૂપ બનાવે.

સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

સ યત્કથયતિ તદહં બોધામિ । યદ્ભવતિ તદ્ભવતુ । ईश्वरः
 सकलं जगत्पाति । देवदत्तः यज्ञेश्वराय प्रभूतं धनं ददाति ।
 यः पुरुषः कुरुष्यति स कथं मनसः शान्तिं लभेत् ? ऋत्विजः
 यज्ञे सोमं सुन्वन्ति । त्वं कुत्र चलसि ? व्याघ्रः अजं हिनस्ति ।
 तं तत्र किं तनोपि ? रश्मिना तमहं बध्नामि । चोरः धनं
 चोरयति ।

પાઠ ૨

વર્તમાનકાલના આત્મનેપદી પ્રત્યય.

આગળના પાઠમાં વર્તમાનકાલના પરસ્મૈપદી પ્રત્યય બતાવ્યા છે. હવે આ પાઠમાં વર્તમાન કાલના આત્મનેપદી પ્રત્યય બતાવ્યા છે.

વર્તમાનકાલ અને આત્મનેપદ.

(પ્રથમ, ચતુર્થ, પદ્ય અને દશમ ગણને માટે)

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
૧ પ્રથમ પુરુષ તે	... इते	... अन्ते
૨ મધ્યમ , , ... સે	... ह्ये	... ध्वे
૩ ઉત્તમ , , હૈ आवहे	...आमहे

આ પ્રત્યય આગળ કહ્યા પ્રમાણે ધાતુઓને લગાડવાથી આત્મનેપદી રૂપ બને છે. પ્રથમ ધાતુ, એના પછી ગણચિહ્ન અને

સુનુય । ૩ સુનોમિ, સુનુવઃ, સુનુમઃ ॥

૬ પટ્ટગણ- (ચિન્હ 'અ') = ચલ્ = આલ્યું.

૧ ચલતિ, ચલતઃ, ચલન્તિ । ૨ ચલસિ, ચલથઃ,
ચલથ । ૩ ચલામિ, ચલાવઃ, ચલામઃ ॥

૭ સ્પ્રમગણ- (ચિન્હ 'જ') આ ચિન્હ ધાતુની વચમાં આવે

૮ છે. હિંસ્ = હિંઆ કરવી.

૧ હિનસ્તિ, હિંસ્તઃ, હિંસન્તિ । ૨ હિનરસિ, હિંસ્થઃ,
હિંસ્થ । ૩ હિનસમિ, હિંસ્થઃ, હિંસ્મઃ ॥

૮ અષ્ટમગણ (ચિન્હ 'ઉ') તન્ = વિસ્તાર કરવો.

૧ તનોતિ, તનુતઃ, તન્વન્તિ । ૨ તનોપિ, તનુથઃ,
તનુથ । ૩ તનોમિ, તનુવઃ, તનુમઃ ॥

૯ નવમગણ- (ચિન્હ 'ના') વંઘ્ = બાંધવું.

૧ વઘ્નાતિ, વઘ્નીતઃ, વઘ્નન્તિ । ૨ વઘ્નાસિ,
વઘ્નીથઃ, વઘ્નીયઃ । ૩ વઘ્નામિ, વઘ્નીવઃ, વઘ્નીમઃ ॥

૧૦ દશમગણ- (ચિન્હ 'અય') ચુર્ = ચોરવું.

૧ ચોરયતિ, ચોરયતઃ, ચોરયન્તિ । ૨ ચોરયસિ,
ચોરયથઃ, ચોરયથ । ૩ ચોરયામિ, ચોરયાવઃ,
ચોરયામઃ ॥

જુઓ, આ સુકિતથી પાકક બધા ગણના ધાતુઓના વર્તમાન-
કાલના પરસ્મૈપદી રૂપ બનાવી શકશે. બધા ધાતુઓને માટે એકજ
પ્રત્યય છે કેવલ ગણચિન્હ જુદાં છે. આ પ્રમાણે સહેલાઈથી
ધાતુઓના રૂપ બનાવો.

સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

સ યત્કથયતિ તદહં બોધામિ । યદ્ભવતિ તદ્ભવતુ । ईश्वरः
 सकलं जगत्पाति । देवदत्तः यज्ञेश्वराय प्रभूतं धनं ददाति ।
 यः पुरुषः कुरुष्यति स कथं मनसः शान्तिं लभेत् ? ऋत्विजः
 यज्ञे सोमं सुन्वन्ति । त्वं कुत्र चलसि ? व्याघ्रः अजं हिनस्ति ।
 तं तत्र किं तनोषि ? रश्मिना तमहं बध्नामि । चोरः धनं
 चोरयति ।

પાઠ ૨

વર્તમાનકાલના આત્મનેપદી પ્રત્યય.

આગળના પાઠમાં વર્તમાનકાલના પરસ્મૈપદી પ્રત્યય બતાવ્યા છે. હવે આ પાઠમાં વર્તમાન કાલના આત્મનેપદી પ્રત્યય બતાવ્યા છે.

વર્તમાનકાલ અને આત્મનેપદ.

(પ્રથમ, ચતુર્થ, પષ્ટ અને દશમ ગણને માટે)

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
૧ પ્રથમ પુરુષ તે इते	... अन्ते
૨ મધ્યમ , , સે इथे ज्वे
૩ ઉત્તમ , , હં आवहे	...आमहे

આ પ્રત્યય આગળ કહ્યા પ્રમાણે ધાતુઓને લગાડવાથી આત્મનેપદી રૂપ બને છે. પ્રથમ ધાતુ, એના પછી ગણચિહ્ન અને

પછી આ પ્રત્યયો લગાડવાથી બધા ગણના ધાતુઓના આત્મનેપદો
૩૫ બને છે, જેમકે—

પ્રથમગણ (ચિન્હ ‘અ’)

ની (નય્) (લઠ્ જયું) ૧ નય-તે, નયે-તે, નયન્તે । ૨ નય-સે,
નયે-યે, નય-ધ્વે । ૩ નયે, નયાવહે, નયામહે ॥

ચતુર્યગણ (ચિન્હ ‘ય’)

યુંઘ્ (લઠ્ જયું) ૧ યુઘ્યતે, યુઘ્યેતે, યુઘ્યન્તે । ૨ યુઘ્યસે, યુઘ્યેયે,
યુઘ્યધ્વે । ૩ યુઘ્યે, યુઘ્યાવહે, યુઘ્યામહે ॥

પટ્ટગણ (ચિન્હ ‘અ’)

ક્ષિપ્ (ફેઠ્ જયું) ૧ ક્ષિપતે, ક્ષિપેતે, ક્ષિપન્તે । ૨ ક્ષિપસે, ક્ષિપેયે,
ક્ષિપધ્વે । ૩ ક્ષિપે, ક્ષિપાવહે, ક્ષિપામહે ॥

દશમગણ (ચિન્હ ‘અય’)

ચૂર્ણ (ચૂર્ણ ૩૨૫) ૧ ચૂર્ણયતે, ચૂર્ણયેતે, ચૂર્ણયન્તે । ૨ ચૂર્ણયસે,
ચૂર્ણયેયે, ચૂર્ણયધ્વે । ૩ ચૂર્ણયે, ચૂર્ણયાવહે, ચૂર્ણયામહે ॥

આ પ્રમાણે આ ચારગણના ધાતુઓના ૩૫ યાચ છે. બાકીના છ
ગણના અર્ધાત્ દ્વિતીય, તૃતીય, પચ્ચમ, સપ્તમ, અષ્ટમ. અને
નવમ ગણના ધાતુઓને માટે નીચે લખેલા પ્રત્યયો છે.

વર્તમાનકાલ, આત્મનેપદી પ્રત્યય.

	અકવચન	દ્વિવચન	વહુવચન
૧ પ્ર૦ પુ૦ તે આતે અતે
૨ મ૦ પુ૦	... સે	... આથે	... ધ્વે
૩ ડ૦ પુ૦ ણ વહે મહે

પૂર્વોક્ત પ્રત્યયોમાં અને આ પ્રત્યયોમાં થોડો જ ફેર છે. પૂર્વ પ્રત્યયના ' ઇ ' ને ઠેકાણે અહીં ' આ ' છે, અને બીજો પણ થોડો ભેદ છે. આ પ્રત્યયો દ્વિતીયગણ પછીના બધા ગણો માટે ધણુ ઉપયોગી છે. જેમકે—

દ્વિતીયગણ (ચિન્હ નથી)

આસ્ (બેસવું) ૧ આસ્તે, આસાતે, આસતે । ૨ આસ્તે, આસાયે, આધ્વે । ૩ આસે, આસ્વહે, આસ્મહે ॥

તૃતીયગણ (ચિન્હ—ધાતુના પ્રથમાક્ષરનું દ્વિત્વ)

ઘા (ધારણ કરવું) ૧ ઘત્તે, દઘાતે, દઘતે । ૨ ઘત્તે, દઘાયે, ઘદ્ધ્વે । ૩ દઘે, દઘ્વહે, દઘ્મહે ॥

પંચમગણ (ચિન્હ ' નુ ')

અશ્ (વ્યાસ થવું) ૧ અશ્નુતે, અશ્નુવાતે, અશ્નુવતે । ૨ અશ્નુપે, અશ્નુવાયે, અશ્નુધ્વે । ૩ અશ્નુવે, અશ્નુવહે, અશ્નુમહે ॥

સપ્તમગણ (ચિન્હ ' ન ')

યુજ્ (બેસવું) ૧ યુજ્તે, યુજ્જાતે, યુજ્જતે । યુજ્ક્ષે, યુજ્જાયે, યુજ્ધ્વે । ૩ યુજ્જે, યુજ્જ્વહે, યુજ્જ્મહે ॥

અષ્ટમગણ (ચિન્હ ' ડ ')

કૃ (કરવું) ૧ કૃરતે, કૃર્વાતે, કૃર્વતે । ૨ કૃરુપે, કૃર્વાયે, કૃરુધ્વે । ૩ કૃર્વે, કૃર્વહે, કૃર્મહે ॥

નવમગણ (ચિન્હ ' ના ')

ક્રી (ખરીદ કરવું) ૧ ક્રીણીતે, ક્રીણાતે, ક્રીણતે । ૨ ક્રીણીપે, ક્રીણાયે, ક્રીણીધ્વે । ૩ ક્રીણે, ક્રીણીવહે, ક્રીણીમહે ॥

પાઠક અહીં ધ્યાનથી જુઓ કે પ્રથમ, ચતુર્થ, પદ્મ, અને દશમ

ગણના ધાતુઓના પ્રત્યયોમાં પરસ્પર કયાં સમાનતા છે અને છ ગણના પ્રત્યયોમાં કયાં સમાનતા છે. જો પાઠક આ વાત સારી રીતે ધ્યાનમાં રાખશે તો વર્તમાનકાલના ચતુર્થપદી અને આત્મનેપદી ધાતુઓના રૂપ બનાવવા એમને સહેલાં થઈ પડશે.

સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

સૈનિકાઃ સમરભૂમ્યાં શસ્ત્રાણિ નયન્તે । વયં તત્ર જલં
નપામ્હે । રાજા કિમર્થમેવં ક્રુષ્યતે ? અહં કદાપિ ન ક્રુષ્યે ।
સ જલે પ્રસ્તરાન્ ક્ષિપતે । ત્વં ભૂમૌર્કિં ક્ષિપસે ? સ વૈદ્યઃ
કાષ્ઠાનિ મૈષજાર્થં ચૂર્ણયતે । સ તત્રાઽઽસ્તે । વયં અત્રાઽઽસ્મહે ।
ત્વં વહુમૂલ્યં ઝર્ણાવિઘ્નં ઘત્સે । આન્મા શરીરં ઘત્સે । ઈશઃ
સર્વગ્રાહ્યુતે । યોગી મનઃ યુઙ્ક્તે । અહં મનઃ યુઙ્જે । કર્મકારઃ
કર્મ કુંરુતે । શ્દાનીમહં ન કિમપિ કુર્યે । સ ધનેન ધાન્યં ક્રીણીતે ।

પાઠ ૩

(લોટ્) આજ્ઞાર્થ

પ્રથમ, ચતુર્થ, પષ્ટ, અને દશમગણ ના પસરમંપદી ધાતુઓને નોટે (લોટ્) આજ્ઞાર્થના પ્રત્યય આ પ્રમાણે છે—

	એકવચન	દ્વિવચન	વટ્ટવચન
૧ પ્ર૦ પુ૦ તુ તામ્ અન્તુ
૨ મ૦ પુ૦ ં તમ્ ત
૩ ણ૦ પુ૦ આનિ આવ આમ

ધાતુ, ગણચિહ્ન અને આ પ્રત્યય મળીને ઉક્ત ચાર ગણોના આજ્ઞાર્થના પસરમંપદી રૂપ થાય છે જુઓ—

પ્રથમગણ (ચિહ્ન 'અ')

ની (નય્) (અર્ધજયુ) ૧ નયતુ, નયતામ્, નયન્તુ । ૨ નય, નયતમ્, નયત । ૩ નયાનિ, નયાવ, નયામ ॥

ચતુર્થગણ (ચિહ્ન 'ઇ')

તુપ્ (અર્ધજયુ) ૧ તુપ્યતુ, તુપ્યતામ્, તુપ્યન્તુ । ૨ તુપ્ય, તુપ્યતમ્, તુપ્યત । ૩ તુપ્યાનિ, તુપ્યાવ, તુપ્યામ ॥

પષ્ટગણ (ચિહ્ન 'અ')

ચલ્ (આર્ધજયુ) ૧ ચલતુ, ચલતામ્, ચલન્તુ । ૨ ચલ, ચલનમ્, ચલત । ૩ ચલાનિ, ચલાવ, ચલામ ॥

દશમગણ (ચિહ્ન 'અય')

તાડ્ (તાડન કર્ણુ) ૧ તાડયતુ, તાડયતામ્, તાડયન્તુ । ૨ તાડય, તાડયતમ્, તાડયત । ૩ તાડયાનિ, તાડયાવ, તાડયામ ॥

આ પ્રમાણે પ્રથમ, ચતુર્થ, પછ, અને દશમ ગણના પરસ્પૃષ્ટી આશર્થના રૂપ થાય છે. હવે બીજા છ ગણના આશર્થના પ્રત્યય જુઓ—

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
१ प्र० पु०	... तु ताम् अतु
२ म० पु हि तम् त
३ उ० पु	... आनि	... आव	... आम

દેવલ દ્વિતીયપુરુષ એકવચનમાં જ્યાં કંઈ પ્રત્યય ન હોતો ત્યાં ' હિ ' પ્રત્યય અહીં છે. આટલો જ ફેર છે. બીજા પ્રત્યય પહેલાંની માફક જ છે. જુઓ એના રૂપ—

द्वितीयगण (चिन्ह ' न ')

अद् (' ખાલુ ') ૧ અત્તુ, અત્તામ્, અદન્તુ । ૨ અદ્ધિ, અત્તમ્, અત્ત । ૩ અદાનિ, અદાવ, અદામ ॥

तृतीयगण (प्रथमाक्षरं द्वित्व)

दा (' આપલુ ') ૧ દદાતુ, દત્તામ્, દદતુ । ૨ દેદ્ધિ, દત્તમ્, દત્ત । દદાનિ, દદાવ, દદામ ॥

पंचमगण (चिन्ह ' नु ')

साध् (' સિદ્ધ કરલુ ') ૧ સાધ્નોતુ, સાધ્નોતામ્, સાધ્નોવન્તુ । ૨ સાધ્નુદ્ધિ, સાધ્નુતમ્, સાધ્નુત । ૩ સાધ્નવાનિ, સાધ્નવાવ, સાધ્નવામ ॥

सप्तमगण (चिन्ह ' न ')

युज् (' સંયુક્ત થલુ ') ૧ યુનક્તુ, યુજ્ક્તામ્, યુજ્જન્તુ । ૨ યુદ્ગ્ધિ, યુદ્ક્તમ્, યુદ્ક્ત । ૩ યુનજાનિ, યુનજાવ, યુનજામ ॥

અષ્ટમગણ (ચિન્હ ' ડ ')

કૃ (કર્ણુ) ૧ કરોતુ, કુરુતામ્, કુર્વન્તુ । ૨ કુરુ, કુરુતામ્, કુરુત । ૩ કરવાણિ, કરવાવ, કરવામ ॥

[નિયમ- ' ડ ' કાર પછી આવનાર ' હિ ' પ્રત્યયનો લેખ થાય છે. આ નિયમ પ્રમાણે ' કુરુહિ ' ન બન્યું, પરંતુ ' કુરુ ' એજ પ્રમાણે રૂપ થયું.]

નવમગણ (ચિન્હ ના)

ક્રી (ખરીદ્વ) ૧ ક્રીણાતુ, ક્રીણીતામ્, ક્રીણન્તુ । ૨ ક્રીણીહિ, ક્રીણીતામ્, ક્રીણોત । ૩ ક્રીણાનિ, ક્રીણાવ, ક્રીણામ ॥

આ પ્રમાણે દશમગણના ધાતુઓના પરસ્પૃષ્ટરૂપ બને છે હ્રસ્વ આત્મનેપદી રૂપ બનાવવાની રીતિ જુઓ—

આત્માર્થના આત્મનેપદ પ્રત્યય.

૧ પ્ર૦ પુ૦ તામ્ ઇતામ્ અન્તામ્

૨ મ૦ પુ૦ સ્વ ઇયામ્ ધ્વમ્

૩ ડ૦ પુ૦ યે આવહૈ આમહૈ

પ્રથમ, ચતુર્થ, પદ્ય અને દશમગણ ના આત્મનેપદી ધાતુઓને માટે આ પ્રત્યયો છે. જુઓ—

પ્રથમગણ (ચિન્હ ' અ ')

ચુ (બહુરૂં) ૧ વોષતામ્, વોષેતામ્, વોષન્તામ્ । ૨ વોષસ્વ, વોષેયામ્, વોષધ્વમ્ । ૩ વોષ, વોષાવહૈ, વોષામહૈ ॥

ચતુર્થગણ (ચિન્હ ' ય ')

શુ (શુદ્ધ થવું) ૧ શુચ્યતામ્, શુચ્યેતામ્, શુચ્યન્તામ્ । ૨ શુચ્યસ્વ, શુચ્યયામ્, શુચ્યધ્વમ્, । ૩ શુચ્યૈ, શુચ્યાવહૈ, શુચ્યામહૈ ॥

પષ્ટગણ (ચિન્હ 'અ')

ક્ષિપ્ (કે'કપુ') ૧ ક્ષિપતામ્, ક્ષિપેતામ્, ક્ષિપન્તામ્ । ૨ ક્ષિપસ્વ.
ક્ષિપેયામ્, ક્ષિપધ્વમ્ । ૩ ક્ષિપૈ, ક્ષિપાવૈ, ક્ષિપામૈ ॥

બીજા ગણના આત્મનેપદી આદ્યાર્થના પ્રત્યય નીચે પ્રમાણે
આપ છે—

	અકવચન	દ્વિવચન	વહુવચન
૧ પ્ર૦ પુ૦ તામ્ આતામ્ અતામ્ ।
૨ મ૦ પુ૦ સ્વ આયામ્ ધ્વમ્ ।
૩ ઉ૦ પુ૦ એ આવૈ આમૈ ।

પૂર્વોક્ત પ્રત્યયોમાં અને આ પ્રત્યયોમાં આટલો જ ફરક છે કે
પૂર્વ પ્રત્યયોના 'ક' ને ઠકાણે અહીં 'આ' થયો છે અને
'અન્તામ્' પ્રત્યયને ઠકાણે અહીં કેવલ 'અતામ્' થયો છે.
જુઓ એનાં રૂપ—

દ્વિતીયગણ (ચિન્હ નથી)

ઈદ્ (સ્તુતિ કરવી) ૧ ઈદામ્, ઈદાતામ્, ઈદતામ્ । ૨ ઈદિપ્વ.
ઈદાધામ્, ઈદિધ્વમ્ । ૩ ઈદૈ, ઈદાવૈ, ઈદામૈ ॥

તૃતીયગણ (પ્રથમાદ્યરનુ દિત્વ)

મૃ (ધારણ કરવું) ૧ વિમૃતામ્, વિમ્રાતામ્, વિમ્રતામ્ । ૨
વિમૃષ્, વિમ્રાધામ્, વિમૃધ્વમ્ । ૩ વિમૃૈ, વિમ્રાવૈ, વિમ્રામૈ ॥

પંચમગણ (ચિન્હ 'નુ')

મ્ (રસ કાઢવો) ૧ મુનુતામ્, મુન્વાતામ્, મુન્વતામ્ । ૨
મુનુષ્, મુન્વાધામ્, મુનુધ્વમ્ । ૩ મુનૈ, મુનવાવૈ.
મુનવામૈ ॥

સત્તમગણ (ચિન્હ ' ન ')

ઇન્ધ્ = (ઇન્ધવું) = ૧ ઇન્ધામ્, ઇન્ધાતામ્, ઇન્ધતામ્ । ૨ ઇન્ધ્સ્વ, ઇન્ધાયામ્ । ઇન્ધ્વમ્ । ૩ ઇન્ધૈ, ઇન્ધાવૈ, ઇન્ધામૈ ॥

અષ્ટમગણ (ચિન્હ ' ડ ')

કુઠ્ = (કુઠવું) = ૧ કુઠતામ્, કુઠાતામ્, કુઠતામ્ । ૨ કુઠ્સ્વ, કુઠાયામ્, કુઠ્વમ્ । ૩ કર્ઠૈ, કર્ઠાવૈ, કર્ઠામૈ ॥

નવમગણ (ચિન્હ ' ના ')

ક્રી = (ખરીદવું) ૧ ક્રીણીતામ્, ક્રીણાતામ્, ક્રીણતામ્, । ૨ ક્રીણીપ્ત્વ, ક્રીણાયામ્, ક્રીણીધ્વમ્ । ૩ ક્રીણૈ, ક્રીણાવૈ, ક્રીણામૈ ॥

આ પ્રમાણે આશ્ચર્યના રૂપ બને છે. કેવલ પ્રત્યય ધ્યાનમાં રાખવાથી રૂપ ઓળખી શકાયે.

સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

પક્ષિણઃ પત્રાણિ નયન્તુ । ત્વં અનેનાન્નેન તુપ્ય । સર્વેઽશ્વા
અઘૈવ શીઘ્રં ચલન્તુ । અહં ચલ્લાનિ કિમ્ ? તં વિહાલં મા
તાડય, પરંતુ તં શ્વાનં અધુનૈવ તાડય ।

અત્રત્યાઃ સર્વેઽપિ માનવાઃ યદ્યદ્રોચતે તત્તદન્નમદન્તુ । ત્વં
કિમપિ મા અદ્દિ । યઃ ઘનં યાચકેમ્યો દદાતિ સ દદાતુ ।
ત્વં મદ્યં વસ્ત્રં દેહિ । અહં તુમ્યં કિં દદામિ ?

યોગી મનઃ તત્ર યુનક્તુ । ત્વમપિ તથૈવ સ્વકીયં મનઃ
યુદ્ધિગ્ધિ । સર્વે છાત્રાઃ સ્વકીયબલદ્વયથં ન્યાયામં કુર્મન્તુ ।

ત્વં તુ સાયંપ્રાતઃ યથોક્તં વ્યાયામં કરોતિ તથૈવ કુરુ ।

યદહં વદામિ તત્ત્વં बोधस्व । सोऽपि बोधताम् । त्वं
ईश्वरं आत्मशुद्धयर्थं ईडिष्व । सर्वे शिष्याः स्वकीयानि
चस्त्राणि विम्रताम् । त्वं यज्ञे सोमं सुनुष्व । अग्निं त्वं इन्त्स्व ।

(लट्) अनद्यतनभूत (अपूर्ण-भूत)

૫૨૨૩૫૬ના પ્રત્યય.

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
૧	... ત તામ્	... અન્
૧	... મ્ (:)	... તમ્	.. ત
૩	... અમ્	... વ	... મ

લટ્ અનद्यतनभूतकाल ना ३५ अनावृत्ती वपते धातुनी
પહેલાં ' અ ' લાગે છે. જુઓ—

प्रथमगण (चिह्न ' अ ')

ની (નય) લઠ જવું = ૧ અનયત્, અનયતામ્, અનયન્ । ૨
અનય, અનયતમ્, અનયત । ૩ અનયમ્, અનયાવ,
અનયમિ ॥

चतुर्थगण (चिह्न ' य ')

કુપ્ = (કોષ ૩૨૩) = ૧ અકુપ્યત્, અકુપ્યતામ્, અકુપ્યન્ । ૨
અકુપ્ય, અકુપ્યતમ્, અકુપ્યત । ૩ અકુપ્યમ્, અકુપ્યાવ,
અકુપ્યામ ॥

पष्ठगण (चिह्न ' अ ')

ગુપ્ = (માલ ૩૨૩) = ૧ અગુમ્ફત્, અગુમ્ફતામ્, અગુમ્ફન્ ।
૨ અગુમ્ફ, અગુમ્ફતમ્, અગુમ્ફત । ૩ અગુમ્ફમ્,
અગુમ્ફાવ, અગુમ્ફામ ॥

दशमगण (अय)

चर्व् = (था०पु०) = १ अचर्वयत्, अचर्वयताम्, अचर्वयन् । २
अचर्वय, अचर्वयतम्, अचर्वयत । ३ अचर्वयम्,
अचर्वयाव, अचर्वयाम ॥

द्वितीयगण (०)

ख्या = (क०पु०) = १ अख्यात्, अख्याताम्, अख्यन्,
(अख्युः) । २ अख्याः, अख्यातम्, अख्यात । ३
अख्याम्, अख्याव, अख्याम ॥

तृतीयगण (द्वित्व)

दा = (आ०पु०) = १ अददात्, अददाताम्, अददुः । २ अददाः,
अददातम्, अददात । ३ अददाम्, अदद्व, अदद्व ॥

पंचमगण (नु)

साध् = (नि० क०पु०) = १ असाध्नुत्, असाध्नुताम्,
असाध्नुवन् । २ असाध्नाः, असाध्नुतम्, असाध्नुत ।
३ असाध्नवम्, असाध्नुव, असाध्नुम ॥

सप्तमगण (न)

पिप् = (थू० क०पु०) = १ अपिपिद्, अपिपिष्टाम्, अपिपिन् । २
अपिपिद्, अपिपिष्टम्, अपिपिष्ट । ३ अपिपिपम्, अपिपिष्व,
अपिपिष्म ॥

अष्टमगण (उ)

तन् = (दे०पु०) = १ अतनोत्, अतनुताम्, अतन्वन् । २
अतनोः, अतनुतम्, अतनुत । ३ अतनवम्, अतनुव,
अतनुम ॥

२ (सं. २५. शि. ला. ६)

નવમગણ (ના)

ક્રી = (ખરીદું) = ૧ અક્રીણાત્, અક્રીણીતામ્, અક્રીણન્ ।
૨ અક્રીણાઃ, અક્રીણીતમ્, અક્રીણીત । ૩ અક્રીણામ્,
અક્રીણીવ, અક્રીણીમ ॥

આ પ્રમાણે પરસ્મૈપદી સંપૂર્ણ ધાતુઓના અનઘતનભૂત (લઙ્)
ના રૂપ બનાવવા માટે એકજ જાતના પ્રત્યયો છે અને ઘણું કરીને
બધા ધાતુઓના રૂપ એકજ નિયમથી બને છે. ધાતુના પૂર્વમાં
' અ ' એના પછી ધાતુ ત્યાર પછી ગણચિન્હ અને તેના પછી
લઙ્ ના પ્રત્યયો લાગે છે. બધા ધાતુઓને માટે એકજ પ્રત્યય
હોવાને લીધે આ રૂપો સરળ છે. હવે લઙ્ ના આત્મનેપદી રૂપ
જુઓ—

(લઙ્) અનઘતનભૂત આત્મનેપદી પ્રત્યય

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
૧ પ્ર૦ પુ૦	... ત	... इताम्	... अन्त'
૨ મ૦ પુ૦	... या:	... इयाम्	... ध्वम्
૩ ઉ૦ પુ૦	... इ	... महि	... महि

પૂર્વોક્ત રીતિથી ધાતુની પહેલાં ' અ ' પછી ધાતુ, પછી
ગણચિન્હ અને છેવટે પ્રત્યય લાગે છે. અ + ધાતુ + ગણચિન્હ +
લઙ્ નો પ્રત્યય આ પ્રમાણે રૂપ બને છે. જુઓ—

પ્રથમગણ

ઘુઘ્ = (બાણું) = ૧ અવોઘત, અવોઘેતામ્, અવોઘન્ત ।
૨ અવોઘયા, અવોઘેયામ્, અવોઘધ્વમ । ૩ અવોઘે,

અબોધાવહિ, અબોધામહિ ॥

ચતુર્થગણ (ય)

શુચ્ = (શુઙ્ઠુ) = ૧ અશુચ્યત, અશુચ્યેતામ્, અશુચ્યન્ત ।
૨ અશુચ્યયાઃ, અશુચ્યેયામ્, અશુચ્યધ્વમ્ । ૩ અશુચ્યે,
અશુચ્યાવહિ, અશુચ્યામહિ ।

પટ્ટગણ (અ)

ક્ષિપ્ = (ક્ષિઙ્ઠુ) = ૧ અક્ષિપત, અક્ષિપેતામ્, અક્ષિપન્ત । ૨
અક્ષિપયાઃ, અક્ષિપેયામ્, અક્ષિપધ્વમ્ । ૩ અક્ષિપે,
અક્ષિપાવહિ, અક્ષિપામહિ ॥

દશમગણ (અય)

ગણ્ = (ગણ્ઠુ) = ૧ અગણયત, અગણયેતામ્, અગણયન્ત ।
૨ અગણયયાઃ, અગણયેયામ્, અગણયધ્વમ્ । ૩ અગણયે,
અગણયાવહિ, અગણયામહિ ॥

ખીન ગણના રૂપેને માટે પૂર્વોક્ત પ્રત્યયોના ' હતામ્ ' અને
' હયામ્ ' ને હેઠળે ' આયામ્ ' અને ' આતામ્ ' સમજવું. હવે
એના રૂપોનાં—

દ્વિતીયગણ (ં)

આસ્ = (એસઠુ) = ૧ આસ્ત, આસાતામ્, આસૂત । ૨ આસ્થાઃ,
આસાયામ્, આધ્વમ્ । ૩ આસિ, આસ્વહિ, આસ્મહિ ॥

તૃતીયગણ (ળિત્વ)

દા = (આપઠુ) = ૧ અદત્ત, અદદાતામ્, અદદત । ૨ અદત્યા,
અદદાયામ્, અદદધ્વમ્ । ૩ અદદિ, અદદ્વહિ, અદદ્મહિ ॥

(૨૦)

પચમગણ (નુ)

સુ = (રસ કાઢવો) ૧ અસુનુત, અસુન્વાતામ્, અસુન્વત । ૨
અસુનુયાઃ, અસુન્વાયામ્, અસુનુધ્વમ્ । ૩ અસુન્વિ,
અસુનુવહિ, અસુનુમહિ ॥

, સપ્તમગણ (ન)

યુજ્ = (યુક્ત થવું) ૧ અયુજ્ક્ત, અયુજ્ક્તામ્, અયુજ્ક્ત । ૨
અયુજ્ક્ત્યાઃ, અયુજ્ક્તામ્, અયુજ્ક્ત્વમ્ । ૩ અયુજ્જિ,
અયુજ્જવહિ, અયુજ્જમહિ ॥

અષ્ટમગણ (ડ)

તન્ = (દેલાવધું) ૧ અતનુત, અતન્વાતામ્, અતન્વત । ૨
અતનુયાઃ, અતન્વાયામ્, અતનુધ્વમ્ । ૩ અતન્વિ,
અતનુવહિ, અતનુમહિ ॥

નવમગણ (ના)

ક્રી = (ખરીદવું) ૧ અક્રીણીત, અક્રીણાતામ્, અક્રીણત । ૨
અક્રીણીયાઃ, અક્રીણાયામ્, અક્રીણીધ્વમ્ । ૩ અક્રીણિ,
અક્રીણીવહિ, અક્રીણીમહિ ॥

આ પ્રમાણે અનઘટન ભૂતના રૂપ થાય છે. પરસ્પૃષ્ટી અને
આત્મસ્પૃષ્ટી એ બંને રૂપ બનાવવાની રીતિ પાઠક અહીં જુએ
અને ધ્યાનમાં રાખે એથી એને આ રૂપ બનાવવા સુગમ થશે
દેટલાક ધાતુઓમાં કઈ વિશેષતા હોય છે, પરંતુ અહીં વિશેષતાનો
ઉલ્લેખ કરવાનો નથી, પણ સર્વ સાધારણ નિયમ જ બનાવવાનો છે

સંસ્કૃત-વાક્યાનિ

यदाऽहं तवाश्वं तत्रानयं तदा त्वं क्व गतः ? यदा स !

अकुप्यत्तदा त्वं किमकरोः ? यदा तव पुत्री पुष्पाणां माला
 अगुम्फत् तदा स कुत्र गतः ? यदा त्वमन्नमचर्वयस्तदा त्वं
 जलं किं नापिबः ? स त्वां तदा किमख्यात् ? त्वं तदा तस्मै
 किमददाः ? तेन कर्मणा ते सर्वे पुरुषाः किमसाध्नुवन् ?
 यदाऽहं सूर्याणि भेषजानि सम्यक्तयाऽपि नयम् तदा त्वया
 तत्र जलं किं नानीतम् ? युद्धेन स्वकीयं यशः सर्वासु दिक्षु
 न धीरोऽतनोत् । तदा गाः कोऽक्रीणात् ?

त्वमबोधथाः किं यन्मया कथितम् ? यदा स अशुच्यत
 तदा त्वया किं कृतम् ? कस्तत्र तदक्षिपत् ? किमर्थं त्वमेवं
 तदक्षिपः ? त्वमगणयथाः किम् ? अहं नागणये । स तत्रास्त ।
 अहं छात्राय पुस्तकमददि । स सोममसुनुत । योगी परमात्मनि
 मनः अयुङ्क्त । ॥ तत्र वस्त्रं नावनुत । स वणिक्तत्र नाक्रीणीत ।

पाठ ४

विध्यथ (विधिलिङ्)

विधिलिङ् ना परस्मैपदी धातुञोना प्रत्यय नीचे प्रभाषे छे—

विधिलिङ्-परस्मैपदी प्रत्यय

१ प्र. पु.	...ईन्	...ईताम्	...ईयुः ।
२ म. पु.	...ई	...ईतम्	...ईत ।
३ उ. पु.	...ईयम्	...ईव	...ईम ।

प्रथमगण (अ)

बुध् = (ब्रुधुं) १ बोधेन्, बोधेताम्, बोधेयुः । २ बोधेः, बोधेतम्, बोधेत । ३ बोधेयम्, बोधेव, बोधेम ॥

चतुर्थगण (य)

कुप् = (कृप्) १ कृप्येत्, कृप्येताम्, कृप्येयुः । २ कृप्येः, कृप्येतम्, कृप्येत । ३ कृप्येयम्, कृप्येव, कृप्येम ॥

पष्ठगण (अ)

क्षिप् = (क्षिधुं) १ क्षिपेन्, क्षिपेताम्, क्षिपेयुः । २ क्षिपेः, क्षिपेतम्, क्षिपेत । ३ क्षिपेयम्, क्षिपेव, क्षिपेम ॥

दशमगण (अय)

चुर् = (चोर्धुं) १ चोरयेत्, चोरयेताम्, चोरयेयुः । २ चोरयेः, चोरयेतम्, चोरयेत । ३ चोरयेयम्, चोरयेव, चोरयेम ॥

भीष्म गञोना विधिलिङ् ना प्रत्यय नीचे प्रभाषे छे—

१ प्र. पु.	...यान्	...याताम्	...युः ।
२ म. पु.	...या.	...यातम्	...यात ।
३ उ. पु.	...याम्	...याव	...याम ।

દ્વિતીયગણ (૦)

અદ્ = (૭૫૫) ૧ અદ્યાત્, અદ્યાતામ્, અદ્યુઃ । ૨ અદ્યાઃ, અદ્યાતમ્, અદ્યાત । ૩ અદ્યામ્, અદ્યાવ, અદ્યામ ॥

તૃતીયગણ (દ્વિત્વ)

દા = (૭૫૫) ૧ દદ્યાત્, દદ્યાતામ્, દદ્યુઃ । ૨ દદ્યાઃ, દદ્યાતમ્, દદ્યાત । ૩ દદ્યામ્, દદ્યાવ, દદ્યામ ॥

પંચમગણ (જુ)

સાઙ્ = (સાધન ૪૨૫) ૧ સાઙ્ઘુયાત્, સાઙ્ઘુયાતામ્, સાઙ્ઘુયુઃ । ૨ સાઙ્ઘુયાઃ, સાઙ્ઘુયાતમ્, સાઙ્ઘુયાત । ૩ સાઙ્ઘુયામ્, સાઙ્ઘુયાવ, સાઙ્ઘુયામ ॥

સપ્તમગણ (ન)

પિપ્ = (૬૭૫) ૧ પિપ્પ્યાત્, પિપ્પ્યાતામ્, પિપ્પ્યુઃ । ૨ પિપ્પ્યાઃ, પિપ્પ્યાતમ્, પિપ્પ્યાત । ૩ પિપ્પ્યામ્, પિપ્પ્યાવ, પિપ્પ્યામ ॥

અષ્ટમગણ (ડ)

કૃ = (૪૨૫) ૧ કુર્યાત્, કુર્યાતામ્, કુર્યુઃ । ૨ કુર્યાઃ, કુર્યાતમ્, કુર્યાત । ૩ કુર્યામ્, કુર્યાવ, કુર્યામ ॥

નવમગણ (ના)

સ્તમ્ = (સ્તાબન ૪૨૫) ૧ સ્તમ્નીયાત્, સ્તમ્નીયાતામ્, સ્તમ્નીયુઃ । ૨ સ્તમ્નીયાઃ, સ્તમ્નીયાતમ્, સ્તમ્નીયાત । ૩ સ્તમ્નીયામ્, સ્તમ્નીયાવ, સ્તમ્નીયામ ॥

આશીર્લિહ્

વિધિલિહ્નો ઉપયોગ વિધિ બતાવતી વખતે અને આશીર્લિહ્નો ઉપયોગ આશીર્વાદના અર્થમાં થાય છે, એટલે આશીર્લિહ્ ના પરસ્મૈપદી રૂપ બનાવવાની રીતિ હવે બતાવવામાં આવે છે—

આશીલિટ્ ના પ્રત્યય

૧ પ્ર. પુ.યાન્યાસ્તામ્	...યાસુઃ ।
૨ મ. પુ.યાઃ	...યાસ્તમ્યાસ્ત ।
૩ ઊ. પુ.યાસમ્યાસ્વયાસ્મ ।

ભૂ = (થવું) ૧ ભૂયાન્, ભૂયાસ્તામ્, ભૂયાસુઃ । ૨ ભૂયાઃ, ભૂયાસ્તમ્, ભૂયાસ્ત । ૩ ભૂયાસમ્, ભૂયાસ્વ, ભૂયાસ્મ ।

ધૂ = (હવાવું) ૧ ધૂયાન્, ધૂયાસ્તામ્, ધૂયાસુઃ । ૨ ધૂયાઃ, ધૂયાસ્તમ્, ધૂયાસ્ત । ૩ ધૂયાસમ્, ધૂયાસ્વ, ધૂયાસ્મ ।

સ્મૃ = (સ્મરણ કરવું) ૧ સ્મર્યાન્, સ્મર્યાસ્તામ્, સ્મર્યાસુઃ । ૨ સ્મર્યાઃ, સ્મર્યાસ્તમ્, સ્મર્યાસ્ત । ૩ સ્મર્યાસમ્, સ્મર્યાસ્વ, સ્મર્યાસ્મ ।

દા = (આપવું) ૧ દેયાન્, દેયાસ્તામ્, દેયાસુઃ । ૨ દેયાઃ, દેયાસ્તમ્, દેયાસ્ત । ૩ દેયાસમ્, દેયાસ્વ, દેયાસ્મ ।

યજ્ઞ = (યજ્ઞ કરવો) ૧ ઇજ્યાન્, ઇજ્યાસ્તામ્, ઇજ્યાસુઃ । ૨ ઇજ્યાઃ, ઇજ્યાસ્તમ્, ઇજ્યાસ્ત । ૩ ઇજ્યાસમ્, ઇજ્યાસ્વ, ઇજ્યાસ્મ ।

પાઠકોએ અહીં જોયું હશે કે ગણ લિંગતાનો અહીં કોઈ વિશેષ સંબંધ નથી, ઘણું કરીને બધા ધાતુના રૂપ એક સગળાં થાય છે. હવે લિટ્ ના આત્મનેપદી રૂપ જુઓ—

વિધિલિટ્ (આત્મનેપદી)

૧ પ્ર. પુ.	...ઈત	...ઈયાતામ્	...ઈર્ન ।
૨ મ. પુ.	..ઈથા	...ઈયાથામ્	..ઈધ્વમ્ ।
૩ ઊ. પુ.	..ઈય	...ઈવહિ	...ઈમહિ ।

प्रथमगण (अ)

नी = (नी० अ०) १ नयेत, नयेयाताम्, नयेरन् । २ नयेथाः,
नयेयाथाम्, नयेध्वम् । ३ नयेय, नयेवहि, नयेमहि ॥

चतुर्थगण (य)

शुच् = (शु० य०) १ शुच्येत, शुच्येयाताम्, शुच्येरन् । २
शुच्येथाः, शुच्येयाथाम्, शुच्येध्वम् । ३ शुच्येय,
शुच्येवहि, शुच्येमहि ॥

पष्ठगण (अ)

क्षिप् = (क्षि० अ०) १ क्षिपेत्, क्षिपेयाताम्, क्षिपेरन् । २
क्षिपेथाः, क्षिपेयाथाम्, क्षिपेध्वम्, ३ क्षिपेय, क्षिपेवहि,
क्षिपेमहि ॥

दशमगण (अय)

ताड् = (ता० अ०) १ ताडयेत्, ताडयेयाताम्, ताडयेरन् । २
ताडयेथाः, ताडयेयाथाम्, ताडयेध्वम् । ३ ताडयेय,
ताडयेवहि, ताडयेमहि ॥

द्वितीयगण (०)

आस् = (आ० अ०) १ आसीत्, आसीयाताम्, आसीरन् । २
आसीथाः, आसीयाथाम्, आसीध्वम् । ३ आसीय,
आसीवहि, आसीमहि ॥

तृतीयगण (द्वित्व)

दा = (दा० अ०) १ ददीत्, ददीयाताम्, ददीरन् । २ ददोथाः,
ददीयाथाम्, ददीध्वम् । ३ ददीय, ददीवहि, ददीमहि ॥

पचमगण (नु)

सु = (सु० अ०) १ सुन्वीत्, सुन्वीयाताम्, सुन्वीरन् । २

૨ સુન્વીયા, સુન્વીયાયામ્, સુન્વીધ્વમ્ । ૩ સુન્વીય,
સુન્વીવહિ, સુન્વીમહિ ॥

સપ્તમગણ (ન)

ઇન્ધ = (બળધુ) ૧ ઇન્ધીત, ઇન્ધીયાતામ્, ઇન્ધીરન્ । ૨ ઇન્ધીયા,
ઇન્ધીયાયામ્, ઇન્ધીધ્વમ્ । ૩ ઇન્ધીય, ઇન્ધીવહિ, ઇન્ધીમહિ ॥

અષ્ટમગણ (ર)

કુ = (કરધુ) ૧ કુર્વીત, કુર્વીયાતામ્, કુર્વીરન્ । ૨ કુર્વીયા,
કુર્વીયાયામ્, કુર્વીધ્વમ્ । ૩ કુર્વીય, કુર્વીવહિ, કુર્વીમહિ ॥

નવમગણ (ના)

ક્રી = (ખરીદધુ) ૧ ક્રીણીત, ક્રીણીયાતામ્, ક્રીણીરન્ । ૨
ક્રીણીયા, ક્રીણીયાયામ્, ક્રીણીધ્વમ્ । ૩ ક્રીણીય,
ક્રીણીવહિ, ક્રીણીમહિ,

આશીર્લિટ્ (આત્મેનેપદી પ્રત્યય)

૧ પ્ર ધુ	સીષ્ટ	સીયાસ્તામ્	સીરન્ ।
૨ મ ધુ	સીષ્ઠાઃ	સીયાસ્યામ્	સીધ્વમ્ ।
૩ ર ધુ	સીય	સીવહિ	સીમહિ ।

ધુ = (ઢાળધુ) ૧ ધોષીષ્ટ, ધોષીયાસ્તામ્, ધોષીરન્ । ૨
ધોષીષ્ઠા, ધોષીયાસ્યામ્, ધોષીધ્વમ્ । ૩ ધોષીય,
ધોષીવહિ, ધોષીમહિ ॥

જન = (ઉત્પત્ત કરધુ) ૧ જનિષીષ્ટ, જનિષીયાસ્તામ્, જનિષીરન્ ।
૨ જનિષીષ્ઠા, જનિષીયાસ્યામ્, જનિષીધ્વમ્ । ૩ જનિષીય,
જનિષીવહિ, જનિષીમહિ ॥

આશીર્લિટ્ ના ૩૫ બધા ધાતુઓના આ પ્રમાણે બને છે

રામાયણમ્ ।

एवं सान्त्वितो रामो वृक्षान्तेनाश्रूणि प्रमार्जयत् । सुग्रीव-
मुवाच च- “ कृतं कृतं त्वया मित्रस्य कर्तव्यम् । दुर्लभो हि
त्वत्सदृशो वंधुः । विशेषत एवविधेऽस्मिन्काले । किंतु
त्वया महान्यत्नः कार्यः सीतायाः परिमार्गणे । ” इति ।

ततो मधुरया गिरा प्रणयात्सुग्रीव उवाच- “ आत्रा
हृतमार्योऽहं भयार्दितश्चरामि गिरिं ऋष्यमूकम् । मम आतुર્बालि-
तो भयान्मां त्रातुमर्हसि । ” इति ।

एवमुक्तस्तु धर्मवत्सलो रामः सुग्रीवं प्रहसन्निव प्रत्युवाच-
“ उपकार-लक्षणं मित्रं, अरिलक्षणं अपकारः । अतस्तव
भार्यापहारिणं त्वद्भ्रातरमद्यैव हनिष्यामि । ” इति ।

तच्छ्रुत्वा हृष्टः सुग्रीवो रामं प्रशशंस च । उवाच च
रामम्- “ राम ! बालिनः शौर्यं वीर्यं पौरુષं च श्रुत्वा
यद्युक्तं तद्विघत्स्व । शृणु तस्य वीर्यं -- अनुदिते सूर्ये बाली
अविશ्रान्तः पશ્ચિમં સમુદ્રં ક્રામતિ । શૈલશિખરાખ્યપ્યૂર્ણ
‘ તરસોત્પાતયતિ । એવંવિધં બલિષ્ઠં કથં ત્વં હન્તું શક્ષસે ? ”

લિઙ્ ને ઠેકાણે લેટ્

લિઙ્ લકાર આંગળ બતાવ્યો છે. જેના વિધિલિઙ્ અને
આશીલિઙ્ એવા બે બેદ પાઠક બાણે જ છે. બેદમાં આ લિઙ્
લકારને ઠેકાણે ‘ લેટ્ ’ નો પ્રયોગ થાય છે. અત્યાર સુધી ‘ લેટ્ ’

રૂપ બનાવવાની રીતિ કહી નથી. કારણ કે 'લેટ્' નો પ્રયોગ કેવલ વેદમાં જ આવે છે, બીજા કોઈ પણ ઠેકાણે આવતો નથી. વેદના શબ્દ નવા બનતા નથી. વેદમાં જે શબ્દો બનાવેલા છે તેને જ જાણવાના છે. એટલા માટે એના રૂપ બનાવવાની કોઈ આવશ્યકતા નથી. 'લિટ્' ના અર્ધમાં 'લેટ્' થાય છે. એટલું જ પાઠક ધ્યાનમાં રાખે. પાઠક આ પાઠ વાંચે અને સમજવાનો પ્રયત્ન કરે.

-૦-૦-

પાઠ ૫

ભવિષ્યકાલ (લટ્)

આ પુસ્તકના પ્રથમ પાઠમાં વર્તમાનકાલના પ્રત્યય આપ્યા છે, ધાતુ અને આ પ્રત્યયોના વચ્ચેમાં 'સ્ય' લગાડવાથી ભવિષ્યકાલ બને છે. જેમકે—

ભૂ = ભવ + તિ = ભવતિ (વર્તમાનકાલ)

ભૂ = ભવ્ + સ્ય + તિ = ભવિષ્યતિ (ભવિષ્યકાલ)

જ્યાં ધાતુઓ માટે એ નિયમ સરખા જ છે, પરંતુ વિશેષતા એટલી જ છે કે કેટલાક ધાતુને 'સ્ય' ની પહેલાં 'હ' લાગે છે. અને કેટલાકને લાગતી નથી. એના ઉદાહરણ આ છે—

કૃ = ૧ કરિષ્યતિ, કરિષ્યતઃ, કરિષ્યન્તિ । ૨ કરિષ્યસિ, કરિષ્યથઃ, કરિષ્યથ । ૩ કરિષ્યામિ, કરિષ્યાવ, કરિષ્યામ. ॥

સૂચના— આત્મનેપદના પ્રત્યય લગાડવાથી ઉક્ત પ્રકારે આત્મનેપદી ધાતુઓના રૂપ બને છે જેમકે—

કૃ = ૧ કરિષ્યતે, કરિષ્યેતે, કરિષ્યન્તે । ૨ કરિષ્યસે, કરિષ્યેયે, કરિષ્યધ્વે । ૩ કરિષ્યે, કરિષ્યાવહે, કરિષ્યામહે ॥

જે ધાતુઓને ' કૃ ' કાર લાગતો નથી તેના રૂપ નીચે પ્રમાણે થાય છે—

દૃઙ્ = ૧ દ્રક્ષ્યતિ, દ્રક્ષ્યતઃ, દ્રક્ષ્યન્તિ । ૨ દ્રક્ષ્યસિ, દ્રક્ષ્યથઃ, દ્રક્ષ્યથ । ૩ દ્રક્ષ્યામિ, દ્રક્ષ્યાવ, દ્રક્ષ્યામઃ ॥

સૃજ્ = ૧ સ્રક્ષ્યતિ, સ્રક્ષ્યતઃ, સ્રક્ષ્યન્તિ । ૨ સ્રક્ષ્યસિ, સ્રક્ષ્યથઃ, સ્રક્ષ્યથ । ૩ સ્રક્ષ્યામિ, સ્રક્ષ્યાવ, સ્રક્ષ્યામઃ, ॥

આ ઉદાહરણો જોવાથી પાઠકોને વિશ્વાસ થયો હશે કે આ ભવિષ્યકાળના રૂપ બનાવવાં સહેલાં છે. કારણ કે સંપૂર્ણ ધાતુઓને માટે પ્રત્યય એકજ છે. તથાપિ પાઠકોની સરજતાને માટે અહીં પ્રત્યય આપું છું.

ભવિષ્યકાલ (લટ) ના પ્રત્યય

પરસ્મૈપદ

૧સ્યતિસ્યતઃસ્યન્તિ
૨સ્યાસિ	.. સ્યથઃ	..સ્યથ
૩	... સ્યામિ	.. સ્યાવઃ	... સ્યામઃ

આત્મનેપદ

૧	...સ્યતે	...સ્યેતે	...સ્યન્તે
૨	... સ્યસે	.. સ્યેથેસ્યધ્વે
૩	...સ્યે	...સ્યાવહે	...સ્યામહે

હકાર ના ' સ્વ ' નો, ' વ્ય ' થાય છે અને ' સવિષ્યતિ ' વિગેરે
૩૫ થાય છે.

હેતુહેતુમદ્ધાવાચ્યં । (લઙ્)

ચતુર્થ પાઠના પ્રારંભમાં આજ પુસ્તકમાં અનઘતનભૂત (લઙ્)
ના પ્રત્યય આપ્યા છે. એની આગળ ' સ્વ ' લગાડવાથી આ લઙ્
લક્ષરના ૩૫ બને છે. સરળતાને માટે એના પ્રત્યય અહીં આપું છું.
એમાં ૫૯ લઙ્ (અનઘતનભૂતની માફક) ધાતુની આગળ ' અ '
લાગે છે. હવે એના પ્રત્યય જુઓ—

હેતુહેતુમદ્ધાવાચ્યં

પરસ્મૈપદી પ્રત્યય

૧સ્યત્	... સ્યતામ્	... સ્યન્
૨	... સ્યઃ	... સ્યતમ્	... સ્યત
૩	... સ્યમ્સ્યાવસ્યામ

આત્મેપદો પ્રત્યય

૧	...સ્યત	...સ્યેતામ્	...સ્યન્ત
૨	...સ્યથાસ્યેથામ્સ્યધ્વમ્
૩	...સ્યેસ્યાવહિસ્યામહિ

હવે એનાં ઉદાહરણ જુઓ—

પરસ્મૈપદી ધાતુ

ચુષ્ = ૧ અવોધિષ્યત, અવોધિષ્યતામ્, અવોધિષ્યન્ । ૨
અવોધિષ્ય, અવોધિષ્યતમ્, અવોધિષ્યત, । ૩ અવોધિષ્યમ્,
અવોધિષ્યાવ, અવોધિષ્યામ્ ॥

ત્રી = ૧ અનેપ્યત્, અનેપ્યતામ્, અનેપ્યન્ । ૨ અનેપ્યઃ,

अनेप्यतम्, अनेप्यन् । ३ अनेप्यम्, अनेप्याव, अनेप्याम ॥
आत्मनेपदी धातु.

वृष् = १ अवर्षिष्यत्, अवर्षिष्येताम्, अवर्षिष्यन्त ।

२ अवर्षिष्यथाः, अवर्षिष्येथाम्, अवर्षिष्यध्वम् ।

३ अवर्षिष्ये, अवर्षिष्यावहि, अवर्षिष्यामहि ॥

नी = १ अनेप्यत, अनेप्येताम्, अनेप्यन्त । २ अनेप्यथाः,
अनेप्येथाम्, अनेप्यध्वम् । ३ अनेप्ये, अनेप्यावहि,
अनेप्यामहि ॥

हेतુहेતુમદ્વાવાર્થ ના રૂપોનો ઉપયોગ હેતુ બતાવનાર વાક્યોમાં
થાય છે. જેમકે— “યદિ સ તત્રાગમિષ્યત તર્હિ एवं નામવિષ્યત ।”
(જો તે ત્યાં ગયો હોત તો આમ ન બનત) આવી રીતના વાક્યોમાં
હેતુહેતુમદ્વાવનો પ્રયોગ થાય છે, હવે અનઘતન-મવિષ્ય ના રૂપ
બતાવવાનો વિધિ જુઓ—

अनघतन-मविष्य (लुट्)

अनघतन-मविष्य (लुट्) ના પ્રત્યય નીચે પ્રમાણે છે. બધા
ધાતુઓને માટે આજ પ્રત્યય છે.

परस्मैपदी

१ता	...तारौतारः
२तासि	...तास्यःतास्य
३तास्मि	...तास्वःतास्मः

दा = (आपृ) १ दाता, दातारौ, दातारः । २ दातासि,
दातास्यः, दातास्य । ३ दातास्मि, दातास्वः, दातास्मः ॥

अम् = (अमृ कृत्) १ अमिता, अमितारौ, अमितारः । २
अमितासि, अमितास्यः, अमितास्य । ३ अमितास्मि,
अमितास्वः, अमितास्मः ॥

આત્મનેપદો

૧તાતારો	... તાર
૨તાસે	... તાસાથે	...તાધ્વે
૩	= .તાહેતાસ્વહે	... તાસ્મહે

આત્મને પદો ધાતુઓના આ પ્રત્યય લાગે છે, અને અન્યતન-
ભવિષ્યકાલ ના રૂપ બની જાય છે—

દા = (આપવું) ૧ દાતા, દાતારો, દાતારઃ । ૨ દાતાસે,
દાતાસાથે, દાતાધ્વે । ૩ દાતાહે, દાતાસ્વહે, દાતાસ્મહે ॥

આ પ્રત્યય લાગવા પહેલાં કેટલાક ધાતુઓને ‘ હ ’ લાગે છે
અને કેટલાક ધાતુને લાગતી નથી. અને કેટલાક ધાતુઓને વિકલ્પે
‘ હ ’ લાગે છે.

હુભ્ (લોભ ૫૨વો)

હકાર યે ૩ = ૧ લોભિતા, લોભિતારો, લોભિતાર । ૨ લોભિ
તાસિ, લોભિતાસ્થ, લોભિતાસ્થ । ૩ લોભિતાસ્મિ,
લોભિતાસ્વ, લોભિતાસ્મ ॥

હકાર વિનાના = ૧ લોભ્યા, લોભ્યારો, લોભ્યારઃ ૨ લોભ્યાસિ,
લોભ્યાસ્થ, લોભ્યાસ્થ । ૩ લોભ્યાસ્મિ, લોભ્યાસ્થઃ,
લોભ્યાસ્મ ॥

જે ધાતુઓને હકાર (હટ્ટ) લાગે છે. તેમને ‘ સેટ્ ’ (સ + હટ્ટ =
હકારસહિત) કહે છે, જેમને નથી લાગતો તે ધાતુઓને ‘ અનિટ્ ’
(અન્ + હટ્ટ = હકારરહિત) કહે છે, અને જે ધાતુઓને વિકલ્પે
હકાર લાગે તેમને ‘ વેટ્ ’ (વા + હટ્ટ = વિકલ્પે હટ્ટ થવાવાળો)
કહે છે. ધાતુ-સેટ્ અનિટ્ અને વેટ્ પહેલેથી જ નિશ્ચિન છે, અને
જે ધાતુ જેવા હોય તેવા તેના રૂપ બને છે.

પાઠ ૬

પૂર્ણભૂતકાલ (લિટ્)

અનદ્યતન-પરોક્ષ-ભૂતકાલ ને ‘ લિટ્ ’ કહે છે. જે ક્રિયા આજે નથી થઈ અને જે ક્રિયા, ભોધ પણ નથી તેને માટે આ લિટ્ લક્ષર-ના રૂપનો પ્રયોગ થાય છે. જેમકે- ‘ રામો રાજા વભૂવ ’- (રામ રાજા થયા હતા.) અર્થાત્ બોલનારાની નજર આગળ રામ રાજા થયા નથી, તે ઘણા વખત પહેલા થયા હતા. એ ‘ લિટ્ ’ ના પ્રત્યય આ પ્રમાણે છે—

પરસ્મૈ પઠી (લિટ્)

૧ ...અ	...અતુઃ	...હઃ
૨ ...ય	. અયુઃ	...અ
૩ ...અ	. વ	...મ

મૂ = (યવુ, હોવુ) ૧ વમૂવ, વમવતુ, વમૂવુ । ૨ વમૂવિય, વમૂવથુ, વમૂવ । ૩ વમૂવ, વમૂવિવ, વમૂવિમ ॥

આ રૂપોમાં ધાતુના પ્રથમ અક્ષરનું ક્રિત્વ થાય છે અને તે અક્ષરનું મૃદુત્વ પણ થાય છે. જેમકે- ‘ મૂ+અ ’ = ‘ મ્ મૂ+અ ’ = ‘ વુમૂ+અ ’ = વમૂ+અ = વમૂવ । આ પ્રમાણે રૂપ બને છે. બીજા ઉદાહરણો જુઓ—

યુ = (મિશ્રણ કરવું) - ૧ યુયાવ, યુયવતુ, યુયવુ । ૨ યુયવિય, યુયવથુ, યુયવ । ૩ યુયાવ, યુયવિવ, યુયવિમ ॥

રુ = (શબ્દ કરવો) - ૧ રુરાવ, રુરવતુ, રુરવુ । ૨ રુરવિય, રુરવથુ, રુરવ । ૩ રુરાવ, રુરવિવ, રુરવિમ ॥

૩ (સં. સ્વ. શિ ભા. ૬)

વૃ = (વ્રજ ૬૨૫) - ૧ વવાર, વવ્રતુઃ, વવ્રઃ । ૨ વવરિય, વવ્રથુઃ, વવ્ર । ૩ વવાર, વવ્રવ, વવ્રમ ॥

મુચ્ = (મુક્ત ૬૨૫) - ૧ મુમોચ, મુમુચતુઃ, મુમુચુઃ । ૨ મુમોચિય, મુમુચથુઃ, મુમુચ । ૩ મુમોચ, મુમુચિવ, મુમુચિમ ॥

વચ્ = (વોલ ૬૨૫) - ૧ ડવાચ, ડવ્રતુઃ, ડવ્રુઃ । ૨ ડવચિય, ડવ્રથુઃ, ડવ્ર । ૩ ડવાચ, ડવ્રિવ, ડવ્રિમ ॥

પ્રચ્છ = (પૂછ ૬૨૫) - ૧ પપ્રચ્છ, પપ્રચ્છતુઃ, પપ્રચ્છુઃ । ૨ પપ્રચ્છિય, પપ્રચ્છથુઃ, પપ્રચ્છ । ૩ પપ્રચ્છ, પપ્રચ્છિવ, પપ્રચ્છિમ ॥

ત્યજ્ = (છોડ ૬૨૫) - ૧ તત્યાજ, તત્યાજતુઃ, તત્યાજુઃ । ૨ તત્યાજિય, તત્યાજથુઃ, તત્યાજ । ૩ તત્યાજ, તત્યાજિવ, તત્યાજિમ ॥

ભુજ્ = (ભોજન ૬૨૫) - ૧ બુમોજ, બુમુજતુઃ, બુમુજુઃ । ૨ બુમોજિય, બુમુજથુઃ, બુમુજ । ૩ બુમોજ, બુમુજિવ, બુમુજિમ ॥

યુજ્ = (યોજ ૬૨૫) - ૧ યુયોજ, યુયુજતુઃ, યુયુજુઃ । ૨ યુયોજિય, યુયુજથુઃ, યુયુજ । ૩ યુયોજ, યુયુજિવ, યુયુજિમ ॥

તપ્ = (તપ ૬૨૫) - ૧ તતાપ, તેપતુઃ, તેપુઃ । ૨ તતપિય, તતપિથુઃ, તેપ । ૩ તતાપ, તેપિવ, તેપિમ ॥

આ પ્રમાણે ૫૨૨મંપદી ધાતુઓના ૩૫ બને છે. હવે આત્મનેપદી ધાતુઓના ૩૫ બુદ્ધિ—

મૂતકાલ (લિટ) આત્મનેપદી

લિટ ના આત્મનેપદી પ્રત્યય નીચે પ્રમાણે છે—

૧પ	...આતે	...હરે
૨સે	...આથે	...ધ્વે
૩પ	...વહે	...મહે

આ પ્રત્યયો દ્વારા આત્મનેપદી ધાતુઓના રૂપ આ પ્રમાણે બને છે.

રુ = (રુખ ૩૨વો) - ૧ રુરુવે, રુરુવાતે, રુરુવિરે । ૨ રુરુવિપે, રુરુવાયે, રુરુવિધ્વે । ૩ રુરુવે, રુરુવિવહે, રુરુવિમહે ॥

શી = (શુરુ) - ૧ શિશ્યે શિશ્યાતે, શિશ્યિરે । ૨ શિશ્યિપે, શિશ્યાયે, શિશ્યિધ્વે । ૩ શિશ્યે, શિશ્યિવહે, શિશ્યિમહે ॥

વૃ = (વસંદ ૩૨વું) - ૧ વવ્રે, વવ્રાતે, વવ્રિરે । ૨ વવ્રપે, વવ્રાયે, વવ્રહ્વે । ૩ વવ્રે, વવ્રવહે, વવ્રમહે ॥

પચ્ = (પાપુ) - ૧ પેચે, પેચાતે, પેચિરે । ૨ પેચિપે, પેચાયે, પેચિધ્વે । ૩ પેચે, પેચિવહે, પેચિમહે ॥

ભજ્ = (ભેવા ૩૨વી) - ૧ ભેજે, ભેજાતે, ભેજિરે । ૨ ભેજિપે, ભેજાયે, ભેજિધ્વે । ૩ ભેજે, ભેજિવહે, ભેજિમહે ॥

યજ્ = (યજ્ઞ ૩૨વું) - ૧ ઈજે, ઈજાતે, ઈજિરે । ૨ ઈજિપે, ઈજાયે, ઈજિધ્વે । ૩ ઈજે, ઈજિવહે, ઈજિમહે ॥

વિહ્ = (વિચાર ૩૨વો) - ૧ વિવિદે વિવિદાતે, વિવિદિરે । ૨ વિવિદિપે, વિવિદાયે, વિવિદિધ્વે । ૩ વિવિદે, વિવિદિવહે, વિવિદિમહે ॥

બુધ્ = (બુધ ૩૨વું) - ૧ બુબુધે, બુબુધાતે, બુબુધિરે । ૨ બુબુધિપે, બુબુધાયે, બુબુધિધ્વે । ૩ બુબુધે, બુબુધિવહે, બુબુધિમહે ॥

મન્ = (વિચાર ૩૨વો) - ૧ મેને, મેનાતે, મેનિરે । ૨ મેનિપે, મેનાયે, મેનિધ્વે । ૩ મેને, મેનિવહે, મેનિમહે ॥

લભ્ = (લાભ ૩૨વો) - ૧ લેમે, લેભાતે, લેભિરે । ૨ લેભિપે, લેભાયે, લેભિધ્વે । ૩ લેમે, લેભિવહે, લેભિમહે ॥

કૃષ્ = (કૃષ્ણ ચલાવવું) - ૧ ચક્રૂપે, ચક્રૂપાતે, ચક્રૂપિરે । ૨ ચક્રૂપિપે,

ચક્રપાયે, ચક્રપિધ્વે । ૩ ચક્રપે, ચક્રપિવહે, ચક્રપિમહે ॥

ધુ = (હલાવણું) - ૧ દુધુવે, દુધુવાતે, દુધુવિરે । ૨ દુધુવિષે, દુધુવાયે, દુધુવિધ્વે । ૩ દુધુવે, દુધુવિવહે, દુધુવિમહે ॥

કૃ-મૂ-અસ્ ધાતુઓનો પ્રયોગ.

ધાતુને ' આમ્ ' પ્રત્યય લગાડી તેની સાથે ' કૃ, મૂ, અસ્ ' આ ત્રણ ધાતુઓના લિટ્ ના ૩૫ લગાડવાથી ૫૫ લિટ્ ના ૩૫ બનાવવાની એક રીતિ છે. કૃ, મૂ, અસ્ ધાતુના ૫૨૨મૈપદી અને આત્મનેપદી ૩૫ નીચે પ્રમાણે થાય છે—

કૃ = (૫૨૨મૈ૦) - ૧ ચકાર, ચક્રતુઃ, ચક્રુઃ । ૨ ચકર્ય, ચક્રયુઃ, ચક્ર । ૩ ચકાર, ચક્રવ, ચક્રમ ।

કૃ = (આત્મને૦) - ૧ ચક્રે, ચક્રાતે, ચક્રિરે । ૨ ચક્રપે, ચક્રાયે, ચક્રહૃદ્વે । ૩ ચક્રે, ચક્રવહે, ચક્રમહે ॥

મૂ = (૫૨૨મૈ૦) - ૧ વમૂવ, વમૂવતુઃ, વમૂવઃ । ૨ વમૂવિષ, વમૂવયુઃ, વમૂવ । ૩ વમૂવ, વમૂવિઠ, વમૂવિમ ॥

અસ્ = (૫૨૨મૈ૦) - ૧ આસ, આસતુઃ, આસુઃ । ૨ આસિષ, આસયુઃ, આસ । ૩ આસ, આસિવ, આસિમ ॥

આ ૩૫ નીચે પ્રમાણે ધાતુઓની સાથે લગાડવાથી લિટ્ ના ૩૫ બને છે—

કાસ્ (ખાંસી કરવી)

૧ કાસાન્ચક્રે, કાસાન્ચક્રાતે, કાસાન્ચક્રિરે ।

૧ કાસામાસ, કાસામાસતુ, કાસામાસુ ।

૧ કાસાંવમૂવ, કાસાંવમૂવતુઃ, કાસાંવમૂવઃ ।

કચ્ (કહેલું)

- ૧ કથયાંચકાર, કથયાંચક્રતુઃ, કથયાંચક્રુઃ ।
 ૧ કથયાંચક્રે, કથયાંચક્રાતે, કથયાંચક્રિરે ।
 ૧ કથયામાસ, કથયામાસતુઃ, કથયામાસુઃ ।
 ૧ કથયાંવમૂવ, કથયાંવમૂવતુઃ, કથયાંવમૂવુઃ ।

અહીં પ્રથમ પુરુષના રૂપ બતાવ્યાં છે, બીજાં મધ્યમ અને
 ઈત્તમ પુરુષનાં રૂપ આ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત રૂપ લગાડીને પાઠક બનાવી
 શકે છે.

પાઠ ૭

ભૂતકાલ (હુડ્)

આ ભૂતકાલના પ્રત્યય ઘણાં પ્રકારના છે, તેમાં પ્રથમ વિભાગના
 પ્રત્યય આ છે.

પરસ્મૈપદી ।

૧ ત્	... તામ્	, ઉસ્
૨	... સ્ (:)	... તમ્	... ત
૩	... અમ્ વ મ

આ પ્રત્યય ઘણું કરીને અનઘટનભૂત હુડ્ ના પ્રત્યય સમાન જ
 છે ફક્ત ભેદ એટલો છે કે 'અન્' પ્રત્યયની જગાએ અહીં 'ઉસ્'
 પ્રત્યય થાય છે, એના રૂપ આ પ્રમાણે છે—

સ્યા=(ઉભા રહેવું)-૧ અસ્યાત્, અસ્યાતામ્, અસ્યુઃ । ૨ અસ્યાઃ, અસ્યાતમ્, અસ્યાત । ૩ અસ્યામ્, અસ્યાવ, અસ્યામ ॥
 દા=(આપવું) ૧ અદાત્, અદાતામ્, અદુઃ । ૨ અદાઃ, અદાતમ્, અદાત । ૩ અદામ્, અદાવ, અદામ ॥

પા = (પીવું)- ૧ અપાત્, અપાતામ્, અપુઃ । ૨ અપાઃ, અપા-
 તમ્, અપાત । ૩ અપામ્, અપાવ, અપામ ॥

ને ધાતુઓના અંતમાં આ ન હોય એ ધાતુઓનાં રૂપમાં 'લઙ્' ની ભાક્ષ 'અન્' પ્રત્યય 'ઉસ્' ને ઠેકાણે થાય છે—

મૂ = (થવું, હોવું)- ૧ અમૂત્, અમૂતામ્, અમૂવન્ । ૨ અમૂઃ, અમૂતમ્, અમૂત । ૩ અમૂવમ્, અમૂવ, અમૂમ ॥

પાઠકોને આ વાત ધ્યાનમાં આવી હશે કે, આ ભૂતકાલમાં 'મૂ' નો 'મવ્' થતો નથી અને શુદ્ધ પલ્લ થતો નથી. તેથી 'અમૂત્' રૂપ બન્યું છે. જ્યારે પૂર્વોક્ત 'લઙ્' નું રૂપ 'અમવત્' થાય છે. 'લઙ્' અને 'લુઙ્' ના રૂપમાં આ જ ભેદ છે—

પરસ્પૃષ્ટી પ્રત્યય- ૧ત્, ...તામ્, ...ન્ । ૨ ...સ્,તમ્,ત । ૩ ...,મ્,વ,મ ।

શક્ (સમર્થ થવું)

૧ અશકત્, અશકતામ્, અશકન્ । ૨ અશકઃ, અશકતમ્, અશકત । ૩ અશકમ્, અશકાવ, અશકામ ॥

વચ્ (બોલવું)

૧ અવોચત્, અવોચતામ્, અવોચન્ । ૨ અવોચઃ, અવોચતમ્, અવોચત । ૩ અવોચમ્, અવોચાવ, અવોચામ ॥

સિચ્ (છાંટ્વુ)

૧ અસિચત્, અસિચતામ્, અસિચન્ । ૨ 'અસિચઃ,
અસિચતમ્, અસિચતઃ । ૩ અસિચમ્, અસિચાવ,
અસિચામ ॥

આત્મનેપદી પ્રત્યય- ૧.ત,હતામ્,ન્ત । ૨ ... યાઃ,
... ઇયામ્, ... ધ્વમ્ । ૩ ...ઃ, ...વહિ, ...મહિ ॥

લિપ્ (લીપ્વુ)

૧ અલિપત, અલિપેતામ્, અલિપન્ત । ૨ અલિપયાઃ,
અલિપેયામ્, અલિપધ્વમ્ । ૩ અલિપે, અલિપાવહિ,
અલિપામહિ ॥

આ પ્રમાણે બીજા ધાતુઓના પણ રૂપ થાય છે. પાઠક આ રીતે
બીજા ધાતુઓના રૂપ બનાવી શકશે. એના બીજા પણ કેટલાક
પ્રકાર છે પરંતુ તે બધાને જાણવાનું કોઈ વિશેષ પ્રયોજન નથી.

ગિજન્ત (પ્રયોજક) ક્રિયા.

ક્રિયાના બે ભેદ છે. એક પોતે કરવાની ક્રિયા અને બીજી બીજા
પાસે કરાવવાની ક્રિયા. જેમકે-કરવું, કરાવવું. પહેલી ક્રિયા પોતે
કરવાની છે. અને બીજી બીજા પાસે કરાવવાની છે. પહેલી ક્રિયાના
રૂપ અત્યારસુધીમાં આપી દીધાં છે. હવે બીજી ક્રિયાના રૂપ
આપવામાં આવે છે—

ધાતુ	અર્થ	ગિજન્ત (પ્રયોજક)	રૂપ
------	------	--------------------	-----

૧ સ્ફુર-	(ફરકવું)	સ્ફારયતિ, સ્ફારયતે ।
----------	------------	----------------------

૨ પા-	(રક્ષણ કરવું)	પાલયતિ, પાલયતે ।
-------	-----------------	------------------

૩ દા-	(આપવું)	દાપયતિ
-------	-----------	--------

૪ રૂ-	(વધુ)	રોહયતિ	તે .
૫ દુપ્-	(દૂષિત કરવું)	દૂપયતિ	તે ।
૬ પ્રી-	(પ્રીતિ કરવી)	પ્રીણયતિ	તે ।
૭ વ્યથ્-	(દુઃખી કરવું)	વ્યથયતિ	તે ।
૮ પ્રથ્-	(પ્રસિદ્ધ થવું)	પ્રથયતિ	તે ।
૯ નટ્-	(નાચવું)	નટયતિ, નાટયતિ	તે ।
૧૦ જ્વલ્-	(બળવું)	જ્વલયતિ, જ્વાલયતિ	તે ।
૧૧ ચલ્-	(ચાલવું)	ચલયતિ, ચાલયતિ	તે ।
૧૨ ધ્વન્-	(શબ્દ કરવો)	ધ્વનયતિ, ધ્વાનયતિ	તે ।
૧૩ ક્રમ્-	(આક્રમણ કરવું)	ક્રમયતિ ।	તે ।
૧૪ નમ્-	(નમ્ર થવું)	નમયતિ, નામયતિ	તે ।
૧૫ સ્ના-	(સ્નાન કરવું)	સ્નપયતિ, સ્નાપયતિ	તે ।
૧૬ કમ્	(હઠછા કરવી)	કામયતિ	તે ।
૧૭ શમ્	(શાંત કરવું)	શામયતિ	તે ।
૧૮ ચમ્-	(કાણુમા રાખવું)	ચામયતિ	તે ।

આ રૂપ પ્રયોજક ક્રિયાના વર્તમાન કાલના છે. એના બીજા લક્ષણના રૂપ પૂર્વના પાઠોમાં બતાવેલી રીતિ પ્રમાણે જ થાય છે-
એના અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે—

દા-	દદાતિ	(આપે છે)
	દાપયતિ	(આપાવે છે)
વ્યથ્-	વ્યથતે	(દુઃખી થાય છે)
	વ્યથયતિ	(દુઃખ દે છે)
નટ્-	નટતિ	(નાચે છે)
	નટયતિ	(નચાવે છે)

ચલ	ચલતિ	(ચાલે છે)
	ચલયતિ	(ચલાવે છે)
નમ્-	નમતિ	(નમ્ર થાય છે)
	નમયતિ	(નમાવે છે)
સ્ના-	સ્નાતિ	(સ્નાન કરે છે)
	સ્નાપયતિ	(સ્નાન કરાવે છે)

આ પ્રમાણે એમના અર્થ થાય છે આ પ્રયોજક ક્રિયા ઘણી ઉપયોગી છે—

શ્લોકપાઠઃ ।

एवं बहुविधैर्वाक्यैर्याच्यमानस्तथा नृपः ।

नाश्रद्दृच्छाल्वपतिः कन्यायां भरतर्षभ ॥ २० ॥

ततः सा मन्युनाऽऽविष्टा ज्येष्ठा काशिपतेः सुता ।

अब्रवीत्साऽश्रुनयना वाष्पविप्लुतया गिरा ॥ २१ ॥

(મં० માં ઉદ્યોગ ૦ અં ૧૭૫)

‘ હે મરતર્ષભ ! एवं तथा बहुविधैः वाक्यैः याच्यमानः
नृपः शाल्वपतिः तस्यां कन्यायां न अश्रद्दृष्ट ॥ ततः सा
काशिपतेः ज्येष्ठा सुता मन्युना आविष्टा साश्रुनयना
वाष्पविप्लुतया गिरा अब्रवीत् ॥

પાઠ ૮

સન્નન્ત-ક્રિયા ।

ગમ્ (ગમ્) = ગચ્છતિ. (જાય છે).

જિગમિષતિ (જવાની ઇચ્છા કરે છે), આ સન્નન્તક્રિયા છે.

પઠ્ (બધુવું) = પઠતિ (લખે છે).

પિપઠિષતિ (લખવાની ઇચ્છા કરે છે), આ સન્નન્ત ક્રિયા છે.

આ સન્નન્ત-ક્રિયા ના ઉદાહરણ છે. કેાઈ કામ કરવાની ઇચ્છા કરવાનો ભાવ બતાવવા માટે આ ક્રિયાનો પ્રયોગ થાય છે. આ ક્રિયામાં ધ્રાતૃનું ક્તિવ થાય છે, અને પછી ' સ ' અત્યય લાગે છે. જેમકે—

મૂ = મુ મૂ = મુમૂ + સ મુમૂ + તિ = મુમૂપતિ- (થવાની ઇચ્છા કરે છે) આ પ્રમાણે આ ક્રિયાના રૂપ બને છે.

૧ મૂ	(થવું)	..	મુમૂપતિ ।
૨ પઠ્	(બધુવું)	..	પિપઠિષતિ ।
૩ મુષ્	(ચોરવું)	...	મુમુષિષતિ ।
૪ મિદ્	(લેઈ કર્યો)	..	વિમિત્સતિ ।
૫ હન્	(ખાવું)	...	જિષાંસતિ ।
૬ ગમ્	(જવું)	.	જિગમિષતિ ।
૭ લિખ્	(લખવું)	...	લિલિખિષતિ ।
૮ જ્ઞા	(જાણવું)	...	જિજ્ઞાસતે ।
૯ માન્	(માનવું)	...	મીમાંસતે ।
૧૦ સ્થા	(ઉભા રહેવું)	.	તિષ્ઠાસતિ ।
૧૧ રક્ષ્	(રક્ષણ કરવું)	..	રિરક્ષિષતિ ।

૧૨ ક્રૂ	(કરવું)	...	ચિકીર્ષતિ ।
૧૩ લપ્	(ઇચ્છા કરવી)	લિલાયિષતિ ।
૧૪ વદ્	(બોલવું)	...	વિવદિષતિ ।

એના અર્થ કેવા થાય છે, એ વાત પહેલાં બતાવીજ છે. એટલે તે ફરી કહેવું જરૂરનું નથી. અહીં ક્રિયાપદ વિચાર સમાપ્ત થાય છે. હવે ઉપસર્ગની સાથે ધાતુઓનો અયોગ કરવાની વિધિ બતાવવાની છે—

ઉપસર્ગ અને ધાતુ.

ઉપસર્ગ ધાતુની પહેલાં લાગે છે, અને ધાતુનો અર્થ, પણ બદલાઈ જાય છે. જેમકે—

ગમ- (જવું) ગच्छति, અગच्छत्, ગમિष્યતિ, જગામ ।

એને ઉપસર્ગ લગાડવાથી નીચે પ્રમાણે ક્રિયાપદ થાય છે.—

૧ પ્રગच्छति, સંગच्छति, ઉદ્ગच्छति, અનુગच्छति ।

૨ પ્રાગच्छत्, સમગच्छત્, ઉદગच्छત્, અન્વગच्छત્ ।

(પ્ર+અગच्छત્, સમ્+અગच्छત્, ઉત્+અગच्छત્, અનુ+અગच्छત્ ।)

૩ પ્રગમિષ્યતિ, સંગમિષ્યતિ, ઉદ્ગમિષ્યતિ, અનુગમિષ્યતિ ।

૪ પ્રજગામ, સંજગામ, ઉજગામ, અનુજગામ ।

હરેક લકારના રૂપ બનાવ્યા પછી તેને યોગ્ય ઉપસર્ગ પછી મૂકવામાં આવે છે. અર્થાત્ ‘સંગમ્’ ધાતુનું લઙ્ નું રૂપ ‘સમગच्छત્’ થાય છે કારણ કે લઙ્ નું રૂપ ‘અગच्छત્’ છે અને એની પહેલાં ‘સમ્’ ઉપસર્ગ મૂકવાથી ‘સમ્ + અગच्छત્ = સમગच्छત્’ અને છે. આ પ્રમાણે બીજા ધાતુઓના રૂપ બનાવવાનો પ્રયત્ન

કરવેા જોઈએ. પાઠકોની સુગમતાને માટે અહીં થોડાં ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે—

૧ ગમ્ (જવું)

૧ અધિ+ગમ્ = (પ્રાપ્ત કરવું) = અધિગચ્છતિ, અધ્યગચ્છત્, અધિગમિષ્યતિ ।

૨ અનુ+ગમ્ = (પાછળ જવું) = અનુગચ્છતિ, અન્વગચ્છત્, અનુગમિષ્યતિ ।

૩ અવ+ગમ્ = (જણવું) = અવગચ્છતિ, અવાગચ્છત્, અવગમિષ્યતિ ।

૪ આ+ગમ્ = (આવવું) = આગચ્છતિ, આગચ્છત્, આગમિષ્યતિ ।

૫ ઉપ+ગમ્ = (પાસે જવું) = ઉપગચ્છતિ, ઉપાગચ્છત્, ઉપગમિષ્યતિ ।

૬ નિ ગમ્ = (જવું) = નિગચ્છતિ, ન્યગચ્છત્, નિગમિષ્યતિ ।

૭ નિર્ગમ્ = (બહાર જવું) = નિર્ગચ્છતિ, નિરગચ્છત્, નિર્ગમિષ્યતિ ।

૮ વિગમ્ = (ચાલી જવું) = વિગચ્છતિ, વ્યગચ્છત્, વિગમિષ્યતિ ।

૯ સંગમ્ = (મળવું) = સંગચ્છતિ, સમગચ્છત્, સંગમિષ્યતિ ।

આ પ્રમાણે ધાતુઓને જુદા જુદા ઉપસર્ગ લગાડવાથી જુદાજુદા માતૃઓ બને છે. કેાઈ કેાઈ વાર એકથી વધારે ઉપસર્ગ પણ લાગે છે. હવે બીજા ધાતુના ઉદાહરણ જુઓ—

ઉપવત્ = (ઉપવાસ કરવેા) = ઉપવસતિ, ઉપાવસત્, ઉપવસિષ્યતિ ।

નિર્મુચ્ = (છોડવું) = નિર્મુચ્ચતિ, નિર્મુચ્ચત્, નિર્મોદ્યતિ ।
 નિર્યા = (જવું) = નિર્યાતિ, નિર્યાત્, નિર્યાસ્યતિ ।
 પ્રદહ્ = (બાળવું) = પ્રદહતિ, પ્રાદહત્, પ્રઘડ્યતિ ।
 પ્રદુષ્ = (દોષયુક્ત બનવું) = પ્રદુષ્યતિ, પ્રાદુષ્યત્, પ્રદોદ્યતિ ।
 વિક્રમ્ = (પરાક્રમ કરવું) = વિક્રમતિ, વ્યક્રમત્, વિક્રમિષ્યતિ ।
 વિગર્હ્ = (નિંદા કરવી) = વિગર્હતિ, વ્યગર્હત્, વિગર્હિષ્યતિ ।
 વિચલ્ = (હાલવું) = વિચલતિ, વ્યચલત્, વિચલિષ્યતિ ।
 વિત્ = (પાર થવું, આપવું) = વિતરતિ, વ્યતરત્, વિતરિષ્યતિ ।
 સંભૂ = (જન્મ લેવો) = સંભવતિ, સમભવત્, સંભવિષ્યતિ ।
 સંભાપ્ = (સંભાષણ કરવું) = સંભાપતે, સમભાપત, સંભાપિષ્યતે ।

આ પ્રમાણે બીજા ધાતુઓના ઉપસર્ગપૂર્વક રૂપ બને છે તે
 નીચેના યોગ્ય છે. એના પ્રયોગ સંસ્કૃતભાષામાં અનેક ઠેકાણે
 જોવામાં આવે છે. એટલે ઉપસર્ગ પૂર્વક ધાતુઓનાં રૂપનું મહત્વ
 વાચક પોતે જાણી શકશે. ઉદાહરણ તરીકે નીચે આપેલા પ્રલોક
 જુઓ—

• આત્મવીર્યં સમાશ્રિત્ય મૃત્યવીર્યં ચ કૌરવ ।

આહ્વયસ્વ રણે પાર્યાન્સર્વયા ક્ષત્રિયો મય ॥ ૫૪ ॥

પરવીર્યં સમાશ્રિત્ય યઃ સમાહ્વયતે પરાન્ ।

અશક્તઃ સ્વયમાદાતુમેતદેવ નપુંસકમ્ ॥ ૫૫ ॥

(મૃં માં ઉઘોગં અં ૧૬૨)

“ પોતાના વીર્યને અને નોકરોના પરાક્રમને આશ્રય કરીને હે
 કૌરવ ! યુદ્ધમાં (પાર્યાન્) પાંડવોને આહ્વાન કર, જાણી રીતે ક્ષત્રિય બન.

બીજાની શક્તિનો આશ્રય કરીને જે શત્રુઓને યુદ્ધ માટે આહ્વાન કરે,
છે અને પોતે યુદ્ધનો ભાર ઉઠાવવામાં અશક્ત હોય તે નપુંસક છે.

આ શ્લોકોમાં—

સમાશ્રિત્ય- (સમ્+આ+શ્રિ),

આહ્વયમ્વ- (આ+હે),

સમાહ્વયતે- (સં+આ+હે),

આદાતું - (આ+દા),

આ બધા ૩૫ ઉપસર્ગ પૂર્વક ધાતુઓનાં છે. વાચક આ પ્રમાણે
જાણી લે.

પાઠ ૯

ધાતુસાધિત રૂપ ।

ધાતુની સાથે પ્રત્યય જોડવાથી કેટલાક આવશ્યક રૂપ તૈયાર થાય
છે અને એનો વારંવાર ઉપયોગ થાય છે, માટે આ પાઠમાં એ
પ્રત્યયોનો વિચાર કરવાનો છે.

‘ તુમ્ ’ પ્રત્યય

ક્રિયા ‘ કરવા માટે ’ એ અર્થમાં આ પ્રત્યય લાગે છે. જેમકે—

કૃ (કરવું)	- કર્તુમ્ ।	(કરવા માટે)
ગમ્ (જવું)	- ગન્તુમ્ ।	(જવા માટે)
લિખ્ (લખવું)	- લેખિતુમ્ ।	(લખવા માટે)
સેવ્ (સેવા કરવી)	- સેવિતુમ્ ।	(સેવા કરવા માટે)

વારંવાર સંસ્કૃત ભાષામાં એ રૂપોનો પ્રયોગ થાય છે, અને એ રૂપ બનાવવાં ઘણાં સહેલાં છે. એ માટે અહીં કેટલાંક રૂપ આપવામાં આવે છે—

અંક્ (ચિન્હ કરવું) = અંકયિતુમ્	અશ્ (ભોજન કરવું) = અશિતુમ્
અત્ (જવું) = અતિતુમ્	આપ્ (વ્યાપ્ત થવું) = આપ્તુમ્
અદ્ (ખાવું) = અન્નુમ્	કષ્ (કહેવું) = કયયિતુમ્
અન્ (જીવન ધારણ કરવું) = અનિતુમ્	કમ્પ્ (હલાવું) = કમ્પિતુમ્
અર્ચ્ (પૂજા કરવી) = અર્ચિતુમ્ (૧ ગણ) ।	કૃષ્ (ખેડવું) = કર્ષુમ્
અર્ચયિતુમ્ (૧૦ ગણ)	કમ્ (ચાલવું) = કમિતુમ્
અર્થ્ (ભાંગવું) = અર્થયિતુમ્	ગણ્ (ગણવું) = ગણયિતુમ્
અવ્ (રક્ષણ કરવું) = અવિતુમ્	છિદ્ (કાટવું) = છેતુમ્
	જી (જ્ય મેળવવો) = જેતુમ્
	તદ્ (તાકન કરવું, મારવું) = તાડયિતુમ્

આ પ્રમાણે બીજા ધાતુઓના 'તુમ્' પ્રત્યયાન્ત ધાતુસાધિત રૂપ બને છે. હવે વાંચક એને ઓળખી શકશે.

‘ત્વા’ પ્રત્યય

‘....કરીને’ એ અર્થમાં સંસ્કૃત ધાતુઓને ‘ત્વા’ પ્રત્યય લગાડી રૂપ બને છે, જેમકે—

ગમ્ = ગત્વા = (જઈને)
પા = પીત્વા = (પીને)
મુજ્ = મુક્ત્વા = (ભોજન કરીને)
નમ્ = નત્વા = (નમીને)
તૃષ્ = તૃપિત્વા = (તૃપિત થઈને)

આ રીતે આ પ્રત્યય લગાડવાથી રૂપ બને છે. એનો પણ સંસ્કૃત શાખામાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે. હવે એના કેટલાંક ઉદાહરણ જુઓ-

ક્રુદ્ (ક્રુટવું) - ક્રુદિત્વા	ધૃ (ધારણ કરવું) - ધૃત્વા
ત્વર્ (ઉતાવળ કરવી) - ત્વરિત્વા	નદ્ (નાચવું) - નદિત્વા
દણ્ (શિક્ષા કરવી) - દણ્ડયિત્વા	નશ્ (નાશ થવું) - નાશિત્વા
દમ્ (દમન કરવું) - દમિત્વા	નદ્વા
દંશ્ (કરકવું) - દર્શા	નિન્દ્ (નિંદા કરવી) - નિન્દિત્વા
દા (આપવું) - દત્વા	નૃત્ (નાચવું) - નર્તિત્વા
દુહ્ (દોહવું) - દુગ્ધ્યા	પચ્ (શંધવું) - પક્ત્વા
દિપ્ (દેશ કરવો) - દિપ્ત્વા	પદ્ (લખવું) - પઠિત્વા
ધાવ્ (દોડવું) - ધાવિત્વા	પા (રક્ષણ કરવું) - પાત્વા
ધા (ધારણ કરવું) - હિત્વા	પુપ્ (પુષ્ટ કરવું) - પુષ્ટ્વા
ધુ (હાલવું) - ધુત્વા	પૂજ્ (પૂજા કરવી) - પૂજાયિત્વા

આ પ્રમાણે 'ત્વા' પ્રત્યય લગાડીને રૂપ બનાવવામાં આવે છે.

‘ય’ પ્રત્યય

ધાતુની પહેલાં ઉપસર્ગ હોય તો ‘ત્વા’ પ્રત્યયને ઠેકાણે ‘ય’ પ્રત્યય લાગે છે, એનો પણ એજ અર્થ છે. એના ઉદાહરણ જુઓ-

આધિ - ઈ	=	અધીત્ય	(અભ્યાસ કરીને)
નિ - યમ્	=	નિયમ્ય	(નિયમન કરીને)
પ્ર - ણમ્	=	પ્રણમ્ય	(પ્રણામ કરીને)
વિ - તન્	=	વિતન્ય	(ફેલાવીને)
આ - દા	=	આદાય	(લઇને)

વિ - ધા	=	વિધાય	(કરીને)
પ્ર - હા	=	પ્રહાય	(છોડીને)
આ - ક્રમ્	=	આક્રમ્ય	(આક્રમણ કરીને)
સં - આ-ભાપ્	=	સમાભાષ્ય	(સંભાષણ કરીને)
સં - ચિ	=	સંચિત્ય	(એકઠું કરીને)
સ - ચિન્ત્	=	સંચિન્ત્ય	(વિચાર કરીને)
પ્ર - જલ્પ્	=	પ્રજલ્પ્ય	(બડબડ કરીને)
વિ - જિ	=	વિજિત્ય	(વિજય કરીને)
વિ - જ્ઞા	=	વિજ્ઞાય	(જાણીને)

આ પ્રમાણે ક્રિપસર્ગ પૂર્વક ધાતુઓના રૂપ થાય છે. સંસ્કૃતમાં એનો ઘણો પ્રયોગ થાય છે. માટે પાઠક એનો ઠીક અભ્યાસ કરે.

કૃત્ય-પ્રક્રિયા

“ તવ્ય ” અને “ અનીય ” એ બે પ્રત્યય ધાતુઓને લાગે ત્યારે ‘ યોગ્ય ’ અર્થ બતાવે છે જેમકે—

કૃ-કર્તવ્યમ્, કરણીયમ્	(કરવા યોગ્ય)
ભિદ્-મેત્તવ્યમ્, મેદનીયમ્	(ભેદવા યોગ્ય)
પચ્-પક્તવ્યમ્, પચનીયમ્	(રાધવા યોગ્ય)
નિન્દ્-નિન્દિતવ્યમ્, નિન્દનીયમે	(નિંદા કરવા યોગ્ય)
કથ્-કથયિતવ્યમ્, કથનીયમ્	(કહેવા યોગ્ય)
ચિ-ચેતવ્યમ્, ચયનીમ્	(એકઠું કરવા યોગ્ય)
મૃજ્-માર્ઘવ્યમ્, માર્જનીયમ્	(શુદ્ધ કરવા યોગ્ય)

જે ધાતુઓને છેવટે સ્વર હોય છે તેમને ‘ ય ’ પ્રત્યય આજ અર્થમાં લાગે છે. જેમકે—

- સિ -જેયં (જીતવા યોગ્ય)
 ચિ -ચેયં (એકકુ કરવા યોગ્ય)
 દા -દેયં (આપવા યોગ્ય)
 ધા -ધેયં (ધારણ કરવા યોગ્ય)
 ગે -ગેયં (ગાવા યોગ્ય)

કેટલાક વ્યંજનાન્ત ધાતુઓને પણ આ ' ય ' પ્રત્યય લાગે છે.

જન્મકે—

- જન્ -જન્યં (જન્મ આપવા યોગ્ય)
 આલમ્ -આલમ્યં (પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય)
 ચર્ -ચર્યં (કરવા યોગ્ય)
 નિયમ -નિયમ્યં (નિયમમાં રાખવા યોગ્ય)
 આ પ્રમાણે બીજા ધાતુઓને પણ આ પ્રત્યયો લાગે છે.

—:૪:—

પાઠ ૧૦

રામાયણમ્ ।

તથા મ્રુવાણં સુગ્રીવં લક્ષ્મણઃ પ્રહસન્નિવામ્રવીત્-- “ કસ્મિન્
કર્મણિ કૃતે સતિ ચાલિનો વધં શ્રદ્ધ્યાઃ ? ”

સુગ્રીવ ઉવાચ-- “ હિમાન્ સપ્ત તાલવૃક્ષાન્ પુરા વાલી
વિન્માધ । एवं યઃ કર્તું શક્નોતિ સ एवं ચાલિનો વધં કર્તુ
સમર્થો મવિષ્યતિ । ”

एतत्सुग्रीवस्य भाषणं श्रुत्वा महातेजा रामस्तस्य प्रत्य-
यार्थमेकमेव शरं चिक्षेप, स शरः सप्त तालान् मिच्छा भूमिं
प्रविवेश । रामस्य शरवेगेन सुग्रीवः परं विस्मयं गतः
कृताञ्जली रामायोवाच-- “ पुरुषर्षभ ! समरे सर्वानपि
सुरान्हन्तुं त्वं समर्थोऽसि किंपुनर्वालिनम् ? येन त्वया सप्त
तालवृक्षा गिरिर्भूमिश्च एकेनैव चाणेन विदारितास्तेन त्वया
सह को रणे स्थाता ? अतस्त्वं वालिनं जहीति । ”

ततः सुग्रीवं रामः प्रत्युवाच-- “ गच्छामेदानीं किष्किं-
धाम् । अग्रतो गत्वा वालिनं युद्धायाह्वाय ” इति ।

ते सर्वे ततो वालिनः पुरीं किष्किधां गत्वा वृक्षैरावृत्यातिष्ठन् ।
सुग्रीवोऽपि वालिन आह्वनकारणात् घोरमनदत् । आतुराह्वानं
श्रुत्वा वाली गृहाभिष्पपात । ततो वालिसुग्रीवयोस्तुंभुलं
युद्धमभूत् । रामस्तु तावत्यन्ततदृशौ दृष्ट्वा नावगच्छ-
त्सुग्रीवतो वालिनम् । अतोऽन्तकरं शरं मोक्तुं बुद्धिं न
कृतवान् । भग्नस्तदा वालिना सुग्रीवोऽपश्यंश्च रामं प्रदुद्रुवे
पर्वतमृष्यमूकम् । “ शापमयान्मुक्तोऽसि ” इति वाली
तमुक्त्वा स्वगृहं निवृत्तः । रामस्तु तदेव वनं जगाम यत्र
सुग्रीवो गतः ।

रामं दृष्ट्वा सुग्रीवोऽब्रवीत् किमिदानीं त्वया लब्धं

वैरिणा मां घातयित्वा, आदौ च तमाह्वयस्वेत्युक्त्वा, विक्रमं च दर्शयित्वा ? इति ।

रामोऽपि तं सान्त्वयन्निव पुनरब्रवीत्- “ त्वं च वाली च वाचा, वर्चसा स्वरेणातिसदृशौ । अतो नावगच्छं कः क इति । अत एव नोत्सृष्टो मया शरः । मित्रस्यैव विघातो अमान्मा भूदिति । दत्ताभयस्य मित्रस्य विनाशस्तु महत्पातकम् । भर्तास्तु वने शरणमस्माकं सर्वेषाम् । तस्मात्पुनर्युद्धयस्व, मा शंकीः । एकेनैवेपुणा बालिनमद्य मृतं पश्य । त्वमात्मनोऽभिज्ञानार्थं किञ्चिच्चिह्नं कुरु । लक्ष्मण ! अस्य सुग्रीवस्य कण्ठे पुष्पमालां स्थापय । ” इति ।

लक्ष्मणेन धारितया मालया स सुग्रीवोऽतीव शुशुभे । पुनश्च गत्वा किष्किंघां बालिनं अतिघोरस्वरेणाह्वयत् । शब्दं श्रुत्वा वाली वेगेन रोषाद्गृह्णाभिष्वपात् । सुग्रीवं च दृष्ट्वा-
ऽब्रवीत् “ एष मम बद्धो मुष्टिस्तव प्राणानादाय एव यास्पति । ” इति ।

तेन बालिना रोषादेव ताडितः सुग्रीवो रुधिरं वमन् किञ्चिन्मूर्च्छित इवामवत् । सोऽपि सत्वरं संज्ञां प्राप्य मालशृङ्गमुत्पाट्य बालिनं सक्रोधं ताडितवान् । शोणितान्तौ तौ परस्परं तर्जयानौ अधुष्येताम् । रामस्ततो घनुः संधाय एकेनैव शरेण बालिनं गतसत्त्वं विचेतनं अरुरोत् ।

તં મૃચ્છિતં ગતસત્ત્વં દૃષ્ટ્વા મહાવીર્યૌં આતરૌં રામલક્ષ્મણૌં
 बहुमान्यं वीरं सुग्रीवमुपयातौ । वाली तु रामं दृष्ट्वा परुषम-
 ब्रवीत् । “ मम पराङ्मुखवधं कृत्वा त्वया किं यशः
 प्राप्तम् ? रामः कुलीनस्तेजस्वी दृढव्रतश्चेति सर्वे कथयन्ति ।
 परंतु पापाचारमेवाहं त्वां पश्यामि । अहं तु तव विषये पुरे
 वा न करोमि किञ्चिदपि पापम् । नापि त्वामवजाने ।
 कस्मात्त्वमकिंत्विषं मां हंसि ? त्वयाद्य तु धर्मं त्यक्त्वैवाऽहं
 रणे निहतः । किमर्थमेवमधर्माचरणं भवताचरितम् ? ”

—o—o—

પાઠ ૧૧

ધાતુને પ્રત્યય લાગ્યા પછી જે શબ્દ બને છે, તેની વિધિ હવે
 બતાવવામાં આવે છે. આગળના પાઠોમાં કેટલાક પ્રત્યય બતાવી
 દીધા છે, અહીં સંક્ષેપમાં તેનો ઉદ્દેશ્ય કરવામાં આવે છે—

(૧) તન્વ ।

સંસ્કૃતમાં ‘ તન્વ ’ પ્રત્યય ઘણો ઉપયોગી છે અને એ લાગવાથી
 ઘણી સહેલી રીતે શબ્દ બને છે જુઓ ‘ ગમ્ ’ ધાતુથી ‘ ગન્તવ્યમ્ ’
 બને છે, ‘ કૃ ’ ધાતુથી ‘ કર્તવ્યમ્ ’ બને છે. આ પ્રમાણેજ બીજા
 ધાતુઓથી પણ શબ્દ તૈયાર થાય છે. એનો ઉપયોગ નીચે કરી
 બતાવ્યો છે—

મયા ગન્તવ્યમ્ = મારે જવું જોઈએ.
 મયા કર્મ કર્તવ્યમ્ = મારે કર્મ કરવું જોઈએ.
 મયા પુસ્તકં પઠિતવ્યમ્ = મારે પુસ્તક ભણવું જોઈએ.
 ત્વયા હદાનીં ન ક્રીડિતવ્યમ્ = તારે હૃદયમાં રમવું ન જોઈએ.

આ પ્રમાણે એ શબ્દોનો ઉપયોગ થાય છે. ને આ શબ્દ વિશેષણ તરીકે વપરાય તો એના લિંગ, વચન, વિભક્તિ વિશેષ્યના લિંગ, વચન, વિભક્તિ પ્રમાણે થાય છે જેમકે—

एषा बाला त्वया रक्षितव्या = આ બાળા તારા વડે રક્ષણ કરવા યોગ્ય છે.

एष प्रासादस्त्वया रक्षितव्य. = આ પ્રાસાદમહેલ તારાવડે રક્ષણ કરવા યોગ્ય છે.

एतत् क्षेत्रं त्वया रक्षितव्यम् = આ ખેતર તારાવડે રક્ષણ કરવા યોગ્ય છે.

પાઠક આ ઉદાહરણોમાં જોઈ શકે છે કે એકજ ' રક્ષિતવ્ય ' શબ્દ વિશેષ્યને અનુસરીને કેવી રીતે બદલાયો છે. એવાં વાક્યોમાં ઘણું કરીને ' અસ્તિ ' ક્રિયાને અધ્યાહાર રાખીને જ અર્થ કરવો પડે છે. જેમકે—

एतन् पुस्तकं त्वया तत्र रक्षितव्यम् अस्ति ।

एतत्पुस्तकं त्वया तत्र रक्षितव्यम् ।

આ બંને વાક્યોનું તાત્પર્ય એકજ છે. જે વળતે ક્રિયાપદનું રૂપ બનાવવું કઠણ હોય છે તે વળતે એવાં રૂપોના વાક્ય બનાવવાં ઘણા બહેલાં પડે છે. સંસ્કૃતમાં આ મોટી સરળતા છે.

શબ્દ ।

સ્પર્ષ-	સ્પર્ષિતવ્યમ્ = સ્પર્શ કરવા યોગ્ય.
વિદ્-	વેદિતવ્યમ્ = જાણવા યોગ્ય.
મુદ્-	મોદિતવ્યમ્ = આનંદ કરવા યોગ્ય.
સ્વાદ્-	સ્વાદિતવ્યમ્ = ખાવા " "
ભર્જ્-	ભર્જિતવ્યં = શેકવા " "
અર્ચ્-	અર્ચિતવ્યં = પૂજા કરવા " "
વાઙ્ઘ્-	વાઙ્ઘિતવ્યં = ઇચ્છા કરવા " "
વેષ્-	વેષિતવ્યં = વેષન " "
વેષ્-	વેષિતવ્યં =. ચેષ્ટા " "
જલ્પ્-	જલ્પિતવ્યં = બોલવા " "
માપ્-	માપિતવ્યં = બોલવા " "
જ્ઞા-	જ્ઞાતવ્યં = જાણવા " "
દા-	દાતવ્યં = આપવા " "
હન્-	હન્તવ્યં = હણવા " "
વસ્-	વસ્તવ્યં = રહેવા " "
વચ્-	વક્તવ્યં = બોલવા " "

આ પ્રમાણે કેટલાયે ; શબ્દ બની શકે છે. પાઠક પૂર્વોક્ત ધાતુઓમાંથી શબ્દ બનાવે અને જ્યાં આ પ્રત્યયના રૂપ આવે તે ત્યાં ઓળખવાનો પ્રયત્ન કરે.

સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

તેન વીરેણ કિમર્થં તેન સદ્ ન સ્પર્ષિતવ્યમ્ ? વાલકૈઃ
રતદન્તં ઇદાનીમેવ સ્વાદિતવ્યમ્ । મમ મૃત્યેન સર્વેઽપિ

ચળકાઃ અધૈવ ભર્જિતવ્યાઃ । હૃશ્વરસ્ત્વયા નિત્યશોઽર્ચિતવ્યઃ ।
 ચાલકૈર્વાલિકામિશ્ર શોમનાનિ પુસ્તકાનિ નિત્યશઃ પઠિત-
 વ્યાનિ । સર્વેર્મનુષ્યૈઃ સાયં સમયે ક્રીડાંગણં ગત્વાઽવશ્યં ,
 ક્રીડિતવ્યમ્ । વીરૈઃ પુરુષૈઃ સ્ત્રીणां રક્ષા કર્તવ્યા । इदानीं
 एष ग्रामो वीरैः रक्षितव्यः । त्वया पूर्वं सर्वं ज्ञातव्यं पश्चात्
 स्वकर्तव्यं कर्तव्यम् ।

આ પ્રમાણે પાઠક અનેક વાક્ય બનાવી શકે છે. આ ' તવ્ય ' પ્રત્યયવાળા શબ્દોને માટે તૃતીયા વિભક્તિ ના કતાંની આવશ્યકતા રહે છે જેમકે—

મયા વક્તવ્યં । રામેણ શુભ્રુહન્તવ્યઃ । વ્યાઘ્રેણ પુરુષઃ ન
 હન્તવ્યઃ । અગ્નિના સર્વં વનં દગ્ધવ્યમ્ ।

આ પ્રમાણે અનેક વાક્ય બનાવવા સહેલા છે.

(૨) અનીય

ખીલે ' અનીય ' પ્રત્યય આવ અર્થમાં થાય છે એને બનાવ-
 વાની રીતિ પણ અતિ સુગમ છે. ' ક્રુ ' ધાતુથી ' કરણીય ' ,
 ' ગમ્ ' ધાતુથી ' ગમનીય ' રૂપ થાય છે જુઓ એના રૂપ—

ક્રુ-	કરણીયં	= કરવા યોગ્ય
સ્મૃ-	સ્મરણીય	= સ્મરણ કરવા યોગ્ય
મૃ-	મરણીયં	= ભરણ યોગ્ય કરવા „
પ્રથ્-	પ્રથનીય	= પ્રસિદ્ધ કરવા „
ત્વર્-	ત્વરણીયં	= ઉતાપળ કરવા „

વૃધ્-	વર્ધનીયં	=	વધારવા	શોચ્ય
રુચ્-	રોચનીય	=	પ્રકાશવા	"
શુભ્-	શોભનીયં	=	શોભાવવા	"
વુધ્-	વોધનીયં	=	બાણવા	"
જ્વલ્-	જ્વલનીયં	=	બાળવા	"
સ્પૃહ્-	સ્પૃહનીયં	=	ઇચ્છા કરવા	"

આ પ્રમાણે મહેલાઈથી બીજા ધાતુઓના રૂપ પણ બતાવી શકાય છે અને એ રૂપવાળા વાક્ય પણ પૂર્વની માફક ઇંગ્લેન્ડે છે.

સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

ત્વયા સર્વં કર્મ હૃદાનીમેવ કરણીયમ્ । યન્મયા વર્ધનીયં
અસ્તિ, તદહં વર્ધયામિ । યત્ત્વયા સંવર્ધનીયં ભવેત્તત્ત્વં સંવર્ધય ।
ત્વયા પુષ્પમાલામિઃ શોભનીય એષ મण्डपः । અગ્નિના ત્વયા
જ્વલનીયમેતત્પત્રમ્ । ત્વયા ભરણીય એષ ચાલઃ । તેન કરણીય
એષ યતનઃ ।

આ પ્રમાણે વાક્ય બતાવી શકાય છે

५४ १२

रामायणम् ।

रामस्तु बालिनमब्रवीत् “ धर्मं अर्थं कामं चापि लौकिक-
 व्यवहारमविज्ञाय बाल्यादिव कथं विगर्हमे ? इक्ष्वाकूणां
 राज्ञां पालितेयं भूमिः मरुतभूमिरिति कथ्यते । वयं चात्र
 धर्मस्य रक्षितारः । तथा चान्येऽपि बहवः पार्थिवाः सन्त्येव ।
 वयं धर्मरक्षणार्थमेवात्र संचरामः । धर्मस्य रक्षणं, सज्जनानां
 पालनं, दुष्टानां निर्दलनं चास्माकं कर्म । त्वं तु धर्ममार्गे
 न स्थितः । सनातनं धर्मं त्यक्त्वा आतुर्मर्यादां पापमाचरसि ।
 यस्तु अग्निनीमौरसीं भार्यां वाऽनुजस्य कामात्प्रचरेत् स नरो
 वध्य इति सद्भिः कथितो धर्मः । अतएव त्वं मया हतः ।
 पापस्य नरस्याशासनाद्राजा किल्बिषमामोति, तस्य शासनादेव
 राजा धेयः प्रामोति । अतस्त्वं वधाय एव योग्यः पापाचारो
 मया हतः । ”

एतद्रामवचनं श्रुत्वा धर्मेऽधिगतनिश्चयो बाली रामचन्द्रे
 दोषं न दृष्टौ । उवाच तं — “ यत्नं आत्थ तत्तथैव, न
 सशयः । न चात्मानं शोचे, न च भार्या, नापि बान्धवान्
 यथा तु पुत्रं गुणज्येष्ठमहद शोचे । विषत्स्व सुग्रीवेऽङ्गदे च
 उत्तमां मतिम् । त्वमेवासि गोप्ता शास्ता च इति । ”

एवमुक्त्वा मुमोह, जीवितान्तं जगाम च ।

बालिनो भार्या तु तारा तच्छ्रुत्वोद्विग्ना भूत्वा तत्राग-
मत् । पतिं पश्चत्वं गतं दृष्ट्वा विललाप च । तारां दीनां
तथा क्रोशन्तीं दृष्ट्वाऽद्भुतं च विलपन्तमवलोक्य सुग्रीवो-
ऽपि विषादमगमत् । पतिमुखं समुपजिघ्रन्ती तारा बहु
विललाप आह च—

‘ किं मही मत्तोऽपि प्रियतरा तव ? यतस्तां भूमिं परि-
पूज्य शेषे ? नापि मां प्रतिभाषसे ? विपश्चिता शूराय सख
कन्या न प्रदातव्या । ’ इति ।

ममानशोकः काकुत्स्थो रामस्तां सान्त्वयन्नाह- ‘ मृतः
पुरुषः शोकपरितापेन पुज्यते श्रेयसा न । अतः अनन्तरं
कार्यं कर्तुं त्वमर्हसि । अलं शोकेन । नियतिः श्रेष्ठा, तत्प्राप्त-
कालं कर्म उपास्यताम् । ’ इति ।

ततः सह सुग्रीवेणाद्भुतो रुदन् विधिवत् पितरं अग्निं ददौ,
चकार च दीर्घमघ्नानं प्रस्थितं पितरमपसव्यं प्रदाक्षिणं सह
रामेण । ततो हनुमानब्रवीत्— ‘ भवत्प्रसादात्, काकुत्स्थ !
पितृपैतामहं राज्यं दुष्प्राप्यमपि सुग्रीवेण प्राप्तम् । अत इदानीं
त्वया समनुज्ञातः सुग्रीवो भवता सह नगरं प्रवेक्ष्यति इति । ’
तच्छ्रुत्वा राम उवाच- हे हनूमन् ! अहं तु पितुर्निर्दे-

शमनुसरन् चतुर्देशवर्षपर्यन्तं ग्रामे वा नगरं वा न प्रवेक्ष्यामि ।
सुग्रीवश्च राज्ये अभिषिच्यतां, अङ्गदश्च यौवराज्येऽभिषिक्तो
भवतु विधिवत् इति । '

रामेणैवं समनुज्ञातः सुग्रीवो रम्यां किष्किणां पुरीं प्रवि-
वेश । साधु इति ब्रुवत्सु वानरेषु यौवराज्येऽङ्गदं चाभ्यपेक्षयत् ।

माल्यवतः पर्वतस्य पृष्ठे वसन् राम एकदा लक्ष्मणमब्रवीत्
'पश्यायं जलसमागमे वर्षाकालः संप्राप्तः मेघपटलैरम्बरं-
'माच्छादितम् । नीलमेघाश्रिता विद्युत् स्फुरति । '

'पर्जन्यजलधाराभिरभिषिच्यमानाः पर्वताः नवयौवने-
नैवाधिकतरं विभान्ति । अस्मिन्माद्रपदे मासे मंत्रस्तानां
ब्राह्मणानां अध्ययनकालोऽयमुपस्थितः इति । '

तत ऊर्ध्वं शारदीं रजनीं ज्योस्त्वामयीं दृष्ट्वा सुग्रीवं च
कामदृत्तं दृष्ट्वा रामः परमातुरो भूत्वा मुमोह । सीतां अनु-
चिन्तय्यश्च कृशेन वदनेन लक्ष्मणमुवाच- 'अधुना मेघाः
शान्तवेगाः । वार्षिकाश्चत्वारो मासाः वर्षशतोपमाः सीता-
मपश्यतो मम गताः । हे लक्ष्मण ! सुग्रीवः कृपां न कुरुते ।
स त्वं किष्किन्वां प्राविश्य ग्राम्यसुखे सक्तं मूर्खं सुग्रीवं ब्रूहि ।
वीरः सत्यपरः एव भवति । हे सुग्रीव ! त्वं समये तिष्ठ ।
मा वालिनः मार्गेण गच्छ । इति । '

एवं समादिष्टो लक्ष्मणो रम्यां किष्किन्धां नगरीं प्रविवेश ।
 नानापुष्पफलशोभितां च तां नगरीं ददर्श । अवार्यमाणश्च
 लक्ष्मणः प्रविवेश रम्यं सुग्रीवस्य गृहम् । तस्यान्तःपुरे
 बहुभिः स्त्रीभिः सततं प्रवर्तमानं संगीतं निश्चम्योद्विग्न इवा-
 भवत् । स्थित्वा च तत्र कंचित्कालं ज्याशब्दं कृतवान् ।
 तं ज्याशब्दं श्रुत्वा आगतं लक्ष्मणं ज्ञात्वा, तं क्रोधयुक्तं च
 दृष्ट्वा स तारामुवाच— 'किं नु क्रोधकारणम् ! यत्प्रकृत्या
 मृदुरपि लक्ष्मण इदानीं सरोप इव दृश्यते ! अतस्त्वमेव अग्रे
 गत्वा तं प्रसादयेति । '

तथेत्युक्त्वा तारा सलज्जा इव लक्ष्मणसंनिधानं जगाम ।
 स्त्रीसंनिकर्षादवाङ्मुखो निवृत्तक्रोधश्चाभूल्लक्ष्मणः । साऽपि
 तं प्रार्थयामास किमर्थं क्रोधः ? को न तिष्ठति भवन्निदेशे ?
 चानरवंशनाथस्य प्रमादमापि सोढुमर्हसि । महाबाहो लक्ष्मण !
 आगच्छ अन्तः, क्षमस्व सुग्रीवमिति । ततोऽरिन्दमो लक्ष्मणो-
 ऽभ्यन्तरं प्रविवेश ।

सुग्रीवोऽपि तत्र लक्ष्मणं दृष्ट्वा व्यधितेन्द्रियो बभूव ।
 रुमाद्वितीयं नारीमप्यगतं सुग्रीवं लक्ष्मणोऽत्रवीत्— 'राजा
 कृतज्ञः सत्यवादी च लोके महीयते । कृतार्थेन त्वया सीताया
 मार्गणे यत्नो विधेयः । तस्मिन् विपये त्वं किमपि कर्म न
 करोषि । तस्मिन् वालिनो मार्गेणैव गन्तुमिच्छसि ? न स

संकुचितो मार्गः येन वाली इतो मृतश्च । 'अतः सुग्रीव !
समये तिष्ठ, मां वालिपथमन्वगाः ' इति ।

तच्छ्रुत्या सुग्रीवो विमद आसीत् । उवाच च लक्ष्मणम्
“ सर्वमेव मयेदं ऐश्वर्यं रामप्रसादादेव प्राप्तम् । स एव स्वेनैव
तेजसा रावणं वधिष्यति सीतां च प्राप्स्यति । तस्यानुयात्रां
अयमहं करिष्यामि, इति ।”

लक्ष्मणोऽपि प्रीत्योवाच— “ स्वया सनाथेन सनाथो मे
आता । क्षमस्व मे परुपोक्ति, इति । ”

सुग्रीवोऽपि पार्श्वस्थं हनूमन्तमब्रवीत् । क्षिप्रं तांस्तान्
वानरानानय, आनुयात्रिकं कल्पय च । श्रुत्वा तद्वचनं वायुपुत्रो
हनूमान् वानरान् सर्वासु दिक्षु प्रेषयामास । वानरराजस्याज्ञां
श्रुत्वा सर्वे वानरा आययुः । तेषां सर्वेषां वानराणां महती
सेना बभूव । तया सेनया सह सुग्रीवो राघवं आगत्य तस्य
पादयोः पपात । तं पादयोः पतितं बहुमानादुत्थाप्य राघवः
सुग्रीवं परिपस्वजे ।

शब्दार्थ

लौकिकव्यवहारः =	लोकभा	परमातुरः =	अत्यन्त दुःखी
करवानेन व्यवहारः		ग्राम्यसुख =	सुख सुख
बाल्यं =	मृदता	अनिवार्यमाणः =	नेने प्रतिबन्ध
विगर्ह =	निंदा करवी		नथी थये। ते

સંચર્ = ઝમણ કરવું	અવાહુમુલ = નીચે મુખ રાખી
નિર્દલનં = નાશ :	સંહું = સહન કરવા યોગ્ય
ઔરસી = ઔરસ (પોતાની)	માર્ગણં = શોધ (શોધવું)
કિલ્બિપં = પાપ	વિમદઃ = જેને ગર્વ નથી તે
પઙ્ચત્વં ગતઃ = મરી ગયો	પાર્શ્વસ્થઃ = પડખે ઉભેલો
વિપશ્ચિત્ = જ્ઞાની	નિર્દેશ = આશા
નિયાતિઃ = દેવ	

સમાસાઃ ।

- ૧ લૌકિકવ્યવહારઃ = લૌકિકશ્વાસૌ વ્યવહારશ્ચ ।
- ૨ ધર્મરક્ષણાર્થઃ = ધર્મસ્ય રક્ષણં ધર્મરક્ષણં તદર્થમ્ ।
- ૩ પાપાચારઃ = પાપં આચરતીતિ ।
- ૪ ગુણજ્યેષ્ઠં = ગુણૈઃ જ્યેષ્ઠં ।
- ૫ સમાનશોકઃ = સમાનઃ શોકઃ यस્ય ।
- ૬ ભવત્પ્રસાદઃ = ભવતાં પ્રસાદઃ ।
- ૭ દુષ્પ્રાપ્યં = દુઃખેન પ્રાપ્યં ।
- ૮ જલસમાગમઃ = જલસ્ય સમાગમઃ ।
- ૯ મેઘપટલં = મેઘાનાં પટલમ્ ।
- ૧૦ નીલમેઘાશ્રિતા = નીલશ્વાસૌ મેઘશ્ચ નીલમેઘઃ ।
નીલમેઘે આશ્રિતા ।

पाठ १३

(महामारुत भीष्मपर्व अ० ५१)

सञ्जय उवाच ।

क्रौञ्चं दृष्ट्वा ततो व्यूहमभेद्यं तनयस्तव ।

रक्ष्यमाणं महाघोरं पार्थेनामिततेजसा ॥ १ ॥

आचार्यमुपसंगम्य कृपं शल्यं च पार्थिव ।

सौमदात्तिं विकर्णं च मोऽश्वत्थामानमेव च ॥ २ ॥

दुःशासनादीन्भ्रातृन् सर्वानेव च भारत ।

अन्यांश्च सुवहून्धूरान्युद्धाय समुपागतान् ॥ ३ ॥

प्रोहेदं वचनं काले हर्षयंस्तनयस्तव ।

नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ४ ॥

एकैकशः समर्या हि यूयं सर्वे महारथाः ।

पाण्डुपुत्रान् रणे हन्तुं ससैन्यान्किमु संहताः ॥ ५ ॥

ततोऽभेद्यं क्रौञ्चं नाम महाघोरं व्यूहं, सैन्यव्यूहं, अमित-
तेजसा पार्थेन पृथापुत्रेण रक्ष्यमाणं दृष्ट्वा, तव-तनयः दुर्यो-

धनः ॥१॥ हे पार्थिव ! सः आचार्यं उपसंगम्य सपीर्य गत्वा,
कृपं शल्यं च, सौमदात्तिं विकर्णं च अश्वत्थामानं एव च ॥२॥

हे भारत ! दुःशासनादीन् भ्रातृन् च सर्वान् एव अन्यान्
सुवहून् युद्धाय समुपागतान् शूरान् च ॥३॥ तव तनयः
सर्वान् हर्षयन् काले इदं वचनं ग्राह । ‘यूयं सर्वेऽपि महारथाः

अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।

पर्याप्तमिदमेतेषां बलं भीष्माभिरक्षितम् ॥ ६ ॥

संस्थानाः शूरसेनाश्च वेत्रिकाः कुकरास्तथा ।

आरोचकास्त्रिगर्ताश्च मद्रका यवनास्तथा ॥ ७ ॥

शत्रुञ्जयेन सहितास्तथा दुःशासनेन च ।

विकर्णेन च वीरेण तथा नन्दोपनन्दकैः ॥ ८ ॥

चित्रसेनेन सहिताः सहिताः पारिमद्रकैः ।

भीष्ममेवाभिरक्षन्तु सहसैन्यपुरस्कृताः ॥ ९ ॥

ततो भीष्मश्च द्रोणश्च तव पुत्राश्च मारिष ।

अव्यूहन्त महाव्यूहं पाण्डूनां प्रतिघातकम् ॥ १० ॥

नानाशस्त्रप्रहरणाः नानाशस्त्रप्रहारिणः सर्वेऽपि युद्धविशारदाः

ससैन्यान् पाण्डुपुत्रान् हन्तुमेकैकशः समर्था हि, किमु संहताः

एकीभूताः ॥ ४-५ ॥ भीष्माभिरक्षितं अस्माकं बलं अपर्याप्तं

तैः व्याप्तुं अशक्यम् । भीष्माभिरक्षितं एतेषां इदं बलं सैन्यं

तु पर्याप्तं परितः सर्वतः व्याप्तुं शक्यम् ॥ ६ ॥ संस्थानाः,

शूरसेनाश्च वेत्रिकाः कुकराः तथा शत्रुञ्जयेन तथा दुःशासनेन

सहिता सर्वे वीराः, वीरेण विकर्णेन तथा नन्दोपनन्दकैश्च

सहिताः, चित्रसेनेन सहिताः, पारिमद्रकैः वीरैः सहिताश्च

सहसैन्यपुरस्कृताः सर्वे वीराः भीष्ममेव अभिरक्षन्तु ॥ ७-९ ॥

हे मारिष धृतराष्ट्र ! ततः भीष्मश्च द्रोणश्च तव पुत्रश्च दुर्योधनः

भीष्मः सैन्येन महता समन्तात्परिवारितः ।

ययौ प्रकर्षन्महतीं वाहिनीं सुरराडिव ॥ ११ ॥

तमन्वयान्महेष्वासो भारद्वाजः प्रतापवान् ।

कुन्तलैश्च दशार्णैश्च मागधैश्च विशांपते ॥ १२ ॥

विदर्भैर्मैकलैश्चैव कर्णप्रावरणैरपि ।

सहिताः सर्वसैन्येन भीष्ममाहवशोभिन् ॥ १३ ॥

गान्धाराः सिन्धुसौवीराः शिचयोऽथ वसातयः ।

शकुनिश्च स्वसैन्येन भारद्वाजमपालयत् ॥ १४ ॥

ततो दुर्योधनो राजा सहितः सर्वसोदरैः ।

अश्वात्कैर्विकर्णैश्च तथा चाम्बुकोसलैः ॥ १५ ॥

पांडवानां प्रतिमाघकं महाव्यूहमव्यूहन्त ॥ १० ॥ महता
सैन्येन समन्तात्परिवारितो भीष्मः सुरराड् इन्द्र इव महतीं
वाहिनीं प्रकर्षन् ययौ ॥ ११ ॥ तं प्रतापवान् महेष्वासः भार-
द्वाजः अन्वयात् । हे विशांपते प्रजानां पालक ! कुन्तलैः
दशार्णैः मागधैः च विदर्भैः मैकलैः च कर्णप्रावरणैः अपि
वारैः सहिताः गान्धाराः सिन्धुसौवीराः अथ शिचयः वसातयः
सर्वसैन्येन सहिताः आहवशोभिन् युद्धशोभिन् वीरं भीष्मं
अपालयन् । तथा स्वसैन्येन सहितः शकुनिः भारद्वाजं द्रोणं
अपालयत् ॥ १२-१४ ॥ ततः राजा दुर्योधनः सर्वसोदरैः
सहितः अश्वात्कैः विकर्णैश्च तथा अम्बुकोसलैः दूरदैः च

दरदैश्च शकैश्चैव तथा क्षुल्लकमालवैः ।

अभ्यरक्षत संहृष्टः सौवलेयस्य वाहिनीम् ॥ १६ ॥

भूरिश्रवाः शलः शल्यो भगदत्तश्च मारिप ।

विन्दानुविन्दावावन्त्यौ वामपार्श्वमपालयन् ॥ १७ ॥

सौमदात्तिः सुशर्मा च काम्बोजश्च सुदक्षिणः ।

श्रुतायुश्चाच्युतायुश्च दक्षिणं पार्श्वमास्थिताः ॥ १८ ॥

अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ।

महत्या सेनया सार्धं सेनापृष्ठे व्यवस्थितः ॥ १९ ॥

पृष्ठगोपास्तु तस्यासन् नानादेश्या जनेश्वराः ।

केतुमान्सुदानश्च पुत्रः काश्यथाभिभूः ॥ २० ॥

शकैः च एव तथा क्षुल्लकमालवैः सहितः अतएव संहृष्टः आनं-

दितः सौवलेयस्य शकुनेः वाहिनीं सेनां अभ्यरक्षत ॥ १५-१६ ॥

हे मारिप धृतराष्ट्र भूरिश्रवाः शलः शल्यः भगदत्तः ॥ आ-

न्त्यौ अवन्तिदेशीयौ विन्दानुविन्दौ वामं पार्श्वमपालयन् ॥ १७ ॥

सौमदात्तिः सुशर्मा च काम्बोजश्च सुदक्षिणः श्रुतायुः च अच्यु-

तायुः च दक्षिणं पार्श्वं आस्थिताः स्थिताः ॥ १८ ॥ अश्वत्थामा,

कृपः च एव कृतवर्मा च सात्वतः, महत्या सेनया सार्धं सेना-

पृष्ठे व्यवस्थितः ॥ १९ ॥ नानादेश्याः जनेश्वराः नम्यं दृ-

गोपाः पृष्ठरक्षका आसन् । केतुमान् वसुदानः च काश्य-

ततस्ते तावकाः सर्वे हृष्टा युद्धाय भारत ।

दध्मः शंखान्मुदायुक्ताः सिंहनादांस्तथोन्नदन् ॥ २१ ॥

तेषां श्रुत्वा तु हृष्टानां वृद्धः कुरुपितामहः ।

सिंहनादं विनद्योच्चैः शंखं दध्मौ प्रतापवान् ॥ २२ ॥

ततः शंखाश्च भेर्यश्च पेश्यश्च विविधाः पुरैः ।

आनकाश्चाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ २३ ॥

अभिभूः पुत्रः तस्य पृष्टरक्षका आसन् ॥ २० ॥ हे भारत ! ततः

ते सर्वे तावकाः युद्धाय हृष्टा भूत्वा मुदा युक्ताः शंखान् दध्मः

तथा सिंहनादान् उन्नदन् ॥ २१ ॥ तेषां हृष्टानां तु शब्दं

श्रुत्वा वृद्धः कुरुपितामहः भीष्मः उच्चैः सिंहनादं विनद्य,

प्रतापवान् शंखं दध्मौ ॥ २२ ॥ ततः शंखाश्च भेर्यश्च विविधाः

पेश्यश्च आनकाश्च परैः अभ्यहन्यन्त, स तुमुलः शब्दोऽ-

भवत् ॥ २३ ॥

शब्दार्थः ।

अभेद्य = न बेदी शक्य अवेद्युं

उपसंगम्य = पासि जधने

पर्याप्त = जधे देखायेद्युं

सोदर = अक भेटथी जन्मेवे।

आवन्त्यौ = अवन्ती देशना लोक

भेरी = नगाई

तुमुल = मोहं

रक्ष्यमाणः = रक्षयु करतो।

युद्धविशारदः = युद्ध प्रवीण

वाहिनी = सेना

अपर्याप्त = जधे नहुई देखायद्युं

सेनापृष्ठं = सेना पीठ

आनक = डोल

विनद्य = शब्द करीने

સમાસાઃ ।

૧ યુદ્ધવિશારદઃ = યુદ્ધે વિશારદઃ ।

૨ પાણ્ડુપુત્રઃ = પાણ્ડોઃ પુત્રઃ ।

૩ સુરરાટ્ = સુરાણાં રાટ્, રાટ્ રાજા ।

૪ સેનાપૃષ્ઠં = સેનાયાઃ પૃષ્ઠં ।

૫ જનેશ્વરઃ = જનાનાં ईશ્વરઃ ।

૬ કુરુપિતામહઃ = કુરુણાં પિતામહઃ ।

અગિયારમાં પાઠમાં બે પ્રત્યય બતાવ્યાં છે; હવે આ પાઠમાં બીજા કેટલાક પ્રત્યય બતાવાય છે. પાઠક જુઓ કે કેટલી સુગમતાથી કેવી રીતે શબ્દ બને છે અને એનો કેટલો ઉપયોગ થાય છે.

(૩) ય ।

આ પ્રત્યય પણ પૂર્વવત્ લાગે છે અને પહેલાંની માફક જ એના રૂપ થાય છે જેમકે— ‘ જ્ઞા ’ ધાતુથી ‘ જ્ઞેય ’ ‘ પા ’ ધાતુથી ‘ પેય ’ વિગેરે રૂપ થાય છે—

શબ્દ

જ્ઞેય	= બહુવા	યેઅ્ય	દેય	= આપવા	યેઅ્ય
પેય	= પીવા	”	વધ્ય	= વધ કરવા	”
ધ્યેય	= ધ્યાન કરવા	”	જેય	= જીત કરવા	”
શત્ય	= પ્રશંસા કરવા	”	શપ્ય	= શાપ આપવા	”
ક્રેય	= ખરીદવા	”	લભ્ય	= પ્રાપ્ત થવા	”
જન્ય	= દિપત થવા	”	સહ્ય	= સહન કરવા	”

સંસ્કૃત-વાક્યાનિ

બ્રહ્મ એવ સર્વજ્ઞેયં વસ્તુ, પરંતુ તદેવ ન કેનાપિ જ્ઞાયતે ।
 શત્રુઃ શૂરૈર્વધ્યો ભવતિ । इदं दुःखं त्वया सह्यं इदानीम् ।
 તત્ કયં સહ્યં ભવેત્ । મિત્રાણાં મધુરૈઃ સાન્ત્વપૂર્વૈર્વચનૈર્મહદપિ
 દુઃખં સહ્યં ભવતિ । સ ગ્રંથસ્ત્વયા મહ્યં દેયઃ । इदानीमेव
 દેયઃ । किं एतज्जलं पेयं अस्ति ? यदि तृपितोऽसि तर्हि
 ત્વયૈતજ્જલં પેયં નાન્યથા, यत एतत् परिशुद्धं नास्ति । त्वया
 તસ્ય કર્મ જ્ઞસ્યમ્ । वध्यः पुरुषो बधकैर्वधस्थानं प्रति नीयते ।

એક ' ય ' પ્રત્યય બીજી જાતિનો છે કે જે જ્યારે લાગે ત્યારે
 પૂર્વાધાતુના સ્વરનો સુણ ચાલે છે. એના રૂપ જુઓ—

ધાતુ	પ્રત્યય	રૂપ	અર્થ	યે,અથ
કૃ	ય	કાર્ય	કરવા	યે,અથ
કૃષ્	"	વર્ણ	વૃદ્ધિકરવા	"
યજ્	"	યાજ્ય	યજ્	"
ત્યજ્	"	ત્યાજ્ય	ત્યાગ	"
યુજ્	"	યોજ્ય	સંયોગ	"
પ્રયુજ્	"	પ્રયોજ્ય	પ્રયોગ	"
વच्	"	વાच्यं	બોલવા	"
पच्	"	पाच्यं	રાધવા	"

એને ઉપયોગ વાક્યોમાં મળે ચાલે છે.

સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

કદાપિ કર્મ ન ત્યાજ્યં કાર્યમેવ તત્ । કર્મ નૈવ ત્યાજ્યં

યતઃ તદ્દોષવત્ત્વં ઇતિ મનીષિણો વદન્તિ । યત્કાર્યં તદ્વચ્યમેવ
 કાર્યમ્ । ત્વયા હદાનો નૈવ, વાચ્યમ્ । ત્વયા સુ એવં વાચ્યઃ ।
 કાર્યં કર્મ સદૈવ સમાચાર । અકાર્યં કદાપિ ન સમાચર ।
 યદ્યુક્ત્યા યોજ્યં તત્ત્વં સંયોજય । યત્પ્રયોજ્યં યત્પ્રયોક્તવ્યં
 ત્વયા । રામસ્ત્વયા વાચ્યઃ । શુચ્ચં અધુના તત્ર ન ગમિષ્યસીતિ ।

આ પ્રમાણે અનક શબ્દ બનાવી પાઠક એને ઉપયોગ કરી
 અનેક વાક્ય બનાવી શકે છે.

ત્રીજા પ્રકારનો એક 'ચ' પ્રત્યય છે કે જે લાગે ત્યારે આ
 પ્રમાણે શુદ્ધ થતો નથી. જેના રૂપ નીચે પ્રમાણે બને છે—

સ્તુત્ય	= સ્તુતિ કરવા યોગ્ય
ગુણ	= શુભ રાખવા "
ભિદ્ય	= ભેદવા "
કૃત્યં	= કરવા "
કલ્પ્ય	= કલ્પના કરવા "
જુગ્મ્ય	= સેવન કરવા "
આવૃત્યં	= આવરણ કરવા "
શસ્યં	= પ્રશંસા કરવા "
શિષ્ય	= શિખવવા "

પૂર્વોક્ત પ્રકારે આ રીતના શબ્દોનો પણ વાક્યોમાં પ્રયોગ કરી
 અનેક વાક્યો બનાવી શકાય છે.

સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

હંદં ગુણં વચનં ત્વયા કસ્મૈ અપિ ન કથનીયમ્ । યત્કૃત્યં

ત્વયા કર્તવ્યં તર્ણં અધુનૈવ કુરુષ્વ । સ્તુત્યઃ સ્વલ્પેષ વક
પ્રયત્નઃ યં ત્વં કરોષિ ।

આ પ્રમાણે શબ્દ બનાવી પાઠક એનો ઉપયોગ વાક્યમાં કરી
શુભે—

(૪) અક

‘ અક ’ પ્રત્યય ધ્વજોજ ઉપયોગી છે. કેટલાક શબ્દો આ એકજ
પ્રત્યયથી બને છે, એ પ્રત્યય લાગતી વખતે ધાતુના સ્વરનો ગુણ
અથવા વૃદ્ધિ પણ થાય છે. જેમકે ‘ વच् ’ = વાચક, पच् =
પાચકઃ વિગેરે.

શબ્દાર્થ ।

કારક = કરવાવાળો	દાયક = આપવાવાળો
બોધક = જણાવવાવાળો	પાચક = રાંધવાવાળો
ષાતક = મારવાવાળો	વાધક = પીડવાવાળો
ગાયક = ગાવાવાળો	યાજક = યજ્ઞ કરવાવાળો
ચાલક = ચલાવવાવાળો	વાચક = વાંચવાવાળો
આચ્છાદક = ઢાંકવાવાળો	તોષક = સંતોષ આપવાવાળો
ગ્રાસક = ત્રાસ દેવાવાળો	મોદક = આનંદ આપવાવાળો
નર્તક = નાચવાવાળો	વર્ધક = વધાવવાવાળો
પાલક = ખાળવાવાળો	કર્તક = કાપવાવાળો
સંહારક = સંહાર કરવાવાળો	સોધક = શોધવા વાળો
નાશક = નાશ કરવાવાળો	ગ્રાહક = લેવાવાળો

આ શબ્દોમાં ધાતુના ઉપાન્ત્ય સ્વરનો દીર્ઘ, ગુણ અથવા વૃદ્ધિ

થઈ છે. પરંતુ કેટલાક ધાતુઓના સ્વરનો શુદ્ધ વિગેરે નથી થતું અને કેટલાક ધાતુઓનો ઉપાન્ત્ય સ્વર હોવા છતાં તે સ્વર જેવો ને તેવોજ રહે છે. એના ઉદાહરણ હવે જુઓ—

જનક :	= પિતા,	હિંસક :	= હિંસા કરનાર
વધક :	= વધ કરનાર	આરંભક :	= આરંભ કરવાવાળો
દમક :	= દમન કરનાર	ત્રીડક :	= શરમાઈ જનાર
નિન્દક :	= નિંદા કરનાર	સ્વનક :	= ખોદવાવાળો
અર્ચક :	= પૂજા કરનાર	જલ્પક :	= બંડબંડ કરનાર

પાઠક આ પ્રમાણે હવે શબ્દ બનાવી શકે છે. જે શબ્દો એના પાઠમાં આવી ગયા છે એ તેને પ્રથમ જોશે તો શબ્દ બનાવવાની સમજ પડી જશે. અને અનેક વાક્ય બનાવવાં સહેલાં થઈ પડશે.

સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

तस्य परमात्मनो वाचकः प्रणवोऽस्ति । अस्य पदार्थस्य वाचकः कः शब्दोऽस्ति ? त्वं तस्य गमने किमर्थं वाचको भवति ? यदा याजकोऽग्रागमिष्यति तदा यज्ञं समापयिष्यति । तस्य राज्ञो धातकास्ते मनुष्या वधस्थानं नीयन्ते राजपुरुषः । अस्याः पाठशालायाः संचालकोऽध्यापक इदानीं कुत्र गतो— अस्ति ? अस्मिन् विशाले मंदिरे किमर्थं न कोऽपि गायको दृश्यते ? प्रजानां पालको राजा भवति तथैव गवां पालको गोप इति कथ्यते । सर्वेषां प्राणिनां नाशको मृत्युरेव नियत-समये आगच्छति प्राणिनामन्तं करोत्येव । तत्र द्वौ पाचकौ

स्तः परन्तु न कोऽपि स्वाद्वजं पवतुं शक्नोति । मिष्टानं
चालकाय मोदकं भवति ।

अस्य बालकस्य जनकः कुत्र गत इदानीम् ? माधूनां
निन्दकः सदैव दुर्जन एव भवति । देवतानामर्चकः साधुरेव
मन्तव्यः । मनुष्याणां वा प्राणिनां वा हिंसको दुर्जनः खलु
स्थानादस्माद् दूरं गच्छतु । खनको लोहमयेन दण्डेनैव भूमिं
खनति ।

मूयना

वाचक आ प्रभाषे वाक्य जनावी लुब्धे. धातुभाषी शण्ड जनाववा
अने तेभनो वाक्योभा उपयोग करवानु वाचकेने आ प्रभाषे
समजार्थ शक्य छे

-०- -०-

५।४ १४

रामायणम् ।

रामं नमस्कृत्य सुग्रीव उवाच-- " एतत्सर्वं मम सेन्यं
स्वद्वारे वर्तते । तदिदानीमाज्ञापयितुमर्हसि किं कार्यं मया
कर्तव्यमिति । उच्यतां यत्प्राप्तकालं मन्यसे । इति ।

राम उवाच-- " ज्ञायतां प्रथमं सीता यदि जीवति वा न ।
सोऽपि देशो यास्मिन् रावणो वसति । नाहमास्मिन् कार्ये प्रभुः ।

न च लक्ष्मणः एतत्कर्म कर्तुं समर्थः । त्वमेव कार्यस्यास्य,
हेतुः प्रभुः समर्थश्च इति । ”

एवमुक्तः सुग्रीवो नीलहनुमज्जाम्बवदङ्गदादीन् प्रमुखा-
न्वानरवीरान्दक्षिणां दिशमामिलक्ष्य प्रेषयामास संदिदेश च
“ यश्च मासात्पूर्वमेव निवृत्य दृष्टा सीतेति वक्ष्यति स मत्तुल्य-
विभवो भूत्वा भौर्गः सुखं विहरिष्यति इति । ” एवं आज्ञा-
पिताः सर्वे ते वीराः स्वां स्वां दिशं संप्रतस्थिरे ।

सुग्रीवेण यथोद्दिष्टं हनुमानपि दक्षिणं देशं गन्तुं प्रचक्रमे ।
गुहागहनदुर्गादीन्यन्वेपमाणाः सर्वे धानरा नैव सीतां ददृशुः ।
नापि रावणम् । पुनः पुनर्विचिन्त्य खिन्ना दीनमानसाः सर्वे
समागत्यैकत्र मिलिता एकान्ते वृक्षमूले निपेदुः । मुहूर्त-
समाश्वस्ताश्च पुनरेवोद्यताः । ततस्ते धोरं ददृशुः सागरं वरुणा
लयम् । ते सर्वे उपविश्य च विन्ध्यगिरेः पादे चिन्तामापेदिरे ।

तदा युवराजोऽङ्गद उवाच । “ किमकृतार्थानामस्माकं
मरणमेव शरणं वा कश्चिदुपायोऽस्ति । मर्त्यमेव नात्र संशयः ।
इति । ” तत्र जटायुपो भ्राता संपातिर्गृध्रराजस्तत्रोपचक्रमे ।
मर्वास्तान् धानरान् संप्रहर्षयन्नकथयत्--“ दुरात्मना रावणेन
’द्रियमाणा तरुणी मया दृष्टा । श्रूयतां तस्य निलयं रक्षसः ।
कुबेरस्य साक्षाद् भ्राता एव रावणः लङ्कामध्यास्ते । इतः

समुद्रस्य श्रतयोजने संपूर्णे विश्वकर्मणा निर्मिता रम्या पुरी
लंका । तस्यां राक्षसीभिर्निरुद्धा दीना सीता वसति । अस्य
समुद्रस्य लंघने कश्चिदुपायो दृश्यताम् । तत्र गत्वा सीता
प्राप्य समुद्रार्थी स्विप्स्यथ इति । ”

ततो दक्षिणसमुद्रस्योचरां दिशं प्राप्य ते वीराः संनिवेशं
चक्रुः । अंगदस्तु तान् धीरान्संमान्याऽपुच्छत्-- “ क इदानीं
समुद्रं लंघयिष्यति ? कः सुग्रीवं सत्यसन्धं करिष्यति ! ” इति ।

जाम्बवास्तु तान्सर्वान्विषण्णान्दृष्ट्वा हनूमन्तमब्रवीत्--
“ वीर ! किं तूष्णीं स्थितोऽसि ? न किमपि जल्पसि ?
त्वमेव तेजोबलाभ्यां समोऽसि रामलक्ष्मणयोः सुग्रीवस्य च ।
तदेव यत्नं धीर्यं च यद्गुरुतस्य । तव विक्रमश्च तेनैव तुल्यः ।
त्वं तु धीर्यवान् बुद्धिसंपन्नश्च लंघने प्लवने च समर्थः । स्व-
च्छन्दस्तव मरणं । वयं तु अयं गतप्राणाः, भवानेवास्मासु
दाह्यविक्रमसंपन्नः । त्वद्दीपं द्रष्टुं कामा इयं वानरसेना ।
अत उत्तिष्ठ लंघय महार्णवम् । इति ”

मारुतिस्ततो गिरिं महेंद्रमारुतोह । आदौ मनश्च समाधाय
अर्णवं लिलंघयिषुः बाहुचरणभ्यां पर्वतं पीठयामास । ततो-
ऽसौ रोमाणि द्रुघुवे अनिल इव चकम्पे । महानादं च निननात् ।
बाहु स्तंभयामास, आससाद च कट्यां, चरणौ च संशुक्रौच ।
दूरादाकाशे भार्गवलोकायन्दये प्राणान्छोष । पद्भ्यां दृढ-

भवस्थानं च कृत्वोवाच--“यथा रामप्रेरितो बाणो निर्गच्छे-
त्तथाऽहं लंकां गमिष्यामि ” इति ।

एवमुक्त्वा मारुतिर्वेगेन उत्पपात । यं यं स समुद्रस्य देशं
जगाम तं तं प्रदेशं स्वकीयांगवेगेन प्रधोमयामास । एवं तं
प्लवमानं सर्वेऽपि तुष्टुवुः । प्राप्तसमुद्रपारस्तु योजनानां
शतस्यान्ते वनराजिं ददर्श । तथा च द्वीपमेकम् । मलयो-
पवनानि नदीमुखानि च । योजनशतानि तीर्त्वाप्यनिःश्वसन्
ऋषिर्न ग्लानिमाधिगच्छति । नगाग्रे स्थितां लंकां परित्वाभि-
रलंकृतां कांचनप्राकारावृतां स ददर्श । तस्याश्च महतीं रक्षां
निरीक्ष्याचिन्तयामास । “ नेयं शक्या प्रवेष्टुमनेनैव रूपेण ।
चायुरपि अत्र नाज्ञातश्चरेत् । तद्रजन्यामेवाहं राघवस्यार्थसिद्धये
लंकामभिपतिष्यामि इति । ”

ततो रात्रौ तूर्णं उत्पत्य लंकां प्रविवेश । नन्दितो भवना-
ञ्जवनं ददर्श । रात्रणस्य तु भवनमर्धयोजनाविस्तीर्णं संप्राप्तः ।
या वैश्रवणे लक्ष्मीस्तामेव रावणगृहे स ददर्श । ततः प्रस्थितो
रावणनिषेवितां शालां ददर्श स तत्र कांचनान् दीपानपश्यत् ।
तत्रैकतमे देशे दिव्यं शयनासनं छत्रं च ददर्श । तस्मिन्
शयने सुप्तं राक्षसेन्द्रं मारुतिः प्रेक्षते स्म । तस्य पादमूलगता-
श्वास्य पत्नीरपि तत्रैव स ददर्श । तासां मध्ये एकान्त-

चिन्तयस्ते शयने शयानां चारुरूपिणीं मंदोदरीं ददर्श । तां
दृष्ट्वा वायुसुतो हनूमान् सैव सीतेति तर्कयामास ।

अचिरादेव तां बुद्धिमवधूय मनस्येव विचारयामास “सीता
रामेण वियुक्ता नैवालंकुर्यादात्मानम् ? नान्यं नरं सुरं वोप-
तिष्ठेत् ।” इति विमृश्याऽन्येयमिति-निश्चित्य तत्र भूयश्चचार ।

एवमशेषेण हनूमान् रावणान्तःपुरमपश्यत् । परंतु जानकीं
नापश्यत् । चिन्तयामास च- “मया रावणस्य सर्वाः स्त्रियो
दृष्टाः । अत्र वैदेही परिमार्गितुमशक्या । भवतु । अन्यत्र
पश्यामि । इदानीं दृष्टा वीर्यश्च वेदिकाश्च पुष्करिण्यश्च ।
सर्वं खान्यद् दृष्टम् । परंतु वैदेही नैव दृश्यते । भवतु, विचि-
नोमि पुनः यावन्न पश्यामि ।”

इत्युक्त्वाऽशोकवनिर्का जगाम । तत्र नाना वापीः, पुष्प-
वाटिकाश्चापश्यत् । तत्रैकं वृक्षमारुह्य व्यचिन्तयत्-“ इतो
द्रक्ष्यामि वैदेहीम् । इयमत्र रम्या नलिनी, इमां नूनमेप्स्यति
सीता-यदि जीवति ।” एवं ब्रुवन् स सर्वत्र नयने प्रेरयामास ।

ततो मलिनवस्त्रां, राक्षसीभिः समावृतां, दीनां, उपवास-
कृतां, पुनः पुनर्निःश्वसन्तीं, अमलां, तापसीं पुत्रीं समीक्ष्य
सैव सीतेति स तर्कयामास । दृष्टश्च मनसैव रामं जगाम
प्रशंसं च तं प्रभुम् । तत्र मैथिलीं दृष्ट्वा मारुतिरतुलं हृषं
लेभे ।

અથ મંગલવાદિત્રૈર્દશગ્રીવઃ ગ્રાચોબ્યત । વિબુઘ્ય તુ સઃ
 વૈદેહીમેવાન્વચિન્તયત્ । અશોકવનિકાં ચ પ્રવિશતિ સ્મ ।
 રાવણસ્તુ કામપરાધીનઃ સીતાસક્તમના મન્દગતિરભવત્ ।
 દૃષ્ટ્વૈવ તં સીતા ગ્રાવેપત તત્રૈવ રુદત્યેવોપવિષ્ટા ।

શબ્દાર્થ ।

ત્વદ્વશે = તારે અધીન	અશોકવનિકા = અશોકનામને
મત્તુલ્યવિભવઃ = મારા સરખા	બગીચા
વૈભવવાળો	નિપેદુઃ = બેસી ગયા.
જટાયુઃ = એ નામનું એક પક્ષી	સમાશ્વસ્ત = વિશ્રામને પ્રાપ્ત.
સંનિવેશં = નિવાસ	નિલયં = ઘર.
લિલંઘયિષુઃ = ઉલ્લંઘન કરવાની	વિપણ્ણ = ખિન્ન, દુઃખી.
ઈચ્છાવાળો	ગ્લાનિ = થાક.
નગાગ્રં = પર્વતનો અગ્રભાગ	અશેપેણ = બધું.
વીથી = ગલી.	અમલા = મલ પગરનો
પુષ્કરિણી = જલસ્થાન, તળાવ	વેદિકા = વેદી.
પુષ્પવાટિકા = બગીચો	વાપી = કુવો.
નલિની = કમળનું સ્થાન.	વિબુઘ્ય = બગીચે.
પ્રાપ્તકાલં = અ. સમયને યોગ્ય	

સમાસાઃ ।

૧ વૃક્ષમૂલં = વૃક્ષસ્ય મૂલમ્ ।

૨ વરુણાલયં = વરુણસ્ય આલયમ્ ।

३ अकृतार्थः = कृतः अर्थः येन सः कृतार्थः ।

न कृतार्थः अकृतार्थः ।

४ दुरात्मा = दुष्टः आत्मा यस्य सः ।

५ दक्षिणसमुद्रः = दक्षिणध्वासौ समुद्रश्च ।

६ बुद्धिसंपन्नः = बुद्ध्या सम्पन्नः ।

७ रावणनिषेविता = रावणेन निषेविता ।

८ मलिनरस्त्रा = मलिनं वस्त्रं यस्याः सा ।

९ उपवासकृशा = उपवासेन कृशा ।

१० सीतासक्तमनाः = सीतायां आसक्तं मनः यस्य सः ।

११ रावणान्तःपुरं = रावणस्य अन्तःपुरम् ।

१२ अशक्या = न शक्या ।

१३ पुष्पवाटिका = पुष्पाणां वाटिका ।

१४ अमला = न मलिना ।

१५ कामपराधीनः = कामेन पराधीना ।

५।४ १५

(महाभारत भीष्मपर्व अ० ५१)

ततः श्वनैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ ।

प्रदध्मतुः शंखवरौ हेमरत्नपरिष्कृतौ ॥ २४ ॥

पांचजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः ।

पौण्ड्रं दध्मौ महाशंखं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ २५ ॥

अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ २६ ॥

काशिराजाश्च शैब्यश्च शिखंडी च महारथः ।

धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्च महारथः ॥ २७ ॥

पांचाल्याश्च महेष्वासा द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः ।

सर्वे दध्मुर्महाशंखान्सिंहनादांश्च नेदिरे ॥ २८ ॥

“ ततः श्वतैः हयैः युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ वीरौ
 हेमरत्नपरिष्कृतौ शंखवरौ प्रदध्मतुः ॥ २४ ॥ हृषीकेशः
 कृष्णः पांचजन्यं, धनंजयोऽर्जुनो देवदत्तं, भीमकर्मा वृकोदरः
 पौण्ड्रं महाशंखं दध्मौ ॥ २५ ॥ कुन्तीपुत्रो राजा युधिष्ठिरो-
 ऽनन्तविजयं, नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ २६ ॥
 काशिराजः च शैब्यः च महारथः शिखंडी च धृष्टद्युम्नः
 विराटश्च महारथः सात्यकिश्च ॥ २७ ॥ महेष्वासाः पांचाल्याः

न घोषः सुमहांस्तत्र वीरैस्तैः समुदीरितः ।

नमश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयत् ॥ २९ ॥

एवमेते महाराज प्रहृष्टाः कुरुपांडवाः ।

पुनर्युद्धाय सञ्जग्मुस्तापयानाः परस्परम् ॥ ३० ॥

(महाभारत भीष्मपर्व अ० ५२)

धृतराष्ट्र उवाच—

एवं व्यूढेष्वनीकेषु मामकेष्वितरेषु च ।

कथं प्रहरतां श्रेष्ठाः संप्रहारं प्रचक्रिरे ॥ १ ॥

संजय उवाच—

समं व्यूढेष्वनीकेषु सन्नद्धरुचिरध्वजम् ।

अपारमिव सन्दृश्य सागरप्रतिमं बलम् ॥ २ ॥

च दौषद्याः पञ्च आत्मजाश्च सर्वे महाशेरान् दध्मुः सिंह-

नादांश्च नेदिरे ॥ २८ ॥ तत्र वीरैः स सुमहान् घोषः समु-

दीरितः स तुमुलः शब्दः नमः पृथिवीं चैव व्यनुनादयत्

॥ २९ ॥ हे महाराज ! एवं एते कुरुपांडवाः प्रहृष्टाः परस्परं

तापयानाः पुनः युद्धाय सञ्जग्मुः ॥ ३० ॥

धृतराष्ट्र उवाच— एवं मामकेषु इतरेषु च जनीकेषु व्यूढेषु

प्रहरतां श्रेष्ठाः कथं प्रहारं प्रचक्रिरे ॥ १ ॥ संजय उवाच—

व्यूढेषु अनैकेषु समं सन्नद्धरुचिरध्वजं सागरप्रतिमं बलं

तेषां मध्ये स्थितो राजन् पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
 अब्रवीत्तावकान्सर्वान्युष्यध्वमिति दंशिताः ॥ ३ ॥
 ते मनः क्रूरमाधाय समभित्यक्तजीविताः ।
 पाण्डवानभ्यवर्तन्त सर्व एवोच्छ्रितध्वजाः ॥ ४ ॥
 ततो युद्धं समभवत्तुमुलं लोमहर्षणम् ।
 तावकानां परेषां च व्यतिपत्तरथद्विषम् ॥ ५ ॥
 मुक्तास्तु रथिभिर्नागा रुक्मपुङ्खाः सुतेजसः ।
 सन्निपेतुरकुंठाग्रा नागेषु च हयेषु च ॥ ६ ॥
 तथा प्रवृत्ते संग्रामे धनुरुद्यम्य दंशितः ।
 अभिपत्य महाबाहुर्भीष्मो भीमपराक्रमः ॥ ७ ॥
 सौमद्रे भीमसेने च सात्यकौ च महारथे ।

अपारं संदृश्य ॥ २ ॥ हे राजन् ! तेषां मध्ये स्थितः तव
 पुत्रः दुर्योधनः तावकान् सर्वान् “ दंशिताः युद्धयध्वं ”
 इति अब्रवीत् ॥ ३ ॥ ते सर्वे एव उच्छ्रितध्वजाः मनः क्रूरं
 आधाय समभित्यक्त-जीविताः पाण्डवान् अभ्यवर्तन्त ॥ ४ ॥
 ततः तावकानां परेषां च व्यतिपत्तरथद्विषं तुमुलं लोमहर्षणं
 युद्धं समभवत् ॥ ५ ॥ रथिभिः मुक्तः रुक्मपुङ्खाः सुतेजसः
 नागाः अकुंठाग्राः नागेषु च हयेषु च सन्निपेतुः ॥ ६ ॥

तथा संग्रामे प्रवृत्ते भीमपराक्रमः महाबाहुः दंशितः
 भीष्मः धनुरुद्यम्य अभिपत्य ॥ ७ ॥ सौमद्रे अभिमन्यौ

कैकेये च विराटे च धृष्टद्युम्ने च पार्षते ॥ ८ ॥

एतेषु नरवीरिषु चेदिमत्स्येषु चाभिभूः ।

ववर्ष शरवर्षाणि वृद्धः कुरुपितामहः ॥ ९ ॥

अभिपद्यत ततो व्यूहस्तस्मिन्वीरसमागमे ।

सर्वेषामेव सैन्यानामासीद्व्यतिकरो महान् ॥ १० ॥

सादिनो ध्वजिनश्चैव हतप्रवरबाजिनः ।

विप्रद्रुतरधानीकाः समपद्यन्त पाण्डवाः ॥ ११ ॥

अर्जुनस्तु नरव्याघ्रो दृष्ट्वा भीमं महारथम् ।

वाष्णोपमब्रवीत्क्रुद्धो याहि यत्र पितामहः ॥ १२ ॥

एष भीष्मः सुसंक्रुद्धो वाष्णोप मम बाहिनीम् ।

नाशयिष्यति सुव्यक्तं दुर्योधनहिते रतः ॥ १३ ॥

भीमसेने च, महारथे सात्यकी च, कैकेये च विराटे च
धृष्टद्युम्ने च पार्षते ॥ ८ ॥ एतेषु नरवीरिषु चेदिमत्स्येषु च
अभिभूः कुरुवृद्धः पितामहः शरवर्षाणि ववर्ष ॥ ९ ॥ ततः
तस्मिन् वीरसमागमे व्यूहः अभिपद्यतं सर्वेषामेव सैन्यानां
महान् व्यतिकर आसीत् ॥ १० ॥ सादिनः ध्वजिनः चैव
हतप्रवरबाजिनः विप्रद्रुतरधानीकाः पाण्डवाः समपद्यन्त
॥ ११ ॥ नरव्याघ्रोऽर्जुनस्तु भीमं महारथं दृष्ट्वा क्रुद्धः
वाष्णोपं कृष्णं अब्रवीत् " याहि यत्र पितामहः " ॥ १२ ॥
हे वाष्णोप ! हे कृष्ण ! एष सुसंक्रुद्धो भीष्मः दुर्योधनहिते

एष द्रोणः कृपः शल्यो विकर्णश्च जनार्दन ।

धार्तराष्ट्राश्च सहिता दुर्योधनपुरोगमाः ॥ १४ ॥

पाञ्चालाभिहनिष्यन्ति रक्षिता दृढधन्वना ।

सोऽहं भीष्मं वधिष्यामि सैन्यहेतोर्जनार्दन ॥ १५ ॥

रतः सुव्यक्तं मम वाहिनीं नाशयिष्यति ॥ १३ ॥ हे
जनार्दन ! एष द्रोणः कृपः शल्यः विकर्णश्च दुर्योधनपुरोगमा
धार्तराष्ट्राश्च सहिताः ॥ १४ ॥ दृढधन्वना रक्षिताः पाञ्चालान्
निहनिष्यन्ति । हे जनार्दन ! सोऽहं सैन्यहेतोः भीष्मं
वधिष्यामि ॥ १५ ॥

शब्दार्थ

स्यन्दनः = रथ

व्यूढ = व्यूढां गोठवागवा.

भामक = भाश

प्रहरत् = प्रहार करवावाणा

दंशितः = कथायत्ता अथवा
रक्षायत्ता.

रुक्मं = सुवर्ण

चापर्णेयः = कृष्ण

परिकृत = सुशोभित

अनीक = सैन्य

इतर = शीला

सन्नद्ध = अर्ध

तुमुल = अथानके गर्जनावाणा.

व्यातिपक्त = भणी संपीने

व्यातिकर = विशेष

शंभोना नाम-पांचजन्य, देवदत्त, चण्ड, अनंत विजय, सुधाप,
भविष्यपुत्र.

પિતૃ	= પિતા.	દાતૃ	= આપવાવાળો.
ભ્રાતૃ	= ભાઈ.	ઘાતૃ	= ધારણ કરવાવાળો.
દ્રષ્ટૃ	= જોવાવાળો.	માતૃ	= માતા.
નેતૃ	= નેતા.	દુઃખયિતૃ	= દુઃખ આપવાવાળો.
હન્તૃ	= મારવાવાળો.	ધ્માતૃ	= કુકીને શબ્દ કરવાવાળો.
ધતૃ	= ધારણ કરનાર.	ધ્યાતૃ	= ધ્યાન કરવાવાળો.
રક્ષતૃ	= રક્ષણ કરનાર.	પક્તૃ	= રાંધવાવાળો.
અર્ચિતૃ	= પૂજા કરવાવાળો.		
તોલયિતૃ	= તોલ કરવાવાળો.		

સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

વિશ્વસ્ય કર્તા ભુવનસ્ય ધર્તા ईश्वरः सर्वं जगद्व्याप्नोति ।
 स्त्रियः भर्ता एव सर्वं भूषणम् । राजा सर्वेषां राष्ट्राणां पाता ।
 सर्वेभ्रातृभिस्तत्र नागन्तव्यम् । हन्तारः सर्वेऽत्रागच्छन्तु ।
 ध्यातारः पुरुषा एकान्तं स्थानं प्राप्य इष्टदेवताध्यानं कुर्वन्तु ।
 पक्वृभिः अन्नं निर्मितं अतस्त्वं आगच्छ भोजनाय ।

(૬) ' અન ' .

‘ અન ’ પ્રત્યય ધાતુને લાગ્યા પછી ઘણા રૂપ બની શકે છે,
 જેમકે- તપ્ + અન = તપન । દમ્ + અન = દમન વિગેરે.

શબ્દાર્થ ।

નન્દનઃ	= આનંદકારક.	દમનઃ	= દમન કરવાવાળો.
દૂષણઃ	= દોષી, દેષ.	રમણઃ	= ખુશ થવાવાળો.
વર્ધન.	= વધાવવાવાળો.	સંક્રન્દનઃ	= કૃષ્ણ
રોચનઃ	= પ્રકાશયુક્ત.	ગમનં	= ગમન

જનનં	= જન્મ.	જલ્પન	= બહુબોલ કરવાવાળો.
ભજનં	= નાશ.	દર્પણ	= આરસો.
મદન	= મદન.	દર્શન	= દર્શન.
સાધન	= સાધન.	કર્પણ	= ખેતી.
શોભન	= શોભાવાળો.	વંધન	= બંધન.
તપન	= તપાવવાવાળો.	ભજનં	= ભજન, પૂજા.

રુસ્કુન-વાક્યાનિ ।

ઈશ્વરસ્ય ભજનં મનુષ્યૈસ્તદ્દર્શ્યમેવ પ્રતિદિનં કર્તવ્યમ્ । સૂર્યસ્ય દર્શનં કુરુ, પદ્ય કથં આકાશે પ્રકાશતે । દર્પણે મુલં પશ્યામિ । ત્વમાપિ તં દર્પણમત્રાનય । યેન સાધનેન મનુષ્યઃ અભ્યુદયં સાધયતિ તદેવ સાધનં સાધય । સ શોભનઃ પુરુષ ઇદાનીમવેવાગચ્છતિ । ત્વમાપિ તથૈવ શોભન આચરણં કુરુ । સંક્રન્દનો યથા રાક્ષસાન્ હન્તિ તથૈવ અન્યૈર્મનુષ્યૈ કર્તવ્યમ્ । ઇદાનીં તત્ર ગમનં કુરુ । તસ્ય જનનં કથમભૂત ?

(૭) ' અ '

' અ ' પ્રત્યય લગાડવાથી અનેક રૂપ બને છે. જેમકે- ચુર્ + અ = ચોરઃ । કુર્ + અ = કોપઃ । મદ્ + અ = મદ્ ।

શબ્દાર્થ ।

ચર	= ગુપ્તચર, ચાલવાવાળો.	અંગ	= શરીર.
સર્પઃ	= સાપ.	અર્ક	= સૂર્ય.
દેવ	= દેવ	ગજ	= હાથી.
અવં	= પાપ.	ગંધઃ	= સુવાસ.

મેઘ:	= મેઘ.	અધ્યાય.	= અધ્યાય.
નદ:	= નદી.	ક્લેશ:	= દુઃખ.
વ્રણ:	= મણ, ઘા.	ગદ:	= રોગ.
ક્રોધ:	= ક્રોધ.	ચાર:	= ચાલવાવાળો, ફૂત.
અંક:	= ચિન્હ.	મદ:	= ગર્વ.

‘ અ ’ પ્રત્યયમાં બે ભેદ છે. એક પ્રકારનો ‘ અ ’ પ્રત્યય પૂર્વ સ્વરનો શુભ, વૃદ્ધિ કરે છે, અને બીજા પ્રકારનો ‘ અ ’ પ્રત્યય શુભ-વૃદ્ધિ કરતો નથી. એ કારણથી એકજ ‘ ચર ’ ધાતુથી ‘ ચર ’ અને ‘ ચાર ’ બે શબ્દ બને છે. આ બે પ્રત્યય જુદા છે આટલી વાત ધ્યાનમાં રાખવાથી કયા ઠેકાણે શુભ થયો અને કયા ઠેકાણે શુભ નથી થયો, એનું કારણ ધ્યાનમાં આવશે.

સંસ્કૃત-વાક્યાનિ

ચારૈઃ પદ્યન્તિ રાજાનઃ । અતો રાજાનઃ ચારચક્ષુષ ઇતિ કથ્યન્તે । અઙ્ગં ગલિતં, પલિતં મુષ્ઠં, દશનવિહીનં જાતં તુષ્ઠમ્ । અર્કઃ આકાશે તપતિ । ગજાઃ યુદ્ધેષુ પ્રયુજ્યન્તે । ગદા ઔપાશ્વિ-પ્રયોગેન દૂરીક્રીયન્તે । અર્યં મંત્રઃ યજુર્વેદસ્ય કસ્મિન્નધ્યાયે પઠિતઃ ? હે દેવ ! અત્રાગચ્છ મમ પૂજાં શ્રદ્ધા ચ ।

(૮) ‘ માન ’

‘ માન ’ પ્રત્યય ધાતુને લગાડવાથી ઘણા રૂપ બને છે, અને પર્તમાન કાલનો અર્થ બતાવવાવાળા તથા ભવિષ્યકાલનો અર્થ બતાવવાવાળા શબ્દ બને છે. જેમકે- ‘ પચ્ + માન ’ = પચમાનઃ

(ચાલુ વખતમાં સંધવાવાળો), 'કૃ + સ્ + માન' = કરિષ્યમાણઃ
(ભવિષ્યમાં કરવાવાળો) આ પ્રત્યય લગાડતી વખતે ધાતુ જે
ગણુનો હોય એ ગણુનો વિકરણ પ્રત્યય વર્તમાનકાલ સૂચક પ્રત્યયની
પહેલાં લાગે છે. ભવિષ્યકાલના પ્રત્યયની પહેલાં વિકરણ પ્રત્યયની
આવશ્યકતા નથી.

શબ્દાર્થ ।

વર્તમાનવાચક	ભવિષ્યવાચક
પચમાનઃ = જે હમણાં સંધે છે.	પશ્યમાણઃ = જે ભવિષ્યમાં સંપ્રશે.
ક્રિયમાણઃ = જે હમણાં કરાય છે.	કરિષ્યમાણઃ = જે ભવિષ્યમાં કરશે.
દીયમાનઃ = જે હમણાં આપાય છે.	દાસ્યમાનઃ = જે ભવિષ્યમાં આપશે.

આ પ્રમાણે અનંત રૂપ બને છે. એક રૂપથી બીજા રૂપની
રૂઢપના થઈ શકે છે.

શબ્દાર્થ ।

જાયમાનઃ = ચવાવાળો.	મક્ષમાણઃ = ખાવાવાળો.
રોચમાનઃ = ચમકવાવાળો.	શોભમાનઃ = શોભવાવાળો.
ચર્ચમાનઃ = વંધવાવાળો.	વ્યયમાનઃ = દુઃખ ભોગવવા- વાળો.
વર્તમાનઃ = રહેવાવાળો.	ઈક્ષમાણઃ = જોવાવાળો.
માપમાણઃ = ઝોલવાવાળો.	માસમાનઃ = દેખાવાવાળો.
શિક્ષમાણઃ = શીખવવાવાળો.	મિક્ષમાણઃ = ભીખ માંગવાવાળો.
ક્ષમમાણઃ = ક્ષમા કરવાવાળો.	ત્વરમાણઃ = ઊતાવળી કરવાવાળો.

સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

જાયમાનેન તેન સિહનાદ इव શબ્દઃ કૃતઃ । મેઘાવી સ પુરુષો વિદ્યયા શોભમાનો જનસમાજેઽતીવ વિરાજતે । ભૂમિત્રો દુ સ્વેન વ્યથમાનોઽપિ ઔપધં ન પિવતિ । ભિક્ષમાણા ભિક્ષવઃ આપણે દૃશ્યન્તે કસ્માદ્ ગ્રામાત્તે આગતા ઇતિ ન જ્ઞાયન્તે । ત્વં તદીક્ષમાણોઽપિ ન પશ્યસિ ઇતિ ચિત્રમેવ ।

एवं त्वरमाणस्त्वं कुत्र गच्छसि ? आपमाणा विद्वांसो सभां भूषयन्ति । शुक्लपक्षे वर्धमानश्चन्द्रमा भवति, तथा कृष्णपक्षेऽपक्षीयमाणो भवति । पूर्णिमायां चन्द्रमा अतीव रोचमानः सन्नुदयति । दास्यमानां दक्षिणां तुभ्यमहं ददे । पचमानोऽपि स सूद. स्वयं किमपि न करोति । दीयमानं च अन्नं भिक्षुभ्यः स शोभनेन वचसा न ददाति । कटुवचोभिर्दत्तं दानं न शोभमानं भवितुमर्हति ।

આ પ્રમાણે પાઠક વાક્ય બનાવે અને બધાં પરિચિત શબ્દ આવ્યા હોય ત્યાં આ શબ્દ આ પ્રત્યયનો છે એ પ્રમાણે પરિચય કરી બુઝો.

—:૦-૦:—

પાઠ ૧૭

રામાયણમ્ ।

रावणस्तु तां सीतां तथा पीनां आतुरां कृशां निरानन्दां दृष्ट्वा मधुरैर्वाक्यैरुवाच— “ सीते ! किं मां दृष्ट्वा भयाददर्शनामिव गन्तुमिच्छसि । प्रिये ! अहं त्वां कामये । मयि विश्वासिहि । अकामां चैव त्वां न स्पृश्यामि । यौवनं तु ते

संजातमतिवर्तते । यद्यद्वात्रं ते पश्यामि तस्मिंस्तस्मिन्निवध्यते
मे चक्षुः । हे विलासिनि ! तव हेतोः पृथिवीमपि विजित्य
प्रदास्यामि । रामस्तु जीवति वा न वा शंके । न चापि मम
हस्तात्प्राप्तुमर्हति स्वाम् ? इति । ”

रावणस्यैतद्वचने श्रुत्वा तृणमन्तरतः कृत्वा सीता प्रत्युवाच ।
“ मत्तो मनो निवर्तयस्व । स्वजन एव प्रीतिं कुरु । नैवाकार्यं
मया कार्यम् । निशाचर ! यथा तव तथैवान्येषामपि दाराः
खलु रक्ष्याः । अकृतात्मानं अनये रतं राजानमासाद्य
समृद्धान्पि राष्ट्राणि विनश्यन्ति । यथा मास्करस्य प्रभा
तथैव रामस्याहं पत्नी । तं शरणागतवत्सलं रामचन्द्रमेव
प्रसाद्य मां निर्पातयितुमर्हसि । अन्यथा रामशरताडितोऽन्तं
गमिष्यसि । ” इति ।

राक्षसेश्वरस्तुवाच— “ यथा यथा स्त्रीणां प्रियं वक्ता नरो
भवति तथा तथा परिभूतो भवति । यानि यानि परुषानि
वाक्यानि ब्रवीषि तेषु तेषु ते वध एव युक्तः । द्वौ मासौ
रक्षितव्यौ य एव ते मयाऽवधिः कृतः । अत आरोह मम
शयनम् । द्वाभ्यां मासाभ्यामूर्ध्वं भर्तारं मामनिच्छन्तौ त्वां
खण्डशश्चेत्सन्ति मे सदाः । ” इति ।

सीतोवाच— “ नूनं न कोऽपि ते निःश्रेयसि स्थितोऽत्र

जनो यस्त्वां न निवारयति कर्मणोऽस्माद्विगर्हितान् ।
 त्वदन्यस्तु मां कस्त्रिषु लोकेषु मनसाऽपि प्रार्थयेद्दर्मपत्नीम् ?
 अनार्य ! कथं मामेवं व्याहरतस्ते जिह्वाऽपि न शीर्यति !
 असंदेशाद्रामस्य, तपसोऽनुपालनाच्च केवलं, त्वां न करोमि
 भस्मसात् । ” इति ।

रावणस्तु जानकीं नयने विवृत्यान्ववैक्षत । भुजंग इव
 निःश्वसंश्चोवाच— “ अयमहं नाशयामि त्वां सूर्य इव संक्ष्याम् । ”
 इति ।

इत्येवं तामुक्त्वा शुश्रुरावणो रावणः सर्वा राक्षसीः प्रति
 समादिदेश— “ यथा सीता मद्रक्षणा भवति तथा कुरुत ।
 दण्डस्योद्यमनेनापि वैदेहीमावर्जयत । ” इति ।

धान्यमालिनी राक्षसी ततो दशग्रीवं परिष्वज्योवाच—
 “ महाराज ! मया सह क्रीड, किं त्वानया सीतया सह ?
 अकामां कामयानस्य चोपतप्यते शरीरम् । ” इति ।

श्रुत्वैतद्रावणो राक्षसीं धान्यमालिनीमुपहसन्न्यवर्तत ।
 सर्वा एव राक्षस्यस्ततो सीतामभिदुद्रवुः । सा पुनस्ता राक्षसी-
 रुवाच— “ न मानुषी राक्षसस्य भार्या भवितुमर्हति । कामं
 खादत माम् । न तु वो वचः करिष्यामि । दानो वा राज्यदोनो
 वा यो मे भर्ता स मे गुरुः । तमेवानुरक्ताऽस्मि । सूर्यवर्चसा
 यथा सूर्य, अरुन्धती वसिष्ठं, रोहिणी शशिनं, लोषामुद्राऽगस्त्यं,

सुकन्या च्यवनं, सावित्री वा सत्यवन्तमिति ।”

राक्षस्यस्तु क्रोधमूर्च्छितास्तामधिकतरं मर्त्सयन्ति स्म ।
अथ हनुमान् शिशपाद्रुमेऽवलीनः सर्वं तदशृणोत् ।
विनतानाम्नी राक्षसी तदा सीतामब्रवीत्— “ सीते !
पर्याप्तमेतावद्भर्तुः स्नेहः प्रदर्शितः , । भद्रे ! अतिकृतं
व्यसनायैवोपकल्पते । तद्वाघणं भर्तारं भजस्व । नोचेत्सर्वास्त्वां
भक्षयामहे । ” इति ।

अशोकवृक्षस्य शाखमालम्ब्य तदा सीता नेत्रजलस्रावैः
स्तनौ स्नापयन्ती शोकस्यान्तं अधिगच्छति । विललाप च
बहुविधम् । “ हा राम ! हा शत्रूः ! हा कौसल्ये ! हा
सुमित्रे , ! इदानीं जीवितं त्यक्तुमिच्छामि । किंतु सत्य एव
जनप्रवादो भदकाले मृत्युर्दुर्लभ एवेति । धिङ्, मानुष्यं,
धिवपरवश्यताम्, यत्र शक्यं जीवितमपि परित्यक्तु—
मात्मच्छन्देन । नूनं मम शोकेन देहं त्यक्त्वा देवलोकं यातो
भवेच्छुष्मणाग्रजः । अथवा नहि तस्य रामस्थार्थो भवेद्भार्यया
मया इदानीम् । दृश्यमाने च भगति प्रीतिः नादृश्यतः
सौहार्दे कुतः संभवति ? किं मे भाग्यक्षयः संजातः
चन्द्रारौणापि रामेण त्यक्ताऽहम् ? रावणस्य वशं गता तु
प्राणानेव त्यक्ष्यामि ” इति ।

तच्छ्रुत्वा तत्सर्वं राक्षस्यो रावणायाख्यातुं जग्मुः ।

हनूमांस्ततश्चिन्तयामास-“ कथं नु मम वाक्यं सीता शृणु-
याच्चोद्विजेत च ।” इति संचिन्त्य मतिं चकार । अङ्घ्रिः कर्मणं
सुबन्धुं रामं अनुकीर्तयन्नेव नोद्वेजयिष्यामि सीताम् । श्रावाये-
ष्यामि मधुरेण वचसा सर्वं रामवृत्तान्तम् । तथा सर्वं समादधे
यथा श्रद्धास्यति इति । एवं विचिन्त्य वैदेह्याः श्रवणे सर्वं
रामचरितं आमूलान्तं व्याजहार, सुग्रीवसख्यं, अन्वेपणार्थं
वानरप्रेषणं, अन्वेपणान्तं च ।

श्रुत्वैतज्ज्ञानकी विस्मिता । केशसंवृतं वदनमुन्नम्य सीता
ऊर्ध्वं अन्ववैक्षत । वानरं मीमसत्त्वं अवलोक्य पुनर्मुमोह च ।

हनूमांस्तु हुमादवतीर्य प्राञ्जलिस्तां विनीतयेपो भूत्वाऽ-
ब्रवीत् “ देवि ! रामस्य संदेशात्तस्यैव दूतोऽहं स्वत्सकाश-
मागतः । वैदेहि ! रामः कुशली । त्वां च कौशलमब्रवीत् ।
लक्ष्मणश्च शिरसाऽभिवादनम् । ”

श्रुत्वा तत्सीताऽवदत्- “ लौकिकीयं गाथा यत मां
कल्याणीव प्रतिभाति । वर्षशतादपि जीवन्तं नरमानन्दोऽ-
संशयमेत्येव । ”

ततो यथा यथा हनूमान्समीपमुपमर्षति तथा तथा तु तं
रावणमेव परिशंकते । सा तु तदाऽशोकशार्ङ्गा त्यक्त्वा

धरण्यामेवोपाविशत् । उवाच च “ मायां प्रविष्टो यदि त्वं
रावणो मायावी भूत्वा संतापमुत्पादयसि तन्न श्रोभनम् ।
त्वं रूपं परित्यज्य यः परिव्राजको जनस्थाने दृष्टः स एव
हि त्वं रावणः । तद्दूरं व्रजेति ”

एवं सीताया निश्चयं बुद्ध्वा मारुतात्मज उवाच— “ हे बि !
नाहं तथाऽस्मि यथा मामवगच्छसि । त्वया पातितान्वा-
भरणानि मयैवोपहृत्य रामाय दत्तानि । स तवादर्शनात्
आर्ये ! परितप्यते राघवः । स रामः समित्रबाधवं इत्या-
रावणं त्वां शिप्रमेव प्राप्स्यति । रामस्य दूतौऽहम् । राम-
नामाङ्कितं यद्वेदमंगुलीयकम् । प्रत्ययार्थं तव दत्तं महात्मना
रामेण तत् समाश्रयिहि । ” इति ।

समासः ।

- १ निरानंदा = आनन्देन रहिता ।
- २ निशाचरः = निशायां चरतीति ।
- ३ रामशरताडितः = रामस्य शरः रामशरः । तेन ताडितः ।
- ४ राक्षसेश्वरः = राक्षसानां ईश्वरः ।
- ५ राज्यहीनः = राज्येन हीनः ।
- ६ क्रोधमूर्च्छिता = क्रोधेन मूर्च्छिता ।
- ७ विनीतवेषः = विनीतः वेषः यस्य ।
- ८ मारुतात्मजः = मारुतस्य आत्मजः ।

૯ સમિત્રચાંધવં = મિત્રૈઃ ચાંધવૈશ્ચ સહિતમ્ ।

૧૦ રામનામાંકિતં = રામનામ્નાઅંકિતમ્

શબ્દાર્થ ।

આતુરા	= હુ ખી	નિરાનન્દા	= આનન્દ રહિત
વિશ્વાસિહિ	= વિશ્વાસ કર	સ્પ્રદયામિ	= સ્પર્શ કરીશ
ગાત્રમ્	= અવયવ	શંકિ	= સંદેહ કર છું
તૃણમ્	= ઘાસ	અકાર્ય	= અયોગ્ય કાર્ય
દારાઃ	= સ્ત્રી	પરુપ	= કઠોર
શાયનં	= બિછાનું	સૂદ	= સંતોષ્યે
સંદેશ	= આજ્ઞા	ધાન્યમાલિની	= રાક્ષસીનું નામ
અતિકૃત	= વધારે કર્યું	વ્યસનં	= હુ ખી
અન્વેષણં	= શોધવું	પ્રેપણં	= મોકલવું
ઉન્નમ્ય	= ઉપર લઇને	દ્રુમ	= વૃક્ષ
કુશલી	= આરોગ્યપૂર્ણ	પરિત્રાજક	= મન્યાસી

५॥४ ५८

(म० भा० भौष्मपर्व अ० ५२)

तमग्रवीद्वासुदेवो यत्तो भव धनञ्जय ।

एष त्वा प्रापयिष्यामि पितामहरथ प्रति ॥ १६ ॥

एरमुक्त्वा ततः शौरी रथं तं लोकविश्रुतम् ।

प्रापयामास भौष्मस्य रथं प्रति जनेश्वर ॥ १७ ॥

चलद्बहुपताकेन चलाकावर्णवाजिना ।

समुच्छिन्नमहाभीमनदद्वानरकेतुना ॥ १८ ॥

• महता मेघनादेन रथेनामिततेजसः ।

त्रिनिघ्नकौरवानीक शूरसेनांश्च पांडवः ॥ १९ ॥

प्रायाच्छरणदः शीघ्र सुहृदा हर्षवर्धनः ।

तमापतन्तं वेगेन प्रभिन्नमिव वारणम् ॥ २० ॥

तं वासुदेवोऽब्रवीत्- “ धनञ्जय ! यत्तो भव । एष त्वा
पितामहरथं प्रति प्रापयिष्यामि ॥ १६ ॥ हे जनेश्वर ! एष
उक्त्वा ततः शौरिः कृष्णः तं लोकविश्रुत रथं भौष्मस्य रथ
प्रति प्रापयामास ॥ १७ ॥ चलद्बहुपताकेन चलाकावर्णवाजिना
समुच्छिन्नमहाभीमनदद्वानरकेतुना ॥ १८ ॥ महता मेघनादेन
अमिततेजसा रथेन पांडवः कौरवानीकं शूरसेनान् च त्रिनिघ्नम्
॥ १९ ॥ शरणदः, सुहृदा हर्षवर्धनः शीघ्र प्रायात् । प्रभिन्न

त्रासयन्तं रणे शूरान्मर्दयन्तं च सायकैः ।

सैन्धवप्रमुखैर्गुप्तः प्राच्यसौवीरकेकयैः ॥ २१ ॥

सहसा प्रत्युदीयाय भीष्मः शान्तनवोऽर्जुनम् ।

को हि गाण्डीवधन्वानमन्यः कुरुपितामहात् ॥ २२ ॥

द्रोणवैकर्तनाभ्यां वा रथी संयातुमर्हति ।

ततो भीष्मो महाराज सर्वलोकमहारथः ॥ २३ ॥

अर्जुनं सप्तसप्तत्या नाराचानां समाचिनोत् ।

द्रोणश्च पञ्चविंशत्या कृपः पञ्चाशता शूरैः ॥ २४ ॥

दुर्योधनश्चतुःपष्टथा शल्यश्च नवभिः शरैः ।

सैन्धवो नवभिश्चैव शकुनिश्चापि पञ्चभिः ॥ २५ ॥

त्रिकर्णो दशभिर्भल्लैः राजन्विन्वाध पाण्डवम् ।

स तैर्विद्धो महेष्वासः यमन्तान्निगिरैः शरैः ॥ २६ ॥

धारणं इव तं वेगेन आपतन्तम् ॥ २० ॥ रणे शूरान्

त्रासयन्तं, सायकैः मर्दयन्तं च अर्जुनं सहसा शान्तनवो

भीष्मः प्रत्युदीयाय ॥ को हि गाण्डीवधन्वानं कुरुपितामहादन्यः

द्रोणवैकर्तनाभ्यां वा अन्यः रथी अर्जुनं संयातुमर्हति ॥ २१-

२३ ॥ महाराज ! ततः सर्वलोकमहारथो भीष्मः नाराचानां

सप्तसप्तत्या अर्जुनं समाचिनोत् । द्रोणः पञ्चविंशत्या, कृपः

पञ्चाशता शरैः, सैन्धवो नवभिः चैव, शकुनिश्च अपि पञ्चभिः

त्रिकर्णो दशभिः भल्लैः हे राजन् ! पाण्डवं विन्वाध ॥ २६ :

न विव्यथे महाबाहुर्मिद्यमान इवाचलः ।

स भीष्मं पञ्चविंशत्या कृपं च नवभिः शरैः ॥ २७ ॥

द्रोणं पष्ट्या नरव्याघ्रो विकर्णं च त्रिभिः शरैः ।

शल्यं चैव त्रिभिर्बाणै राजानं चैव पञ्चभिः ॥ २८ ॥

प्रत्यविष्यदमेयात्मा किरीटी भरतर्षभ ।

तं सात्यकिर्विराटश्च घृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ २९ ॥

द्रौपदेयाभिमन्युश्च परिवन्नुर्धनञ्जयम् ।

ततो द्रोणं महेष्वासं गाङ्गेयस्य प्रिये रतम् ॥ ३० ॥

अभ्यवर्तत पाञ्चाल्यः संयुक्तः सह सोमकैः ।

भीमस्तु राथिनां श्रेष्ठो राजन्विष्याध पाण्डवम् ॥ ३१ ॥

समन्तात् निशितैः शरैः विद्धः स महेष्वातः महाबाहुः
अर्जुनः मिद्यमानोऽचल इव न विव्यथे । स भीष्मं पञ्चविंशत्या,
कृपं च नवभिः शरैः, द्रोणं पष्ट्या, विकर्णं च त्रिभिः शरैः,
शल्यं चैव त्रिभिः बाणैः, राजानं दुर्योधनं चैव पञ्चभिः
॥ २४-२८ ॥ हे भरतर्षभ ! अमेयात्मा नरव्याघ्रः किरीटी
अर्जुनः प्रत्यविष्यत् ॥ सात्यकिः विराटः च पार्षतः घृष्टद्युम्नः
च द्रौपदेयाभिमन्युः च धनञ्जयं परिवन्तुः ॥ ततो महेष्वासं
द्रोणं गाङ्गेयस्य भीष्मस्य प्रिये रतं पाञ्चाल्यः सोमकैः सह
संयुक्तः अभ्यवर्तत ॥ हे राजन् ! राथिनां श्रेष्ठो भीष्मः तु

अशीत्या निशितैर्बाणैस्ततोऽक्रोशन्त तावकाः ।

तेषां तु निनदं श्रुत्वा सहितानां प्रहृष्टवत् ॥ ३२ ॥

प्रविवेश ततो मध्यं नरसिंहः प्रतापवान् ।

तेषां महारथानां स मध्यं प्राप्य धनंजयः ॥ ३३ ॥

चिक्रीड धनुषा राजल्लक्षं कृत्वा महारथान् ।

ततो दुर्योधनो राजा भीष्ममाह जनेश्वरः ॥ ३४ ॥

पीडयमानं स्वकं सैन्यं दृष्ट्वा पार्थेन संयुगे ।

एष पाण्डुसुतस्ताव कृष्णेन सहितो बली ॥ ३५ ॥

यततां सर्वसैन्यानां मूलं नः परिकृन्तति ।

त्वयि जीवति गांगेय द्रोणे च रथिनां वरे ॥ ३६ ॥

त्वत्कृते चैव कर्णोऽपि न्यस्तशस्त्रो विशांपते ।

निशितैः अशीत्या बाणैः पाण्डवं अर्जुनं विव्याध । ततः
तावकाः अक्रोशन्त । तेषां सहितानां तु निनदं शब्दं श्रुत्वा
प्रहृष्टवत् प्रतापवान् नरसिंहः मध्यं प्रविवेश ॥ स धनंजयः
तेषां महारथानां मध्यं प्राप्य, हे राजन् ! महारथान् लक्ष्यं
कृत्वा धनुषा चिक्रीड । ततो राजा दुर्योधनः जनेश्वरः पार्थेन
संयुगे युद्धं स्वकं सैन्यं पीडयमानं दृष्ट्वा भीष्मं आह : हे
तावत ! एष पाण्डुसुतः कृष्णेन सहितः बली सर्वसैन्यानां
यततां हे गांगेय ! त्वयि जीवति, रथिनां वरे द्रोणे च
जीवति नः मूलं परिकृन्तति ॥ २९--३६ ॥ विशांपते !

न मुष्यति रणे पार्थ हितकामः सदा मम ॥ ३७ ॥

स तथा कुरु गांभेय यथा हन्येत फाल्गुनः ।

एवमुक्तो ततो राजन्पिता देवव्रतस्तथ ॥ ३८ ॥

धिक्क्षेत्रं धर्ममित्युक्त्वा प्रायात्पार्थरथं प्रति ।

उभौ श्वेतद्वयौ राजन्संसक्तौ प्रेक्ष्य पार्थिवाः ॥ ३९ ॥

सिंहनादान्भृशं चक्रुः शंखान्दध्मुश्च मारिष ॥ ४० ॥

त्वत्कृते चैव कर्णः अपि न्यस्तशस्त्रः सदा मम हितकामः
रणे पार्थ न मुष्यति । हे गांभेय मीप्स ! स त्वं तथा कुरु
यथा फाल्गुनः हन्यते । हे राजन् ! ततो तव पिता देवव्रतः
एवमुक्तः “ धिक्’ भ्रात्रं धर्म ” इत्युक्त्वा पार्थरथं प्राति
प्रायात् ॥ हे राजन् ! पार्थिवाः उभौ श्वेतद्वयौ संसक्तौ प्रेक्ष्य
भृशं सिंहनादान् चक्रुः-हे मारिष ! शंखान् दध्मुः ॥ ३७-४० ॥

शब्दार्थः ।

यत्तः = तैथार
बलाका = सारस पक्षी
सैन्यव = सिंधु देशनो वीर
वैकर्तन = धर्म
न्यस्तशस्त्र = नेत्रे शस्त्र
छापी छीधां छे
धिक् = धिक्कार

शौरिः = दृष्टु
वानरकेतु = अश्विनने रथ
जेना उपर वानरना
विद्वपागो ध्वज हुतो.
निशित = तीक्ष्ण
फाल्गुन = अश्विन
संसक्त = भण्डा

સમાસાઃ ।

- ૧ પિતામહરથઃ = પિતામહસ્ય રથઃ ।
 ૨ લોકવિશ્રુતઃ = લોકે વિશ્રુતઃ ।
 ૩ જનેશ્વરઃ = જનાનાં હૈશ્વરઃ ।
 ૪ હર્પવર્ધનઃ = હર્પ વર્ધયતીતિ ।

પાઠ ૧૯

(૧) ‘ હ્રિષ્ણુ ’

‘ હ્રિષ્ણુ ’ પ્રત્યય પશુ ધણે ઉપયોગી છે. એનો પ્રયોગ વારંવાર આવે છે. ‘ અલંકરિષ્ણુ ’ (અલંકાર ધારણ કરવાની ઇચ્છાવાળો) આ રીતના શબ્દ આ પ્રત્યયથી બને છે. ‘ હ્રિષ્ ’ ઇચ્છાર્થક ધાતુથી ‘ ત્વ ’ પ્રત્યય થયેલો માનવાથી પશુ આ પ્રત્યયના અર્થનો ઓછ થઈ શકે છે.

શબ્દાર્થ ।

અલંકરિષ્ણુ = અલંકારની	રોચિષ્ણુ = પ્રકાશવાળો
ઇચ્છા કરવાવાળો	પ્રભવિષ્ણુ = પ્રભાવિત, સમર્થ
વર્ધિષ્ણુ = વધવાની ઇચ્છાવાળો	સંચરિષ્ણુ = સંચાર કરવાવાળો
સહિષ્ણુ = સહન કરવાવાળો	પારયિષ્ણુ = પાર થવાવાળો

સંસ્કૃત-વાક્યાનિ

પ્રભવિષ્ણુના વિષ્ણુના રાક્ષસાન્ સંહત્ય દેવરાજ્યં સંવર્ધનમ્ ।

વર્ષિણોર્જુનસ્ય વીરસ્ય ભારતીયે યુદ્ધે વિશેષ એવ પ્રભાવઃ પ્રકાશિતઃ । અલંકરિણુના બાલકેન બહવોઽલંકારાઃ સ્વશરી-
રસ્યોપરિ ધૃતાઃ । સંચરિણુના આચાર્યેણ સર્વસિન્નેવ રાષ્ટ્ર-
સિન્ધવે સંચારઃ કૃનઃ । નર્દો પારયિણુના સૈન્યેન બહવો નૌકા
ગૃહીત્વા પરતીરગમનાય મહાન્યત્નઃ કૃતઃ, પરતુ મહતા જલવેગેન
ધાધિતાસ્તે પારગમનાય અસમર્થા ભુત્વેવ પ્રતિનિવૃત્તાઃ ।

(૧૦) ' સ્તુ '

એના રૂપ નીચે પ્રમાણે થાય છે—

જિણુ = જયશીલ.	મૂણુ = ઉન્નતિની ઇચ્છાવાળો.
સ્યાસ્તુ = ઉભો રહેનારો.	સ્લાસ્તુ = યાદેલો.

(૧૧) ' ઝુ '

' ઝુ ' પ્રત્યય લાગવાથી નીચે પ્રમાણે અનેક શબ્દ બને છે—

ગૃઝુ = લેણી	ધૃઝુ = ધૈર્યવાળો.
ઘસ્ટુ = ભીરુ, બીકલુ	ક્ષિઝુ = ક્ષેપવાળો.

(૧૨) ' ત '

ભૂત અર્થે બતાવવાવાળો ' ત ' પ્રત્યય ધાતુની સાથે લાગવાથી
ધણા શબ્દ બને છે.

ભૂત = બનેલું	જ્ઞાન = જાણેલું
કૃત = કરેલું	જાત = જન્મેલું
શ્રુત = સાંભળેલું	સ્તુત = પ્રશંસા પામેલું
જિત = જીતેલું	સ્નાત = સ્નાન કરેલું
મુદિત = આનંદવાળું	ગ્રાત = રક્ષણ કરાયેલું

ત્યક્ત = છોડાયલું
 દૃષ્ટ = હર્ષ પામેલું
 પીત = પીધેલું
 અઘીત = ભણેલો.
 પૃત = પવિત્ર થયેલો.
 સ્થિત = ઉભો રહેલો.
 ગત = ગયેલો.
 નીત = લઇ ગયેલો.
 પ્રાપિત = પહોંચાડેલો.

આકૃષ્ટ = આકર્ષાયેલો.
 ગીત = ગાયેલું.
 દગ્ધ = બળેલું.
 યાત = ગયેલો.
 ક્ષુબ્ધ = હોભ પામેલો.
 દત્ત = આપેલું.
 પઠિત = ભણેલું.
 આનીત = લવાયલું.
 ઉક્ત = કહેવાયલું.

ધણું કરીને દરેક ધાતુના ભૂતાર્થક શબ્દ આ પ્રમાણે બને છે.
 અને ભૂત ક્રિયાના સ્થાન પર એનો પ્રયોગ પણ થાય છે. ક્રિયાના
 સ્થાન પર એનો પ્રયોગ થાય છે, એટલે એનું વિશેષ મહત્ત્વ છે.

સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

યઃ પાઠઃ ભવાદ્દિઃ પાઠિતઃ સ મયાઽઘીતઃ । યત્ત્વયા ઉક્તં
 તન્મયા શ્રુતમ્ । યત્તેનાનીતં તન્મયા ગૃહીતં સ્વગૃહે મ્યાપિતં ચ ।
 યથા ત્વયા જલં પીતં તથા અહં પાતું ન શકનોમિ । યદિ ત્વ
 તેન ગીતેન દૃષ્ટોઽસિ તર્હિ તદ્ગીતં પુનઃ શૃણુ । અગ્રંથ સ્થિતઃ સન્
 ત્વં સર્વં નાટકં પદ્યસિ । યદિ તેન પુસ્તકં અથ નીતં તર્હિ
 શોભનં જાતમ્ । સર્વાણિ વસ્ત્રાણિ દગ્ધાનિ ન સન્તિ । ગૃધ્ણુના
 યત્પ્રશંસિતં તત્ત્વ સાધુ । મૃષ્ણુના વીરેણ યત્કૃતં તદેવ સાધુ ।
 જિષ્ણુના વિજયેન યુદ્ધં કૃતમ્ । મૂષ્ણુના વિશેષ પ્રયત્નઃ કર્તવ્યઃ
 યેન તસ્યામ્બુદયો ભવેન્ ।

(૧૩) 'ન'

'ન' પ્રત્યય પણ ઘણો ઉપયોગી છે, જેના અનેક શબ્દ બને છે.

ભિન્ન = જુદું, લેદાયકું

મ્હાન = શીકું થયેલું

મ્હાન = થાકેલો

છિન્ન = છેદાયકું

મગ્ન = ભાંગેલું

શીર્ણ = સૂકાઈને તૂટી પડેલું

(૧૪) 'તવત્'

ધાતુની સાથે આ પ્રત્યય લગાડવાથી ઘણા શબ્દ તૈયાર થાય છે.

જુઓ—

સ્નાતવત્ = સ્નાન કરેલો

જ્ઞાતવત્ = જાણી લીધેલું

ઉક્તવત્ = કહેનારો

જિતવત્ = જીત થામેલો

યોદિતવત્ = બાળનારો

દતવન્ = હરણ કરેલો

કૃતવત્ = કરનારો

આશ્રિતવત્ = આશરો લેનારો

શ્રુતવત્ = સાંભળનારો

ભક્ષિતવત્ = ખાનારો

સ્થનિતવત્ = ખોદનારો

મર્પિતવત્ = સહન કરનારો

સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

ફિ સ તસિન્ નદે સ્નાતવાન્ ? યદા ત્વ તત્કર્મ કૃતવાન્ તદા તેન કિમુક્તમ્ ? કદા ત્વં એવં શ્રુતવાન્ ? ક મોદકાન્ અથ ભક્ષિતવાન્ ?

આ પ્રશ્નો એના પ્રયોગ થાય છે. પાકક આ શબ્દોને બાણીને એને એકાગ્રવાનો અભ્યાસ જરૂર કરે.

५।४ २०

रामायणम् ।

स्वयं जानकी भर्तुः करविभूषितं अंगुलीयकं संप्राप्य मुदिताऽ-
भवत् । घदनं च तस्या हर्षयुक्तं बभूव । भर्तुः संदेशहर्षिता सीता
हनुमन्तं प्रियं कृत्वा प्रशशंस । ' विक्रान्तस्त्वम् । एकेनैव येन
इदं राक्षसस्थानं प्रधर्षितम् । शतयोजनविस्तीर्णः सागरो मकरालयो
गोष्पदीकृतस्त्वया । न हि त्वां प्राकृतं मन्ये । न ह्यपरीक्षितं
प्रेषयिष्यति रामचन्द्रः । कश्चिन्न व्यथते रामः ? कश्चिन्न मायि
विवासाद्विगतस्नेहः ? कश्चिन्नान्यमनाः ? कश्चिद् द्रक्ष्यामि रावणं
हतं रामेण ? ' इति ।

' मारुतिस्तु प्राञ्जलिः प्रत्युवाच- ' न त्वामिहस्थां जानीते रामः ।
श्रुत्वैव तु काकुत्स्थो हतराक्षसां लंकां करिष्यति । अनिद्रो हि
सततं रामः । सुप्तोऽपि सीतेति व्याहरन्प्रतिबुध्यते । ' इति ।

सीता त्वैतच्छ्रुत्वोवाच- ' अमृतं विषसंपृक्तं भाषितं त्वया ।
यच्च नान्यमना रामो यच्च शोकपरायण इति । एंश्चर्ये वा
सुविस्तीर्णे व्यसने वा सुदारुणे कृतान्तो हि पुरुषं रज्ज्वेव बद्ध्वा
परिकर्षति विधिर्नूनमसंहार्यः । कदा रावणं सृष्ट्वित्वा मां द्रक्ष्यति
पतिः ? वाच्यस्त्वया स भ्रूतवस्त्विति । एतत्संयत्सरान्तं हि मम
जीवितम् । द्वावेव मासौ शेषा । रावणस्तु प्रयत्नेन आत्रा
विभीषणेनानुनीतः मां धर्षितुं न प्रयतति । विभीषणमुतया
कलयतदाख्यातम् । ' इति ।

मारुतिरुवाच- ' सीते ! अद्यैव त्वां राक्षसान्मोचयामि ।

उपारोह मम पृष्ठम् । संतरिष्यामि त्वया सागरम् । ' इति ।

सा प्रत्यवर्त्तते- ' अयुक्तं त्वया सह मम गमनम् । भर्तृभक्ता
चान्यस्य गोत्रमपि स्वेच्छया स्पृष्टुं नेच्छेयम् । रावणस्य हननमेव
रामाय योग्यम् । ' इति ।

मारुतिस्ततो रामसंज्ञार्थमभिज्ञानमयाचत । चूडामणिं तस्मै
दत्त्वोवाच सीता- ' अभिज्ञातोऽयं रामस्य । ' इति ।

सोऽपि वेदेहीमभिवाद्य गमनायोपचक्रमे । चिन्तयामास च-
' स एवार्थसाधने समर्थो योऽयं बहुधा वेद । इदं नृशसस्य
नन्दनोपमं वनम् । विध्वंसयामि तावत् । भस्मेऽसिन्वने कोपं
करिष्यति रावणः । ' इति ।

मारुतवच्च ततो द्रुमान्क्षेप्तुमारभत मारुतः । वभञ्ज च
प्रमदावनम् । रूपं चात्मनः सुमहत्कृत्वाऽदर्शयद्राक्षसीनां
विगतनिद्राणां पुरतः । सर्वास्तत्रत्या राक्षसी रावणाय न्यवेदिपुः
सीतासवादवृत्तं चित्ताग्निरिव रावणो जज्वाल । दीप्ताभ्यां तस्य
नेत्राभ्यां सार्चिषोऽश्रुवेदवः प्रापतन् । किंकरानाम च राक्षसान्
हनूमतो निग्रहार्थं व्यादिदेश । ते सर्वे सैनिकाः कूटमुदरपाणयो
भूत्वा ययुः । हनूमानपि लाङ्गूलं क्षितावाविध्य महाध्वनिं
निननाद । तोरणं समवास्थितस्तदाश्रयं भीममायसं परिधमासाद्य
किंकरराक्षसाञ्जघान । कतिचिद् दूता रावणाय न्यवेदयन् ।
तदा रावणेन सप्तार्चिवर्चसो मन्त्रिणः सप्त सुताः प्रेरिताः । तेऽपि
हनूमता व्यापादिताः । तदा सर्वं सैन्यं दशदिशोऽगमत् ।

तदा रावणसूनुरिन्द्रजित्स्वयं तत्र संग्रामे प्राप्तः । हनूमानपि
व्यवधत् । इन्द्राजित्स्वस्रतत्त्वचित्तमवध्यमिति श्लात्वाऽस्त्रेणाऽति -

जग्राह कालमुष्टिभिर्हन्यमानश्च मारुतिः समीपं राक्षसेन्द्रस्य
प्रापितः । रावणस्तु चिन्तयामास । किमेव भगवान् नन्दी, प्रहसिते
मया येन पुरा शप्तोऽस्मि कैलासे उत बाणो वाऽसुरः । इति । अव्य-
ग्रस्तु वानरश्रेष्ठोऽर्थवद्वाक्यमुवाच- 'हे राक्षसेश ! सुग्रीवसंदे-
शादत्र प्राप्तोऽहम् । वानरेशस्त्वां आता कुशलमब्रवीत् । भवान्
हृत्तदारो दृष्टधर्मार्थश्च, परदारान्नोपरोद्धुमर्हति । त्रैलोक्ये को
रावणस्य व्यलीकं कृत्वा सुखमाप्नुयात् । रामसुग्रीवसख्यमात्मनो
हितं बुध्यस्व ' इति ।

शुद्धो रावणस्तस्य वधमाज्ञापयामास । विभीषणस्तु नानुमेने
वधमस्य । विशेषतो दूतस्य । रावणः पुनरादिदेश- ' अस्य
लांगूलं जीर्णैः कार्पासपटैः संवेष्ट्य तैलेन परिपिच्य तदग्निना
संयोजनीयमिति । ' राक्षसास्तथा चक्रुः । मारुतिस्तु सघोषं
तेनाग्निना लंकां दाहयामास ।

ततो मारुतिः पाशादिहत्त्वोत्पपात वेगेन । परिधेन पुनः
पुरद्वारस्य गृहरक्षिणः मूढयामास । सविद्यदिव मेघः प्रदीप्तलांगलां
हनूमान् लंकाभवनेषु विचचार । विभीषणस्य गृहं वर्जयित्वा
सवान्नाहान् ददाह कपिः । वानररूपेणैषोऽग्निरेवायाति इति
क्रन्दन्त्यः स्त्रियो गृहेभ्यो बहिर्निष्पेतुः । यथा रुद्रेण त्रिपुरं तथा
तेन लंकापुरं प्रदग्धं एव वनं भट्क्त्वा, लङ्कां दग्ध्वा, रक्षांसि
हत्वा, सर्वान्संपीड्य च वानरश्रेष्ठो हनूमान् लांगूलाग्निं समुद्रे
निर्वापयामास ।

मारुतिस्तु तत ऊर्ध्वमरिष्टगिरिमारुरोह । मारुत इव मारुतात्मज
उत्तरां दिशं समुद्रस्य प्रपेदे । तस्य घेगं निशम्य हतस्ततः सर्वे
वानरा हनूमन्तं समुत्पेतुः । दृष्टमानसास्तं । परिवार्योपतास्थिरे च

हनूमांस्तु जाम्बवत्प्रमुखान् गुरून् अंगदं चावन्दत । संक्षेपेण सर्वं वृत्तान्तं तेभ्यो न्यवेदयत् । सर्वे ततः प्रियाख्यानोन्मुखाः महेन्द्राग्रात् पुप्लुवु । सर्वे ते वीरा रावणनिर्दलने निश्चितमतयो युद्धाभिनन्दिनश्च कृतकार्यत्वात् संतुष्टचेतसो भूत्वा, आगत्य प्रस्रवणगिरिं, प्रणम्य रामं ससुग्रीवं, प्रवृत्तिं सीतायाः प्रोचुर्युवराज-पुरस्कृताः । रामाय मणिं दत्त्वा हनूमान्प्राञ्जलिं प्रवीत् 'राम ! त्वयि सर्वं मनोरथं सन्यस्य सीता जीवति । अघ्नःशायिनी, विषणीङ्गी पद्मिनी च हिमागमे मर्त्यकृतनिश्चया सा । शर्ममया विश्वासिता । सा तु सीता संदिदेशमासं जीवितं धारयिष्यामि । ऊर्ध्वं मासान् जीयेयम् ' इति ।

तं मणिं हृदये कृत्वा रामो रुरोद । स च सुग्रीवमब्रवीत् 'यथैव वत्सस्य स्नेहाद् वत्सला घ्नेनुस्तथैव ममापि हृदयं मणिश्रेष्ठस्यास्य दर्शनात् स्रवति । इदं मणिरत्नं मम श्वशुरेण वैदेह्या विवाहकाले मूर्धनि बद्धम् । हा सीते ! अहं क्षणमपि जीवितं न शक्नोमि सीतां विहाय । कथं तिष्ठसि सीते घोराणां राक्षसानां मध्ये ' इति ।

हनूमन्तं च रामः प्रशंसत् । चिन्तयामास च ' किमस्य प्रियं कुर्यां प्रियारयात् । एष परिष्कृतस्तु महात्मनः सर्वस्वभूतो मे दत्त ' इति । ततस्तं हनूमन्तं रामः परिपुष्पजे ।

रामः किञ्चिद्वयात्वा सुग्रीवं पुनरुवाच- ' सागरमासाद्य नष्टं पुनर्मे मनः । कथं नाम वानरा दुष्पार पार गमिष्यन्ति ? ' इति ।

सुग्रीव उवाच- ' अलमिदानीं शोकेन, क्रोधमालम्ब्य, निश्चेष्टाः क्षत्रिया मन्दाः, अतः सर्वसैन्यसमवेता अद्यैव अभिप्रयासः । सागरं प्राप्य, तस्य लेखनायोपायं च कारिष्यामः ' इति ।

५।४ २.१

भगवद्गीता-पाठः ।

संजयः उवाच- तं तथा कृपया आविष्टं, अश्रुभिः संपूरितनेत्रं
शोकाभिभूतं अर्जुनं मधुसूदनः इदं वाक्यं उवाच ।

श्रीभगवान् उवाच- हे अर्जुन ! अस्मिन् विपमे काले त्वां इदं
मालिन्यं कुतः समुपस्थितम् ? एतत् अनार्य-सेवितं अस्वर्ग-
करं अकीर्ति-करं च अस्ति । हे पार्थ ! क्लृप्तं मा स्म मनः । त्वयि
एतत् न उपयुज्यते । एतत् क्षुद्र हृदयस्य दौर्बल्यं त्यक्त्वा
युद्धाय उत्तिष्ठ ।

अर्जुन उवाच- हे श्रीकृष्ण ! अहं युद्धे पितामहं भीष्मं कथं
प्रतियोत्स्यामि ? गुरुं द्रोणाचार्यं च कथं प्रतियोत्स्यामि ? एतां
हि पूजार्थं योग्यौ । महानुभावान् एतान् गुरुन् अहत्वा अस्मिन्
लोके भैक्ष्यं अपि भोक्तुं श्रेयः । अर्थकामान् गुरुन् हत्वा तु
रुधिरमयान् राज्यादीन् भोगान् भुञ्जीय । यत् वा जयेम,
यदि वा न जयेयुः एतन् वयं न विद्मः । कतरत् गरीयः एतदपि
न जानीमः । यान् हत्वा वयं जीवितुं न इच्छामः ते एव एते
भृतराष्ट्रस्य पुत्राः अत्र युद्धाय उपस्थिताः ।

हे मधुसूदन ! मृदुचताः अहं त्वां पृच्छामि । यत् श्रेयः स्यात्,
तत् निश्चितं मे वृद्धिः । अहं ते शिष्यः । त्वां शरणं आगतं मां
निक्षय । भूमी शत्रुरहितं समृद्धं च राज्यं, सुखाणां अपि च
आधिपत्यं लब्ध्वा अपि, मम शोकं यन् अपनुद्यात् तत् अहं
इदानीं न पश्यामि ।

हनूमांस्तु जाम्बवत्प्रमुखान् गुरून् अंगद चावन्दत । संक्षेपेण
सर्वे वृत्तान्तं तेभ्यो न्यवेदयत् । सर्वे ततः प्रियाख्यानोन्मुखाः
महेन्द्राग्रात् पुण्ड्रु । सर्वे ते वीरा रावणनिर्दलेने निश्चितमतयो
युद्धाभिनन्दिनश्च कृतकार्यत्वात् संतुष्टचेतसो भूत्वा, आगत्य
प्रसन्नवर्णगिरि, प्रणम्य रामं ससुग्रीवं, प्रवृत्तिं सीतायाः प्रोचुर्युवराज-
पुरस्कृताः । रामाय मणिं दत्त्वा हनूमान्प्राञ्जलिं प्रवीत् ' राम !
त्वयि सर्वं मनोरथं सन्यस्य सीता जीवति । अद्य शायिनी,
विवर्णाङ्गी पद्मिनी च हिमागमे भर्तव्यकृतनिश्चया सा । शनैर्मया
विश्वासिता । ता तु सीता सदिदेशमाप्तं जीवितं चारयिष्यामि ।
ऊर्ध्वं मास्ताच्च जीवेयम् ' इति ।

तं मणिं हृदये कृत्वा रामो रुदत् । स च सुग्रीवमब्रवीत्
' यद्येव वत्सरस्य स्नेहाद् वत्सला घेनुस्तर्ह्येव ममापि हृदयं
मणिश्रेष्ठस्यास्य दर्शनात् स्रवति । इदं मणिरत्नं मम श्वशुरेण
वेदेता विवाहफाले भूर्धनि वद्धम् । हा सीते ! अहं क्षणमपि
जीवितुं न शक्नोमि सीतां विहाय । कथं तिष्ठसि सीते घोराणां
राक्षसीनां मध्ये ' इति ।

हनूमन्तं च रामः प्रशशस । चिन्तयामास च ' किमन्य प्रियं
कुर्यां प्रियाख्यातु । एष परिष्वंगस्तु महात्मनः सर्वस्वभूतो मे
दत्त ' इति । ततस्तं हनूमन्तं रामः परिपस्वजे ।

रामः किञ्चिद्वयात्वा सुग्रीवं पुनरुवाच- ' सागरमास्ताद्य नष्टं
पुनर्मे मनः । कथं नाम वानर दुष्पार पार गमिष्यन्ति ? ' इति ।

सुग्रीव उवाच- ' अलमिदानीं शोकेन, क्रोधमालम्ब्य, निश्चेष्टाः
क्षत्रिया मन्दा, अतः सर्वसैन्यसमवेता अद्यैव अभिप्रयासः ।
सागरं प्राप्य, तस्य लेषनायोपायं च करिष्यामः ' इति ।

पाठ २१

भगवद्गीता-पाठः ।

सञ्जयः उवाच- तं तथा कृपया आविष्टं, अश्रुभिः संपूरितनेत्रं
शोकाभिभूतं अर्जुनं मधुसूदनः इदं वाक्यं उवाच ।

श्रीभगवान् उवाच- हे अर्जुन ! अस्मिन् विषमे काले त्वां इदं
मालिन्यं कुतः समुपस्थितम् ? एतत् अनार्य-सेवितं अ-स्वर्ग्य-
करं अकीर्ति-करं च अस्ति । हे पार्थ ! क्लेशं मा स्म गम । त्वयि
एतन् न उपयुज्यते । एतत् क्षुद्र हृदयस्य दौर्बल्यं त्यक्त्वा
युद्धाय उत्तिष्ठ ।

अर्जुन उवाच- हे श्रीकृष्ण ! अहं युद्धे पितामहं भीष्मं कथं
प्रतियोत्स्यामि ? गुरुं द्रोणाचार्यं च कथं प्रतियोत्स्यामि ? एतौ
हि पूजार्थं योग्यौ । महानुभावान् एतान् गुरुन् अ-हत्वा अस्मिन्
लोके भैक्ष्यं अपि भोक्तुं श्रेयः । अर्थकामान् गुरुन् हत्वा तु
रुधिरमयान् राज्यादीन् भोगान् भुञ्जीय । यन् वा जयेम,
यादि वा न जयेयुः एतन् वयं न विद्मः । कतरन् गरीयः एतदपि
न जानीमः । यान् हत्वा वयं जीवितुं न इच्छामः ते एव एते
भूतराष्ट्रस्य पुत्राः अत्र युद्धाय उपस्थिताः ।

हे मधुसूदन ! मूढचेताः अहं त्वां पृच्छामि । यत् श्रेयः रयान्,
तन् निश्चितं मे वृद्धिः । अहं ते शिष्यः । त्वां शरणं आगतं मां
गिहय । भूमी शत्रुरहितं समृद्धं च राज्यं, सुराणां अपि च
आधिपत्यं लब्ध्वा अपि, मम शोकं यन् अपनुशान् तन् अहं
इदानीं न पदयामि ।

संजय उवाच- हृषीकेशं एवं उक्त्वा, अर्जुनः ' न योत्स्ये ' इति उक्त्वा तूष्णीं बभूव । हृषीकेशः प्रहसन् इव, उभयोः सेनयोर्मध्ये विपीदन्तं तं अर्जुन इदं वच उवाच ॥

श्रीभगवान् उवाच- हे अर्जुन ! त्व अ-शोच्यान् शोचितवान् असि, बहून् युद्धिवादान् च मापसे । पण्डिताः गतासून् अगतासून् च न अनुशोचन्ति । अस्मिन् देहे यथा कौमारं यावन् जरा, तथा देहान्तर-प्राप्तिः भवति । ज्ञानी तत्र न मुह्यति । येन इदं सर्वं विस्तारितं तत् तत्त्वं अविनाशि अस्ति इति विद्धि । अस्य अव्ययस्य विनाशं कर्तुं कश्चित् न अर्हति ।

नित्यस्य देहिनः इमे देहाः नश्वराः । एषः आत्मा अजः, नित्यः, शाश्वतः, पुराणः अस्ति । हृन्दमाने शरीरे अपि एष आत्मा न हन्यते । एनं आत्मानं अजं अव्ययं नित्यं अविनाशिनं जानीहि । यथा जीर्णानि वस्त्राणि त्यक्त्वा, नरः नवानि वस्त्राणि गृह्णाति, तथा देहधारी आत्मा जीर्णानि शरीराणि विहाय नवीनानि शरीराणि न्वीकरोति । एनं आत्मानं वस्त्राणि न छिन्दन्ति । अग्निः एनं न दहति । जलं न एनं क्लेदयति । वायुः एनं न शोषयति । अयं आत्मा अच्छेद्यः, अदाह्यः, अक्लेद्यः, अशोष्यः च अस्ति । अयं आत्मा नित्यः सर्वगतः अचलः सनातनः च अस्ति । अयं अव्यक्तः अचिन्त्यः, अविकार्यः च उच्यते । एवं एनं विदित्वा त्वं एनं अनुशोचितुं न अर्हसि । जातस्य हि मृत्युं ध्रुवम् । मृतस्य च जन्म ध्रुवम् ।

स्वधर्मं अपि अवेक्ष्य त्वं एवं विकम्पितुं न अर्हसि । धर्म्यात् मुह्यताम् अन्यद् किञ्चित् अपि क्षत्रियस्य श्रेयः न विद्यते । ईदृशं

युद्धं उद्धाटितं स्वर्गद्वारं अस्ति । सुखिनः क्षत्रियाः ईदृशं युद्धं लभन्ते । अथ चेत् त्वं इमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि, तर्हि स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापं एव अवाप्स्यसि । सर्वे मानवाः ते अत्ययां अकीर्तिं कथयिष्यन्ति । संभावितस्य तव अकीर्तिः मरणात् अतिरिच्यते । महारथाः त्वां भयात् युद्धात् निवृत्तं मंस्यन्ते । इदानीं येषां त्वं बहुमतः, तेषां एव त्वं लाभं यास्यसि । तव शत्रवः बहून् अवाच्यान् निन्दायुक्तान् प्रवादान् सर्वदा कथयिष्यन्ति । तव सामर्थ्यं निन्दयिष्यन्ति । ततः अधिकं दुःखदायकं किं भवेत् ? यदि त्वं अस्मिन् युद्धे हतः तर्हि स्वर्गं प्राप्स्यसि । जित्वा वा राज्यं भोक्ष्यसे । हे कुन्तीपुत्र ! त्वं युद्धाय कृतनिश्चयः उत्तिष्ठ ! सुखदुःखे लाभालाभौ जयाजयौ समे कृत्वा युद्धाय युज्यस्व । एवं पापं न अवाप्स्यसि ।

इह अनुष्ठितस्य अस्य योगधर्मस्य नाशो नास्ति । अस्मिन् अनुष्ठाने विघ्नं अपि न भवति । अस्य योगधर्मस्य स्वर्गं च अनुष्ठानं महत् । भयात् त्रायते । अत्र एका एव व्यवसायात्मिका निश्चयात्मिका बुद्धिः आवश्यकी अस्ति । अव्यवसायिनां बुद्धयः अनन्ताः बहुशाखाः च वर्तन्ते ।

हे अर्जुन ! त्वं निर्द्वन्द्वः नित्यसत्त्वस्यः आत्मवान् च भव । ते अधिकारः कर्मणि एव अस्ति । ते अधिकारः फलेषु कदाचन नास्ति । कर्मफलस्य हेतुना त्वं कर्माणि मा कुरु । तव अकर्मणि संगः मा भवतु । योगेन कर्माणि कुरु । हे धनंजय ! फलस्य संगं त्यक्त्वा कर्म कुरु । सिध्यसिद्धयोः समः भूत्वा, यन् समत्वं भवति, तन् समत्वं एव योगः इति ठन्यते ।

बुद्धियुक्त समत्व प्राप्त उभे सुकृत-दुष्कृते ब्रह्माति ।
योगाय समत्वरूपाय युज्यस्य कर्मसु कौशलं एव योग भवति ।

हे पार्थ ! यदा मनोगतान् सर्वान् कामान् त्यजति यदा
आत्मनि एव आत्मना तुष्ट भवति, तदा स स्थितप्रज्ञ इति
उच्यते । दुःखेषु प्राप्तेषु निर्विकारचित्ता सुखेषु विगतेन्द्रु,
त्यक्त-राग-भय-क्रोध य स स्थितधी उच्यते । यः सर्वत्र
अनाभि-स्नेहं तत् तत् शुभाशुभं फल प्राप्य, शुभं न आभिनन्दति
अशुभं च न द्वेष्टि, तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भवति । स च स्थितप्रज्ञ,
इति उच्यते ।

यथा अयं कूर्म सर्वशः स्वानि अंगानि संहरते, तथा य
इन्द्रियाणां अर्थेभ्यः स्वकीयानि इन्द्रियाणि संहरते, तदा स
स्थितप्रज्ञ इति उच्यते । ज्ञानिनः पुरुषस्य अपि प्रमाथीनि
इन्द्रियाणि मनः बलात् हरन्ति । तानि मनसा सयम्य ईश्वरनिष्ठ
अतएव योगयुक्त आसीत् यस्य इन्द्रियाणि बध्ने तिष्ठन्ति सः
स्थितप्रज्ञ इति कथ्यते ।

विषयान् ध्यायत मनुष्यस्य तेषु विषयेषु सगः अमिजायते ।
विषयसंगात् कामः सजायते, कामात् क्रोधः भवति । क्रोधान्
मोहः भवति । मोहान् स्मृतिविभ्रमः भवति । स्मृतिभ्रशात्
बुद्धिनाशः । बुद्धिनाशात् मनुष्यः नश्यति ।

हे पार्थ ! प्रेमरहितं इन्द्रियं सर्वान् विषयान् उपभुञ्जते, पुरुष
एवं विषयं वश्यः । इन्द्रियं वश्यात्मा भूत्वा, मनःप्रसादं प्राप्नोति ।
एवं मनःप्रसादे प्राप्ते अस्य सर्वेषां दुःखानां हानिः उपजायते ।
प्रसन्नचेतसः पुरुषस्य अस्य बुद्धिः आशु मीरा भवति ।

अयुक्तस्य योगहीनस्य स्थिरा बुद्धि न भवति । तस्य शान्तिः
भवेत्, अशान्तस्य च सुखं कुत भवेत् ?

विषयेषु चरतां इन्द्रियाणां मनः अपि तान् अनुगच्छति ।
.. अस्य प्रज्ञां हरति, यथा समुद्रे वायुः नौकां नयति तद्वत् ।

हे अर्जुन ! तस्मात् यस्य सर्वेभ्यः विषयेभ्यः इन्द्रियाणि
निःशेषेण गृहीतानि स स्थितप्रज्ञः भवति । या सर्वेषां भूतानां
रात्रिः, तस्यां रात्र्यां सद्यमी पुरुषः जागर्ति । यस्यां सर्वाणि
भूतानि जाग्रति सा पश्यतः मुने रात्रि एव भवति ।

नदीनदैः नानाजलप्रवाहैः आपूर्यमाणं अचलवत् स्थितं समुद्रं
पथा जलप्रवाहाः सदा प्रविशन्ति, तद्वत् यं आत्मवशं पुरुषं
सर्वे कामा स्वयं प्रविशन्ति स एव शान्तिं आप्नोति । विषयानां
भोक्ता कामकामी न कदाचन शान्तिं आप्नोति ॥

यः पुरुषः सर्वान् विषयकामान् त्यक्त्वा निस्पृहः भूत्वा जगति
स वसति, स निर्ममः निरहंकारः एव शान्तिं प्राप्नोति ।

एषा ब्राह्मी स्थितिः अस्ति । हे पार्थ ! एनां ब्राह्मीं अवस्थां
प्राप्य कदाचित् कश्चित् अपि पुरुष मोहेन न मुह्यते । अस्यां
ब्राह्मणां अवस्थायां अन्तर्काले अपि स्थित्वा, मरणसमये अपि
अस्यां अवस्थायां प्रविश्य महत् श्रेयः प्राप्नोति । अत्यन्तं
आनन्दं अश्नुते । परमं स्थानं गच्छति ।

ભગવદ્ગીતા'

પુરુષાર્થ બોધિની ટીકા

એ ગ્રંથોમાં] માર્ગ વ્યય અલગ [કિ. ૩૧. ૧૨

૭ લેખ, અર્થ અને પંડિત સાતવળેકરજીની સુપ્રસિદ્ધ ટીકા સાથે જેમા—

વેદસંહિતાના મન્ત્રો સાથે લુગના કરવામાં આવી છે સામ્યન્યવાદીઓના કપટી રાજકારણ, વિશ્વવરૂપદર્શન, પુરુષજ્ઞે શ્રે કં ત્રણ ? ગીતા અચરણમાં કેવી રીતે મૂકશે ? આધ્યાત્મના જાજ્ઞા તુ વગેરે અનેક આધુનિક જાણતોળી સમજણ આ ટીકામાં અહેવાળીથી સમજાય એ રીતે આપવામાં આવી છે

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાને અભ્યાસ કરવા ઇચ્છનારાઓ માટે ૨ પુરુષાર્થ બોધિની ટીકા અત્યંત ઉપયોગી છે

પ્રતિ અન—

(૧) મરુતું આદિત્ય વર્ધક દાયાંદય

૭૬૫ ૧ અમદાવાદ ને દાવણદેવી રોડ મુંબઈ ૨
૨૧ નવાંચાથ મહુવા, જાનકોથમ, પારડી (જિ મુરબ